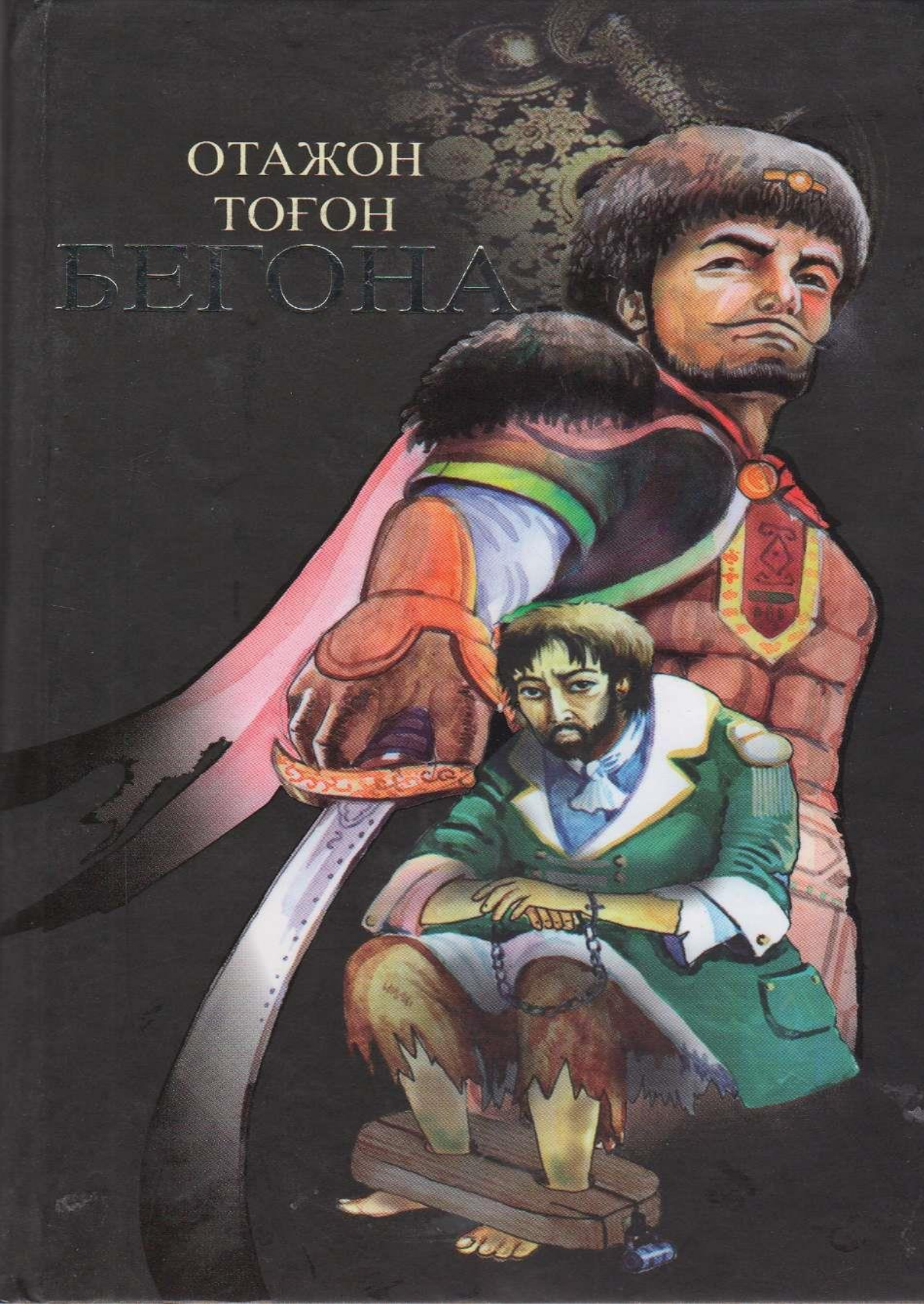

ОТАЖОН
ТОҒОН
БЕҒОНА

ОТАЖОН
ТОҒОН

БЕҒОНА

ТОШКЕНТ
«O'ZBEKISTON»
2015

УЎК: 821.512.161-3

КБК 84(5Тук)

Б 45

Тоғон, Отажон.

Б 45 Бегона: роман / таржимонлар: М. Сапаров,
М. Аҳмад. Тошкент: «O‘zbekiston», 2015. –
424 б.

ISBN 978-9943-28-355-8

УЎК : 821.512.161-3

КБК 84(5Тук)

Адабий-бадiiй нашр

БЕГОНА

Роман

Туркман тилидан *Машариф Сапаров* ва
Музаффар Аҳмад таржимаси

Мухаррир *А. Бобошиёзов*

Рассом *С. Фармонов*

Бадiiй мухаррир *У. Сулаймонов*

Техник мухаррир *Т. Харитоновна, Б. Каримов*

Кичик мухаррир *Д. Холматова*

Мусахҳих *С. Салоҳутдинова*

Компьютерда тайёрловчи *Л. Абкеримова*

Нашриёт лицензияси АІ № 158, 14.08.2009.

Босишга 2015 йил 5 ноябрда рухсат этилди. Офсет қоғози.

Бичими 84x100¹/₃₂. «Kudriashov» гарнитурасида офсет
усулида босилди. Шартли босма табоғи 21,2.

Нашр табоғи 19,61. Адади 3000 нусха. Буюртма № 15-525.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг

«O‘zbekiston» нашриёт-матбаа ижодий уйи.

100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

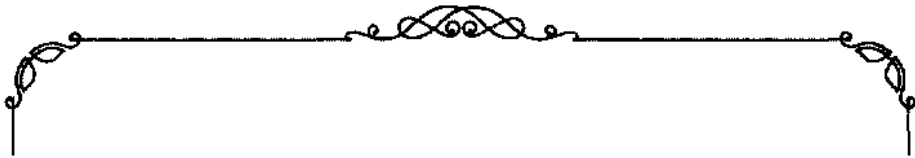
e-mail: uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz

www.iptd-uzbekistan.uz

© Отажон Тоғон, 2015

ISBN 978-9943-28-355-8

© «O‘ZBEKISTON» НМИУ, 2015

Муаллиф ҳақида

Отажон Тоғон 1940 йилнинг 15 майида Туркманистоннинг Мурғоб туманида деҳқон оиласида туғилди. Отаси Тоғон Аваз 1943 йилда Иккинчи жаҳон урушида ҳалок бўлади. Отажон кишлоғидаги мактабда ўрта маълумот олгач, бир неча муддат жамоа хўжалигида хизмат қилади. У 1960 йилда Москвадаги А.М. Горький номидаги Адабиёт институтига қабул қилинади. Ўқиш даврида ҳарбий хизматга чақирилади. Хизматдан қайтгач, яна ўқишни давом эттиради. Институтни тамомлагандан кейин уни Москвадаги Ёзувчилар уюшмасига туркман адабиёти бўйича маслаҳатчи қилиб ишга олиб қолишади. Бу лавозимда у 1993 йилгача хизмат қилади. Отажон Тоғон 1993 йилда Туркманистонга қайтади.

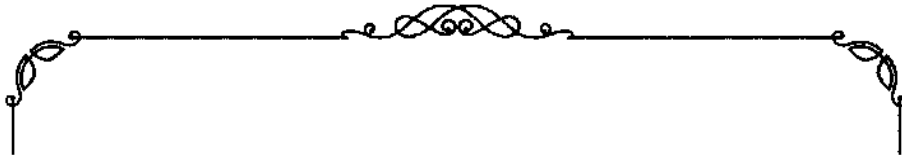
Бугунги кунда туркман насрининг таниқли вакили бўлган О. Тоғон илк ижодини назмдан бошлаган. У туркман тилида нашр этилган иккита, рус тилида чоп қилинган битта шеърий китобнинг муаллифидир. О. Тоғоннинг «Сарахс қалъаси», «Соқов фаришта», «Ёлғизлик», «Уруш қачон тугайди?», «Урушдан сўнгги уруш» сингари ўндан зиёд китоблари туркман тилида эълон қилинган. Унинг «Сарахс қалъаси» романи ўқувчилар орасида ниҳоятда машҳур бўлди. Бу роман туркман ва рус тилларида икки бор нашр этилган. Болгар ўқувчилари ҳам уни ўз она тилларида ўқишган. О. Тоғоннинг бир қанча асарлари ~~тожик, озарбайжон, кирғиз, немис, эстон, узбек, молдова ва Белорус~~ тилларида чоп қилинди.

О. Тоғон асарлари асосида «Тентак», «Бобоқамбарнинг қайтиши», «Қисмат» каби бадиий фильмлар суратга олинган. Унинг «Қайнона», «Подачи», «Энг сулув қиз», «Севги ҳақи учун» сингари пьесалари туркман сахнасида кўп йиллар давомида узлуксиз ўйналди. О. Тоғон туркман ўқувчиларини жаҳон адабиёти билан яқиндан ошно этишда ҳам салмоқли ишларни амалга оширди. Жумладан, Э. Хемингуэйнинг «Алвидо, қурол!», Ч. Айтматовнинг «Оқ кема», В. Шукшиннинг «Ойдин кечадаги суҳбат» асарларини, Ҳ. Фуломнинг «Тошболта ошиқ» комедиясини, шунингдек, рус, украин, ўзбек шоирларининг кўпдан-кўп шеърларини моҳирлик билан туркман тилига ўгирди. Улар ўқувчилар томонидан қизғин кутиб олинди.

«Бегона» романи ва шу роман асосида ёзилган сценарий бўйича суратга олинган бадиий фильм ёзувчининг номини дунёга танитди.

О. Тоғон рус-туркман адабий алоқаларининг мустақамланишидаги юксак хизматлари учун 1991 йилда «Россия Федерациясида хизмат кўрсатган маданият ходими» ва «Туркменистонда хизмат кўрсатган саъват ходими» унвонларига муяссар бўлди.

Сўзбоши ўрнида

Тарихий воқеаларга асосланган «Бегона» романида бундан 150 йил аввал туркманлар қўлига асир тушган француз капрали Гулибеф де Блоквилнинг заройиб драматик қисмати ҳақида ҳикоя қилинади.

Отажон Тогоннинг ушбу романи аниқ тарихий ҳужжатлар асосида яратилган. Блоквил қисмат шамоли туфайли туркман тупроғига қадам қўйган илк француз ҳисобланади. Бу ҳақда у «Туркман диёридаги ўн тўрт ой асирлик» номли даҳшатли воқеаларга бой кундалигини битади. Туркман қишлоғининг пастқам жойидаги қоронғи кулбада ўтказилган 420 кун қўрқинчли туш каби унинг хотирасидан мангу ўрин олади.

Ижодий изланишларда омад Отажон Тогонга кулиб боқди. У 1989 йил Парижда бўлганида, тасодифан Блоквилнинг ҳаёт бўлган якка-ёлғиз қариндоши билан учрашиб қолди. Кўп миллионли Парижнинг 16-кварталида яшаётган 80 яшар Жак Блоквилнинг уйида капрал қариндошининг ўтган асрда биринчи марта француз тилида чоп қилинган кундалигининг бир нусхаси сақланган экан. Дипломатия соҳасида ишлаб нафақага чиққан Жак Блоквил қариндоши Гулибеф Блоквилнинг ҳаётига тегишли, ҳатто, шу вақтгача тарихчиларга ҳам номаълум бўлган қатор воқеаларни, ашёвий далилларни туркман ёзувчисига айтиб беради. Натижада француз капралининг қисмати борасида туркман тилидаги тарихий романнинг илк нусхаси юзага келади.

... 1860 йилда Эрон давлати туркманларнинг сеvimли шахри Марвени босиб олишга тайёргарлик ишларини олиб боради. Эрон қўшини навкарлари билан туркманлар диёрига боришга ҳукумат томонидан махсус чақирилган олий билимли француз Блоквил Марв атрофидаги сувориладиган ерларнинг харитасини тузиши лозим эди. Марв тупроғига қадам босишдан олдин барча европаликлар сингари у ҳам ўз хавфсизлигини олдиндан таъминлашга ҳаракат қилади, яъни, мабодо туркманлар қўлига асир тушгудек бўлса, уларнинг қўлидан сотиб олиниши тўғрисида Эрон шоҳи Насриддиннинг расмий муҳри билан тасдиқланган шартномани тузади. Эронликлар бу урушда енгилади. Блоквил асир тушиб, зиндонга ташланади. Бироқ шоҳ Насриддин ҳам берган сўзидан тониб, уни сотиб олишдан бош тартади. Асирликдан қутулиш йўлида жони ҳалак Блоквилнинг ҳам, қимматбаҳо асир эвазига улкан тўлов олиш умидида хомтама бўлган туркманларнинг ҳам Эрон подшолигига юборган хабарлари ҳеч қандай самара бермайди. Илмми французни Эрон тарафидан пул тўлаб озод қилишни ҳеч ким истамайди. Юз берган виждонсизлик натижасида аянчли тутқунликнинг муддати чўзилаверади. Шундай қилиб, Блоквил «ўзлариники» учун ҳам, бегоналар учун ҳам бегона бўлиб қолади. Туркманлар учун эса у табиийки, босқинчи душман эди.

Йигирма саккиз яшар капрал умрининг 14 ойини Марвнинг Қўнғир қишлоғида асирликда ўтказишга мажбур бўлади. Бу ерда у қисматнинг ниҳоятда оғир синовларига, ҳақорату камситишларига дуч келади.

Блоквилнинг қийинчиликлар билан ўтказаетган умргузаронлигига яна бир кутилмаган хавф таҳдид солаётганди. Унинг «хўжайини» Эгамуроднинг форс тилини билгани учун француз билан туркманлар ўртасида тилмочлик қилиб юрган жияни Оқморол

оғироёқ бўлиб қолади. Блоквил билан Оқморол ўртасида бошқачароқ муносабат бор бўлса керак деб юрган «хўжайин» туркман қизининг номусига теккани, ислом шариати қонунларини бузгани учун бандини ўлдирмоқчи бўлади. Бироқ ёмонлик билан яхшилик ёнма-ён яшайди деганларидек, асирдан ўч олинишига саноқли дақиқалар қолганида дунёга келадиган гўдакнинг ҳомийлари пайдо бўлиши ва уларнинг мардлиги Блоквилни ўлимдан олиб қолади.

Шу тариқа, Парижнинг аристократ йигити Марвдаги туркманлар орасида энг билимдон ва илмли кишига айланади. Айниқса, чорвадор туркманлар унга барча нарсани биладиган қудратли одам сифатида муносабатда бўлишади. Асир француз ўзи истамаган ҳолда беморларга нажот элтувчи дуоғўй муллага, оғир касалларга шифо берувчи табибга айланиб қолади. Узоқ-узоқ туркман қишлоқларидан дуоталаб хасталар унинг ёнига нажот истаб кела бошлайди. Айниқса, норасида гўдаклар, ёш болаларга у ниҳоятда ёқиб қолади. Блоквил ўз ҳаракатлари билан катта ва кичикнинг тилини баравар топишига муваффақ бўлади. У эринмасдан туркманларнинг тилини, урф-одатларини синчковлик билан ўрганади. Блоквил туркманларга қанчалик сидқидилдан хизмат қилмасин, бирон кимса уни бандиликдан озод этишни хаёлига ҳам келтирмайди. Қайтанга, айримлар уни асир бўлган уйдан ўғирлаб, бошқа бир бойга қимматроқ пулга сотиш ҳаракатига тушиб қоладилар. Асир французнинг от ўғирлаб, Афғонистонга қочиш орзуси ҳам амалга ошмайди. Унинг «хўжайини» ниҳоятда ҳушёр. Француз ҳожат учун борган жойида ҳам «хўжайин»нинг ўтқир нигоҳидан қочиб қутулолмайди.

Шундай қилиб, туркманларнинг «фаранг мулла»си ўзиникилар учун ҳам, бегоналар учун ҳам бегоналигича қолади. Аммо, у эзгу умидлардан воз кечмади. Ҳатто, у инсонийлик даражасини

сақлашнинг энг қийин ҳолатларида ҳам инсон деган номни баланд тутди. Одамгарчиликни ҳеч вақт эсдан чиқармайди. У ўз умрининг, чорвадор туркманлар ҳаётининг маъносини чуқурроқ англашга интилади. Ожизларга ҳамيشа ёрдамга шай туради. Теварак-атрофидаги шароитни ўрганади. Ўзга халқнинг ҳаёт тарзи ва асрий маънавий қадриятларига кўрсатган эҳтироми туфайли Блоквил беғоналар қалбида ҳам, душманларда ҳам одамийлик муносабатлари ва инсоф-диёнат туйғуларининг уйғонмоғига туртки топа олди...

Ўлкаи аъзам деярлар бу Марви шоҳи жаҳон
Барчалар даъво қилиб ўтган замондир бу замон,
Хошгечен кантида кўрдим, оқди сел ўрнига қон,
Бошга бош айлар талаш рустамсифат, ҳайдарнишон,
Қилганим хайру дуо, кўнглим анинг мастонидир.

Мулланафас

*Қожорлар сулоласи ҳукм сурган даврда
бўлиб ўтган барча воқеаларнинг ичида
энг фожиалиси — Марв жангидир.*

Саид МУҲАММАД Али ал-ҲУСАЙНИЙ

1

Нимқоронғи зиндоннинг эшиги фикрлаб чала очилди-да, қора жундор қўл кичкина ёғоч товоқни ичкарига сурди. Эпик яна фикрлаб ёпилиб-очилганда, ёғоч товоқ ёнида энди кафтдаккина зора нон билан бир бош пиёз пайдо бўлди. Булар асирнинг тушлик овқати эди.

Хар сафар товоқ келтирилиб қўйилиши билан бурчак-бурчакда ётган қовоқлар орқасида уя қурган сичқонларнинг «чий-чий»и бошланади. Зиндонда ётган асир бу чийиллашларнинг овқат ҳиди билан боғлиқлигини яхши билади. Худди шу лаҳзаларда зиндон «соҳиби»нинг аҳволи тузукроқ бўлса, у оёғини сал қимирлатади. Оёғидаги кунда эса бу пайтда ёқимсиз бўғиқ қисирлайди ва шу ондаёқ сичқонларнинг «чий-чий»и ҳам таппа ўчади.

Жониворларнинг чийиллашлари бу гал ҳам кучая бошлади. Бироқ зиндоннинг бир бурчагида от устига ёпиладиган жулдур ёпқични икки қаватлаб, оёқларини бир-бирига ёқар-ёқмас чалиштириб ўтирган асир анча вақт сичқонларга эътибор бермади. Сўнг у тиззаси устидаги катта дафтарни ён томонга ташлади-да, эшик тирқишидан тушган ёруғроқ жойда турган товоққа назар солди ва хўрлиги келиб ииграб юборди: «Жаноб капрал! Жаноб капрал! — деди ўзига-ўзи, — мунақа ювиндини сен итинггаям бермасдинг-а...».

Ростдан ҳам у бунақа овқатни ўзининг ов тозисигаям раво кўрмасди. Ахир ўзи эмасмиди, ошпоқлиги кўзни қамантирадиган кўйлақлар кийиб, Парижнинг энг қимматбаҳо ресторанларида овқат-

ланиб юрган одам! Бугун эса шу одам оқсуякликдан бандига айланиб, ит ҳам емайдиган ювиндини сабрсизлик билан кутиб ўтирса-я?! Мана, зиндонга келтириб ташлаганларигаям бир ой бўлиб қолса-да, нукул ейдиган-ичадигани ўша ёвғон-у, бир парча зоғора нон. Асир бу овқатнинг номини ҳам билиб олди. Уни «уноши» дейишаркан. Ажабо, ҳамма «оғабек» деб парвона бўладиган асосий хўжайин Эгамурод қўнғирнинг оиласи шундан бошқа овқат ейдими-йўқми?! Манави дафтарига сурат чизишдан ёки хотира ёзувларини қоралашдан зериккан пайтларида асирнинг эшик тирқишидан ташқарига назар ташлашдан бошқа юмуши ҳам йўқ. Ташқарида эса бир-бирига яқин қилиб тикланган ўтов, лойдан қурилган битта улкан ўчоқ кўзга ташланади. Шу ўчоқни босиб ётган қора қозонда нима пишса, уч ўтовга ҳам, асир ётган сомон кулба зиндонга ҳам ўша овқатдан киритадилар.

Марвнинг шимолидаги Қўнғир қишлоғида жойлашган зиндондаги бу асирнинг номи Жорж Блоквил. Исм-шарифини тўлиқ билишни истайсизми, унда эслаб қолинг: Жорж Анри Гулибеф де Блоквил, Франция фуқароси. У Марвга бостириб келган Эрон қўшнлари сафида эди, мана, асир тушиб бир ойдан бери шу «қаср»да оёғини чўзиб ётибди. Ўзику қожорга, туркманга ўхшаган ери йўқ, кумушранг сочлари елкасигача ўсиб тушган, шунинг учун бўлса керак, туркманлар қўлига тушган бу асир ҳақидаги гаплар овулдаги каттаю кичик орасида тарқалганди. «Қўнғирнинг уйида фаранг банди бор», деган гап оғиздан-оғизга ўтиб, мана, эндиликда Блоквил деган ном унутилди-да, «фаранг асир» деган лақабга эга бўлди-қолди. Нафақат лақаби, балки қариндошларининг бой одамлар эканлиги ҳам айтилди. Бу хабар оғиздан-оғизга ўтиб, туркманлар орасида кенг тарқалди. «Уни асирликдан қутқариш учун қариндошлари мингта кулнинг баҳосини тўлашга ҳам рози эмишлар!» – дейишарди кўп одамлар

сана минг саккиз юз олтмишинчи йил июнь ойининг ўн тўртинчи куни!

— Бу сизнинг ҳисобингизча шундай. Бизнинг ҳижрий ҳисобимизда эса минг икки юз етмиш еттинчи йил бўлади. Фарқи нима? Барибир, сиз бу тупроққа қадам қўйган биринчи европаликсиз. Шундай эмасми?

— Биринчи европаликманми-йўқми, буни билмадим-у, аммо биринчи француз эканлигим аниқ!

Ҳамза Мирза бошқа сўз демади. Ўзини бу тупроққа оёқ босаётган биринчи француз деб билган Блоквил эса от устида гавдасини сал тиклаб олди. У туркман тупроғида тез орада рўй берадиган жанглар тарихининг асл сабаблари билан унчалик қизиқмасда, анча-мунча гаплардан хабардор эди. Машҳад этагидаги Ёқутқалъадан кўп сонли лашкар бўлиб чиққанларидан буён ўтган бир ой вақт мобайнида икки одамнинг боши бир жойда қовушса, Марв юриши ҳақида гап кетарди, яъни Хуросон ва бутун Эроннинг туркман заминига муносабати ҳақида баҳс очиларди. Тўғри, Блоквил бу сиёсатдаги турли воқеалар ҳақида ҳеч қачон хуросонлик катхудолар билан очиқ мунозарага киришган эмас, зеро, бу борада унинг ўз қарашлари бор. Яна ҳам тўғрироғи, у бегона бир юртнинг фарзанди бўлганлиги сабабли ҳам баҳслашаётганлар тўдасига тўғри бўлса, тўғри деб, нотўғри бўлса, нотўғри деб айтишни хоҳларди. Масалан, Марвга юриш бошлаш арафасида Эроннинг қилган ҳийлалари сиёсий номардлик эканини у яхши англаб етди. Хуросон сартиб-губернатори билан Султон Мурод Мирза Эрон ҳукумати номидан саксон нафар обрў-эътиборга эга бўлган туркман оқсоқолларини маслаҳат баҳонаси билан Машҳадга чақириб, барчасини зиндонга ташлаши, албатта, сиёсий ҳийлагина эмас, балки туркманлар олдидаги уларнинг ожизлиги эди. Марвга ҳужум қилиш олдидан мўътабар оқсоқолларни асир олиш билан эронийлар, туркманларни бошсиз-етакчисиз

қолдирдик, деб ўйлашмоқда. Эронийларнинг ўйлашларича, ақлли-фаросатли оқсоқоллардан маҳрум қилинган элатни енгиш ва тиз чўктириш осон амалга ошадиган иш-да...

Эрон қўшинларининг туркманлар диёрига бостириб киришидаги асосий баҳона оломончилик (бой ўлжа олиш учун ўзга юртларга қилинадиган босқин) билан боғлиқ эди. Блоквил ушбу баҳонани ҳам икки нафар тенг кучли даъвогарнинг ўзаро келишмовчилиги деб ҳисоблайди. Эрон томонининг даъвосича, туркманларнинг, хусусан, така туркманларнинг Хуросон шимолидаги вилоятларга тез-тез босқин уюштириб турганликлари ушбу юришга сабаб бўлди. Бу аслида асоссиз эмасди. Туркманлар босқинга чиқиб, Хуросоннинг қишлоғу туманларини талардилар. Худди шунингдек, эронликлар, хусусан, хуросонликлар ҳам туркманлар сингари Сарахс, Марв, Ахалга босқин уюштириб, қишлоқларни талаб кетишарди. Бироқ, Эрон сиёсатининг орқа томонида бошқа бир асосий мақсад яширинган эди. У ҳам бўлса — эронликлар босқин баҳонасида Мурғоб дарёси бўйидаги туркманларни узил-кесил тобе қилиш ёки уларни Балх, Хива, Бухоро томонларга кетишга мажбур этишдан иборат.

Бу билан улар ўзларининг қадим ерлари ҳисобланган Марв заминини Эрон ҳисобига осонгина қўшиб олмоқчи эдилар.

Аммо юзага келган шароитга диққат қилинса, босқинчилик баҳонаси йирик давлат аҳамиятига эга бўлган ишни амалга ошириш учун бошлашга бир сабаб бўлди, холос. 1860 йилларга қадар Эроннинг Кавказдаги мулки бўлган ўн еттита шаҳарнинг, Ҳирот, Афғонистон, Белужистондаги ҳадсиз-чеғарасиз заминнинг қўлдан кетиши Насриддиншоҳга тинчлик бермасди. У ҳар қандай арзимас сабабни баҳона қилиб, қўлдан чиқиб кетган бойликларнинг ўрнини тўлдиришни ўйларди. Кавказ ёки Шарққа ҳаракат қилса, оёғи уриб синдирилишини билган

шоҳ мақсадини осон йўл билан — пуштипаноҳию ҳомийси йўқ ожиз ўлка бўлган Марвни босиб олиш билан амалга оширмоқчи эди. Илк ҳаракатда Марв олинса, Кўктепа, кейин бутун Ахал воҳасини қўлга олиш енгил кўчарди. Бугунги босқинчилик ҳийласининг эртанги фойдаси ана шундай орзулар билан боғлиқ...

Жорж Блоквил бу сиёсатни яхши биларди. Эроннинг қўлга киритиш учун ҳаракат қилган жойларига жаҳоннинг энг кучли давлатлари ҳисобланган Россия ҳам, Англия ҳам кўз тиккан эди.

Машҳаддан чиққанларидан буён эронликлар ҳар қанча таъкидламасинлар, Блоквил туркман тупроғида қон тўкилмаслигига ишонмайди. Ўзи ҳам ҳарбий киши бўлганлиги учун эронликлар ўттиз уч тўп билан мунча қурол-аслаҳани олиб саҳро сайлига чиқмагандир деб ўйларди. Шу сабабли Блоквил бу босқин ўзи учун нохуш яқунланиши ҳам мумкин деб хавфсирарди. У бу хавфнинг нима билан боғлиқ бўлишини кўз олдига келтира олмаса-да, дилни хира қиладиган фурсатнинг яқинлашаётганини ички бир туйғу билан сезаётган эди. Начора, у бу замин учун бутунлай ёт одам эди. Форслар билан қиёслаганда ҳам капрал бу тупроқдан жуда узоқ-узоқларда униб-ўсган. Шунинг учун бу заминни қуруқ бутаю янтоқ қоплаб ётган бўлса-да, кенг заъфарон саҳронинг истаган пастқам жойида погоҳон хавф илк бор эронликнинг эмас, фарангликнинг оёғидан олиши мумкин деган фикр унинг миясидан кетмасди.

Хуллас, номаълум хавфнинг рўй бериши тасодиф бўлиши ҳам мумкин. Бироқ, Блоквилнинг туркман заминига оёқ босишининг ўзи тасодиф эди. У Париждан Техронга келгач, хизмат қилишга ният қилганди. Аммо ҳарбий йўналишдаги ўринларнинг барчаси банд бўлгач, у яна Парижга қайтишни маъқул билди. Техрондан жўнашга ҳозирлик кўриб юрганида, 1860 йилнинг март ойи охирларида, Эрон

шоҳи Насриддин ўз вакили орқали унга кутилмаган хабарни етказди. Блоквилга туркманлар диёрига отланган қўшин билан Марвга бориш таклиф қилинди.

Блоквил қадимий Марв ҳақида, Бухоро, Хива, Самарқанд тўғрисида кўп маълумотларни ўқиб, кўп нарсаларни билиб олганди. У Шарқни ўз кўзи билан кўришни олдиндан ҳавас қилиб юрарди. Шу сабабли шоҳ Насриддин таклифини дарҳол қабул қилди.

Эрон раҳбарларига ҳам айтиб Блоквил сингари ҳарбий саводли мутахассис зарур эди. У Эрон қўшини билан Марвга бориб, шоҳ Насриддиннинг алоҳида топшириғини, эронликларнинг кўлидан келмайдиган зарур юмушларни бажариши, Марв заминининг алоҳида муҳим жойларини, ариқ-каналларнинг, суғориш иншоотларининг жойлашувини харитада акс эттириши, зарур ўринларда сурат қилиб чизиши лозим эди.

Топография бўйича билимдон ҳисобланган Блоквилнинг ёнида Париждан келтирилган ва харита чизишда ишлатиладиган зарур асбоб-ускуналари, суратга оладиган аппаратлар бор эди. Шунинг ўзининг Марвга бориш таклифининг юзага келишига сабабчи бўлди.

Жорж Блоквил бу асосий топшириқдан ташқари, ҳарбий экспедицияда мухбирлик вазифасини ҳам бажариши лозим топилди. Ҳарбий юриш янгиликларини Европага етказиб туриш ҳам унга юклатилди. Бу нарсалар саводли офицернинг осонгина қилиши мумкин бўлган оддий иши эди. Қолаверса, қожор қўшинларининг ҳаракати эронликларнинг эмас, балки европалик бегона шахснинг сўзи билан дунёга тарқатилса, ёлғон ҳам чин сўзга айланиши турган гап.

Шоҳнинг таклифини қабул қилган Блоквил ўз жонининг ҳам хавфсизлигини ўйлайдиган ҳушёр европалик эканлигини эслатиб, шундай деди:

— Агар мени туркманлар асирга олишса, озов бўлишимнинг кафолатини бера оласизми?

Марвга кетиш шартларини келишиш учун юборилган шоҳ вакили бурнини жийирди.

— Сизни ниҳоятда фаросатли, билимли одам дейишганди, жаноб...

— Мен сизга ақл-фаросат тўғрисида савол бераётганим йўқ. Саволимни тушунмаган бўлсангиз, уни такрорлашим мумкин.

— Саволни такрорлашга ҳожат йўқ. Ҳеч кимнинг асир тушмаслигига, биронта навкарнинг бурни қонамаслигига менинг ўзим кафил бўлишим мумкин. Марвга йигирма икки минг сарбоз билан ўттиз уч тўп жўнатиляпти-ку, ахир, жаноб...

— Мен тўп овозини кафолатнома деб қабул қила олмайман. У қуруқ бир товуш...

Тажан дарёсидан ўтилгандан сўнг ҳам шоҳ вакили билан ораларида бўлиб ўтган суҳбатни Блоквил эслаб, нима бўлганда ҳам Франция давлатининг Техрондаги элчихонаси расмий дафтарига қайд қилдириб, Эрон давлати муҳри босилган ҳукумат кафолатномасини олганини яна бир бор ўзича маъқуллаб қўйди.

Блоквил фолга ҳам, тушда кўрган ходисаларга ҳам мутлақо ишонмасди. Бироқ Насриддин шоҳнинг вакили билан учрашгандан сўнг, ҳув бирда кўрган тушини ҳеч эсидан чиқара олмади. Қизиги шуки, бу тушни яхшиликка ҳам, ёмонликка ҳам йўйиб бўлмасди... Блоквил тушида бирор туп ниҳол кўкармайдиган нотаниш юртга борганмиш. У теварак-атрофига ҳайрон қолиб қараб турганида, олдидан бир тўда қора аёл ер остидан чиққандай пайдо бўлибди. Уларнинг айримлари қип-яланғоч, баъзилари эса кўйлагини кекирдагигача шимаришган. Қора аёлларнинг кўриниши ғалати, ҳаракатлари қатъий. Улар Блоквилга ҳужум қилишармиш. Аммо, Блоквил қочиб яширинадиган пана жой тополмайди. Новча капрал бу жангари аёллардан қочиб қутулолмайди.

Яланғоч жангарилар Блоквилни ушлаб, унинг қулоғини, бармоқларини ғажий бошлапади. Блоквил шундай ҳолатда ҳам ўзининг ҳарбийлигини эсга олиб, кураш майдонида душман мерганининг ўқидан ўлмай, яланғоч аёлларнинг ўткир тишларидан ҳалок бўлишига ачиниб турган эмиш...

Тупга нималар кирмайди, ёмонлар нима демайди? Блоквил бу ҳолатни руҳи чўккан ҳолда эсга оларди. Гўё уни олдинда кўрқинчли бир тақдир кутиб тургандай эди. Шу сабабли Марвга жўнашларидан олдин шоҳ билан ўзи ўртасида тузилган кафолатноманинг расмийлаштирилганини яна бир бор тўғри иш деб ҳисоблади. Чунки тушга ҳар хил ҳодисалар киргани каби, турмушда ҳам кутилмаган ногоҳоний воқеалар рўй бериши эҳтимолдан холи эмас-да.

Кўп сонли кўшинга стакчилик қилиб бораётган Ҳамза Мирза олд томонда кўринган тепаликка қараб от солди. Отнинг орт туёқлари остидан кўтарилган чанг-тўзон кафтдай кенг майдонда из қолдириб борарди.

Қарши томондаги баландликка чиқиб, қурол-аслаҳалари билан илгарилаб келаётган кўшиннинг ҳаракатини тепадан туриб кузатишни хоҳлаган Ҳамза Мирза бир маромда чошиб бораётган аргумоғининг жilовини тортмади. Жазирама ёз фаслининг қайноқ қозонида қовурилиб, сарғайиб сомон бўлаёзган кўкатлар от туёқлари остида ҳазин овоз чиқариб эзиларди. Бедов отининг бир маромда чошиб боришига қувониб, бағбақалари ҳам силкиниб ўйнаётган саркарданинг қулоғига қуриган майсанинг қисирлаган овозлари ҳам ёқимли эшитиларди.

Бир кучанишда шаҳзодани тепалик устига олиб чиққан от эгасининг қалбидаги туйғуларни билгандай орқасига қайрилиб, думларини силкитганча пишқириб турди-қолди.

Жанубдан қўй подаси сингари илгарилаб келаётган кўшиннинг изи кўринмасди. Намсиз туп-

роқдан кўкка ўрлаган оқиш тўзон кўтарилган жойидан узоқлашини истамаган каби кўшиннинг тепасида пастак булутлардай осилиб турарди. Сонсаноксиз кўшин ва қурол-аслаҳага тикилган Ҳамза Мирза ҳайратиданми ёки қувонгиданми бошини чайкаб қўйди.

Жорж Блоквил алоҳида ҳурматга сазовор киши сифатида кўп вақт кўшин йўлбошчилари ёнида бўларди. Бу сафар ҳам у саркардага яқин одамлар билан биргаликда Ҳамза Мирзанинг орқасидан қолмай тепаликка етиб келди. Шаҳзоданинг ҳаракатларини кўргач, нима учун шундай қилганининг сабабини сўради:

— Жаноби олийлари! Нега бошингизни чайкаяпсиз? Бирор нарсадан кўнглингиз тўлмадимми?

Ҳамза Мирза кулумсираб қўйди-да, дилидагини яшириб ҳам ўтирмай деди:

— Топганини еб ўтиравермай, ўз бошига балони сотиб олган чорвадор туркманлар ҳақида ўйлаяпман-да, жаноб капрал!

Блоквил шаҳзодага яна бир савол бермоқчи бўлди. Аммо, отларини елдай учириб келган тўрт нафар суворийнинг баландликда пайдо бўлиши навбатдаги саволга «тўсиқ» қўйди.

Келганлар ичида Маҳмуд Мирза Аштианий билан Ҳасан Алихонлар ҳам бўлиб, улар икки бўлакдан иборат Хуросон кўшинларининг асосий саркардалари ҳисобланишарди. Учинчиси ўрта бўйли, бақувват, қорни катта, бурама мўйловли Мирза Муҳаммад Қўвам ад-Давла эди. Туркманлар уни «Қора сартиб» (генерал) дейишар эмиш. У кўшиндаги барча қурол-аслаҳага масъул. Бу сартибни Ҳамза Мирза ўзига энг содиқ сарбоз сифатида ҳамиша яқин олиб юрарди. Тўртинчи отлиқ эса оддий навкар эди.

Ҳамза Мирза қўлидаги қамчиннинг сопи билан кумуш қопланган эгарнинг бўртиб чиққан жойига секин уриб қўйди. Бу ҳаракати билан, ҳозир мен сизларга бир нарса айтаман, демоқчи бўлганлигини

кўшин раҳбарларининг барчаси тушунди. Машҳаддан чиққанларидан буён юрилган йўл ва бирга ўтказилган вақт Блоквилни ҳам қожорларнинг кўп қилиқларидан бохабар қилиб қўйган эди. У ҳам айтиладиган гапни кута бошлади. Шу вақт Блоквилнинг оти бир жойда турмай, типирчилай бошлади.

Ҳамза Мирза унга эътибор бермади. Аммо шаҳзода олдида ўзини унинг хос кишиси сифатида кўз-кўз қилишни яхши кўрадиган Қора сартип:

— Отингни боққанмисан, жаноб Блоквил? — деб қўйди.

Ҳеч кимда гапи қолиб кетишини истамайдиган ва Қора сартипнинг нима мақсадда гап отганини яхши англаган Блоквил:

— Ҳа, жаноби олийлари, — деди. — Аммо бу ҳайвон-да, жим тургиси келмаяпти.

Бирдан хаёлига, бу жавобнинг шаҳзодага хуш келмаслиги мумкин, деган фикр келди.

Қора сартип яна ўзини кўрсатмоқчи бўлди.

— Айтганингни қилмайдиган бўлса, жиловини маҳкам тут, шунда ютасан!

Блоквил бу гал ҳам сартипнинг коса тагида ним коса мазмунидаги сўзига мос жавоб қайтарди:

— Ўзи тушунмаса, жиловидан маҳкам тутганингнидан нима фойда?

Ҳамза Мирза айтмоқчи бўлгани бошқаларга эмас, фақат Қора сартибга тааллуқлидай, унинг юзига қараб гапирди:

Кечани шу ерда ўтказсак керак, сартип. Энди то Марвга боргунча олдимиздан сув чиқиши помаълум. Дарёдан узоқлашмай туриб...

Қора сартиб шаҳзоданинг ҳам сўзини бўлиб ташлади:

— Бўш идишларнинг барчаси аллақачон лиммо-лим тўлдирилди, муҳтарам шаҳзодам!

Сартибнинг ўқи нишонга тегди. Ҳамза Мирза эса сўзи бўлингани учун ғазабланмадиям. Қайтанга, у сартибнинг айтганларини бошини қимирлатиб маъқуллади.

Саркарданинг одамларни йигиб айтмоқчи бўлган фикри – дам олиш учун тўхташ маслаҳати экан. Буйруқни эшитиб, ҳар ким ўзи бажариши лозим бўлган юмушга кетаётганларида, узоқдаги икки қора уйга ва унга томон бораётган қўй сурувига тикилган Ҳамза Мирза:

– Бугун кечкурунги овқатга туркманларнинг барра кўзичоғи насиб этадиганга ўхшайди! – деди. – Ана у сурувни кўряпсизларми?

Бу сафар Қора сартип бошқалардан олдин тилга кирди:

– Лочиннинг ризқи ҳамиша ўзи кслар эмиш, муҳтарам шаҳзодам!

Шаҳзода хиёл кулумсиради-да:

– Лочин деганинг ким экан у ўзи, сартип? – деди.

– Бу ерда сиздан бошқа лочин йўқ.

Блоквилга сартибнинг ялтоқланиши ёқмади. У юзини қарама-қарши томонга ўгирди. «Тавба, шарқликларнинг тилёғламалигини қаранг-а! Эркак одам ўзи сингари эркакка хушомад қилади-я? Ўзиям, кўзбўямачилик билан қилиғини намоён қилди-я!»

Сартиплар, сарҳанг (полковник)лар, жонпаналар (танмахрамлар, хос соқчилар) шаҳзоданинг изидан от чоптиришганларида, Блоквил ҳам уларга қўшилишга мажбур бўлди.

3

Озгин, узун бўйли қария билан ўн-ўн икки яшар ўспирин ёнбошларига белги қўйилган жуфт қора ўтов томон молларини ҳайдаб бормоқда. Оёғида эски чориқ, юзи қуёш тафтида тобланган ўспирин булбул сингари хуш оҳангда хуштак чаларди. Узун бўйли, озгин қария эса боланинг «сайроғи»дан хузурланиб, бошини қуйи солганча молларнинг изидан секин қадам ташлайди.

Етиб келган бир тўда отликқа кўзи тушган қария тўхтади-да, таёғига суянди. У Қўвшутхон томонидан

чўпон отарларига махсус юборилган чопарлардан юрт бошига оғир хавф-хатарлар тушаётганлигини эшитган, лекин кўринган бу отликлар худди ўша эронийлардир деб асло хаёлига келтирмас эди. Чунки содда чўпон юрт устига қўшин тортиб келаётган ёв одамларининг сен-мен йўқ, кундуз куни ёмғирдан кейин чиққан қўзикорин сингари бирданига оёғи остидан чиқишини етти ухлаб тушида кўрибдими? Бундан ташқари, туркманлар: «Қўвшутхон Хуросон томонларга хуфиялар юбориб, қожорларнинг Марвга қачон юриш қилишлари хабарини олдиндан билиб олган экан» деган миш-мишлар ҳам тарқалган эди. Саксон нафар оқсоқолнинг Машҳадга — маслаҳатга чақирилганидан ҳам чўпон-чўликлар хабардор. Буларнинг бари эл-юрт қалбида хотиржамлик уйғотган эди.

Кекса чўпон дастлаб келаётган отликларни Қўвшутхоннинг чопарлари бўлса керак, деб ўйлади. Сўнг ўйланди: «икки қора уйли чорвадорга шунча чопарни ким ҳам юборсин?»

Отликлар анча яқинлашганларидан сўнг, уларнинг бу теварак-атроф одамлари эмаслиги кийим-бошларидан маълум бўлди. Қария ушбу кун катта бир ёвузлик гувоҳи бўларман деб ўйламаган эди. Ёшулли ўзини йўқотмади, келаётганларга билдирмасдан, қўлини тесқари қилиб, болага бир нарса узатди.

— Ма, буни олиб қўй, қўзичоғим!

Ёшуллининг узатгани, чакмоқтош эди. Олов ёқишда ишлатиладиган чакмоқтошни маҳкам тутган бола ўзига маълум тепалик томон тойчоқдай елиб кетди. Ўспирин ўт-ўланлар орасида гойиб бўлгач, кўп ўтмай жазирама ёз фаслининг дим ҳавосида пайдо бўлган қуюқ қора тутун осмонга тикка кўтарилди.

Теварак-атрофдаги сукунатни бузиб келган отликлар чўпоннинг олдида жиловни тортдилар. Улардан ҳеч ким қарияга тангри саломини ҳам бермади. «Салом — худонинг ҳақи» деб овозини чиқармай ичида гапирган қариянинг ўзи:

— Ассалому алайкум, худонинг яхши бандалари! — деб гап бошлади.

Ёшупулли тангри саломининг жавобини кутса-да, от устидагиларнинг бирортасидан садо чиқмади.

Қамчисининг кумуш югуртирилган сопи билан қора этиги қўнжигга аста уриб турган Ҳамза Мирза осмонга каради. Ёшупулли унинг осмонга кўтарилган тутунни кўрганини фаҳмлади.

Шаҳзода нима учундир паст овозда гапирди:

— Соқолингдан уялмасдан яна салом берасанми?

Келганларнинг оғзидан эшитилган дастлабки сўз уларнинг димоғдор шахслар эканлигини ошкор этди.

— Салом худонинг ҳақи-да...

Чўпонга айёрона назар ташлаб турган Қора сартиб бирданига мазахомуз тиржайди.

— Олов ёкиш ҳам худонинг хоҳишими, чол?!

— Э, нима эди, ҳа, ҳа... — деб мингирлаб турган қария энди дарров ўзини қўлга олди. — Шу, бола ўйинқароқ, ўйнаётиб олов ёққанга ўхшайди. Набирам тушмагур чақмоқтош билан олов ёкишни яхши кўради-да, жаноби олийлари.

— Олов яхши нарса-да, тўғрими, чол?! Туркманлар «Ўт-олов — жош ҳузури» дейишадими? — Ҳамза Мирзанинг товушидаги кесатик оҳанги қаҳр-ғазаб билан қоришиб чиқди.

Қария от устида сўз отган икки нафар отлиқнинг раҳм-шафқатдан жуда узоқ одамлар эканлигини фаҳмлади. Тақдири аллақачон ҳал қилинганини сезган бўлса-да, қария суҳбатни чўза бошлади.

— У тентак набирам кеча ҳам ўт ёқди...

— Кеча ҳам ўт ёқди, дегин! — Қора сартиб бурнини жийриб қўйди-да, яна давом этди. — Чўлда нима кўп — ўт-ўлан кўп, ёқаверинглар! Бироқ Қўвшутхонингга айтиб қўй: туркманнинг бугун тутадиган товуғининг патиши Ҳамза Мирза кеча юлиб қўйган экан, де! Тушундингми? Қўвшутхоннинг одамлари бутун Қорақум саҳросини ўтга берсалар

ҳам энди бу тутундан фойда йўқ! Ўз тутунинг кўзингни кўр этади, — Қора сартиб Блоквилга юзланди. — Бу тутуннинг маъносига тушундингми, жаноб Блоквил?

Блоквил қадимдан қўлланилиб келаётган бу сирнинг маъносини тушунган бўлса-да:

— Унча тушунмадим, — деб минғирлади.

— Туркманлар олов ёқиб, унинг тутуни орқали хавфнинг яқинлашиб келаётгани тўғрисида ўз одамларига хабар берадилар. Анави тепаликка чиқиб, бироз қараб турсанг, Марв томондан ҳам шунга ўхшаш тутун осмонга кўтарилади. Олов тутуни — чорвадорларнинг чопари! Энди тушундингми?

— Тушундим, жаноби олийлари!

— Бироқ, сарбозларимиз Қўвшутхоннинг кўшикка чўпон тутунидан олдин етиб боражак! Бу ҳақда мен сенга кейинроқ батафсил гапириб бераман.

Тутун томонга яна бир марта назар ташлаган Блоквил, энди қилган қилмиши учун ўсмирнинг бошини олишга буйруқ беришса керак, деб ўйлади.

Сўзга қўшилмай турган шаҳзода французнинг ўйлаганларини олдиндан билгандай чўпонга қараб:

— Сен билан тенг бўлса эди, чакмоқтош билан олов ёққаннинг хотини айириб, ўзи ёққан оловига ташлаган бўлардим. Бироқ... — деди-да, сўнг яна сўзида давом этди. — Сенда ҳам катта гуноҳ йўқ. Чунки сен хонингнинг буйруғини бажардинг. Биз буни тушунамиз. Аммо Қўвшутхон Сарахсда ёқтирган ўтининг оташига Марвда ўзи куяди, албатта. Мана шу олов уни дўзах ўти бўлиб ёндиради. Тушунарлими?

Саволга жавоб бериши керак бўлган одамдан ўз вақтида садо чиқмагач, Қора сартиб:

— Тушунарли, жаноби олийлари, тушунарли! — деганини ўзи билмай қолди.

Ҳамза Мирза хиёл кулумсираб қўйди.

Бунинг оқибати беҳайр бўлишини англаб етган чўпон ҳам тўсатдан ўзига келгандай:

— Тушундим, хон ҳазратлари, тушундим! — деди жон ҳолатда. Шундан кейин чўпон отлиқларни бир-бир назардан ўтказди. Ювош отнинг устида ўтирган сап-сарик одамнинг қожорлардан эмаслигини фаҳмлади. «Бу одам бошқа бир халқдан бўлса керак» деган фикрни кўнглидан ўтказди.

Чўпошнинг Блоквилга ҳайрон тикилиб қолганини кўрган Қора сартиб:

— Хўш, чўпон, бу сариквойнинг кимлигини билмоқчимисан? — деди.

Чўпон соддагина жавоб қайтарди.

— Билиш у ёқда турсин, мен бу меҳмоннинг қайси халқ вакили эканлигини, ҳатто аниқлаб ҳам ололмадим.

— Фарангистон деган жойни эшитганмисан?

— Фарангларданми? Фарангистон. Ҳа, қулоғимга чалингандай бўлувди.

— Эшитган бўлсанг, бу одам ўша юртдан келган.

Қария чўпон Блоквилнинг узун кўнжли чиройли этигига, чеккалари тугмаланган тўпшонча филофига, кўкраклари тугмаланган кийимига диққат билан қараб чиққач, нигоҳи яна унинг этигида тўхтади. Этигининг кўнжиги, пошчасига қайта-қайта қарар экан: «Астағфирулло, у бу этикни қандай қилиб кияр экан-а?! — деб ҳайрон қолди. — Ёки оёғида шу турган ҳолда тикишармикин?»

— Ҳой, ана у кўришган кўша уй сеникимми? — деб, гапга қўшилмай турган шахзода савол берди.

— Ҳа, меники.

— Бу мол-қўйлар ҳам сеникимми?

— Моллар хўжайишники. Мен чўпонман.

Бу гапларни эшитган Қора сартиб тиржайди:

Туркман меҳмондўст бўлади, деб эшитганмиз.

Гапга тушунган қари чўпоннинг лаблари пир-пирлаб уча бошлади.

— Жуда тўғри, туркман меҳмондўст халқдир, хон оға. Бироқ, туркман ўз ўчоғига меҳмонни салом-аликдан кейин чақиради...

Қора сартиб қариянинг берган саломига ўзларининг алик олмаганини эслади. Аммо энди «ваалайкум» деб айтишни эп кўрмай:

— Қачон учрашганда ҳам, салом-аликнинг қолиб кетадиган ўрни йўқ, — деди. — Уйингга бораётганимизда ҳол-аҳвол сўрашармиз...

Чўпон уйига томон меҳмонларни истар-истамас бошлаб кетди.

Бир тўда отлиқ повча чўпоннинг орқасидан йўлга тушди.

Улар ён-атрофи баланд қилиб кўтарилган, оғиз томонига юлғун шохлари кўндаланг ташлаб кўйилган қудуқ ёнига борганларида, қудуқдан туйқус сакраб чиққан йигит ҳаммани чўчитиб юборди. Келаётганлар эс-ҳушини йиғиб улгурмасданок, у:

— Ота, набиранг зўр эканми? — деб қичқирди.

Кутилмаган отлиқларни энди кўрган йигит бироз ўзини йўқотиб турди-да, ёқасиз кўйлагининг этагини пастга тортиб уст-бошини тўғрилади ва уларга салом берди. Йигит устарада сочини қиртишлаб, бошига тоза дўши кийган, ориқ, бироқ соғлом, бақувват, келишган эди.

— Ўғлингми? — сўради Қора сартиб чолдан.

— Ҳа, ўғлим. Каттаси, — деб қария мағрур жавоб берди-да, соддадиллик билан гапда давом этди. — Мамматжон. Келиним ҳам яқиндагина уйдан қайтиб келди. Агар худо умр берса, бу ўғлимдан ҳам яна бир набира кўрсам, дунёдан армонсиз ўтар эдим. — Бирдан чўпон ғамгин оҳангда сўзлай бошлади. — Бу ўғлимдан ҳам катта фарзандим бор эди... Бояги ўт ўйнаб юрган набирамнинг дадаси... Умри қисқа экан. Худойим қайтиб олди. Аммо худодан норози эмасман. Рўзгорим тинч, кунимиз ўтиб турибди...

Чўпоннинг шукрона сўзларини тинглаган Ҳамза Мирза: «Бу ёруғ дунёда бир умр қора меҳнат қилиб, шу билан ўзининг ўтган умридан рози бўлиб кетадиганлар ҳам бор-ов! Тавба! — деди ўзича. — Хўш, бу одам шунча йил яшаб, узок умр кўриб,

хаётдан қандай лаззат олди экан?! Эрта туриб бировларнинг молини яйловга ҳайдаган, кечқурун изига қайтган. Бутун умри қорин ташвиши билан ўтади. Дунёда нақадар гўзал иморатлар борлигини ҳам, бу иморатларда жоду кўзли, оқбилак жононларнинг мавжудлигини ҳам билмайди. Бу дунёдаги бой-бадавлатлар нима тапвишда-ю, бу нотавон чол нима тапвишда? Ҳар ким экканини ўриб, ўз кунидан рози бўлиб ўтаверар экан-да...»

Худди шу пайт чўпоннинг: «Келиним ҳам яқиндагина уйдан қайтиб келди» деган хабарини тасдиқлагандай, чап томондаги ўтовдан чиқиб келган қўли сувқовоқли, енглари шимарилган гўзал бир келинчак барчанинг диққатини ўзига тортди.

Келинининг ноқулай вақтда тапқарига чиққанини фаҳмлаган бўлса-да, оқкўнгил қария бу пайт ҳеч қандай ёмон фикрни хаёлига келтирмаётган эди...

4

Кунчиқар томон энди-энди бўзара бошлади. Дунёда ўзларидан бошқа жонивор йўқдай, оқшом чоғидан чор атрофга тинмай «вақ-вақа» кўшигини таратаётган қурбакаларнинг овози ўчди. Дунё осудалик қўйнига чўкди. Чўкди-ю, аммо энди Гулжамолнинг уйқуси қочди. Ҳали йигирма ёшга тўлмасданоқ турмушнинг аччиғига тўйган, муҳаббатнинг соҳир лаззатидан энди-энди тота бошлаган навжувон гўзал ўз тақдири борасида ўйланиб, хаёлга ботиб ётарди. Гулжамол — така туркманлари орасида ном чиқарган машҳур Тўра сўқи¹нинг қизи, ундан ҳам машҳурроқ Хонкелди сўқининг синглиси. Бечора жувон жуда эрта тул қолди — эри Аннааваз Сарахс шаҳрида Мадаминхон босқини пайтида ҳалок бўлганди. Тўра сўқининг барча қариндош-уруғлари, шулар ичида Чебшк ботир Қурбонменгли ўғли ҳам бир кўчим

¹ Сўқи — ўғур, кели.

(кўчиб юрган овул) бўлиб, Қўвшутхонлар хонадонига кўшни ҳолда Марвнинг кунботар томонида, Мурғоб дарёси ёқасида ўтов тиккан эдилар.

Уйқуси қочган Гулжамол бундан бир ҳафта аввал туғилган кўзичоқни эслаб ирғиб ўрнидан турди. Бечора кўзичоқнинг онаси ўша куни ... кўзиси дунёга келган кунидек оламдан ўтган эди. Гулжамол туртиниб-суртиниб тапқарига чиқди. Қурбақаларнинг қуриллашлари қушларнинг хушовоз сайроғи билан алмаша бошлаган пайт. Осмон бўзара бошлаган олақоронғи лаҳзаларда сирли кўринаётган чор атроф қушлар сайроғи остида янада гўзаллашиб бормоқда.

Оқ ўтовнинг четига суяб қўйилган сувқовоқни елкалаган Гулжамол кўра томонга юриб кетди. Бир ҳафтанинг ичида одам кўлига ўрганиб қолган кўзичоқ ўз меҳрибонининг ҳидини олиб, дарров офил оғзига келди.

Юлғундан девор айлангириб қурилган офил ичида Гулжамолнинг бурнига урилган чўп-хашак ҳидини саҳар шамоли аллаёқларга ҳайдаб кетди-да, ўрнини соф, тоза ҳаво билан алмаштирди. Гулжамол етим кўзига сут ичириб ўтирган пайтда, кўзи хуркакланиб бир силкинган эди, кўлидаги кўзани ташлаб юборишига салгина қолди. Узоқ-узоқлардан, кунчиқар томондан туёқ товуши эшитилди. Учта от Қўвшутхоннинг уйини кўзлаб чопиб келмоқда эди. Эндигина ёришаётган тонг саҳарда чошиб келаётган суворийларнинг қанақа отлик эканлигини билиб бўлмасди. Марв томонларда ҳали азон товуши эшитилмаёқ уйқудаги одамлар устига келаётган бу отликларнинг чопиши яхшиликка эмасди. Ё шум хабар билан, ёки эса ёмон бир ният ила келаётганликлари аниқ.

Шундай хаёлга толган Гулжамол кўзичоққа ичираман деган сутнинг бармоқлари орасидан сириқиб хашагу қумалоқлар устига тўкилаётганини сезмай қотиб қолди. Она сутига қонмаган кўзичоқ энди

Гулжамолнинг сут таъми гуркираётган бармоқларини ялаб тамшанди. Гулжамол буниям сезмади. Юлғун шохларидан тикланган девор ораларидан жон ҳолатда ташқарига тикилди, учиб келаётган суворийларнинг ким эканлигини англашга уринди.

Отлиқлар Хонбобонинг уйи томон оқиб бораётганлиги аниқ, зеро ўба¹га келтирилаётган ҳар қандай шошилинич хабар, энг аввало, Хонбобога етказилишини Гулжамол билади.

Аммо бу гал Гулжамолнинг тахмини тўғри чиқмади. Суворийлар Қўвшутхоннинг ўтови олдида ҳам тўхтамадилар. Улар Хонбобонинг туққаштуғишганлари тиккан ўтовлар ёнидан ҳам слиб ўтди. Оғил ёнидан ҳам чопиб ўтдилар-у, Гулжамолнинг акаси Хонгелди сўқининг бўсағасига бориб етдилар. Гулжамол шундагина ўртада келаётган суворийнинг палакками ё тўнга алланимани ўраб, от устига кўндаланг ётқизиб олганини англагандай бўлди.

Отлиқларнинг яхшигина қуролланиб олган аскар эканлиги аниқ эди. Улар Хонгелди сўқининг эшиги олдида паст овозда гўнғир-гўнғир қилишди-да, нари кетдилар. Гулжамол уларнинг овозларини эшитди-ю, аммо нима деб гаплашганларига тушулмади.

Хонгелди сўқининг уйидан нарида фақат Чебшек ботирнинггина ўтови бор, охирги уй, шу билан Хонбобонинг кўчаси тугайди.

Отлиқлар Чебшек ботирнинг оқ ўтови олдида бориб, келтирилган юкни эшикдан ичкарига қарата гурсиллатиб отиб юбордилар-да, ўбанинг орқа томонидан айланиб, отларини лўкиллатиб кетишди. Демак, суворийлар шошилинич равишда келиб-кетмоқдалар. Суворийлар бош кийимларини кўрган Гулжамол булар туркманлар эмаслигини англади. Ажабо, кимлар экан-а?

Гулжамолни ҳайрон қолдирган яна бир нарса — кўчадаги итларнинг ҳурмаётгани эди. Итлар, худди сеҳрлангандай, овоз чиқармасдилар. Бошқа пайт

¹ *Ўба* — овул, қавмдошлар макон тутган жой.

бўлса-ку, уясига қараб бораётган кирпининг овозига ҳам вовуллаб ўбани бошга кўтарадиган итлар бу гал ими-жимида қафасларига уриб кетган, сас чиқармай пусиб ётарди. Йўқ, суворийлар анча нарига кетиб бўлганларидан сўнггина, Чебшек ботирнинг кўппаги бош кўтариб бир-икки марта вовуллаган бўлди, холос.

Ажабо, бемаҳалда келиб, ўбадаги итларнинг журъатини парчалаган куч нима экан? Отлиқлар нима учун шошиб келдилар-у, шошиб кетиб қолдилар? Улар кимлар ўзи? Гулжамол бу саволларига жавоб топа олмасди.

Отлиқлар келтирилган юкни Чебшек ботирнинг эшигидан ичкари отиб юборганларида бир қоп ўтин ташлангандай гурсиллаган овоз эшитилди — у нима бўлди экан? Гулжамолнинг боши қотди. Албатта, Чебшек оға ўтинга зор одам эмас. Унинг оқ ўтовининг бир томонида саксовул поялари тоғдай бўлиб уюлиб ётибди. Қолаверса, Чебшек оға ўтинга зор экан, ўтинни нима учун кундуз куни келтирмайди? Кейин, бир қоп ўтин деб, учта давангирдай йигитнинг овора бўлиб юришини қандай тушунмоқ керак? Айтгандай, эшигининг олдига гурсиллатиб ўтин ташласалар, Чебшек оға нима учун уйғониб ташқарига чиқмади? Нега отлиқларга «Кимсизлар?» демади?

Шу хил жавобсиз саволлар сал бўлмаса Гулжамолни эсанкиратиб қўяёзди. Бу кўрган нарсаларини у, албатта, ёмонликка йўйгиси келмаётганди. Бироқ, бироқ... Нима бўлганда ҳам... У ҳушёрликни қўлдан бермай, отлиқлар кетган йўлга синчиклаб назар солди. Бўзараётган тонг олахиралигида суворийлар аллақачон Қўвшутхоннинг ўбасидан чикиб, қорасини ўчирган эдилар.

Гулжамол сутқовоқни офил оғзида қолдирди-да, илдам юриб кетди. Қорни сутга тўймай қолган етим кўзичоқ ўзининг очлигини билдирмоқчидай зорланиб маъради. Гулжамол бу зорланишни эшитмади. Тўғрироғи, у ҳозир кўзининг маърашига кулоқ

солгудай аҳволда эмас эди. У тўппа-тўғри Чебшек оғанинг уйи томон кетди.

Оқ уйнинг эшиги томон боришга ҳайиқиб турди-да, ўтовни айланиб ўтиб, кўзанак¹ка яқинлашди:

— Келин эже!²

Ичкаридан аёл кишининг овози келди. Гулжамол кўрқиб-уялиб яна сас берди:

— Чебшек оғам уйдаמידи, келин эже?

— Сенмисан, Гулжамол? — энди хотинининг ўрнига овоз берди Чешбек ботир. — Нима гап, тинчликми?

— Тинчлик, тинчлик, оға, — чайналди Гулжамол ётган одамларни уйғотиб юборганидан иззаланиб. — Ҳали учта отлиқ келиб, эшигингизга нимадир ташлаб кетгандай бўлди, чамамда...

Бу гапни эшитган Чебшек ботир шу заҳоти кўзанак ёнида пайдо бўлди.

— Нима дединг-а, Гулжамол?

«Тавба, шу орада тўнини кийиб олишга улгурганини!» — ҳайрати ошди Гулжамолнинг.

— Ҳозиргина эшигингизга бир нима ташлаб кетишди, Чебшек оға...

— Овозинг кўзанакдан келиб тургач, мен эшик томонга ўтмаган эдим, синглим, — деди-да, Чебшек ботир бирра орқага бурилди. Лекин эшикка етиб боргач, қилган ҳаракатларини «ботир» деган лақабига муносиб бўлмас, деб ўйлади. У эшик олдида борди-да, худди аждарҳонинг қуйруғини босиб олгандай сапчиб орқага чекинди. Қирк беш ёшга чиқиб, қанча уруш-савашларда қатнашган, неча-неча ёғийларнинг калласини сапчадай узиб ташлаган ботирнинг ичига ҳозир, шу лаҳзаларда қалтироқ кирган эди. У ўзининг ожизлигини ҳис этди, зеро, эшиги олдида қўли қиличли душман эмас, балки одам суяклари тикилган қоп ётарди. Ўтов орқасидан Гулжамолнинг:

¹ *Кўзанак* — ўтовнинг дарчаси.

² *Эже* — ўзидан катта ёшли аёлларга ишлатиладиган сўз (она, янга, кенной маъноларида келади).

— Нимага тўхтаб қолдингиз, Чебшек оға? — деган овозини эшитгач эса, қалтираб товуш чиқарди:

— Айланиб ўтиб... уйга кир, синглим!

Оқариб ётган суякларни, тўнтарилиб ётган бош чаноғини кўрган заҳоти гап нималигини тушунган ботир ўзини тутиб олди. У Гулжамол стиб келаман дегунча тезлик билан эгнидаги тўнини шартта ечди-ю, бир қоп суякнинг устини ёпди. Бундай қабих иш кимнинг қўлидан келиши мумкин? Бу суяклар ўзининг қайсидир бахтиқаро бўлган қариндошиники эканлиги аниқ, аммо қай бириники экан? Ботир яшин тезлигида фикр юрита бошлади. Биринчи саволнинг жавоби: бу разил иш — душманларнинг иши. Зеро, душмансиз одам йўқ, айниқса, Чебшекка ўхшаган от устида қилич ўйнатадиган ботир одамнинг душмани кўп бўлади. Бироқ, ҳозир ўйланиб турадиган вақт эмасди. Гулжамол ичкари кирар-кирмас Чебшек ботир ундан:

— Кимлар эканини билдингми, синглим? — деб сўради.

— Фира-ширада танимадим, оға.

Учта отлиқ тонг қоронғисида уйингга келиб, эшигингдан қай бир қариндошининг жасадини ташлаб кетиши — ботир учун энг оғир, масхара бир иш. Бу — одамни шарманда қилишнинг охирги, энг ваҳший чораси ҳисобланади. Кимдир иккинчи бир одамни ёмон масхара қилмоқчи бўлса, унинг қай бир қариндошининг мазорини ковлаб, суякларини эшигига келтириб ташлайди. Агар бир уруғни, қабилани ёки бутун бир элни масхара қилмоқчи бўлсалар, суякларни элхоннинг — халққа ота бўлиб ўтирган оқсоқолнинг эшигига элтиб отишади.

Бундай қабих юзқораликдан кейин гавдасида жони, томирида номус-ори бўлган одам қўлига эгри қилич тутиб, қасос олиш чорасига шартта киришиб кетиши керак. Шундай қилмаган одам эл ичида расво бўлиб қолади, беномус деб, лагта деб ном олади. Бундай қабоҳатчиликлар кўпинча кўшни

юртлар орасидаги ўч олишларда қилинар, туркман уруғ-қабилалари, тийра-тоифалари орасида сан-манга борилганда ҳам бу каби хунук ишга қўл урилмасди.

Бундан беш йил мукаддам Сарахсда Мадаминхон босқинининг машаққатларини бошдан кечирган, 1858 йил Марвга кўчириб келинганидан буён ҳам қожор босқинчилари билан тез-тез тўқнашиб турган такаларнинг кўрмаган азоби қолмади. Улар қилич товуши, замбарак овозию яраланганларнинг нола-фарёдига ўрганиб қолган эдилар. Уларнинг бугунги авлодлари орасида гавдадан узилган каллани кўрмаганлари ҳам деярли йўқ. Аммо Чебшек ботирнинг эшигига ташлаб кетилган суяк хон кўчасидаги одамларни хавотирга солиши аниқ, зеро, душман ҳеч маҳал қариндош рақибининг эшигига ўзига яқин кўрган одамнинг суягини келтириб тўкмайди-ку. Бунинг учун хор қилинмоқчи бўлган рақиб томоннинг қариндош-уруғлари ётган мозор излаб топилади.

Буларнинг бари етиб келаётган улкан бир хавфдан дарак бермоқда эди. Шунинг учун ҳам Чебшек ботирнинг уйи атрофига тўпланган халойиқ оғир ўйга ботиб қолди. Уларнинг ҳар бири Чебшек ботирнинг тўнининг остидаги суякларни ўзининг дунёдан ўтган қайсидир бир қариндошиники деб ўйларди. Бу тўн остидан ҳар кимга ҳам ўз қариндошининг безовта руҳи сарғайиб-мунгланиб қараб тургандай эди. Балки, суяклар гапираётгандай эди. «Мени нега бунчалар хор қилдинглар? Мени қабримдаям тинч ётқизмаяпсизлар-ку! Мозорим оёқ ости қилинди, сизларда ор-номус дегани борми ўзи?» — деяётгандай эди. Чебшек ботирнинг уйи атрофини қуршаб олганлар худди хорланиб, оёқ ости қилинган қариндошларининг жанозасига йиғилгандай маъюс-махзун эдилар.

Тўпланганларнинг олдида турган бир мўйсафид икки тирсагини кучоқлаб ўйланаётган Қўшпутьхон томонга назар ташлади-да:

— Тонг отиши олдидан уч нафар суворий жануб томонга қарата от суриб кетаётган экан. Ора узок бўлгани учун кўзим унчалик кўролмади, аммо-лекин улар бу теваракнинг одамларига ўхшамасди. Ўшанда кўнглим бир титроқдан жимирлаб кетган эди, — деди.

Хонбобо буни айтмасанг ҳам биламан дегандай, оғир хаёлга толди.

Чебшек ботир ҳозир суворийларни ўйламас, дунёдан ўтган қариндошларини бирма-бир кўз ўнгидан ўтказар, бу суяклар қайси бириники эканини билмоқчи бўлиб, бош қотирмоқда эди.

Кўвшутхон Чебшек ботирнинг фикрини уққандай:

— Келганлар ўбага нотаниш бўлгани учун ҳам эшикларни алмаштирган шекилли, Чебшек ботир, — деди. — Ҳеч ким бу билан фақат менинг мозорим оёқ ости қилинди, деб ўйламасин. Бу гал барча туркманларнинг мозори оёқ ости қилинди...

Кўпчилик одам илкис титраб-қимирлаб кетди. Ҳеч ким чурқ этиб оғиз очмади. Яна Кўвшутхоннинг ўзи гап бошлади:

— Эшик алмаштирган бўлса, келганлар бу тупроқнинг одамлари эмаслиги аниқ. Бу балонинг ҳиди баланддан келаяпти...

— Мен ҳам шу ҳақда ўйлаяпман, — деди Чебшек ботир бош силкиб.

Бош хон билан ботирнинг бу хил сўзларини эшитган одамлар, энди нима дер эканлар дегандай, уларнинг оғзига кўз тутди.

Кўвшутхон муҳим бир гапни айтмоқчи бўлгандай теваракка оғир кўз ташлади, жим кузатиб турди, сўнг йўталиб олди-да, гап бошлади:

— Бу қариндошимизни Хўжаабдулла қабристонига дафн этамиз, қавмдошлар!

Ерда ётган тўнга кўз тикаркан, қатъий қилиб буюрди:

— Оқсоқолларни йиғинга чорланг!

Ҳамма Хонбобонинг гапига бўйсунди.

... Ўтовдан чиқиб, отлиқларга кўзи тушган келин шу заҳоти алланечук ҳовлиқиб, дарров изига қайтди. Аммо қисқа фурсатда келишни бошдан-оёқ кузатиш учун меҳмонларга шунинг ўзи етарли эди, улар келиннинг бўлиқ билакларию шаҳло кўзларига мафтун бўлганча қараб қолдилар...

Ҳамза Мирза отидан сакраб тушди-да, нима учундир ёш йигитга қўл узатди. Салом-аликдан анча вақт ўтиб кетганидан кейин қилинган бу хатти-ҳаракат атрофдагиларга эриш туюлди. Бунчалик қимматбаҳо кийимдаги одам билан кўришиб кўрмаган Маммат эса ҳафсала билан қўшқўллаб кўришди. У ўзини ҳар қанча дадил тутишга уринмасин, кўришаётиб қўллари қалтираб кетди.

Шаҳзода ўзини унутгандай аҳволда эди. Унинг сиртдан билиниб турган ясама ҳаракатлари қариянинг кўнглига хавотир солди. Кечагина келинига ота уйида бир-икки кун меҳмон бўлиб келишга рухсат берган эди. Келини хурсанд бўлиб эрта ё индинга жўнаб кетишини билдирган эди. «Аттанг, эртага, индинга деб юрмасдан шу бугун йўлга чиқаверса бўлмасмиди, — деб ўзини ўзи койиди қари чўпон. — Йўқ, тақдирдан қутулиб бўлмас экан, афсус... Айтгандай, ҳали ҳеч нарса бўлгани йўқ, кўрганингни ёмонликка йўяверасанми, ахир...»

Тансоқчиларнинг бири отдан тушди-да, саркарданинг отининг жиловини қўлга олди. Шаҳзода сув олинадиган қудуқни биринчи бор кўраётгандай, бўржоқ (бута, дарахт) шохини ушлаб қудуқ тубига тикилди. Қудуқнинг чуқурлигига ҳайрон қолдимибошқами, лабини тишлаб бош чайқади. Меҳмонлар келганида ҳар сафар отасининг ёнида қўл қовуштириб турадиган йигит бу сафар ҳам қариянинг юзига боқиб:

— Нима хизмат, ота? — деди.

Уйига яқин-йироқдан меҳмонлар келгудай бўлса, қариянинг ўзи олдга тушиб, ўғлига «уни қил, буни қил» деб кўрсатма берарди, ўзи эса меҳмонларни

уйга бошлаб кетарди. Бу сафар эса кўнгли бир нарсани сезгандай, негадир меҳмонларни уйга таклиф қилмади. Аксинча, у уй олдида турганларни нима биландир чалғитиб, ўтовга киритмасдан изига қайтариб юбориш учун тайсаллана бошлади. Ҳозир шу лаҳзаларда қария тўсатдан келиб қолган отлиқларни ҳам, ташқарига чиқиб қолиб келганларга юзини кўрсатган келинини ҳам, қўл қовуштириб «хизмат, ота?» деб турган ўғлини ҳам, ҳаттоки, ўзини ҳам ёмон кўриб кетди. Кўзига ҳамма нарса ёмон кўринмоқда – тўз-тўзонлардан нари юксак-юксакларда чарақлаб турган қуёш ҳам, теварак-атрофда ўтлаб юрган моллар, қўйлар ҳам – ҳамма-ҳаммаси.

Оқшом уйқуга кетаётиб дунёдан ўтган аёлини ўйлаб ётган эди. Кампири унга: «Оқсоқол, нега бунча хафа кўринасиз?» — дегандай бўлди. Қария эса унга: «Эй кампир, мен нега хафа бўлайин? — дер эмиш ўзича. — Ўғил десам дейишга арзигулик ўғлим бор, келин десам арзигулик келиним бор. Қўлим етмай турган бир армоним — сен. Сендан жудо бўлиб қолганим алам қилаяпти. Буям нима, фалакнинг ишидир-да. Мен шу ҳолимдан шикоят қиладиган бўлсам — куфр кетган бўларман», — деб хаёлан жавоб берди чўпон...

Бугун бомдод намозини ўқиган қария эшик оғзида ўз иши билан куймаланиб юрган келинига кўз остидан назар солди. Кўнглида келини анчагина тўлишиб қолгандай, кийган кўйлаклари ўзига жуда ярашиб тургандай кўриниб кетди. Чехрасига табас-сум югурган қари чўпон ўзича кўнгли хушланиб, муртини силаб қўйди, бўйи бир газ ўсгандай бўлди.

Ҳозир эса у қийин бир аҳволда, хавотирга тушиб, гавдаси чўкиб турарди. Хаёлидан ўтаётган нохуш фикрларни нари ҳайдаб, улардан қутулмоқчи бўлди, аммо бунинг иложини топмади. У аҳволини теваракдагилардан яшириш учун нимадир гап қотмоқчи бўлди. Аммо бирон-бир сўз тилига келмади. Нима бўлганда ҳам, чўпон оға бевақт келган

меҳмонларни уйга таклиф қилишдан ўзини тийди. «Айб бўлса бўлсин. Шу гуноҳ бўладиган бўлса, бўлақолсин. «Битга ёзиқ айб учун эр ўлмас», дейдилар. Буларни ўз оғзим билан уйга чақирмайин, қолган ёғини Яратганнинг ўзи ўнгласин!..»

Кутилмаганда қудуқ томон юрган шаҳзода отининг ёнига қайтиб келди-да, бирдан Қора сартибга юзланди:

— Оловнинг тутуши ўт ёққан одамнинг ҳам кўзини ачиштиради. Шунини чўпоннинг ёдидан чиқмайдиган қилиб қўйинг, сартиб! Йўқса булар бизни роса туширдик деб ўйлайдилар!

Қора сартиб худди шундай буйруқ берилишини олдиндан билгандай тез-тез жавоб берди:

— Буйруғингизни айтганингиздан ҳам аъло қилиб бажараман, марҳаматли шаҳзодам! Сиз хотирингизни жам қилиб, бемалол ўз ишингиз билан бўлаверинг!

Ҳамза Мирза отланди. У ёнидаги навкар ва тансоқчилари билан анча нарига кетгунча Қора сартиб қадини букиб, ҳурмат ила таъзим бажо қилиб турди.

Кетганларнинг чанги босилгандан сўнг ҳам қари чўпон эшик оғзида турганларни уйга таклиф қилмади. Аммо ҳукмдор шаҳзодадан эркин ҳаракат қилмоққа махсус буйруқ олган Қора сартиб энди бу ерда ўзи хон, кўланкаси майдон бўлиб қолганини кўрсатмоқчи бўлгандай, чўпоннинг уйи томон бетакаллуф босиб бора бошлади. Унинг ёнидаги навкарлар ҳам Қора сартибга эргашдилар.

Қора сартиб боя келин кириб кетган эшикка етиб келди-да, тўхтади. Тўхтагани ҳам яхши бўлди, йўқса қария унинг олдини тўсиб олган бўларди.

Ранги бўзариб кетган чўпонни кўрган сартиб ўзининг кимлигини танитиб қўймоқчи бўлди.

— Мени Мирза Муҳаммад Қўвам ад-Давла дейдилар, қария, эшитгандирсан номимни?

Қари чўпон сартибнинг юзига тикилиб-тикилиб қаради.

— Йўк, эшитмаган эканман, тангри бандаси.

Мирза Муҳаммад қариянинг бу гапидан сўнг ўзини ҳақоратлангандай ҳис қилди, кўзи ола-кула бўлиб норози оҳангда:

— Қора сартибни ҳам эшитмаган бор экан-да?! — деди.

— Буни биламан, — деб жавоб берди қария юраги тирналиб.

Қора сартиб деган Эрон саркардасининг номи туркманлар орасида ростдан ҳам таниқли эди. У бағритошлиги, шафқат билмас золимлиги билан донг чиқарган эди.

— Бугун сурувингнинг ярми билан видолашасан, қария!

Бошқа бир пайт бўлгандами, қария бу донғи дунёга кетган, туркманларни вайрон этиш учун ана келармиш-мана келармиш деб овозаси кулоқни тешган саркарданинг номини эшитган заҳоти довдираб қолган бўларди, аммо бу гал бундай бўлмади.

— Сурувинг ярми дейсанми? Ярми эмиш, Оллоҳ насиб этса, ярми эмас, ҳаммасини ҳам ейсан.

— Оллоҳ насиб этмаган бўлса, йўлимизни сенинг уйингга қарата бурармиди?!

— Буниям Яратганнинг ўзи билади.

Қора сартиб «шап-шап» деб турмай, «шафтоли» дейишни маъқул кўрдими, қарияга юзланиб:

— Қани, унда уйга бошла! — деди.

Энди чўпон кутилмаганда дадиллик билан тилга кирди:

— Кирмоқчимисан, юр буёққа! Боримизни баҳам кўрамиз. — Чўпон ўнг томондаги бошқа эшикка ишора қилди. — Тўрға сиққанингиз тўрда ўтирарсиз, сиғмаганингиз бошқа жойда.

Чўпоннинг гапини билиб турган сартиб:

— Туркманнинг «Соғинч — ўнгдан, қувонч — чапдан» деган гапийам бор-а, оға? — деди.

— Бу гапни туркманлар кўз учганда айтади, хон оға.

Қора сартиб бу хатосини тан олмасдан тузатиб қўймоқчи бўлди.

— Кўз бўлмаса оёқ ҳам нодуруст ҳаракат қилади-да. Бу иккисини алоҳида қўйса бўлмас.

— Буям тўғрику-я! — деб қўйди қария кўнглидаги гапга тесқари бўлсаям, зўравонга ён босгандай.

Қора сартиб ўз ўқини нишонга теккан, деб ҳисоблади.

— Туркман тупроғида илк бора дуч келган икки уйнинг чапдаги эшигига кирмай, ўнгдагисига кирсак — кўнглимизга шубҳа оралайди-да...

Анчадан бери ўзларининг обрўйи учун вазиятдан фойдланишни кўзлаётган қожорлардан бири гапга қўшилди.

— Биз ҳам чапдаги уйга кирмай, ўнгдагига кирсак, туркман мақолини ҳурмат қилмаган бўламиз.

— Кўнгилда эса шубҳа-гумон пайдо бўлади, — деди сартиб аввал айтганларига урғу бериб.

— Гумон имондан айирармиш, — деб чўпон яна мақол келтирди, сўнг айтган сўзи меҳмоннинг қаҳрини келтириб қўймаслиги учун гапни яқунлаган бўлди. — Оқ юрак билан қабул қилинган уйда гумон нима қилсин.

Барибир, бўлиб ўтаётган гаплар қарияга оғир ботди. Ёмон бир воқеа бўлишини сезгандай, теварак-атрофга бир қур назар солди.

Учи-поёни йўқ саҳрода ҳимоя бўлгудай бирон нарсага кўзи тушмади. Чўпоннинг бутун оиласи, хонадон душман қамали ичида эди. Оиланинг бу ҳалқа ичида қолиб кетиши ҳам ёки омон чиқиши ҳам тангрининг ихтиёрида.

— Биз меҳмонларни «соғинч — ўнгдан» бўлгани учунгина бошқа уйга таклиф қилаётганимиз йўқ, бу эшик — аёл, бола-чақалар кириб-чиқадиган эшик.

Қора сартиб гапни чўзиб турмади. У «ҳали шунақами?» деган маънода бош силкиди-да, ўтов энгсисига¹ қўл юборди.

¹ *Энгси* — ўтов эшиги олдидаги ёпинчик гиламча.

— Ичида аёл киши бўлган уйнинг энгсисига қўл чўзмоқ айб бўлади, хон оға! — Қариянинг овози таҳдидли янгради. — Мусулмончиликни ёддан чиқарманг!

«Хон оға» деб қилинган мурожаатда ялиниш оҳанги ҳам аниқ янграган бўлса-да, сартиб шафқат қилиб турмади. У бир қўли билан ҳамон энгсини тутиб турар экан, атрофига кўз ташлади-да:

— Хуросон қизларини отга босиб олиб келиш туркман учун айб саналмас эди, — деди. — Энди Эроннинг мингбоши саркардаларининг бири кир-чир гиламинга қўл узатса, айб саналадиган бўлиб қолдими?

Бу гапдан кейин қари чўпон энди ҳамма хатти-ҳаракатлар бефойда эканлигини тушунди. Энди тиз чўкиб ёлвориш — босқинчилар олдида ожизлигини билдиради, холос. Саҳройи майдонда эркин ўсган мағрур инсон бошқа бировнинг олдида тиз чўкмоқни ўзи учун ор деб билди.

— Менинг мана шу кир-чир гиламим ҳам бошқа уйларнинг тилла дарвозасидан покизадир, — деди титраб чўпон.

Қора сартиб энди бу гал нима учундир мулойим оҳангда гапирди:

— Биз сенинг молу дунёнгга зор эмасмиз. Менинг битта чўнтагимдаги танга сенинг бутун уйингни, мол-қўранг билан бирга сотиб олишимга етади. Уйингга салом бераётиб, эҳтиёт юзасидан ичкарига бир назар ташлаб қўймоқчиман.

Қария енгил тортди. Кўнглида ёмон фикр уйғотгани учун шайтонни лаънатлади.

Энгси кўтарилиб, чўпон билан сартиб ичкарига кирдилар. Ҳар эҳтимолга қарши икки тансоқчи ҳам бошликлари изидан ўтовга кириб, эшик ёнида турдилар. Маммат ҳам отасини ёлғиз қолдирмай деб уларга эргашди.

Кўнгли алланенидир сезиб, ичкарига кирган заҳоти эски кийимларини кийган келин ўтовнинг

тўрида латга-путтага ўраниб ўтирган экан, ўранган чопони кўзигача тортилгани сабабми, этак томони кўтарилиб қолган, келиннинг оппоқ оёқлари «мен буёқдаман!» дегандай, кирганларнинг эътиборини тортди. Буни кўрган Қора сартибнинг оғзи сувланиб кетди.

Ичкарига кирмай, ташқаридаги сарбозлар ёнида турган Жорж Блоквил ўтов ичида қанақа ҳаросат¹ юз беришини кўз олдига келтиролмасди. У ёнидаги сарбозларнинг бирига юзланди:

— Сартиб ўтовга нима учун кириб кетди?

Бута учига туякумалоқ ёпишгандай узун бўйли, озгин, калласи хумдай сарбоз орсиз илжайди.

— Нега кириб кетганини билмайсизми? У ерда зўр томоша бўлади ҳозир! — Сарбоз сув оқа бошлаган оғзини шапиллатди. — Худди мен томоша қиладиган ўйин бўлади-да! Аттанг, сартиб бўлмагандамиди...

6

— Келиннинг юзини кўрсак бўладими, хўжа? — деб сўради сартиб ичкарида.

Чўпон вазиятга мос келгудай жавоб ахтариб тураркан, унинг ўйлаётганлари топилмай туриб, ўғли ҳайкириб юборди:

— Келиннинг юзини кўриш мумкин эмас, хон оға!

Аввалдан кўнглига келган ишни бажариш учун бир баҳона тополмай турган сартиб учун Мамматнинг бу гапи бир тугатқи бўлди.

— Буни сендан сўраб ўгирмасдан бажо этсак, нима дейсан, йигит?

Бошга келиб йиқилама деб турган балодан қандай қутулишни ўйлаб турган чўпон ўғлига газабкорона қараб қўйди.

— Ёш бола қизишяпти-да, хон оға. Албатта, келиннинг юзини кўриш мумкин...

¹ *Ҳаросат* — ёмон, хушук иш, мудҳишлик.

— Ота!!! — деб хайқирди яна Маммат чолнинг сўзлари хато эканини гап оҳанги ила билдириб кўймоқчи бўлиб.

Вазиятга қараб иш тутмаса, келиннинг юзини кўриш тугул, бу ҳайвон ундан минг багтар ишни килишдан ҳам тоймаслигини тушуниб турган қариянинг ҳозир ўғлидан жаҳли чиқди. «Йўқол, гум бўл! — демокчи бўлди у. — Менинг атайин шундай қилаётганимни тушунмаяпсанми, болам?!»

Қариянинг сўзларида, ҳаракатларида ҳам қаҳр, ҳам ёлвориш сезиларди. Қайнотасининг бир айтганини иккинчи марта айттирмай дарҳол бажаришга ўрганган келин ўрнидан кўзгалмадиям.

— Келиннинг қулоғи карми? — сўради Қора сартиб болаларча гумроҳлик билан.

Баданига ўт теккан каби азобга тушган Маммат сартибга қараб юрди. Тансоқчилар йигитни ўраб ола бошладилар. Қария ҳам шиддат билан қўлини кўтарганича худди урмоқчидай сартибга қараб юрди. Аммо унинг шапалоғи сартибга эмас, Мамматнинг юзига тушди.

Бу йилги чумчуқ ўтган йилги чумчуққа «чирк-чирк»ни ўргатадиган бўлиб қоптими? — деди у титраб. Сўнг келинига юзланиб, паст овозда деди: — Ўғилжайрон, қизим, қайнотанг сенинг номусга қолишингни истаб тургани йўқ. Айтилганни бажо қил.

Ўғилжайрон бу гал вазиятга бўйин суниб, бери айланди-да, аста юзидан ёпинчигини олди...

Келинини уялтирмаслик учун юзини тескари буриб турган қария бирдан пичоғини суғуриб олиб ҳужум қилмоқчи эди. Қария нима воқса рўй бераётганини англамай қолди. Келинининг «вой!» деган овози, Мамматнинг сўкингани қулоғига эшитилди. Орқага қайрилиб, ерда чалқанчасига ағдарилиб ётган ўғлини ва чап қўлини авайлабгина тутиб турган сартибни кўрди. Сартиб келинга яқинлашиб қўл чўзган заҳоти Ўғилжайрон унинг

билагини тишлаган, Маммат сартибнинг устига ташланганда эса, шу ердаги тансоқчиларнинг бири Мамматни уриб йиқитган эди.

Шу лаҳзаларда бўлмағур воқеаларнинг бўлиб ўтганига, қилинган эҳтиёт ҳаракатларнинг бекор кетганига ўкинган қари чўпоннинг жавоҳир сопли пичоғи ҳам нишонга тегмади. Чолнинг қўлига тепки тегди-ю, жавоҳир сопли пичоқ учиб бориб туйнукдан осилиб турган саночнинг қиррасига тегиб қайтди-да, ўчоққа келиб санчилди. Чолнинг боши гангиб, юраги томоғига тиқилгандай бўлди. Оғзи иссиқ қонга тўлганини туйди. Бироздан кейин ўзига келганида, ўғли билан ёнма-ён ерда ётганини англади. Чиқиб қочишнинг ўнғайини тошолмай турган келини эса бутун вужуди ила қалт-қалт титрарди.

Ичкарида аллавақтгача сукунат ҳукм сурди. Ташқарида турган сарбозлар уйни ўраб олган эди.

Ҳам ўзига, ҳам ўғлига ўқталган ханжарларга кўзи тушган қария энди фишт қолипдан кўчганини билди. Қўлидан бирор иш, тилидан бирор гап келмайди. Шу пайтгача баракат тўлиб-тошиб келган, эндиликда бахтиқароликдан туйнугигача қорайиб кетган уйда худо деб ётмоқдан бошқа чора қолмаган эди.

Орага тушган совуқ сукунатдан хунук бир қабоҳат ишнинг ҳиди келиб турарди. Чап қўли ғажиб ташланган Қора сартиб бир қадам ортга чекинди-да, довдираганидан рўмолини ёпинишни ҳам унутган Ўғилжайронни кўздан кечирди. Келиннинг пастки лабида қон юқини кўргач, бояги оғриқлар қайта ёдига тушгандай:

— Мен сенинг писта каби дудоқларингни қон ялаган қанжиқнинг оғзидай қилиб қўяман ҳали... ургочи қашқир бўласан ҳозир... — деб вишиллади. Сўнг тансоқчиларга юзланди. — Манавиларнинг қўлларини боғланг, ҳақиқий бекзодалар нима иш қилишларини бир кўриб кўйсинлар!.. Ўзларинг ҳам лаззатланинглар!..

Қора сартиб берилган буйруғи сўзсиз бажарилишига ишонган ҳолда эшик томон юрди. Кўзанақ томон бориб-келиб турган Блоквил Қора сартибга кўзи тушган ҳамопо унга қараб юрди.

— Энди бу ерда нима бўлади, жаноб?

Болаларча берилган саволдан сартибнинг баттар тумшуғи осилиб кетди.

— «Бекзодалар томошаси» нималигини билмайсанми? — деб тўнғиллади сартиб.

Блоквил кўзларини пирпиратиб, ҳайрон бўлиб турди, «Бекзодалар томошаси» нима эканлигини англаб олишга, таг-тагига етишга уриниб кўрди, бўлмади. Қайта сўрашга эса уялди.

— Эшитганман-у, маъносига тушунмас эканман, жаноб. Нормандияда ҳам, Парижда ҳам бу каби томоша йўқ.

— Ҳозир барига тушуниб оласан! — деб сартиб галати ишшайди-да, томошанинг бошланишини бетоқатланиб кутаётганини яширмасданоқ, Блоквилга тушунтира бошлади. — Ҳалиги келин менинг кўлимни тишлаб олди. Ишонмасанг, мана, қара. Бу билан у улуғ мартабали сартибнинг шаънини ерга урди. Бу қилмиши учун энди ҳар ким келинни ўзи хоҳлаган кўйга солади.

Бўлаётган воқеаларга европача одоб-ахлоқ нуқтаи назаридан эътибор бераётган Блоквил ўзини яна тушунмаётганга олди.

— Бунақа эмас-ку, жаноб. Аксинча, чақирилмаган холингизга, уйга бостириб кириш билан ўзингиз аёл кишининг шаънини оёқ ости қилдингиз-ку, ахир!

— Эҳеҳей! — Қора сартиб бош силкитиб ҳайқирган бўлди. — Сен, жаноб, кўп нарсани биласан-у, аммо оз нарсани тушунар экансан. Ҳалиям мен одамгарчилик қилаяпман. Сен Ҳамза Мирзанинг кимлигини биласанми?

— Биладан. Насриддиншоҳнинг жияни, сон жиҳатдан энг катта кўшиннинг саркардаси.

— Бўпти-да, мен унинг буйруғини бажаряпман-ку.

— У сизга аёл кишининг номусини булга дедими?

Қора сартиб баланд осмонда ҳанузгача тарқалиб улгурмаган тутун изларига ишора қилди.

— Ановиши кўряпсанми?

— У бошқа нарса, жаноб.

— Бошқа нарса эмас! Мана шу тутун учуи буларнинг барчасини тўплаб, бошини кессам ҳам кам...

Жавобдан қаноат ҳосил қилмаган Блоквил жим қолишга мабур бўлди.

Капрал билан сартиб «бекзодалар томопаси» тугагунча иккови икки томонда айлапиша бошладилар. Оғзи шалтоки Қора сартиб ҳам жимгина кезарди. Улар тапқарида кезиб юрар эканлар, ўтов ичидан келиннинг дахшатли фарёди эшитилганда Блоквил беихтиёр ўтов томонга кўз юборди ва кўзларига ишонмай қотиб қолди: қари чўпон билан ўғлининг қўллари танғиб боғланган, сарбозлар эса қип-яланғоч келиннинг атрофида... «Мана сенга мусулмончилик! Булар ўзларича Европани бузуки деб ҳисоблайдилар. Мана сенга аҳлоқи пок бўлган мусулмон дунёсининг ҳалоллиги!»

Франциянинг, Европанинг катта-катта шаҳарларида кўп нарсаларни ўз кўзи ила кўрган, кўп нарсаларни эпитган Блоквил ҳозирги бўлаётган шармандали воқеани ақлига сиғдира олмади. Шаъни булғапаётган ишсонларни ўйлаб жони ачишди. Аммо, ҳозир унинг қўлидан ачинишдан бошқа ҳеч нарса келмасди. Афсуски, саркардаларга буйруқ беришга Блоквилнинг ҳаққи йўқ. Шунинг учуи ҳам у чидаёлмасдан яна Қора сартибнинг олдида пайдо бўлди.

— Бу ёққа юринг-чи, сартиб! — деб Блоквил кўзанақдан нари кетгиси келмай турган сартибни қўлидан тутган ҳолда судраб кетди. Бўлган воқеани кўриб, ҳалиям ўзига келолмаётган фаранг айнаи шу лаҳзаларда шундай саволнинг ўрни эмаслигига қарамасдан, Қора сартибга ғазабкорона боқиб:

— Сиз туркманларни жуда кучли душман деб биласизми? — деди.

Қора сартиб беш-олти қадам жойгача жавоб бермай борди.

— Тўп билан қаршисига чиқадиган даражадаги душман эмас улар. Мен шуни биламан.

— Ундай бўлса бунча машаққатлар чекиб, ўттиз уч тўпни судраб келишдан маъни нима эди?

— Бу бир сиёсат, жаноб. Сен ўзинг ҳарбий одамсан-ку, тушунарсан. Насриддиншоҳнинг мисдан ясалган мушти қапақалигини булар ҳам бир билиб қўйсин-да!

— Сиёсат, денг-а?

— Худди ўзи.

— Бундан бошқачароқ сиёсат қилинса бўлмас-миди, ахир? Айтайлик, такаларнинг хонини Насриддиншоҳнинг ёшига чақириб гаплашилса...

Ўнг қўлининг шаҳодат бармоғини кўтариб олган Қора сартиб Блоквилнинг гапини эшитгиси ҳам келмай, чўрт узди-да:

— Сакро ба масжид че кор? (Масжидда итга нима бор?) — деди.

Блоквил сартиб фикрига қўшилмаслигини англашиш учун ҳам гап ташлади:

— Агар бошқа туркман қабилалари такаларга ёрдамга келса, нима қилар эдинглар?

Сартиб капралнинг гапига кулгиси келгандай маънода ёқимсиз илжайди.

— Туркманнинг қабилалари итнинг ахлати каби кўп! Кўп нарсани эса битта жойга жамламоқ қийин бўлади. Энг яхши томони шуки — туркманларнинг оғзи ҳеч қачон бирикмайди. Бизга худди шу нарса керак. Агар худо сенга минг йил умр берса-ю, минг йилдан кейин келиб қарасанг, ўшандаям туркманларнинг оғзи бирикмаганини кўрасан.

— Нимага асосланиб бундай деяпсиз?

— Сабаби, туркманлар мағрур халқ. Жуда мағрур. Мағрурлик эса подонликдан келиб чиқади. Ақлли одам ҳеч қачон мағрурлик қилмайди.

— Ақлли одамларнинг содда-беаёв бўлишларини ўзим ҳам кўп марта учратганман, жаноб. Бу гапингизда жон бор.

Гапларим билан фараг одамни қойил қолдирдим деб ўйлаган сартиб яна товушига зўр берди:

— Марҳаматли Ҳамза Мирза ижозат берса, мен туркманларнинг солир деган қабиласи устига чопар юборган бўлардим...

— Нима мақсадда?

— Мақсад шундайки... «Морро бо дасти душман бояд кашд!» (Илонни душман қўли билан ўлдирмоқ лозим)

— Солир деганингиз ҳам душманингиз бўлса, улар сизга хавф солаётган илонга қарши чиқармиканлар?

Қора сартиб Блоквилга қаҳр билан қаради.

— Ҳамма гап иккала илоннинг ҳам қуйруғини билдирмасдан босишда! Мана шуни уддалай олсанг, иккала илон бир-бирини чақиши аниқ. Қайси бири бошқасидан чаққонроқ чақади — бунинг бизга аҳамияти йўқ. Одам дегани шундай ваҳший, уздабуронки, ҳатто, икки аждарҳони ҳам бир-бирига қайраб солади.

Қора сартиб айтганлари ростлигига Блоквил ишонди — унинг қўлидан ҳамма нарса келади. Мисол — сартибнинг ўзи.

Чўпоннинг уйидан чиқиб келаётган сарбозларга кўзи тушган сартиб:

— «Бекзодалар томошаси» тугади, шекилли, — деди. — Энди кетаверсак ҳам бўлар.

Чиқиб келаётган сарбозларни кузатар экан Блоквил анқайиб қолди — улар гўё ҳеч қанақа жирканч иш қилмагандай бемалол илжайиб келишарди. Қари чўпон билан Мамматнинг ҳамон боғлиқ ётганини кўрган Блоквил сартибга юзланди:

— Рухсат берсангиз бандиларнинг қўлини бўшатсам, жаноб?

Сартиб фараг одамга қараб ишшайди:

— Сенинг ҳам кириш ниятинг бор экан-да? Шариатда шарм йўқ дейдилар. Афсус, энди у ерда сенинг кўнглингга ёққудай таом қолдимикан?

Блоквилнинг овози қалтираб чиқди:

— Кечирасиз, мен бунақа ифлос ўйинларда иштирок этишга ор қиламан.

— Майли, бандиларни бўшатгинг келаётган бўлса, бўшатақол, капрал, бўшат! — сартибнинг овози янграб чиқди. — Бир одам боғлайди, иккинчиси эса счади — ҳаётнинг қонуни шу...

Блоквил ўтов ичига кирди-ю, қўли боғлиқ бандиларнинг юзига қарамасликка ингилиб, тўрға ўтди. Ўғилжайрон устини ёпишга ҳам холи келмай беҳуш ётарди. Блоквил келиннинг йиртилиб кетган кўйлагини ердан олиб, унинг устини ёпиб қўйди. Сўнг чўпоннинг ёнида чўккалаб, қўлини ипдан бўшатишга уринди. Маҳкам танғиб ташланган ипни ечиш осон эмас эди, шунинг учун Блоквил ёнидан пичоғини олди-да, кесиб ташлади. Қўли ипдан бўшаган қария Блоквилга аянчли назар билан боқди. Чолнинг нигоҳида чексиз алам ва хўрлик изларини кўрган Блоквил:

— Ман ба ин дахл надорам (Менинг бунга алоқам йўқ), — деди титраб-қақшаб.

Блоквил Мамматни ҳам озод қилиш учун бурилганида ўнглаб бўлмас ёмон бир кўргулик юз берганини англаб, даҳшатдан қотиб қолди. У йигитнинг қўлларидан ипни кесиб ташлаганда бечора йигит шилқ этиб нари тушди. Блоквил уни қўлтиғидан тутиб турғизмоқчи бўлган эди, аммо энди бу ҳаракатлари бефойда эканини билди. Фаранг одам Мамматнинг томоғини тутиб томирини текшириб кўрди. Йигит ўлиб қолган эди. Боя Ўғилжайронни сарбозлар ечинтираётгандаёқ мудҳиш шармандалик тоғи остида эркаклик шаъни, ор-номуси поймол бўлган бахтиқаро йигитнинг номусдан жони чиқиб кетган эди...

Қўвшутхоннинг тахмини тўғри эканлиги таклиф қилинган оқсоқоллар йиғилиб улгурмаёқ аён бўлди. Эронийлар қўшини қачон, қаерда Тажан дарёсидан кечиб ўтганлиги ҳақида хабар келиб етди. Устига-устак, чопар келтирган хабарга кўра, қожор аскарларининг сони икки баробар кўпроқ эди.

Хайҳот, Қўвшутхоннинг тахмини тўғри чиққанлиги ҳам бежиз эмас. Пишқириб ҳайбат отиб турган Эрон охири ёрилибди-да... Бош хоннинг ҳузурига тўпланган оқсоқоллар, катхудолар маслаҳатни шундоқ пишитдилар -- ўба одамларини гуруҳ-гуруҳга бўлиш, кимларда қурол-аслаҳа камлигини, чўлга жўнатишга тўғри келгудай бўлса, кимлар сув, кимлар озиқ-овқат ғамлаши кераклигини аниқлаш зарур эди. Мол-кўчини душман қўли етмас жойларга яшириш ишлари билан кимлар шуғулланиши кераклиги, бари-бари гаплашиб олинди.

Сарахс ва Марв шаҳарлари оралиғида мавжуд бўлган қудуқларнинг захирасини аниқлаш ҳам ўта муҳим ишлардан бири эди. Қўвшутхон ҳали душман саваш майдонига кирмай туриб, душманнинг оёғига болта уришни ўйлаётган эди. Шунга кўра, Тождўк сардор бошчилигида босқинчиларга дастлабки зарбаларни уюштирувчи гуруҳ тузилди.

Сарахс билан Марв оралиғида келаётган душманга куч-мадор бағишлайдиган қудуқлар сони кўп. Шулардан иккита серсув қудуқни ишдан чиқариш вазифаси Бозирган устага топширилди. Бозирган уста бу ерларга Марв такаларининг эски ўтиримли отамакони Бешқалъадан уч йил муқаддам кўчиб келган эди. Аввалдан номи машҳур бўлган уста бу ерга кўчиб келганидан кейин харидори кўпайгандан-кўпайди, номи янада кенг таралди. Бозирган уста Эронда асир бўлиб юрганида ўргангани -- «занталок» деб аталмиш қилич ясарди. Устанинг

ўзига қолса-ку, асирликдаги ҳаёти, ҳунар ўрганиши борасида ҳеч кимга тиш ёриб, офиз очгиси келмайди. Уста «бедананинг уйи йўқ...» қабилида умр кечириб келар, бор-йўқ бойлиги бир туяга юк бўлар-бўлмас кўч-кўрони эди. Бу кўч-кўронинг ҳам ярми — темирчилик анжомлари.

Уста Бозирганнинг яна бир ҳунари бор. У дала-тузнинг, тоғ-тошнинг гиёҳларидан, баъзи курт-кумурсқаларни йиғиб юриб, шулардан заҳар тайёрларди. Қилич ясайдиган устага заҳарнинг нима кераги бор, дерсиз? Ҳамма гап шунда-да, уста ясаган қиличларига ана шу заҳардан суриб, дам беради — ана энди бу зулфиқорнинг баҳоси осмонда деяверинг.

Устага Марвдан ташқаридаги икки қудуқнинг кўзини беркитиб, сафдан чиқариш вазифаси топширилди. Уста ўзига ёрдамчиларни тўплаб олди, бири чўлнинг баланд-пастини беш бармоқдай биладиган Эсон чўпон, иккинчиси Қорамурт ботир ва унинг ўн уч яшар ўғли Шомуроджон эди.

Сарахс йўлига чиқаётганларга бошчи қилиб белгиланган уста Бозирганнинг ўзи асли «ичимдагини топ» дейдиган одам бўлганлигиданми, ёки каттаю кичикнинг ҳаёли келаётган ёғийда бўлганлигиданми, то манзилга етиб боргунларича тўрт ҳамроҳнинг биронтаси лом-мим деб офиз очмади. Шунинг учун йўл ҳам узундан-узоқ бўлиб туюлди. Вазиятнинг ўзи кўнгилга хавотир солаётган бир пайтда ҳеч кимнинг гапиргиси келмаётган эди.

«Ана, келаяпти» деган улкан қўшин ҳақиқатан ҳам туркман тупроғига қадам қўйган бўлса, йўлни кузатиш учун олдинга юборилган айғоқчилар гуруҳи мана ҳозир олдиндан чиқиб қолиши ҳеч гап эмасди. Бозирган уста бошчилик қилаётган бу туркманларнинг нимаси бор дерсиз, ёнпичоқ, битта белкурак, битта болтадан бошқа ҳеч вақолари йўқ. Шуниси яхши, мабодо йўлда душман айғоқчилари учраб қолса, туркманларни ҳали ҳеч нарсадан хабари йўқ, деб ўйлайди. Қуролланиб чиққанида нима, қирғинбарот

деб келаётган оғир кўшинга қарши шу тўрттагина туркман нима ҳам қиларди? Йўқ, яхшиси буларни ўтин-чўп теришга чиққан бечоралар деб ўйлаганлари маъқул.

Худо ёрлақадди, шекилли, кўшқудуққа етиб келгунларича йўлда ҳеч ким учрамади.

Тинчлик маҳаллари ҳам бу йўлларда от тезаги куриб қолмас, яъни у ёқ-бу ёққа қатнайдиған кўйлар тез-тез ўтиб турар, энди эса, қожор кўшини бу томонга қараб сарҳад ошганларидан кейин, ёв қадам босиши мумкин бўлган ерлардаги барча чорва моллари йирок-йироқларга олиб кетилган эди. Қизиқ, одамсиз кенг саҳро ютаман дегандай, янада хавфхатарли тус олган эди.

Кўшқудуқнинг атрофида, ҳатто, чивин ҳам йўқ, жимжитлик. Эсон чўпоннинг айтишича, саҳро билан чўлнинг кўшилган ерида қайнаб чиққан қудуқнинг бошида одам бўлмаслиги мумкин эмас. Қачон келсанг бирон чўлиқ мешини сувга тўлдириб турган, ёки чўпон молларини суғораётган бўлади.

Бу сув манбалари «кўшқудуқ» деб аталса-да, асли уларнинг ораси бир чақиримча бор. Келганлар йўлга яқин қудуқ тепасида дам олган бўлдилар-у, дарров ишга киришдилар.

Қудуқни кўмиш шарт бўлиб қолганда, туркманлар уни биратўла сув чикмайдиган қилиб кўмиб ташламасдилар. Ҳаммасининг йўли бор, қудуқ кўзи эҳтиётлаб бекитилади, ер билан теп-текис қилинади, бегона одамлар келса шу ерда қудуқ бордир деб ўйламайдигандай қилиб кўздан яширилади. Мақсад — душманнинг қудуқдан фойдаланишига йўл қўймаслик. Бу жуда қадим замонлардан бери давом этиб келаётган қоида. Душман яксон қилингандан кейин қудуқ яна излаб топилади, эҳтиётлаб қудуқ кўзи очилади, яна ўша томчиси олтинга тенг бўлган оби ҳаёт ер юзига олиб чиқилади.

Шомуроджон ҳориб келган отларни суғоргунча, катталар бир қучоқ-бир қучоқ саксовул териб

келдилар. Шундан сўнг уч одам битта куракда алмашлаб тинмасдан ишлашди. Қудуқ ичига қум, тупроқ, чўп-чаланг тушмаслиги учун барча эҳтиёт чоралари кўрилиб, қудуқнинг оғзига боя келтирилган саксовулдан кўприк қилиб босилди. Сўнг қудуқ кўмиб ташланди. Уста Бозирган билан Қорамурт ботир қудуқни кўмиб бўлгунча, Эсон чўпон билан Шомурод яна бир қучоқдан саксовул тўплаб келтирдилар. Уста пешонасидаги терни артаркан, ўтинга қараб чамалади:

— Йигитлар, бу оз бўладими дейман-ов... Мен повларни йиқитгунимча сизлар яна ўтин йиғиб келинглр.

Орадан анча вақт ўтиб, оғзи бостирилиб кўмилган қудуқ ҳам, йиқитилиб бир четга ташланган новлар устига ҳам саксовул босилди, кўздан яширилди. Шундан сўнг иккинчи қудуққа қараб кетишди.

Иккинчи қудуқ кўмилмаслиги керак — уни заҳарлашга буйруқ берилган эди. Уста Бозирганнинг бу гуруҳга бош қилиб юборилишининг асосий сабаби ҳам мана шу.

Умуман, туркманлар қудуқ заҳарламоқчи бўлсалар, бу ишни бир тўрва арпа билан ҳам бажараверишлари мумкин, битта оттўрва арпани қудуққа ташласалар бас — қудуқ сувини оғизга олиб бўлмай қолади. Бироқ уста Бозирган бу йўлни бироз снглроқ ҳисоблагани учун, у қудуққа тўкилган арпа устига сичқон ҳам ташламоқчи бўлди. Сичқон топиш керак деган гапни эшитган Эсон чўпон устанинг юзига ажабланиб боқди.

— Сен ўзи ростдан ҳам устамисан, ёки ҳазиллашаяпсанми?

Уста ҳам, ўз навбатида, чўпонга чимирилиб қаради:

- Ҳозир ҳазиллашадиган вақт эмас-ку, Эсон!
- Мен ҳам шунга ҳайрон бўлаяпман-да.
- Ҳайрон бўл, бўлма, ҳозир сичқон топмасак бўлмайди.

— Чўлда ҳозир сичқон нима қилади, уста? — деди Эсон чўпон уста Бозирганнинг ўйлаб топган гапидан ҳайрон бўлиб. — Ҳозир чўлда илон топса бўлар, юмронқозиқ топса бўлар, аммо сичқон тополмайсан...

— Юмрон топса бўладими, ахир?

— Топса бўлади, — ишонч билан гапирди чўпон. — Чўлнинг қаерида ўт-чўп мўл бўлса, юмрон ўша ерда-да, уста.

Уста Бозирган ўзи кўтариб келган қопчанинг оғзини очиб, ичидаги бор-йўқ арпани қудуққа тўкди-да, сўнг юмронқозиқ излашга киришдилар.

Қудуқ теварагида юмрон ёки бошқа жониворлар кезиб юриши аниқ. Мана шундай махлуқлар тушиб, сувни ифлослантирмаслиги учун, қудуқнинг оғзига чўпонлар баланд секи (ғов, тўсиқ) ҳам ясаб кўйишади. Сабаби, қудуқ ичига юмрон ёки сичқон тушиб ўлса, бу сувни ичиб бўлмайди. Ўлик юмрон ёки сичқон қудуқ ичида қолса, бу қудуқ энди вабо тарқатувчи маконга айланади. Шунинг учун ҳам қудуққа сичқон ёки юмрон тушиб кетганини билган одамлар сувни сўнгги томчисигача қудуқдан ташқарига тўкиб ташлайдилар. Жониворнинг ўлиги қудуқдан чиқариб ташланмагунча, молга бу ердан сув берилмайди.

Кўп ўтмай қудуққа ташланадиган юмронқозиқ ҳам топилди. Эсон чўпон саксовул остида ётган юмронқозиқнинг бошини дарров мажақлади.

Худди шу фурсат саксовуллар орасида юмрон излаб юрган Шомуроджоннинг чинқириви янгради. Унинг фарёди шундай аччиқ эдики, бутун сахро титраб кетгандай бўлди. Уч киши уч томондан унга қараб чопди.

Шомуроджоннинг ёнига энг биринчи бўлиб Қорамурт ботир етиб келди. Ўғлининг аҳволини кўрган отанинг ўзи ҳам сал бўлмаса жигарпорасининг ёнига йиқилиб қолаёзди. У саксовулзор ичида ёнбошлаб ётган ўғлини кўтариб олишга кучи етмай, орқасига қайрилиб худога илтижо қилаётган каби икки кўлини фалакка даст кўтарди-да, изма-из етиб келган устага қараб фарёд тортиб юборди:

— Бахтим қаро бўлди, уста, бахтим қаро бўлди!
Худойим мени икки қўллаб урди!

— Нима бўлди, нима бало келди?

Қорамурт ботир жавоб бермади, нима бўлганини уста билан чўпон ўз кўзлари билан кўрдилар. Қўрққанидан ранги чўлнинг сап-сарик қумига менгзаб қолган ўғлондан бир қадам нарида даҳшатли малла илон қочишни хаёлига ҳам келтирмай, ўзи қилган ишидан хурсанд бўлгандай бемалол ётарди.

— Қаерингни чақди? Қани, кўрсат-чи! — ҳар доим туядай шошилмай юрадиган, шошилмай гапирадиган устанинг шошиб қолгани бу гал овозидан ҳам билинарди. — Бўтам, кўрсат, оёғингни чақдимми?

Эсон чўпон қўлидаги белкурак билан илоннинг бошини мўлжаллаб урди. Ер юмшоқ эди, аммо ўткир белкурак илоннинг бошини чирт узиб тушди. Илоннинг гавда қисми боши билан ўзининг алоқаси йўқдай, қуйруғи тинмай чирпиниб, ваҳшат ила ҳаракатланарди. Илоннинг чирпиниб ҳайбат отишига ҳеч ким, ҳатто, унинг калласини узиб ташлаган Эсон чўпон ҳам эътибор қилмади.

— Хонавайрон бўлдим, Бозирган! Бахтим қора бўлди, Бозирган! Шу чўл унга мазор бўладими? Энди нима қиламан, гапирсанг-чи, Бозирган!

Шомуроджоннинг ёнида чўккалаб ўтирган уста Қорамуртнинг оғзини ҳаво билан ёпмоқчидай, қўлини ёйиб силкиди.

— Шарманда аёлларга ўхшаб намунча дод-вой соласан? Жим бўл! Уялсанг-чи! Йиғи-сиғидан нима фойда?! Қаерингни чақди, бўтам, ўзинг қўлинг билан кўрсат-чи!

Шомуроджоннинг қўли чап оёғининг болдирида тўхтади. Бозирган уста болакайнинг почасини тиззасигача шимармоқчи бўлди. Аммо, тор қилиб тикилган поча боланинг шишиб кетган болдиридан нари ўтай демасди. Уста икки қўлини тиззасига тираб, Шомуроджоннинг тепасида турган Эсон чўпоннинг белидаги оқ соп пичоқни қинидан

суғуриб олди-да, иштон почасини узунасига кесиб юборди.

— Каттиқ чақдими, Шомуроджон? — қалтирай-қалтирай сўради Қорамурт ботир юраги ачишиб.

Уста Бозирган Шомуроджоннинг болдирига кўз юбориб, қўли билан силаб, кузатиб чиққунига қадар Қорамурт ботир бу саволини бир неча марта такрорлади. Аммо Шомурод ҳам, Бозирган уста ҳам жим эди.

— Шунақаям савол бўладими? — жаҳли чиқди Эсон чўпон. — Илон чаққанидан кейин каттиқ-юмшоғи бўлар эканми? Саволинг курсин сенинг. Бировга «фалончи ўлибди» деб хабар беришса, «ростдан ўлибдими?» деган экан...

Содда чўпоннинг «ўлим» сўзини тилга олгани Қорамуртни эсанкиратиб ташлади. Гўё бу сўз ҳозир ўғлининг аҳволига доир айтилгандай сезилди. Уста ҳануз қуйруғи чирпиниб ётган баҳайбат илошни кузатар экан, секин бош чайқаб шивирлади:

— Даюс, ўзиям илонмисан-илон экан-ов! Нораства болакайни топиб чаққанини кара-я...

«Нораства» сўзини эшитиб, Қорамурт ботирнинг ичини ит талагандай жимирлаб кетди. Негаки бу сўз эрта нобуд бўлган гўдакка ёки бевақт хазон бўлган болакайга айтилишини биларди. Ботир худди оёғи куйган товуқ сингари типирчилаб сакрай бошлади.

— Бас қил-да, бу ёққа кел!

Бозирган устанинг амри ботирга ўқ теккандай таъсир этди, у бошини эгиб устанинг ёнига келди.

— Илон чаққан жойга қара-чи, яраси каттами? — деб сўради уста ҳамон жони ачишаётган Қорамурт ботирнинг юзига тикилиб. Ботир «йўқ» дегандай бошини чайқади.

Уста ўнг қўлининг бош бармоғи ила оқ сопли пичоқнинг дамани синаб кўрди, сўнг пичоқни уч-тўрт марта қумга тикиб-тикиб олди.

— Биринг болакайнинг оёғига мин, иккинчинг унинг қўлларини каттиқ ушла, қимирламасин!

Эсон чўпон болакайнинг оёғига, Қорамурт ботир эса кўлларига ёпишди.

— Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм!

Чўпон пичоғининг ўткир тиғи болакайнинг оёғини тилиб ўтди. Аввалгисидан ҳам қаттиқроқ чинқириб юборган Шомуроджон тойчадай энтикиб ўрнидан тўрт оёқлаб туришга интилди, аммо устидан босиб ётган оғир юк унинг оёққа туриб кетишига йўл бермади. Ўғлон вужуд-вужудини титратиб юборган оғриқни чинқирқ ила чиқариб юбормоқчи бўлди. Бутун чўлни бола фарёди тўлдириб юборди, аммо яранинг оғриғи пасаймади.

Ўткир пичоқ илон оғиз солган ерда яна бир из қолдирди. Ишини битирган уста пичоқни чўпонга узатди. Уста энди чўк тушиб ўтирганича олдинга эгилди-да, текис кузалган соқолини селкиллашиб Шомуроджоннинг оёғидаги ярага оғзини босиб сўра бошлади. Сўрди, бошини кўтариб ён томонга тупурди, сўрди, бошини кўтариб тупурди, Сўнг яна...

Нихоят уста Бозирган сўнгги маротаба тупуриб олгач, кўйлагининг енги билан оғзини артди. Қорамурт ботир билан Эсон чўпон энди уста нима қиларкан дегандай, унга қараб қолишди.

Уста тиззалаб туриб, иштонбоғини ечди, кучанди, хихлади, пепоб қилмоқчи бўлди, буни бажаролмагач, бўғриқиб сўкинди:

— Э воҳ, лаънати, керак пайтида оқмайди!

Сўнг ҳе йўқ, бе йўқ, Шомуроджоннинг иштонини ечди.

— Сал тикла ўзингни!

Оғриқ пасайгандан сўнг сал-пал ўзига келиб олган ўғлон иштони ечилганини кўриб, уялганидан жон ҳолатда икки кўллаб уят жойини бекитди.

Уста Бозирган Шомуроджоннинг кўлини уриб юборди.

— Уяляпсанми? Топдинг уяладиган пайтни! Булбулим учиб кетади деб кўрқаяпсанми? Оббо,

сенинг шу шампирингни кўриш учун иштонингни ечдимми? Болажоним-ов, қани оёғингга қаратиб чоптириб юбор, сий дедим!

Уста болакайнинг олдига кўш ҳовучини тутди. Атрофдагиларнинг тикилиб турганини, ўзга бир киши шундокқина олдига кафтини тутиб турганини кўргач, бола баттар уялди.

— Сий дедим сенга! Бўлмаса ҳозир булбулингни кесиб оламан! Ана... ҳа, баракалла, болам!

Уста ҳовучидаги пешоб билан болакайнинг болдиридаги ярани ювиб ташлади. Сўнг эса... Яна бир ҳовучидаги пешобни оғзига олиб, танглайини чайиб ташлади.

— Энди ўбага қайтаверсак ҳам бўлар, йигитлар. Эсон ботир, сен бояги топган юмронни қудуққа ташлаб кел. Ҳой, хон йигит, тур, қани, опич менга...

8

*Юмронқозик ва илон инидан чўлнинг юзи
илма тешик бўлиб кетган эди. Отлар,
туялар шу чуқурчаларга оёқ тиқиб тиззаларини
синдириб оларди. Тун жуда бесаранжом ўтди,
сувсиз қолган ва қувватсизланган молларнинг
икки мингга яқини шу кеча жон берди.
Бу аҳвол эртаси куни ҳам давом этди.*

Саид Муҳаммад Али ал-ҲУСАЙНИЙ

*Туркманнинг найзага санчилган калласидан
қон томчилар, узун соқоли шамолда ҳилтирарди.
Юзи қилич изидан мўматалоқ бўлиб кесилиб кетган,
яра босган, аммо шунга қарамасдан
унинг нуруний, дошшманд одам бўлганлигини
англаб олиш мумкин эди. Унинг чехрасида
заҳарханда кулги қотиб қолган эди.*

Жорж Блоквил хотираларидан

Мишг саккиз юз олтмишинчи йил июлида туркман чўли ўз қудратини намоён қила бошлади.

Шаҳзода Ҳамза Мирзанинг Марвга қайси йўлдан юриш қулай бўларкин, деган саволига Қора сартиб

маҳаллий табиатнинг шароитига қараб эмас, балки «ўзим кўрсатган йўлдан босиб борамиз», деб жавоб қайтарди. Сартибнинг фикрича, қадимдан карвон қатнайдиغان йўл хавфли эмиш, чўлнинг ичи билан юрилганда эса тез етиб бориш мумкин. Бу йўлни шаҳзоданинг ўзи ҳам ўйлаб қўйган эди: бештаўнта туркман ҳужум қилиб қолса, ўзларига ўзлари қилади — бу бир. Иккинчидан, чўлнинг ичи билан юрилса — вақтдан ютиш мумкин, учинчидан, озик-овқат ҳам кам сарф бўлади. Аммо чўлистоннинг ҳам ўзига яраша синовлари бор — шулардан бири, мана энди бошланаётган жавзо олови.

Бошидан оёғигача етти-саккиз чақиримгача чўзилиб юриб кетаётган қўшиннинг сув захираси сахрога кирганларидан сўнг — учинчи куннинг ўртасида тугади. Мана энди, уч кундан бери Блоквилни хавотирга солиб келаётган чўл жавзоси ўз ҳукмини юрита бошлади.

Ҳар куни камида беш-олти фарсахдан йўл босамиз, деб мақтанишган сартиблар бу масофани уч кундаям ўтолмагач, дамлари ичига тушиб кетди. Карвон йўли узоқларда қолиб кетган, ҳарорати фалакка кўтарилиб турган қумда юриш эса кун-кундан қийинлашмоқда. Ясси пашмоқ (бошмоқ, товон)ли туялар-ку, ҳеч нарса кўрмаган-билмаган бўлиб юриб кетавераркан-у, бироқ от, эшак, хачирлар қумда қадам босай демасди. Устига оғир юк юкланган ҳайвоннинг тўйноғи қумга худди болға билан урилган михдай ботиб кетади, бечора ҳайвон безовталаниб типирчилайди. Жумла-жаҳон ўт олгандай иссиқ. Одамлар ўзларини гуриллаб ёнаётган ўчоқнинг бошида, йўқ, ўша ўчоқнинг ичида тургандай сезади. Қўшиннинг у ер-бу ерида уч-тўрттадан сарбоз, мол-қора қувватдан кетиб йиқила бошлагач, Ҳамза Мирза энди чўл ичида ҳар ким ўзи билганича жон асрасин деб буйруқ берди.

Ҳаммадан бурун тақир ер топиб чодирини тикиб олган Жорж Блоквил энгсисини кўтариб

қўйиб ташқарини кузатиб ўтирарди. Уни илк бор хайратга солган нарса, чўл-биёбонда япроқ ёзиб, дарахтга ўхшаб ўсиб турган ўсимликлар бўлди. Мана, Блоквилнинг қоқ манглайда папжасини қумга тиқиб турган ўжар (саксовул) бутасининг юзи тарам-тарам ёрилиб кетибди. Блоквил бу ёғочни иссиққа тоб беролмай қўтир очган бир дарахт деб ўйлади. «Бу дунё дўзахнинг ўзгинаси. Дўзах бўлгандаям, олови ҳеч ўчмайдиган дўзах бу! Шу чўлнинг ичида яшаётган одамларнинг чўлу биёбонда кўп меҳнат қилиб кун кўраётганига қувонин керак эмасми? Буларнинг чидами, мардлиги, меҳнатини бутун дунёга намуна қилиб кўрсатиш керак эмасми? Ахир улар шундай шароитда яшаб келаётганлари учун ҳам ҳурматга арзийдилар-ку...»

Умрида илк мартаба чўлнинг қумуш қумлари орасига тушган, яшил Европанинг тоза ҳавосидан симириб юрган одам, мана, Қорақумнинг ўртасида ўтириб, тап-тақир дунёга хайрон тикилмоқда. Тақирликнинг эни-бўйи уч юз қадамдан олмайди, ундан нарида яна бсроён қумликлар бошланади. Ажаб, шамол қай томондан эмасин, тақирнинг юзи шу заҳоти қум билан қошланарди. Барибир, чўлда шунча майдоннинг суңурилгандай тап-тақир бўлиб ётиши фаранг йигит учун ғалати туюлди. Блоквил бунинг сабабини Ҳамза Мирзадан ёки Қора сартибдан сўраб олса ҳам бўларди, аммо бу шарқликларнинг берадиган жавоби олдиндан маълум: «Бу — таңрининг иши, жаноб». Бунақа жавоб эса фарангни асло қаноатлаштирмасди. Ҳаммаси Яратганнинг хоҳиши-иродаси эканини Блоквил жуда яхши билади, бироқ мана шу тақир ер қандай қилиб тақирлигича қолаверар экан — фаранг мана шуни билгиси келади.

Блоквилни хайрон қолдирган яна бир нарса — тақирликларнинг салгина фурсат ичида жанг майдонига айланиши эди. Яъни, қўшин таркибидаги сарбозлар қилич яланғочлаб эмас, балки курак кўтарганларича тақирликда тўпланиб олиб, ўлим

билан юзма-юз туриб жанг қиладилар — қудуқ қазийдилар. Бу шундай жангки, қасрдан келаётганинг, қасрга бораётганинг сўраб ўтирилмайди, яроқсиз ёвуз душман — чўлга қарши жанг қиласан ҳозир, қазиган тақирликдан сув чиқса — тирик қоласан, сув чиқмаса — жон топширасан. Сени аяб турадиган катта холанг йўқ бу ерда. Шунинг учун ҳам сарбозлар сал тақир жой топилса бўлди, ҳеч кимдан ҳеч нарса сўраб ўтирмай, ҳар ким ўз-ўзича қудуқ қазиларга киришиб кетаверадилар.

Албатта, четда туриб кузатган одамгагина бу «жанг» кулгили туюлиши мумкин. Аммо чодирдан чиқиб, «жанг»га қўшилган Блоквил кўнглида кулгига ўрин қолмади. Чўл деган тилсиз ёв ўзининг нақадар маккор, нақадар шафқатсиз эканини фарангга дарров тушунтирди-қўйди. Фаранг энди қудуқ деган сўзга ҳам дарров тушунади, зеро, мана шу қазилаётган чуқурдан ҳозир сув чиқмаса — тамом, сарбозлар қирилади-кетади...

Блоквил бундан ҳам даҳшатли яна бир воқеа бўлиши мумкинлиги ҳақида ўйланарди. Саркардалар ва катхудолар учун эҳтиёт қилиб олинадиган захира сув бор. Буни сарбозлар ҳам билади. Агарда шу тақирда ҳозир сув чиқмаса ўлим билан юзма-юз турган сарбозлар захира сув учун бир-бирига қарши исён кўтариб, туркманларга ўқталадиган қиличларини шу ердаёқ қиндан чиқаришлари ҳам мумкин.

Мабодо шундай бўлса, қуролининг қудратини дунёга намойиш қилиш учун Насриддин шох Марвга махсус йўллаган парижлик капрал Жорж Анри Гулибеф де Блоквил бечоранинг холи не кечар экан? Европа газеталари саҳифаларида Эрон сарбозларининг душман билан бўлган савашда кўрсатган қаҳрамонликларини васф этиш ўрнига, бир тулум (меш) ёки бир митара (фляга) сувни таллашиб сардорларига қилич солганларини ёзишадими?

Шу саволларнинг жавоби борасида ўйланаркан, Блоквил қудуқ қазаётган сарбозларни кузатаётиб

яна ўйлади: «Йўқ, мен асло бунақа қилолмайман. Бу бечора сарбозларда нима гуноҳ? Булар ризқ-рўзини шу йўлда териш учун ёлланган қуллар-ку, ахир. Нима, анови кўринган олтмиш яшар қария билан ўн беш яшар ўғлон қон тўкишни ҳавас қилиб бу ёқларга келдими? Бечораларнинг биргина гуноҳи бор — бу уларнинг кашшоқлиги. Қашшоқлик туфайли булар сарбозликка ёлланган, мана энди ўлимга бораётирлар... Ана, фош қилиш қўлингдан келса, шуларни ёз. Аммо, бу ҳақда ёзиб бўладими? Менинг ўзим ҳам мана шуларнинг бириман-ку, ахир. Буларнинг аҳволи меникидан оғирроқ. Булар шахмат пиёдаси каби эрксиз одамлар. Шахмат пиёдалари ҳам шоҳни, вазирни қўриқлайман деб ҳамиша ҳалокатга дуч бўладилар. Энг сўнгги пиёда ҳалок бўлмагунча, шоҳ асир тушмайди...»

Ростдан ҳам тубконнинг тубида — Сарахс билан Марв оралиғидаги дўзахдай чўлистон ичида ҳозир шахмат ўйинига ўхшаш ўйин бўлаётир. Шўрлик пиёдалар — сарбозлар шоҳнинг, вазирнинг боши учун жонларини фидо қилишга тайёр. Улар қудуқни ҳам шундай мажбурият юки остида қазимоқдалар. Бечоралар бу гал Қорақумнинг бешафқат панжасидан омон қолишса, эртага Марвга етиб борганларида яна шу оғалари учун азиз бошларини гаровга қўяжакларини билмайдиларми? Эҳ, шахмат ўйини ана шунақа ўйин, шоҳнинг шарафини асраш учун эртами-кеч бошни тикишга пиёдалар шай турмоғи керак. Шу маънода уларнинг мол-қорадан фарқи кам, ахир.

Наридан эсан оловли шамол ичида Қора сартиб пайдо бўлганда, Блоквил «Ана, шахмат пиёдаларининг вазири!» деб кулди заҳархандалик билан. Мирза Муҳаммад Қўвам ад-Давланинг бу ўт-олов ичида бекор пайдо бўлмагани, саркардалар чодирини ташлаб, бекор бу ёққа келмаганини фаранг қапрали тушунди. Блоквил Қора сартибнинг танадан жудо қилинган, тап-тақир қилиб қирилган каллани

соқолидан тутиб келишига назари тушгандаёқ шундай фикрга келган эди. Бу сафар у нақ Ҳамза Мирзадан буйруқ олиб келаётгани аниқ. Блоквил Ҳамза Мирзани жасур одам деб билар, лекин унинг ҳарбий маҳоратига унчалик юқори баҳо бермасди. Сарбозларнинг руҳини кўтармоқ учун тўғри келган баҳонаи сабабдан мана шундай фойдаланиб қолишни истарди бу одам.

Гап шундаки, Қора сартиб кўтариб юрган калла Блоквилга кечаги воқеани эслатди. Ўтган оқшом туркманлар билан енгил бир тўқнашув бўлиб ўтди. Тўғри, саркардалар чодирини ўрта-орада тикилгани сабабли, қўшиннинг бу томонида жойлашган Блоквил нариги томондаги жангга ўзи гувоҳ бўлгани йўқ. Атрофдагилардан эшитганига кўра, қўшиннинг бир чеккасидан чопиб ўтган отлиқ туркманлар бир неча сарбозни яралаб, беш-олтитасини асир олиб кетган эдилар. Сартибнинг қўлидаги калла — ўша тўқнашувда қўлга тушган туркманники бўлса керак.

Қорақумнинг ҳоври Эрон қўшинларини Марвга етмасдан қириб тугатмоқчи бўлгандай қиздирар, иссиққа чидамли эронликларнинг ўзлари бунақа иссиқ илгари ҳеч маҳал, ҳеч қаерда бўлмагандир, деб ўйлардилар. Дўзах тафтини илк бора ҳис қилган Блоквилнинг ўзи эса, қуёш йўлидан адашиб, ерга томон силжиб келиб қолган бўлса керак, деб ўйлай бошлади.

Эрон сарбозлари сувсизликдан азобланиб қирила бошлади. Ўлим хавфи бошқаларни ҳам хавотирга солиб қўйган эди, қизилбош¹лар лаҳза танаффус қилмасдан, тинмай қудуқ қазимокда эди. У ер-бу ерда уч-тўрт қулоч чуқурликда намли қум чиқиб қолар, лекин бу ҳали сув дегани эмас-да.

Блоквил ўз чодирига яқин жойда қазилаётган қудуқ ёнида намли қумга маъюс боқиб турган

¹ Қизилбош — кийган бош кийимининг рангига кўра, Эрон қўшинларига туркманлар томонидан берилган умумий ном (таржимонлар изоҳи).

сарбозлар ёнига борганида, бир қари сарбоз зобитнинг белидаги митара (фляга)га имо қилди:

— Жаноб, бир ютум сув бермасанг, томоғим қақраб кетяпти...

Қари сарбознинг умид назари ила боқиб турган нигоҳини пайқаган Блоквил ҳозир «йўқ» дейиши билан воқеа бошқача тус олишини билди-да, белига боғланган митарани ечиб, сарбозга узатди. Ичи бўшаб қолган митара худди «менда сув йўқ» дегандай тарақлаб кетди. Уларнинг атрофини ўрай бошлаган ҳамма сарбознинг ҳафсаласи пир бўлди.

Қари сарбоз энди Блоквилнинг тўпшончасига тикилди. Блоквил энди у тўпшончамга ҳавас қилаяпти деб ҳайрон бўлди-да, сарбозга:

— Ўзинг шундай бир аҳволдасан-у, тагин тўпшонча сенга нимага керак бўлиб қолди? — деди.

— Мени тушунмадинг, жаноб... — лаблари ёрилиб-ёрилиб кетган сарбоз зўрға гапирди. — Менга раҳминг келсин, бир яхшилик қил, жаноб, мени... отиб ташла! Зора шу қартайган чоғимда ташналик азобидан қутула қолсам!..

— Ўлмоқчи бўлсанг, ўзингда ҳам қурол бор-ку, ахир...

Сарбоз бош чайқади.

— Ўзини ўзи ўлдирмоқ оғир гуноҳ саналади, номардлик бўлади. Бундай қилсам, худо мени кечирмайди.

— Агар сени отиб ўлдирсам, худо мени кечирадими?

— Шафқат юзасидан... раҳминг келганидан ўлдирсанг, худо хуш кўрар балким... Ҳатто, гапиришгаям ҳолим келмаяпти, жаноб... Отақол, мана гўрим ҳам тайёр — қари сарбоз оёқларини судраб қазилаётган чуқур олдига келди.

Блоквил қари сарбознинг ҳаракатларини кузатди: бечора, ҳозир йиқилса-ю, намли тупроққа учиб бориб бағрини босиб жон топширса... Аммо бунақаси мумкин эмас-да. Қари сарбоз чўнтагидан

кир-чир рўмолини олиб ёзди-да, иссиқ қум аралаш ер тагидан чиққан намчил тупроқни панжасига тўлдириб, рўмол орасига сола бошлади. Сўнг рўмолнинг тўрт учини бирлаштириб, сузмахалта қилиб, ичидаги тупроқни сиқа бошлади. Тупроқ эзилиб, рўмол тагида бир-икки томчи сув пайдо бўлди, шкилли, сарбоз рўмолга лабини тегизиб тамшанди. Кўзларини ғалати сузиб, пичирлади:

— Шифо кардам (маза қилдим).

«Шифо кардам...» эмиш, — бош чайқади Блоквил. — Дудоғингга теккан нам ичингга етиб боргунча «шифо кардам»инг учиб кетди-ку, бечора!..»

Қорақумнинг тепасида жавзо қуёши ҳамон аямасдан олов ёқар, пастдан қум олов қайтарар, гўё бутун олам мана шу иссиқда қоврилаётгандай эди. Олов ҳоврига чидамай қоврилаётган қизғимтил қумдан аллақандай бир ёқимсиз куюк хиди келади. Қазилаётган намчил тупроқ сарбозлар ўртасида талаш бўлмоқда, у ер-бу ерда сарбозлар нам тупроққа бағир босиб, оғиз уриб, юзини буркаб думалаб ётарди.

Рўмолидаги нам тупроқни қумга тўкиб ташлаган қари сарбоз яна Блоквилнинг қаршисида пайдо бўлди. У фарангистонликнинг митарасига қайта кўз ташларкан, ялиниб-ёлворди:

— Жаноб, шу идишингни менга берсанг-чи!

Бу гал Блоквилнинг аччиғи келди. Нима, ишонмаяпсанми суви йўқлигига деб жеркиб ташламоқчи бўлди. Аммо ташналикдан йиғлай деб турган сарбознинг ҳозирги аҳволини тушуниб, фикридан қайтди.

— Очиб ичини кўрмоқчимисан, сарбоз?

— Бу гал мен сендан сув эмас, митаранинг ўзини сўраяпман.

Блоквил сарбознинг нима мақсадда идишини сўраётганини тушунмади. Шунга қарамай, у сарбозга сўраганини берди.

— Ҳозир шундай аҳволда ҳеч нарсани айб қилиб бўлмайди, жаноб, — деди қари сарбоз жон ҳолатда

ховлиқиб, митаранинг оғзини очаркан. Фаранг капрал энди сарбозни хижолат қилмаслик учун кўзини четга олиб қочди. Аммо сарбоз ростдан ҳам уялиб тургудай аҳволда эмас эди, у митаранинг тагида қолган сув томчисининг бор-йўғини бошига кўтарди-да, идишни эгасига қайтарди:

— Оллоҳ ёрлақасин, биродар!

Блоквил ачинганидан йиғлаб юборай деди.

— Керак бўлиб қолар, ёнингда тураверсин!

Сарбоз бош силкиб, французга миннатдорлик билдирди.

Блоквил ёндираётган қуёш остида энди ортиқ турулмаслигини сизди. Унинг ҳам лаблари қуриб қолган, ютинганида томоғи ёрилиб кетай дерди. У чодирига юриб кетди.

9

Юрди-ю, тўхташга мажбур бўлди.

Тўртта оёғини ҳар томонга қаратганича ётган туянинг атрофида уймаланиб турган сарбозларнинг лаблари, ияк ва яноқлари қирмизи қонга бўялганди. Орқасини ўгириб олган яна бир сарбоз эса туянинг бошини қучоқлаб олганича ғалати ҳаракатлар қиларди. Уларнинг ёнига яқинлашган Блоквил туянинг чаноғидан бўртиб чиққан кўзларига назари тушгач, ҳайвоннинг ўлганини билди. Ўлган туяни бўғизлаган сарбозлар унинг қонини ичиб, ўз ташналигини қондирмоқчи бўлишган экан.

Шарт-шароитни фаҳмлаган фаранг йигит бу ердан тезда чодирига томон кетди.

Блоквил чодирига қараб юрар экан, улкан саксовул соясида чўл ўсимликлари томирини чайнаб ўтирган яна бир гуруҳ сарбозларни кўриб тўхтади. Унинг тахминича, ташқарига улоқтирилган захотиёк нами бугга айланадиган тупроқни юзга суртгандан кўра, майда буталар томирини чайнаш анча фойдали эди.

Чодирیدا сув йўқлигини билган Блоквил ҳам икки донга ўсимлик томирини қўлига олди. Бироқ у иштаҳасига қарши томирни ҳар қанча чайнамасин, оғзида ёқимсиз таъмдан бошқа нарса сезмади. Шундай бўлса-да, ташналик хавфли эди. Бу хавф эса иштаҳанг билан ҳисоблашмай, томир чайнашга инсонни мажбур қиларди.

Томир чайнаб ўтирган Блоквил нақ ёнбошидан ўтган бўлса-да, чодиридан беш-олти қадам узоқликда ерга тикилган ходани кўрмай қолганига ҳайрон бўлди. Ёғочга найза боғланган бўлиб, найза учига эса Қора сартиб кўз-кўз қилиб соқолидан тутганча кўрсатган туркманнинг кесилган қора калласи санчиқлик эди.

Блоквил каллани синчиқлаб кўздан кечирди. Ўқ туркманнинг орқа томонидан кириб, манглайдан чиққан эди. Найзанинг ўткир учи ҳам манглайдан тешиб чиққан ўқ ўрнидан кўриниб турарди. Эронлик навкарларга қожорларнинг қаҳрамонлиги намунаси сифатида намоёиш қилиб қўйилган найза учигаги туркманнинг соқоли шамол эсан пайтларда ҳилпираб қоларди. Гавдадан кесиб олинган бошнинг жилмайганга ўхшаган юзини кўздан кечирар экан, Блоквил: «Бош эгаси ғайрат-шижоатли одам бўлганга ўхшайди. Юзидан ҳам ақлли, фаросатли одам эканлиги кўриниб турибди», дея фикр юритди.

Найзага санчилган бошга инсон шаклини берган юз, дарҳақиқат тиржайганича қотиб қолганди. Жазирама чўлдаги кенг майдонни эгаллаган тақир устида уймалашиб ер қазиб, сув излаб юрган сарбозларнинг ҳолатини юқоридан биров кузатган ҳар бир кимсага ҳам бечора сарбозларнинг ҳоли кулгили туюлиши мумкин. Чунки жонини ўлимдан сақлаб қолиш учун инсоннинг ўзи истамаган ҳолда қилаётган ҳар бир хатти-ҳаракати четдан кузатган, ҳаттоки, мана шу жонсиз калла учун ҳам ниҳоятда қизиқ-да...

Кўвшутхоннинг ҳовлисидаги баҳайбат жуфт балх тутнинг улкан майдонни эгаллаб турган

соясиди бошланган ҳарбий кенгаш ҳозиргина тамом бўлди. Ҳар уруғнинг катхудоси, навқару кўнгилли йигитларнинг қурол-яроғ билан таъминланишига масъул ботирлар, умумий қўшинга жавобгар бўлган оқсоқоллар улуғ хон олдида ҳисобот бердилар, ўз навбатида, хон томонидан маъқул деб топилган маслаҳатни ҳам эшитишди.

Ушбу маслаҳатга Бозирган уста ҳам таклиф қилинган эди. Бироқ кенгаш тамом бўлгунча унинг номини тугган ҳам, ундан ҳисобот сўраган ҳам бўлмади. Ҳар қандай тасодифий одамнинг аввалдан махсус хабар юборилиб, улуғ хон ҳовлисида бўладиган маслаҳатга чақирилавермаслиги аниқ.

Одамлар ўринларидан туришгач, уста Бозирган ҳам оёқ кийимини кия бошлаган эди, хоннинг мулозимларидан бири ёшгина йигит устанинг қулоғига «хон келяпти» деб шивирлади.

Махсус шивирлашнинг маъносига бирданига тушунмаган уста:

— Келаётган бўлса, хоннинг йўлини бекитмайлик, йигит, — деб икки-уч қадам ортга чекинди.

Шу пайт уч-тўрт нафар ҳамроҳлари билан яқинлашган Қўвшутхон салом берди-да:

— Уста Бозирган, биз сиз билан кўришмоқчи эдик, — деб қўлини устага узатди.

Бозирган уста улуғ хонни ҳанузгача яқиндан кўрмаганди. Олдинги сафар учрашганларида хон от устида ўтириб сўзлашганди. Бу гал тикка юзма-юз бўлганлари учунми, ҳеч қачон ҳеч нарсадан чўчиш нима эканлигини билмаган Бозирган уста шошиб қолди. Бўйи, гавдаси устаникидап анча пакана бўлса-да, улуғ хоннинг назари қандайдир важоҳатли эди. Шу сабабли уста, улуғ хондан беш-олти ёш катта бўлса ҳам, оқсоқол сифатида соғлик-омонлик сўрашмоққа уялди. Хон — хон бўлганлиги учун ҳам, ҳозир унинг важоҳати устани яхшигина доводиратиб қўйди.

— Уста Бозирган, ҳол-аҳволларингиз яхшими?

— Худога шукур, хон оға! — деди ҳовлиқиб уста.

— Ғайрат қилинг, уста! Бу гал душманинг кучи ниҳоятда хавфли, уста! Агар ёрдамчи керак бўлса, ўзингиз хоҳлаганингизча олинг! Фақат талаб қилсангиз бўлди, одамларимиз тайёр!

Бозирган уста улуғ хоннинг кўпчилик ичидан ўзини танлаб ажратиб, ҳол-аҳвол сўрамоғининг сабабини мана энди фаҳмлади, уста бажараётган ишнинг аҳамиятини хон яна бир марта таъкидламоқчи эди.

— Кеча-кундуз тиним билмай ишляяпмиз, хон оға! Болғамизнинг овозаси ҳали нақ Хуросонгача етиб боради, худо хоҳласа!

Устанинг охириги гапи кўпчилик санъаткорларники сингари муболағали жаранглади.

Бозирган уста билан бош қимирлатиб хайрлашган Қўвшутхон чекка-чеккага ўтиб суҳбатлашаётган оқсоқоллар томонга қараб юрди.

Улуғ хоннинг кўпчилик ичидан танлаб саломлашмоғи, ҳол-аҳвол сўрашиши уста Бозирганга қаратилган шунчаки ҳурмат-мурувват эмасди. Улуғ хоннинг бу ҳаракати устанинг елкасига жуда катта масъулият юклади. Уста ҳам буни яхшигина фаҳмлаб олди. Шу сабабли у хон ҳузурида кўп турмай ҳам уй, ҳам иш дўкони бўлган манзилига тезроқ бориш ниятида йўлга тушди.

10

*Айтди Қўвшут – ул бу элга хон эрди',
Нафақат хон, элга жонажон эрди.*

АБДУСАТТОР ҚОЗИ. «Жангнома» асаридан

Эл-юрт тинч-фароғат пайтларида ҳам Қўвшутхоннинг ёнида ҳамиша одам кўп бўлар, хавф ортган маҳалларда эса унинг атрофида жиловдорлар,

¹ Абдусаттор қозининг ушбу сатрлари 1972 йилда Отақўпак Мерган билан мулоқот вақтида ундан ёзиб олинди (муаллиф изоҳи).

тансоқчилар сони оргарди. Яқин-йироқдан келиб қолган кўнчиликнинг орасида ҳар эҳтимолга қарши хоннинг жонини асраш лозим кўринарди. Шунга қарамасдан, Қўвшутхон от парваришига навбат келганда хон эмас, сайис бўлиб кетар, отини суғоришни ҳам, эгарлашни ҳам, охурга ем ташлашни ҳам ҳеч кимга ишонмасди. Бир гал уни телпаги билан отининг бўйнини силаб турганини кўрганлар бор. Хуллас, хоннинг бу дунёда энг яхши кўрган завқли оромижон ўйини — шахмат ва от парвариши эди. Тўғри, сўнгги вақтларда шароит оғирлашиб, тинч ҳаёт хавф остида қолганлиги боис, хон шахмат ўйинидан биров четлашди, лекин отлар ҳамон унинг жону тани.

Бу сафар ҳам кун оққан бир маҳалда отининг ёлига қўл тегизишга вақт топган хон дарё томонга жўнади.

Мол-қора сув ичадиган кенг гузар хоннинг уйдан икки юз қадам нарида эди. Гузардан ўттиз-қирк қадам берида эса, улкан тўранги дарахти соҳилга соя ташлаб турарди. Кўм-кўк баргларга беланган дарахт Мурғоб дарёсига энгашиб сув ичиб турар, шу ҳолатида тўрангининг ўзиям каттакон бир жониворга менгзаб кетар, дарахтнинг сояси эса иссиқ кунлари одамсиз бўлмасди. Худди шу дарахт кўланкасида катта-катта одамлар мук тушиб шахмат доналарини тикадилар, тош отиб ўйнайдилар.

Бугун ҳам бош хон от чоштириб бораркан, тўранги соясида ўйин ўйнаётган беш-олти нафар тиниб-тинчимас болалару катталарни кўрди. Улар ўйинга шунчалар қизиқиб кетган эдиларки, она Ватанга улкан ёғий кўшини босиб келаётгани ҳам уларнинг хаёлига келмасди. Шахматчилар учун дунёда шовқин ҳам йўқ, жанжал ҳам. Барча йиғилганларнинг эътибори тақир ерга ёйилган шахмат матоси устида бўлиб ўтаётган икки тарафлама доналар жангига қаратилган. Шунинг учун ҳам сояга йиғилганлар Қўвшутхоннинг келиб турганини билмай қолдилар. Агар хоннинг оти пишқирмагандами, унга ҳеч ким

қарамаган бўларди. Салом-алик ҳам қисқагина бўлди. Кела-сола шахмат ўйинига тикила кетган хон эса йиғилганлар ўзига эътибор бермаётганини сезмадиям.

Шахмат матосининг бир томонидаги тўрт нафар одам дона сураётган асосий ўйинчи ёшуллини қўллаб-қувватламоқда эди. Уларга қарши бир ўзи ўйнаётган одамнинг номи эл ичида Омон саёқ деб номланса ҳам, уни ёнидагилар ҳурматлаб Омон оға деб чақиришарди. Яна бир номи Омон банги, уни напавандлиги учун шундай деб чақиришар, аммо шахмат ўйинидаги туғма истеъдоди учун бу бангининг ҳурмати улуғ эди. Шахмат дастурхони ёйилиб, доналар тикилганда унга тенг келадиган ўйинчи бу яқин атрофда топилмас, такалар ичида энг катта шахматчиларнинг бири ҳисобланган Қўвшутхон ҳам Омон саёқнинг олдида кўпинча изза чекиб қолар, қўли паст келарди.

Чеккадан қараб, шахматчилар ўйинини кузатиб турган хон ўйин хумори бошланмасдан туриб бу ердан нари кетмоқ учун йўлида давом этди.

Хоннинг жўнаганини кўрганларнинг бири:

— Хон оға кетворди-я, — деди ёнидагиларни огоҳлантиргандай.

Ҳеч ким индамаса ҳам, Омон саёқ гудранди:

— Хон кетворди, дедингми?.. Қани, юр, юр. Кетса нима бўпти? Қўвшутхон сизлар каби аҳмоқ бўлмагани учун ҳам жўнаворди. Омон саёқ ўйнаётган жойда бошқалар обрў борида жўнаб қолишади-да. Мана сизлар, бешаланг битта бўлиб, бас келишнинг уддасидан чиқолмай ўтирибсизлар-ку. Кўчинглар-хов, қани!

— Кўчинглар эмиш. Кўчганда қўлингдан нимаям келарди?!

— Қўлимдан нима келишини вазиринг қўл кўтариб асир тушганда биласан, қараб тур!

... Хон отгузарга етиб борган чоғида тутган хассаси ўзидан ҳам узун бўлган бир букри кампир Қўвшутхоннинг йўлини тўсди.

Хон салом берди. Кампир алиқ олди.

Хон ўтиб кетмоқчи бўлди, аммо кампир бунга йўл бермади.

— Сен Қўвшутхон эмасмисан, йигит?

— Худди ўзиман, хўш, хизмат?

— Хизматдан олдин бир дуо қилиб қўяй сени.

Олдимдан худди қуёшдай чиқдинг-ку, болам! — Тапур-тупур ўтирган кампир тошган гапини бири-бирига улаб дуо ўқий бошлади. Унинг дуо деб ўқиётганлари ичида Қуръони карим оятлари ҳам бор, олқишлар ҳам бор, ниятлар ҳам бор. У такалар устига хавф келаётган бир паллада бош хонни ўзи билганича дуо қилмоқда эди.

— Энди, сен хон болам, менинг арзимга қулоқ тут. — Кампир инқиллаб ўрнидан турди-да, хондан оладиган қарзи бор одамдай жаврамоққа бошлады. — Сен улуг элнинг хони бўладиган бўлсанг, менинг сигиримни топиб бер! Хон бўлган одам ғариб-ғурабога меҳрибонлик қилади. Бу қандай давр ўзи, қандай замона бу? «Ғайри рақибинг бўлмаса, бободошинг йўқмиди?» — деганлар. Туркман туркманнинг молини ўғирласа-я?! Яна, атрофда ёғий отликлари хавф солиб турган бир пайтда-я? Шу мусулмонликка сиғадими? Хон бўлсанг сен шу саволимга жавоб бер, қани!

Қўвшутхон кулишни ҳам, қаҳрланишни ҳам билмай деди:

— Сигиримни ўғирлаган сен, демоқчимисиз?

— Сендан кўраётганим йўқ, аммо... ўғирлик ёмон нарсда, болам.

— Нимаям қилардик. «Йўл эгрисиз бўлмас, эл ўғрисиз бўлмас».

— Тўғри, болам, тўғри. Лекин, «жони ёнган тангриниям қарғайди» деган гап ҳам бор-да, хон. Куни кеча бузоқлайман деб турган сигиримни олиб кетишди, болам. Невараларимнинг оғзига сут-қатиқ тутаман деб, кўз тикиб ўтирган эдим-а, ҳай аттанг. Теварак-атрофдан сўраб-суриштирдик, аммо дараги чиқмади. Сендан нажот истаб келдим, хон болам!

— Ўзингиз кимсиз, она? Қайси ўбадансиз?

— Қора Аҳмаднинг ўбасиданман, болам. Букри Омонсултон деса, мени танимаган одам йўқ! Эл ичида бандаи бечоралар гилам тўкиб, тара (урчук) йигириб ном чиқаради, мен эса букрилигимдан ном чиқардим. Букрилигимни ёдламасанг, отамнинг исмини айтсанг ҳам танимайдилар, болам!

— Кимдандир гумон қиляяпсизми? Гумонингиз кимдан?

— Эл ичидан ўғри изласанг, отинг иснодга қолади, хон болам, шунини билиб қўй... — ҳамон жавварди камшир.

Хон кампирнинг қулоғи оғир бўлса керак, деб тахмин қилди.

— Айтганингиз тўғрику-я, лекин фсъли озган бир қарғанинг қағиллагани билан қиш тушавермайди-да.

— Қиш тушмаса тушмас, аммо қарға қағилладими — энди буёғига эзгуликка умид қилиб бўлмайди... Бугун-эрта бузоқлайман деб турувди-я!

— Буёғини боя айтдингиз, она. Гумонингиз кимдан деб сўраяпман.

— Гумон, гумон дейсан, хон болам. «Гумон имондан айиради», деган гап бор. Аммо айтсам айтақолай. Шомми сайис, Омон жалай деганлари бор, шуларнинг биттасидан шубҳам бор. Омон нашаванд дейдилар-ку. Сигирим боғланган ерда шу одамлар бўлган эмиш. Шомми сайис эса: «Сигиринг ростдан ҳам ўғирланган бўлса, Омондан кўравер», деди. Ҳовва-да, паст одам ўзини карликка солдими, ундан ҳамма нарсани кутса бўлади. Нима дейин, хон болам, тикилмадими — тўн эмас, тутилмадими — ўғри эмас...

Қўвшутхон энгагини силаб турди-да, камширга сўнгги сўзини айтди:

— Она, сиз бу ўт-иссиқнинг ичида овора бўлиб юрманг-да, ўбага қайтинг. Мен суриштириб кўрай...

— Суриштириб юрма, хон болам, сигиримни топиб бер.

— Сигирингиз топилсин-топилмасин, эртага бир хабарини стказамиз, она.

Жавобдан қоникмаган бўлса-да, кампир хон билан хайрлашди. У узоқлашар экан, ҳамон жаврагандан-жаврамоқда эди.

Отини суғориб, изига қайтган Қўвшутхон яна тўранғи соясини мўлжалга олиб келаркан, бу гал у шахмат завқидан эмас, Омонсултон кампирнинг шикоятидан ичи ёниб келмоқда эди. Хон тўранғи соясига етиб келганида сўнгги дов тугаган эди. Ўйинда ким ютиб чиққанини сўраб ўтириш шарт эмас, Омон саёқнинг оғзи қулоғида.

— Хон оға, манави пишмай қолган хомакларнинг ҳолидан хабар олмоққа келяпсизми? — деди у хурсанд ҳолда.

— Хомаклар пишадиган пайтиям келиб қолар, саёқ, — деди Қўвшутхон ҳайбат билан. — Пиёданг фарзинга чиққандай қувонасан, тинчликми?

— Бунисини сўраб турмай билиб оларсиз, хон оға. Шахмат ўйинида Омон саёқни енгадиган мард такалар ичида топилармиди?!

— Тан олиш керак, шахматда сенга тенг келадигани йўқ, бу борада тангри сенга жуда сахийлик қилиб юборибди... Бу ердагиларни кўзга илмайсан, шундайми? Узоқ-узоқларга бориб ҳам шахмат ўйнаб келяпсанми?

Мақтов сўзлардан Омон саёқ кўкка учиб кетай деди.

— Яқинда Ахалга бориб келдим, хон оға. Қариндошларимникига. Келганимга бир ҳафта бўлди.

— Ахаллик қариндошларингнинг рўзи-рўзғори қалай ўтаяпти экан, тузукми?

— Тузук, хон оға, кунлари ўтиб турибди. Аммо менинг боришимдан улар хурсанд бўлди деёлмайман.

— Нима учун экан?

— Камида Бомигача яшаётган қирмиз тўнли такалар орасида шахмат ўйинида Омон саёққа тенг келадигани топилмади-да!

— Бунчалик бўлмагандир. Битта-яримтасига ютқизгандирсан-ов...

— Рост айтяшман, хон оға. Устига-устак, мен уларни гапда ҳам енгиб чикдим!

— Ол-а! Шунисини сал ошириб юбордингми дейман-да, саёқ! — Қўвшутхон сал ишонмаётгандай гапирди. — Улар шахматда ютқизишлари мумкин-дир-у, аммо гапда ҳеч кимдан енгилмайдилар. Бутун Кўктепа томонларда ҳеч кимга гап бермайдиган Ёмғир чакакка ўхшаганлар ҳамон бор, ахир!

— Ёмғир бўладими, қор бўладими, ҳеч бири менга бас келолмайди! — мақтанди Омон саёқ.

Унинг ҳозир ҳеч кимни гапиртирмай лақиллаб ўтириши хон оғанинг шубҳасини оширди. Банги одам кўкнорисидан тортиб-тортиб келган шекилли-да. Шунинг учун ҳам Қўвшутхон ўз мақсадини сир тутиб, кўпроқ саёқни гапиртиргиси келди.

— Ахаллик оғайниларни гапда енгиб келдим, де! Оббо, азамат-э, омад дегани бир келса, келаверар экан-да!

— Нимасини айтасиз, хон оға, менинг омадим чоғанидан-чоғди! — Оғзидан сув оқиб мақтана кетди Омон саёқ. У худди олдида хон эмас, гиёҳванд улфати тургандай авжига минди. — Нималар бўлди, деб сўранг-чи, хон оға!

— Нималар бўлди?

— Шахматда ютқизган оғайнилардан бири аламини олмоқчи бўлдими, менга қараб: «Омон оға, Ахалдан Марвга кўчган қариндошларимизнинг ҳаммаси намоз-тоатни ташлаб, савдо-сотикқа бош уриб кетибди-ку!» — деб қолди. Мен унга, йўқ, ундоқ эмас, бундоқ деб шунча гапирдим, аммо у сира ён бергиси келмади. «Рост, шундай деб эшитдик, деди у, сизлар бозор кунлари савдо-сотикдан бўшамай, қўл тегмай, ҳатто, ўликни ҳам кўймай кўяётган эмишсизлар». Йўғ-э, дедим мен, нималар деяпсан, ундоқмас ахир, бундоқ дедим. Қани энди ён берса, гапдан қолай демайди. «Бозор куни бир марвлик одам бандаликни бажо қилган экан, шу куни майитни қабристонга элтадиган одам топилмай,

уни душанба куни жойлабдилар. Гувоҳим бор», деб роса валақлади. Қарасам, сира бош берадиган эмас. «Ай, қариндош, дедим мен унга, аниқ бозор куни ўлмоққа вақт топган экан, билгинки, бу одам асли марвлик эмас!» дедим. Шундай деган эдим, ахаллик қариндошлар қаҳ-қаҳ уриб кула бошладилар.

Омон саёқнинг гапидан сўнг тўранги соясида йиғилганлар ҳам қаҳ-қаҳ уриб қолдилар, буларнинг кулгиси ахалликларникидан кам эмасди.

— Ахал нари турсин, сенинг довинг Марвда ҳам кучли, омадинг бу ёқларда ҳам юришганидан-юришяпти, — дея кулгига қўшилди Қўвшутхон.

— Тўғри айтасиз, хон оға! Омадим ҳамма жойда чопаверади. Мени хон ҳам снга олмайди, бек ҳам. Ишонмасангиз, келинг, шахмат дастурхони атрофида синаб кўра қолинг ўзингиз.

— Биз мактасак, ўзингдан кетиб қолма, саёқ, — деб Қўвшутхон от жиловини ёнидаги йигитнинг кўлига тутқазди. — «Бор мактанса -- топилар» дейдилар. Ахал узоқда бўлгани билан, мана, шахмат доналари дастурхонда турибди. Қани, омадимизни бир синаб кўрайлик-чи!

-- Синаб кўринг, хон оға, синаб кўринг! — деди Омон саёқ чакқонлик билан доналарни шахмат дастурхони устига тера бошлади.

— Қушдай учаман деб турибсан-а, қани, учганингни бир кўрайин! — деб Қўвшутхон ҳам дастурхоннинг иккинчи томонидан чордана қуриб ўтириб олди. — Учолмай қолсанг, хафа бўлиш йўқ, саёқ!

— Хафа бўлмайман, хон оға.

— Шу гапинг гапми, ахир?

— Омон саёқ икки сўзлайдиган йигитлардан эмас, хон оға!

... Шахмат ўйини қанчалик тез бошланган бўлса, доналар ҳам шунчалик камая бошлади. Омон саёқнинг бир пиёдасини ортиқ демасак, ўйин тенгма-тенг бораётган эди. Саёқнинг асл нияти рақибини

енгиш эмас, балки унинг ҳамма доналарини бирма-бир «еб», сўнг осонгина мот қилиш эди. Шу мақсадда Омон саёқ энди Қўвшутхонга шоҳ бериб, турта бошлади.

Омон саёқ (Омон банги) деб донг таратган бу одам фақат дона суришдангина лаззатланмай, ўйин маҳали тилининг ҳузурини кўрадиган эзмалардан. Шахматда калласи қизиб — бир роҳатланса, ўйин мобайнида гапира-гапира рақибининг миясини қоқиб қўлига беради — шу билан икки роҳатланарди. Саёқ бу гал ҳам тинмай гапирар, қўли доналарда, тили — гапда эди. Гап билан бўлиб, Омон саёқ бир пайт шоҳига ҳужум бошланганини сезмай ҳам қолди.

— Шоҳингни олиб қоч, саёқ! — овози янгради хоннинг.

— Шоҳимни олиб қочайми? Сиз ўзи ким бўлиб Омон саёқнинг шоҳига «кишт» деярсиз, хон бўлибми? Менга шунга айтинг, Қўвшутхон бўлиб менинг шоҳимга кишт бераярсизми?

— Ҳа, Қўвшутхон бўлиб.

— Қўвшутхон бўлганда ким бўлибсиз ўзи? Сиз агар Қўвшутхон бўлсангиз, мана мен Омон саёқман! Қочдим, қойилмисиз?

— Яна кишт! Қоч!

— Қоч деярсизми? Хон оға «қоч!» деса, қочмоқ керак, йигитлар. Қочганда нима, қочганда қайғургу-дай юки борми Омон саёқнинг? Қочаман-да, кетаман. Майдон кенг.

Атрофдагилар шахматчиларнинг ҳар галги валақлашларига ўрганиб қолганликларидан ҳозирги гапларга ҳеч эътибор бермай, ўйиннинг боришини томоша қилмоқдалар.

Қўвшутхон яна саёқнинг шоҳини таъкиб қила бошлади.

— Оғир юким йўқ, дедингми, саёқ, тўғриси айт! Шоҳ! Қани, энди қаерга қочаркансан...

— Яна қочдим. Омон саёқ ҳеч қачон ёлғон гапирган эмас. Сўққабашлигимни билиб шоҳ бераярсиз-да.

Нима бўлса ғарибга бўлсин экан-да... Кишт деган сўзингиз тугадими?

— Менинг киштим тугайдиган киштлардан эмас, саёқ. Кишт! Бўғоз сигири бор одам ҳам ўзини ғарибман дейдими? Яна қоч, кишт!..

— Қочдим! Бўғоз сигир деганинг тонгда бузоқлади-ку, хон оға...

— Бўғоз сигири шу бугун бузоқласа-ю, бу одам ғарибман, бечораман деб ўтирса-я! — Шоҳни олиб қочиш учун чангаллаган Омон саёқнинг бармоқлари титрай бошлади.

— Бўғоз сигири бузоқлади, дедимми мен?

— Сўзингнинг камини қўймадинг... Кишт!..

— Сигиримнинг бузоқлашини сиз қаёқдан била қолдингиз-а?

— Ҳаммасини биламан!.. Кишт!.. Омон саёқ икки гапирмаслигини ҳам биламан. Яна қочишинга тўғри келади, саёқ. Қоч!

Ўйиннинг хумори билан бўлиб, ортиқча гапириб юборганини Омон саёқ шундагина тушунди. Тушунди. Аммо, энди кеч бўлганди. У шоҳини панжаси орасида қаттиқ сиқиб турар экан:

— Сиз ютдингиз, хон оға! — деб бошини чангаллади. — Бу гал сиз зўр чиқдингиз.

Қўвпутхон шахмат дастурхонидан кўз узмай ўтираркан:

— Мен эмас, ҳақиқат зўр чиқди, саёқ! — деди.

Томошабинлар гап нимадалигини ҳамон тушунмай, ўйинчиларни қўллаб-қувватлаш учун далда бермоқда эдилар:

— Омон, бўш келма!

— Хон бўлганда нима, бир эзиб ташла!

— Отанг тирилиб келса ҳам, ўйин пайтида сийлаб ўтирма!

— Сен ҳам кишт берадиган йўлини топ, саёқ, аяма!

— Кучингни кўрсат-да, ахир!

Омон саёқ гап-сўзларга эътибор ҳам қилмай, хонга мунгли боқди-да, сўнг ғалати илжайди.

-- Бундай эмас, саёқ. Бу гал икковимиз «ҳам зиёратни бажо қилдик, ҳам тижоратни». Сен яхшиси ҳалиги айтган сигирни бузоғи билан қорааҳмадлик Омонсултон букришинг уйига элтиб ташла, суюнчисига оғиз (увуз) сутини ичиб кел.

Шахмат ўйинининг хумори, бугунги шунча мактовларнинг лаззати охирги бир гап билан бурнидан булоқ бўлиб чиққан Омон саёқ энди ҳар бир сўзиши ўйлаб гапиришга мажбур эди.

— Оғир юкни ортиб ташладингиз-ку, менга, хон оға!

— Эҳ-ҳе, сен бунақа юкларнинг кўпини тортгансан, саёқ.

— Йўқ, хон оға, бу галгиси жуда оғир келяпти.

— Оғир ботса ҳам борасан, саёқ. Залолатнинг ярмидан қайтмоқ ҳам бахт. Бориб, «Кўвшутхон юборди», дейсан. Шундай қилсанг, юкинг енгиллашади, саёқ. Ёнингга яна бир-икки йигитни ҳам кўшиб юбораман. Якка юргандан икки-уч киши бўлиб юрган яхши.

Шахмат дастурхонини тўрт буклаб қўлтиғига урган Омон саёқ:

— Бу гал ютқизгандаям чув тушиб ютқиздим! — деди титраб-қақшаб. — Ўйинчи ўз ҳаддини билса яхши экан. Умрбод эсдан чиқмайдиган қилиб сабоқ бердингиз, хон оға! Гуноҳимни ўтинг бир гал... Ҳар дуч келган одамдан ҳам хон сайланавермаслигига шу гал жуда қаттиқ ишондим лекин.

— Ютқизганини тан олиш ҳам ҳамма одамнинг қўлидан келавермайди, — деб бош силкиди Кўвшутхон. — Шунинг ўзи ҳам сенда инсоф борлигини кўрсатиб турибди. Энди бундан буёғи шугина виждонингни сотиб қўйма, саёқ...

Ўйин-ўйин, деб бошланган имтихоннинг асл маъносини тушуниб олган Омон саёқ энди хоннинг юзига қарай олмади. Энди саёқнинг қаршисида ўтирган одам — оддий шахматчи эмас, хон эди, Кўвшутхон эди...

Йигирма кун деганда Сарахе билан Марв орасидаги йўлни машаққат билан босиб ўтган Эрон кўшинлари 1860 йилнинг олтинчи июль кунида Кўшк ўбаси ёнидаги Пўрсиқалъа деган қўрғонча ёнида тўхтаб, истехком қурдилар. Марв воҳасининг замини тўла эгаллаб олинушича Пўрсиқалъа асосий истехком ўрни бўлиб туриши керак эди.

Борган жойида кўрган нарсасининг бари билан кизиқиб юрган Жорж Блоквил бу ўба (кишлоқ)нинг номи нима учун «Кўшк ўба», деб аталишига ҳеч тушуна олмади. Ажабо, теварак-атрофда соялағудай на бир-икки дарахт бўлмаса, на яқин-йироқда баланд-баланд иморатлар кўринмаса, бу ерларнинг номини нима учун «кўшк» деб аташган экан? Ёки ёнидаги уйлардан юксаклиги ила фаркланиб турган, пахсадан тикланган масжид шундай аталганмикан? Элдаги-юртдаги иншоотларга ном беришда одамлар янглишмас, ахир. Балки табиат ёвузликларидан зада бўлиб кетган одамлар бу жойларни киноя билан «кўшк» («оромгоҳ») деб аташгандир?

Тоғ йўлининг баланд-пастликлари тугаб, Наврўзободдан чиққанларидан буён буларни таъқиб қилиб келаётган чўлистон манзаралари Блоквилнинг роса тинкасини қуритди. Пўрсиқалъанинг атрофларидаги бирмунча кўк-яшил майдонлар ҳам Блоквилнинг хира кўнглини ёрита олмагач, француз дарров чодирига кириб кетди. У ёндафтарию йўл харитасини очиб кўйиб, «Пўрсиқалъа», «Кўшк ўба», «Самандиқ» деган ёзувларни ёзгач, қоронғи тушар-тушмасданок тўшагига чўзилиб ухлади-қолди.

Эрталаб тонг саҳарда у аллақандай ҳайбатли сўқиниш, бақириқ-чақириқлардан уйғониб кетди. Блоквил ётган чодир ёнига келиб олган Қора сартиб ёнидаги сарбозларни бор овози билан сўқмоқда эди.

Блоквил қулоғига эшитилган бақириқлардан англагани шу бўлдики, тунда қожорлар кўшинига

аралашган туркманлар яна сарбозларни ўққа тутибди. Тўғри, сиёсат-хайбат юзасидан қилинган бу кичкинагина хужумни хужум деб бўлмас, катта қўшин деярли зарар кўрмаган, аммо... кўрмайсизми, мана, уч нафар сарбоз ўққа учиб, тўнқарилиб ётибди. Қора сартибнинг сўқинишлари рост бўлса, туркманлар икки нафар қожор сарбозини ҳам асир қилиб олиб кетган эмиш.

Қора сартиб шусиз ҳам қўли остидаги сарбозларни роса сўқиб-койиб юради. Буниси энди устига-устак бўлибди-да. Қора сартиб ёнига келиб турган французни кўргандан кейин ҳам бақирнишни бас қилмади: — Нима бўлибди дейсанми, лашкарларимиз оғзига чўп солиб ўлчамоқчи бўлган туркманлар яна тегиб-қочиб, калака бошляптилар-да...

Қора сартиб ич-ичидан ёғилиб келаётган захарли сўзларини ёнидаги полковникларнинг бири «Ферахон» деб номланмиш полкнинг бошлиғи Хусайн Алихоннинг юзига пуркамоқчи эди. Аммо Хусайн Алихон Насриддиншоҳнинг нақ ўзига яқин ҳарбийлардан эканлиги ёдига тушди-ю, нигоҳини унинг қошида ер чизиб турган полковникка қадади. Шундай қилиб, Хусайн Алихон эшитиши керак бўлган сўзлар шу ерда ҳозир-нозир бўлиб қолган саркарда Шоҳсувон Бағдодийга «насиб» қилди.

— Туркманлар бизнинг уйқимизни бузишга кўрқади, дердинг. Ҳатто, ўн фарсах нарида туриб акса уролмайдди, дердинг. Ана, керак бўлса! Сен чодирингда мулойимгина бўлиб туш кўриб ётганинда, улар келиб сарбозларингни отиб кетибди-ку! Бу Эрон лашкарини беобрў қилиш эмасми? Бу марҳаматли шоҳимизнинг бизга бўлган ишончини пучга чиқариш эмасми? — Ногоҳон, шоҳни ёдга олиб қўйган Қора сартиб Блоквилга қаради-да, овозини пасайтирди. — Бу шармандали хабар мана шу чодирдан нарига ўтмаслиги керак, тушундингларми?!

Танбех эшитаётганлар Қора сартибнинг нима демоқчи бўлганлигини дарров англаб етдилар --

Блоквилнинг чодиридан уч чодир нарида Ҳамза Мирза Хишмат Давланинг қароргоҳи жойланган эди.

Шу билан тунги нохуш воқеага боғлиқ чора белгилаш мажлиси тугади.

Қора сартиб Блоквилга имо қилиб:

— Уни қара, жаноб! — деди-да, қўли билан кунботар томонни кўрсатди.

Кунботар томонда беҳад-бепоён қамишзор майдон Блоквилнинг кўз ўнгида ястаниб ётарди. Баъзи бир жойларида ҳозиргина от туёғи теккандай из кўриниб турса-да, қамишзорга инсон қадами тегмаганлиги аниқ, деб ўйлади француз.

— Туркманлар шу қамишзор ичи билан келганлар, яна шу ердан изга қайтганлар, — деди Қора сартиб. Бу тушунтириш билан у гўё ҳеч кимнинг ақли етмайдиган сирни очаётган саркардага ўхшаб кетди. — Бизнинг сартибу сарҳангларимиз эса бу борада ўйлаб ҳам кўрмаганлар. — Эндиги айтмоқчи бўлган хабари ўзининг қўл остидаги лашкарбошиларига тегишли бўлса ҳам, Блоквилга юзланиб, буйруқ оҳангида гапирди: — Нонуштадан сўнг қамишзорга ўт кўямиз, жаноб, кечқурунги овқатга ов гўшти еймиз худо хоҳласа...

Кун найза бўйи кўтарилганда юзларча сарбоз қамишзорга кириб, уч томондан ўт қўйдилар. Кўп ўтмай олов ҳалқа ичида қолган қамишзорни қора тутун қоплади. Ёнаётган қуруқ қамишларнинг чарсчурс овози баъзида худди милтиқ отилгандай сас берар, бу тарақа-туруқ чакалакзор ичида қолган жониворлару қуш-қумурсқаларнинг зор-зор чирқиллашига қоришиб, Кўшк ўбаси билан Самандиқ ўбаси оралиғидаги бепоён осмон жаҳаннам қуюни ичида қолди. Пастдан бурқираб кўтарилаётган қопқора тутун шамолсиз ҳавода тарқала олмай, жизғанак осмон остида тобора сиқилиб бормоқда эди.

Қора сартиб бошчилигидаги беп-олти саркарда, ўттиз-қирқ нафар сарбозлар қамишзорнинг ўт

қўйилмаган томонида жамландилар. Улар инсон қўли ила яратилган дўзахга томошабин эдилар.

Бурқираган қоп-қора ўт-тутун ичидан, энг аввало, семизгина бир қуён сакраб чиқди. Аммо бир ажалдан қочиб чиққан жонивор иккинчи ажалга чап беролмай, беш-олти милтиқдан отилган ўқларга бирин-кетин учиб, бошдан-оёқ қирмизи қонга бўялганича думалаб тушди.

— О, бу қуённинг оғиз теккудай гўшти қолмади, шекилли, — дея янграган овози эшитилди Қора сартибнинг.

Блоквил Қора сартибнинг боя: «Кечқурунги овқатга худо хоҳласа ов гўшти еймиз», деган сўзига мана энди тушунди. У яна бир нарсани англаб етгандай бўлди: қамишзорга фақат қуён ушлаш учунгина ўт берилмагани аниқ, бу ерда ҳали рақиб туркманлар бекиниб ётган бўлиши ҳам мумкин. Ҳа, қамишзорга ўт қўйишдан Қора сартибнинг асосий мақсади мана шу эди! Ахир ўтган тунда лашкаргоҳда ухлаб ётган сарбозларни тигдан ўтказиб кетган туркманлардан ҳали қасос олинмади, алам ҳам!

Томошабинларнинг бири қоп-қора тутуннинг осмонга тик ўрлашига анграйиб қараса, бошқа бири оловнинг тобора кенгайиб, теvarак-атрофдаги ўт-ўлан борми, хўл-қуруқ шох-шабба борми, барини аждарҳо сингари ямлаб ютишига қулоқ тутарди. Блоквил эса, ўз бошини муқаррар ажалдан қутқариш учун пир-пирлаб учиб-учолмаётган, бу дунёга ўт қўйган нокасларни чирқиллаб қарғаётган чумчукни кузатмоқда эди. Ачиниб ерга боққан Блоквилнинг кўзи тўсатдан ўнг оёқ этагига ҳолсизгина тармашаётган полапон қушга тушди. Қип-қизил гўшт ҳолатидаги бу жонивор ҳали учишни ҳам эплаб ўрганмаган, шунинг учун ҳам на қочишни, на жон асрашни билмай типирчилаётган бир жиш — полапон эди. Агар фаранг одам ҳозир ўнг оёғини салгина олдинга қўзғатса борми, жонсиз типирчилаётган жиш ўзидан юз маротаба, минг

маротаба оғир бўлган этик остида қолиб, мажақ-мажақ бўлиб, тупроққа қоришиб кетиши ҳеч гап эмас эди.

Блоквил одамларнинг боши устида учиб-учолмай, қўниб-қўнолмай пир-пирлаётган чумчуқнинг нега чирқиллаб юришига энди тушунди. Бечора қуш ўз тилида ҳали қанот чиқармаган полапон – боласини қутқаришларини сўраб одамларга ёлвормоқда, фарёд уриб раҳм-шафқат қилишларини сўрамоқда эди. Аммо қамишзорда ваҳшийлик ила қиёматқойим яратган одамлар ҳозир бу қушнинг, бу ожиз махлуқнинг зор-илтижосига тушунмас, тушунсалар ҳам бечора жониворга ҳимоя қўлини чўзишни истамас эдилар.

Блоквил энгашиб, типирчилаётган жиш-полапонни қўлга олди-да, беш-олти қадам нарида турган икки сарбознинг бирини ўз ёнига чақирди.

– Хув анави тецаликни кўряпсанми? – сўради у сарбоздан қоп-қора тутун орасида кўзга чала-хира кўринаётган шўр-оқиш дўнгликка ишора қилиб.

– Кўраяшман, оғабек! – бош эгиб жавоб қайтарди сарбоз.

– Бўлмаса, мана шу жониворни ўша дўнгликка кўйиб кел!

Кўшинда унвони ўзидан катгаларнинг айтганини бажаришга ўрганиб қолган сарбоз полапонни кафтига олди-да, дўнглик томонга лўкиллаб чошиб кетди. Блоквилга ҳам, тутун ичига кириб кетган сарбозга ҳам ҳеч ким аҳамият бермади. Шундан сўнг одамлар боши узра чирқиллаб учиб юрган қуш ҳам кўздан йўқолди.

Қамишзор ичида олов ҳалқаси сиқиб келгани сайин, ҳалқа ичидаги шовқин-ғалаён ҳам кучайгандан-кучайиб борарди. Шовқин кучайгани сайин милтиқлар ҳам зўр бериб «сайрай» бошлади. Сарбозу сартибларнинг овози, шод-хуррамлиги чексиз эди. «Ажабо, бу одамлар намунча бераҳм, ёвуз бўлмаса-я, – хайрон бўлиб алангларди фаранг

капрали. — Улар бир-бирини отиб ўлдирадилар, жониворларни қурбон қиладилар, тинч яшаётган қавмларни ўкка тутиб тўзғитиб юборадилар-у, яна устига-устак, бу қилган ёвузликларини бир-бирига гапириб, мактанадилар ҳам...»

Дархақиқат, хув анави ёқда қориндор бир сарбоз олдидан чиқиб қолган қуённи тегиб қулатиб, қўйруғидан юқорига кўтарди-да, бошқа мерганлар устидан хахолаб кула бошлади.

Шу пайт кутилмаганда қамишзор ичидан отилиб чиққан ёввойи тўнғиз Блоквил томонга қараб чопиб қолди. Оралиқ унча узоқ бўлмагани учун у ўзига қараб чопиб келаётган даҳшатли ҳайвонни, аввало, кўрмади, кўрганидан кейин ҳам бироз вақт тўнғизнинг тутаб турган елкасини томоша қилиб, найтни ўтказиб юборди. Елкаси тутаб, олов аччиғига чидамаётган ёввойи ҳайвон эса Блоквилни мўлжалга олганича ўқдай отилиб кела бошлади. Француз кўрққанини билдирмаслик мақсадида шошилмай тўшончасини филофдан чиқариш учун қўл юборди. Аммо тўппонча филофидан чиқмади, тўнғиз эса бу орада анча яқин келиб қолган эди. Блоквил энди ўзини йўқотиб қўйди. Қочиб қутуладиган чора ўйлаб, атрофга аланглади. Қаёққа ҳам қочсин? «Кўрққанга кўша кўринар», деганлари шуми — тўнғизнинг оғзидан чиқиб турган икки озиқ тиши худди кўша ханжар каби ялтиллаб, ҳозир фарангнинг қорнини ёриб ташлайдигандай эди. Ишонган тўппончаси керак маҳалда филофидан чиқмай панд бергач, энди Блоквил ўзини батамом йўқотиб, талмовсираб, ёрдам кутиб атрофига олазарак боқар экан, аллақайёқдан тўппончанинг варанглаган овозини эшитди. Бироқ бу ўқ ҳам нишонга тегмади, шекилли, тўнғиз ҳамон учиб келмоқда эди. Атроф-теварақдаги сарбозлар хайҳайлаганича воқеанинг қандай тугашини кутмоқда эдилар. Энди Блоквил билан тўнғизнинг ораси тўрт-беш қадамгина қолган эди, фарангни ёввойи тўнғизнинг тиғидан қутқариб қоладиган ҳеч умид-чора йўқ эди. Кимдир ошқора фарёд тортиб юборди.

Қўрққанидан оёғигача терлаб кетган фаранг жонидан умидини узиб ўтириб қолди. Кўз олдини бир зумда қоронғилик босди: у энди на кўкка ўрлаётган қоп-қора тутунни, на лов-лов ёнаётган оловни, на узоқда тиккайиб турган масжид минорасини кўрар, чопиб келаётган тўнғизнинг қиличдай ўткир тишлари баданининг қаерига ёриб кираркан деган фикрга қаттиқ берилиб, чўккалаб қолган эди.

Блоквил энг сўнгги дақиқаларда кимнингдир қилич яланғочлаб орага кирганини пайқагандай бўлди-ю, кўзларини юмганича ҳушидан кетди. Шу лаҳзада ўзига келди: тепасида Қора сартиб хахолаб кулар, унинг яланғоч қиличидан тўнғиз қони аралаш ёғ томчилар, икки қадам нарида эса сеп-семиз бузоқдай ёввойи тўнғиз чўзилиб ётарди.

— Энди сенга ўлим хавфи йўқ, жаноб, жонинг омон қолди!

Блоквилнинг тили жавоб қайтаришга ярамади, гўлдиради, нима деганига ўзиям тушунмади.

— Қаттиқ кўрқиб кетдингми дейман-да?!

Бу гал Блоквил одам тушунадиган тилда гапирди:

— Қўрқмадим десам, худонинг олдида ёлғон сўзлаган бўламан, сартиб. Қўрқдим! Ҳам қўрқдим, ҳам ўлиб-тирилдим. Миннатдорман...

12

Нафас мулла такаларнинг ёзи уруғига мансуб анҳорининг кўпригига қадам қўйганида, икки қурбақа бир-бирининг сайроғини тинглаётган каби навбатма-навбат қуриллай бошлади. Шоир мулла бу ажиб сайроқдан руҳланиб, жилмайиб қўйди: «Қурбақалар ҳам одамзодни хижолатга солар эканми?..»

Кеча эшитган гапи яна эсига тушиб, кўнгли ёришди. Нима бўлган эмиш, Ҳамза Мирза Қора сартибнинг маслаҳатига кириб, Қўвщутхонга ё хат йўллаган, ё элчи юбориб, қурбақаларнинг жим бўлишини буюрибди эмиш. Сабаби, Мурғоб дарёси

бўйига чодир тиккан шахзода соҳилда вақир-вуқур сайрашаётган қурбақаларнинг овозидан безор бўлибди эмиш. Албатта, бу гап энди урушмоққа қандайдир баҳона тополмай турган одамнинг гапи, кучи ерга-кўкка сиғмай бораётган қўшиннинг бошлиғи гапирса, шундай гапиради-да. «Бир кам, қурбақаларни тутиб ўлдириб юришимиз қолувди...» Шоир иштонларини дарёда тиззаларигача қайириб олган йигитлар, соқоллари кўксини қоплаган мўйсафидларнинг дарёга тўр ташлаб, қурбақа овлаб юришларини кўз олдига келтириб яна илжайиб кўйди. «Бунақа шартни ким кўрибди-ю, ким эшитибди? Билаги зўр одамда инсоф бўлса, яхши экан. Очлик нима едирмас, тўқлик нима дедирмас? Хаёлига нима келса, айтса айтгандир-да. Ҳар қандай миш-миш гап ҳам ўз-ўзидан пайдо бўлавермайди-ку, ахир...»

Эрон қўшинлари орасида Марв жангини дунёга ёйиб бораётган, ўзи ҳам бир неча тилни биладиган бир фаранг одам борлигини Нафас мулла олдин ҳам эшитганди. Демак, шахзоданинг қурбақаларнинг овозини ўчириш ҳақида буйруқ бериб бош хонга хат юборгани ёки элчи йўллагани ҳам рост бўлса керак. Балки шахзода шундай буйруқ бериш билан туркманларни жумла-жаҳонга масхара қилмоқчи бўлгандир? Вой ҳазилкашлар-эй, валлоҳ-биллоҳ шахзода туркманлар олдига шунақа шарт кўйди ҳам дейлик. Унда, Қўвшутхон унга жавобан нималар дер экан? Халқининг ор-номуси учун куйиб-пишиб юрган Қўвшутхон ҳам бир нималар дер, ахир. «Овчи қанча йўл билса, тулки шунча йўл билар», деган гап бор-ку...

Кўприкдан ўтган ерда ўннга бурилмоқчи эди. У ҳали бурилмасдан туриб, анҳор ёқасидан йўлда от суриб келаётган уч суворийга кўзи тушди. Олдинда йўртиб келаётган отлиқнинг қўлида оқ матога ўралган нимадир бор. Шоир отлиқларни кўрган захоти, уларни Ҳамза Мирзанинг Қўвшутхоннинг устига йўллаган элчиларими, деб ўйлади. Келаётганлардан

тезроқ ўтиб кетиб, йўлда ушланиб қолмаслик мақсадида шоир отининг жиловини силкиди.

... Қўвшутхоннинг оқ уйи ёнида Нафас мулланинг олдидан чиққан ҳам, отини тутгани ҳам одам бўлмади. Тўғри, ҳозир жиловингни тутиб, келганингга яраша обрў-иззат ила қабул оладиган замон эмас. Душман Самандиқ қишлоғининг кунчиқар томонида жойлашиб олганини каттадан-кичик ҳамма билади. Бола-чақа, қари-қартанг, аёл-қизларнинг бари аллақачонлар Мурғоб дарёсининг оёқ томонига — Қораёп томонга кўчирилган эди. Марв теваракларида ҳали бу каби халқ кўп тўпланган жамоат йўқ ҳисоби.

Нафас мулла таблаларда боғловда турган отларни кўриб, хоннинг ҳузурида кимлардир бор эканлигини тахмин қилди. У отини қозикқа танғиб, уйга кирганида эса қилган тахминининг рост чиққанини билди. Дарҳақиқат, ичкарида Тожкўк баходир, Карим хўжа, Панжибой, Ортиқ арсари ва Чебшек ботирлар ҳозир нозир эдилар.

Ортиқ арсари деганлари сарикдан келган, лудоқлари қалин, хушбичим йигит. У шу ерлик Каримхўжанинг дўсти. Ўзи ҳам бундан кўп йиллар бурун Марвга кўчиб келган қорабеклардан.

Меҳмонлар билан бирма-бир қўл олишиб кўришар экан, шоир кўнгли ҳузур топгандай бўлди. Зеро, бўсағада уч ойлик еб-ичарини ғамлаб келган душман ётган бир вақтда, бу ерда йиғилганларнинг, асосан, Қўвшутхоннинг чехраси осойишта кўринарди. «Ростдан ҳам, устимизга ёғий келди, деб қора кийиниб, мотам тутиб ўтирмоқдан фойда йўқ. Хон омон — эл омон...»

Шоир ўзининг келиши билан бу ерда тўпланганларнинг суҳбати бўлинганини сизди. Соғлик-омонлик сўрашилди. Шундан сўнг Чебшек ботир билан Ортиқ арсари эл-элатнинг кайфияти борасида ҳисобот бердилар. Уларнинг айтишларича, Қораёп томонга — қум этагига кўчирилган халқнинг учдан икки бўлаги аллақачон кўзланган манзилга етиб

борганлар. Шундан сўнг уларга тегишли озиқ-овқат, ичимлик сувнинг ҳисоботи сўралди.

Асосий гаплар тугади деб чамалангач, Қўвшутхон Панжибойга юзланди:

— Бой оға, мол-қоралар омонми? Афғон юрти мол-ҳол сақлаш учун жуда қулай дейишади. Ўтга-чўпга ҳам, ем-хашакка ҳам бой эмиш...

Хоннинг бу сўзлари бойдан бошқа меҳмонлар учун тушунарсиз эди. Боя, меҳмонлар кириб келганида, ҳамма одам бир-бири билан сўрашди, ҳол-аҳволлар айтиб ўтилди. Энди нима, гап-гурунг тугаб, кўзгаладиган пайт бўлиб қолган бир вақтда қайтадан ҳол-аҳвол сўрашилмоғи, яна бунинг устига денг, мол-ҳолга боғлиқ саволлар берилмоғи, бу гапларни Афғон юрти билан боғлаб сўралгани меҳмонхонада ўтирганлар учун ҳақиқатан ҳам тушуниксиз бир ҳолат эди.

Аммо Панжибойнинг ўзи хоннинг бу каби саволларини ўринсиз ҳисобламади. Хоннинг саволи ҳам, нималар билан қизиқаётгани, нима мақсадда бу гапларни сўраётгани ҳам бежиз эмас шекилли.

Дарҳақиқат, хон бекорга савол бераётгани йўқ. Эл ичида, ҳаттоки, мана шундай жадалли-ташвишли кунларда ҳам эски гина-кудуратларни ёдга олиб, кўпчилик ичида ёлғон сўзларни яйратиб, қалбаки маълумотлар тарқатиб юрадиган ғаламислар ҳаминша топилади. Шундай айғоқчи одамлардан биттаси Панжибой барча мол-қораси, қўй-қўзиларини Афғонистон томонга ҳайдаганини, ўзи ҳам яқин кунлар ичида шу томонларга кетмоқчи эканини хонга етказган эди. Албатта, Қўвшутхон «ақли қулоғида» бўлган хонлардан эмас. Аммо шунга қарамасдан Панжибой ҳақидаги бу хабарга ишонди. Сабаби, Панжибойнинг чўпон-чўлиқлари подаю сурувларни Омоншоҳдан кунчиқар томонларга қарата ҳайдаганларини кўрган одамларга ишонмаслик мумкин эмасди. Хуллас, бойнинг кўчаётгани аниқ — ҳамма овул-ўбалардаги одамлар кунботар

томонга қочаётган бўлса, Панжибойнинг моллари кунчиқар томонга кетган эди.

Панжибой ёши бир жойга бориб, куч-қуввати қоча бошлаган бўлса ҳам, худога шукур, ҳали ақл-фаросати ўзида бўлган мўйсафид эди. У анча вақтгача жим ўтирди-да, сўнг хонга юзланди:

— Фуқаро учун ҳуббулватан (ватан танлайдиган, ҳаёт-мамоти ҳал бўладиган) даври келди, хон.

— Мен ҳам шуни айтяман-да, бой. Фуқаро одам тупроғи ва ўзини ҳимоя қилса, бой одам уч нарсанинг — ҳам яшаётган тупроғининг, ҳам саломатлигининг, ҳам бойлигининг ташвишини қилади.

— Сизга ёлғон хабар етказибдилар, хон.

Ўтирганлар ичида фақат Тожкўк сардоргина бунақа астарли гапларнинг маъносига оз-моз тушунарди, сабаби, хоннинг қулоғига етиб келган гаплардан сардор ҳам хабардор эди, қолаверса, Панжибой ўзининг қалин суруви ичидан юз элликта қўйни ажратиб, Қораён томонга ҳайдатганини биларди. Ўша юз элликта қўй Панжибойнинг кўчишга мажбур бўлган ғарибу ғурабога атаб қўйган садақа моллари эди. Албатта, юз элликта қўй мингларча оч-афтода одамлар учун урвоқ бўлмасди. Аммо эл бошига оғир кун тушганда шу мол-қора ҳам ҳарна эди-да. Тожкўк сардор жим ўтирган қўйи гапнинг давомини кутди.

— Одамдан одамнинг фарқи бор, хон, — гапида давом этди бой. — Агар тупроққа бўлган муҳаббат тарозига қўйилса эди, Панжибой ҳеч қачон ютқизмасди.

Бу гап очикдан-очик айтилмаганда Қўвшутхонга, унинг эгаллаб турган мартабасига тегиб кетиши аниқ эди. Шунинг учун хон дарров жавоб қайтарди:

— Ҳамма нарсани ўлчаб кўрадиган пайт аллақачон етди. Бировимиз мен бойман деб ўзимизни элдан ажратсак, бировимиз мен бекман деб ўзимизни қирга олиб қочсак, у ҳолда биз яхши муштланмаган ҳамирдай тандирга кирмасданоқ оқиб тушамиз-ку, бой.

— Ҳақ гаши айтдингиз, хон ҳазратим. Ким яшайман деса яшайверсин-у, аммо Панжибой ватансиз яшаёлмайди. Панжибойнинг куч-қуввати Сарахсда қолган бўлсаям, аммо қалби шу ерда, ўз жойида, хон. Эр қартаяр, аммо ор қартаймайди.

Панжибой бир пайтлар Мадаминхонга қарши от ўйнатиб чиққанлардан эди, шунини ёдга солмоқчи, шу билан ёши етмишга яқинлашиб қолганини, энди қиличга ёпишишга кучи етмаслигини ҳам билдириб қўйгиси келарди.

Буни тушунган Қўвшутхон сал пасайди:

— Бу гапларни ҳамма билади, бой. Мен бу ҳақда гап очмоқчи эмасман.

— Бу ҳақда сиз гап очмаган бўлсангиз, мана, мен гап очдим, хон, — дея Панжибой оғир таяниб зўрға кўтарастгандай икки қўлига тираниб ўрнидан турди. — Кўп чиранган уялиб қолар, дейман. Мен кета қолай.

Қўвшутхон у билан келишолмаслигини билса ҳам, бойнинг айтганларини такрорлади:

— Кўп чиранган уялиши турган гап, лекин ҳозир чиранишадиган эмас, жипслашадиган пайт етди, бой! — деди.

Панжибой эшик томон йўналар экан:

— Аввало, Оллоҳ ажалга сабр берсин, — деб гудранди. — Ким ҳақ, ким ноҳақ эканлигини эса бошга келган балодан қутулиб олгач аниқлаймиз. Насиб этса, ҳали яна кўришамиз.

Хайр-хўшни омонат қилиб чиқиб кетган бойнинг изидан қараб қолган Тожджўк сардор бош чайқади-да, хонга юзланди:

— Сал қизишиб кетдингизми дейман, хон?

— Алвираган хотин эрига «ота» дейди, деган гапни эшитганмисан, сардор?

— Ҳамма алвираса ҳам, сиз алвираманг, хон, — гапга қўшилди мулла Нафас. — Улуғ элнинг бошида турган одам ўзини йўқотса, элнинг қуввати қочар эмиш.

Ҳеч кимдан садо чиқмади. Ҳамма гўё сардорнинг гапини тасдиқлаётгандай эди.

Эшик олдида пайдо бўлган йигит қожорлардан элчи келганини хабар қилди.

— «Эшикдан мўралаган жайроннинг икки кўзидан бошқа айби йўқ», — деб Қўвшутхон яна мақол ишлатди. — Келсин, кўрайлик-чи, нима гап экан? Эҳтимол, феълларидан қайтгандирлар?

— Ассалому алайкум! — деб кириб келди очик юзли, қора мўйловли хушсурат одам. У ичкарига киргач, орқасидан келаётган пакана, тикмачоқдай йигит эшик олдида тўхтади. Уларни дарров таниган мулла Нафас келаётиб йўлда учратган уч қожорнинг биттаси ташқарида от жиловини тутиб қолгандир деб ўйлади. Қўвшутхон келганларни ўтиришга таклиф этди.

Элчилар кўрсатилган жойга ўтиб ўтирдилар.

Иккала томоннинг ҳам ўзини бемалол кўрсатишга ҳаракат қилаётгани шундоққина билиниб турарди. Зеро, икки тараф ҳам ичдан ҳадиксираб турар эди. Икки дунё — икки хил кайфиятда, бири-бирига қарама-қарши ҳолатда вазиятнинг давомини кутмоқда — элчи нима хабар келтирди-ю, элчи келтирган шартларнинг мазмуни амалга ошадиган ишмикан ўзи?

Такалар хонини худди шулар қизиқтираётганини билган элчи ўзига топширилган юмушни бажо қилишга киришди.

Қожорлар эски, аввалдан маълум гапларни қайта орага солмоқда эди, уларнинг шартига кўра, шу учта гапнинг бирини таплаш керак: такалар ё бус-бутун Эрон тобелигига ўтсинлар, ёки Марв тупроғини тарк этсинлар, ёки саваш майдонига чиқсинлар! Такалар Эрон шохининг қўли остига ўтмасликлари аён; улар юртни тарк этиб ҳам кетолмайдилар, чунки кўчиб борадиган бошқа ерлари йўқ; жанг майдонига ҳам кира олмайдилар, зеро, бунга кучлари ожизлик қилади — буларнинг барини Насриддиншоҳ

яхши билади. Бу шартларга бериладиган жавоб ҳам аввалдан маълум. Ҳозир элчилар бошқа бир гапни олиб келганлигини Қўвшутхон ҳам, бошқа ўтирганлар ҳам яхши тушунарди.

Қожор элчиси туркман хонининг берадиган жавобига ажабланиб турмади, қайтанга «бизлар ҳам худди шу жавобни кутган эдик!» дегандай, вазмин бош силкиди.

— Кечирим чоғи розилашсангиз ўзингизга ҳам яхши бўларди, элчи. Тинч ўтирган худо бандаларининг устига босиб келиб, «ўтирган кулбангдан чиқиб кет!» дейиш — кечиримлилик эмас. Биз ўз тупроғимизни ташлаб, ҳеч қасрга кетолмаймиз.

Элчининг жавоби кескин янгради:

— Бу тупроқ ҳеч қачон туркманларники бўлган эмас, хон!

— Бизда «илон қумни қизғанибди» деган гап бор. Эронда қум қаҳат нарса эмаслигини ҳам биламиз.

— Буни биз ҳам биламиз. Лекин Марв тупроғи асли Эронга тегишли эканини сиз ҳам билсангиз керак?!

— Тангри тупроғини даъво қилгудай, сизнинг қўлингизда ҳам худо муҳри босилган кафолатнома йўқ, элчи. Лекин шунга қарамай, сизнинг шартингизни биз бошқа бир шарт билан алмаштирсак деган ниятдамиз.

— У қанақа шарт экан?

Қўвшутхон ҳозир айтадиган гапи ҳаммапинг кўнглидаги ният эканини тасдиқламоқчи бўлгандай, теварагига бир-бир кўз ташлаб чиқди-да, сўнг гап бошлади:

— Биз Эрон қўшинига йигитларимиздан бериб туришга розимиз. Майли, йигитларимиз Эронда навкар бўлиб хизмат қилсинлар. Биз томондан Хуросон йўлида ҳам ҳеч қачон талончилик юз бермаслигига кафил бўламиз.

Элчи Қўвшутхоннинг айтганларини менсимаган оҳангда:

— Биз ўз шартларимизни айтмоққа келган эдик, — деди.

— Шартларни сиз эмас, биз қўямиз!

Шу билан эронликларнинг асосий талаби яна бир маротаба тушунарли бўлди. Элчи эса, аввалги айтганлари озлик қилгандай, хонга қараб:

— Марҳаматли Ҳамза Мирза Хишмат Давланинг бегуноҳ туркман болаларига раҳми келаётир, — деди.

Элчининг бу сўзларида раҳм-шафқатдан учкун ҳам йўқлигини аллақачон сезган Қўвшутхон:

— Марҳаматли Ҳамза Мирзанинг туркман болаларида гуноҳ йўқлигини тушунгани яхши, албатта, — деди. — Лекин бегуноҳ бола-чақа устига тўп судраб келиш, меҳрибонликка кирмаслигини ўзингиз ҳам биласиз.

Элчи нима учундир хоннинг сўзини бу гал жавобсиз қолдирди. Ҳал қилинмай келаётган масалани энди қилич ёрдамидагина ҳал қилиш мумкин.

Элчи турли мавзуларда гурунг қилиб ўтирди, аммо қурбақали шартни тилга олмасди. Демак, бу эл ичида тарқалган ҳазил гап. Шунинг учун ҳам бу борада гап очиб қўйиб, хоннинг юрагига беҳуда ҳадик солмаганига мулла Нафас суюниб қўйди.

— Элчини кузатиб қўйинглар! — деди Қўвшутхон буйруқ оҳангида. — Бош имомимиз (хон бу ерда ҳазрат Алини назарда тутиб гапирди) бошқа бўлгани билан, худоимиз битгадир. Худо ёринг бўлсин, элчи, яхши бор!

Чебшек ботир элчини кузатиб қўйиш учун ташкари чикди-ю, ичкарида қолганлар чуқур сукутга толдилар. Бу сукут — такалар боши устига келиб қолган балодан қутулиш йўли йўқлигини англатарди.

Қўвшутхон хўрсинди.

— Мана, сариқ¹лар билан ҳам шундай аҳволда қолдик. Бир-биримиздан сув қизғандик, қум қизғандик. Ахалликларнинг юки ҳам енгил эмас,

¹ Сариқ — қабила номи.

ўзларига етарли. Арсарилар дарё бўйини омон сақласалар катта гап. Ёвмутларга хабар етиб боргунча, гишт қолипидан кўчган бўлади. Ёвмутлар тезда етиб келгандаям, жанозангнинг еттинчи куни оят ўқимоққа келар...

Хоннинг сўнги сўзлари ўтирганларни бир газ чўқдириб юборди, оғир таъсир этди.

— Насриддиншоҳда раҳм-шафқат деган нарса йўқ экан-ку! — деб юборди Каримхўжа ичида қайнаб келаётган норозиликни ташқарига чиқарар экан. — Оз эканимиз гуноҳимизми, ахир! Қўшни бўлиб ўтирибмиз-ку!

Каримхўжанинг айтганлари жавобсиз қолди. Қўвшутхон аввалига сўник илжайди, аммо юзи, барибир, темирдай қорайди.

— Сен ичингдаги гапларни айтяпсан, Каримхон. Насриддиншоҳнинг нияти тузук бўлса эди, така билан сариқни уруштириб қўймасди. Насриддинда раҳму шафқат бўлсайди, сариқ билан салир¹ни уруштириб, ёв қилиб қўймасди. Насриддиннинг қалби қора! Шунинг учун уни Насриддин деб эмас, Ҳасратдин деб айтаверсаям бўлади. Агар унинг нияти тузук бўлса эди, ҳамма туркманлар ўзаро тил топишиб кетардик. Туркманларнинг бадбахтлигига асл сабаб, ўзини бегоналарга боғлаб бериб қўйганида. Дуч келган одам бизни бир-биримизга қарши қайрайди. Оғзи бирикмаган элга йўлбопчи бўлиш осон эмас. Ҳар биримиз ҳар тарафга тортгимиз келади. — Қўвшутхон Ортиқ арсарининг юзига аламли қаради. — Мен нотўғри айтяпманми, Ортиқбек?

Аввалбошдан гапга қўшилмай ўтирган Ортиқ арсари хоннинг гапини жавобсиз қолдирмаслик учун нимадир демоқчи бўлди.

— Ай, бизлар бир хон ёнига келган банда бўлсак...

Ортиқ арсарининг гапи Қўвшутхоннинг жаҳлини чиқариб юборди.

¹ Салир — қабила номи.

– Сен бегонасирайверма! Бегона эмассан, ар-сари. – Хоннинг кўзлари сузилди. – Сен туркманнинг энг яхшисисан... Ана, кўряпсанми нималар бўлганини? Туркманнинг уйини бузадиган нарса – бегонасираш! Туркман яхлит гавда бўлиши керак! Ҳар бир уруғ ана шу яхлит гавданинг бир аъзоси. Така туркман ўзини четга олса – ўша гавданинг бир аъзоси майишгани. Арсари ўзини четга олса – гавданинг яна бир аъзоси камаяди. Ёвмут, сарик, салирлар ҳам айрилса, бу гавда қўлсиз, оёқсиз, кўзсиз бўлиб қолади-ку...

Қўвшутхоннинг айтганларини хаёлида мулоҳаза қилиб ўтирган Ортиқ арсарининг кўз олдида мудҳиш бир воқеа жонланди. Айниқса, хоннинг сўнгги айтганлари ана ўша даҳшатли воқеа устига яна ваҳима қўшди.

– Қўлсиз, оёқсиз, кўзсиз гавда кимга ҳам керак? Ўтирган бир юмалоқ пажмурда гавда у! Кўчадан ўтган ҳар бир бадфеъл кимса бу ожиз бечорани оёғининг учи билан тепиб ўтаверади... Ўз суягимизни бегона ҳисобласак – ҳалок бўлганимиз. Душманга бўйин эгамиз, қозондаги насибамизни бегоналар еб кетади. Хўш, эндиям ўз кўзимизни ўзимиз ўяверамизми, арсари? Ўз қўлимизни ўзимиз кесаверамизми, ахир?

Ортиқ арсари ва бошқалар ҳам бош хоннинг куюниб айтганларини юракдан маъқулладилар...

Меҳмонларни кузатиш учун Қўвшутхон ҳам уйдагиларга қўшилиб ташқарига чиқди. Энг сўнггида хайрлашган Нафас мулла бўлди.

Хон шоирнинг маъюс юзларига қаради-да, зўрма-зўраки жилмайди.

– Ғам чекма, мулла! Қожор тўпининг овози ўчса, туркман дуторининг овози баланд янграйди. Чунки бизнинг җиятимиз ўзимизга ҳақ.

Шоир ҳам хоннинг зўрма-зўраки ҳаракатини маъқуллаб, унинг кўнглини кўтарган бўлди:

— Иншооллох, шундай бўлади, хон! Тўн овозини ўчириш — сиздан, соз овозини кўтариш — биздан. Халқ шуни кутаяпти.

Улар кулумсираб хайрлашдилар, хоннинг ҳам, шоирнинг ҳам қулоқлари остида мусиқа овозлари эмас, душман тўпларининг гумбурлаши эшитилаётгандай, ҳозирча бу товуш дуторнинг нозик овозини босиб кетаётгандай эди.

Уйига томон бурилган хон Гулжамолнинг яқинлашиб қолганини сезмай ҳам қолди. Гулжамолнинг кўзига хоннинг кайфи чоғ кўринди.

— Омонмисан, Гулжамол, соғлиқларинг яхшими? — саломлашган бўлди хон мулойим оҳангда. — Ҳалиям янги қишлоққа кўчмадингларми?

Хоннинг «янги қишлоқ» дегани Қораёп эди. Гулжамол буни тушунди. Шунинг учун ғамгин овозда:

— Биз эртага пешиндан сўнг жўнамоқчимиз, — деди.

— Нима қилардик, асалим. Шароит шунга мажбур қилмоқда. Насиб бўлса, ҳадемай эски жойларимизга қайтиб келамиз! — Сир билдирмасликка ҳаракат қилса-да, хоннинг ҳам овози қувноқ одамнинг товушига ўхшамади. — Уйга боравер, янганг ўша ерда.

— Мен, Қўвпут ота, сизнинг ёнингизга келгандим. Бир ўтинчим бор. Ҳозир шу хоҳишимни сиздан бошқа одам бажара олмайди...

«Ўтинч» сўзи хонни ўйлантириб қўйди. Шундай хавфли фурсатда аёл киши хондан нима сўраши мумкин? Кўчиш учун от-уловми? Ёки кўч-кўронни кўтаришга кўмакчи керак бўлдимикан? Хоннинг бу хил тахминлари ҳам нотўғри чиқди. Бундай юмушларни бажараман деса қариндош ҳам, оға-ини ҳам Гулжамолда бор. Унда яна нима ўтинч?

— Гапиравер, қўлимиздан келадиган иш бўлса...

— Менга иккита қилич керак!

Гулжамолнинг бу илтимоси хонни баттар ўйлан-тириб кўйди.

— Бирданига икки қилични нима қиласан, кўзичоғим? Ҳар кўлингга бирини олмоқчимисан?

— Бири менга бўлса, яна бири Узукжамол кўнғирга! У ҳам жиянларидан хабар юборибди. Ҳозир бундай илтимос ила биров олдига борган билан, ким ҳам ишингни битириб беради? Бундай одамни тополмайсан! Чунки қурол ўзларига ҳам етмай турибди...

Узукжамол ёки Узан кўнғир деб ном олган бу келинчак ҳақида Қўвшутхон кўп эшитган эди. Ўзи Узан кўнғирни кўрмаган бўлса ҳам, уни эсласа, алл кўринишли бир аёл кўз олдига келади. Мамаман деган эркақдан ҳам кучли, паҳлавон келбатли бу келин ҳақида йигитлару ёш ўспиринлар орасида «асов буқаларни ҳам исталган жойда жиловлаб ташлайди», деган овозалар юрарди.

Қўвшутхон кулумсираб бошини қимирлатди.

— Илтимосинг шу бўлса, яхши экан. Қилич қаҳат бўлса-да, бунинг иложини қиламиз. Мен Бозирган устанинг олдига одам юбориб кўрай-чи...

14

Қўвшутхоннинг ҳузуридан чиққанидан кейин ҳам ҳаяжонини босолмаган Панжибой отига минса-да, от бошини қаерга буришни билмай, эгарнинг устида карахтланиб ўтирди. Эгасидан «буйруқ» бўлмагач, от ўрганган одати бўйича ўзига таниш йўлдан юра бошлади.

Дунёдан беҳабар одам сингари эгар устида ўйга чўмган Панжибой бўлиб ўтган воқеа ҳақида фикр юрита бошлади: «Бу дунёнинг чалкашликларига ҳайрон қолади одам! Юрт тинч пайтларда ҳаммаёқни ёлғон-яшиққа тўлдирган тухматчилар бошга бало ёғилаётган вақтда ҳам тилларини тиймас эканлар. Ахир юрт хавфсизлиги — ҳар бир ватандошнинг

хавфсизлиги-ку! Кечкурун ётиб, эрталаб туриш-турмаслиги гумон бўлган вақтда арзимаган нарсалар учун ҳам бош қотириш шартмиди, ахир? Яна денг, алғов-далғов даврда тухмат сўзларга бало борми? Ундан ҳам ёмони — эл-юртни олға стаклайдиган хонлар ҳам бу тухматни ҳақиқат деб топганига, нима дейсан? Тўғри, хонлар ҳам, саркардалар ҳам эл-юрт ичидан чиқади. Бироқ, раъияти орқа-олдига қарамай қўзғалаверадиган юртнинг хони ҳам, сардори ҳам аслига тортар экан. Гўё ҳаммалари бир гўр...»

Панжибой ўз ўбасига қайтиб келганда уйининг олдида боғланган оқ отни кўриб, Қораёлга мол ҳайдаб кетган чўпонини қайтиб келдимикан, деб ўйлади. Уйига яқинлашганда бу отнинг чўпон миниб кетган от эмаслигини аниқ билди.

Панжибойнинг эшиги олдида боғланган от Қорамуртни ки бўлиб чиқди. Унинг ўзи эса уй соясида бойнинг келишини кутиб ўтирган экан.

Уйига яқинлашган бой отининг жilовини тортишга улгурмасданок, Қорамурт:

— Ассалому алайкум, бой оға! — деб унинг олдига елка учуриб пешвоз чиқди.

Қорамуртнинг баланд янграган овозини эшитиб уйдан югуриб чиққан узун оқ кўйлакли ўспирин болакай бой отининг жilовидан тутди.

Бой алик олиб, қўл беришиб кўришгач, рўнарасидаги шоп мўйловли одамга бошдан-оёқ назар солди.

— Мен сени танимайроқ турибман, яхши йигит?

— Танимасангиз, худо хоҳласа танишамиз-да, бой оға! — Меҳмон қора шоп мўйлови тагидан оппоқ тишларини ялтилатиб табассум қилди. — Тўғрисини айтсам, бой оға, мен ўзим таниқли одам эмасман. Исмин Отақари. Чўлда одамларнинг молини боқиб юргандим. Ўзингиз яхши биласиз, бой оға, эгалари молларини олиб кетишди. Ишсиз қолдим. Шунда бир танишим «Панжибойнинг ҳузурига бориб кўр»

деб маслаҳат берди. Бирор юмуш берармикансиз, деб келавердим, бой оға.

Панжибой уни яхшилаб кўриб олмоқчи бўлгандай, Қорамуртга яна бошдан-оёқ назар солиб чиқди. Бундан ўзгача маъно чиқарган Қорамурт ўнгайсизланди.

— От миниб, қилич солиша олмагандан кейин, ҳозир элнинг бирор корига ярармиканман деб, сизни қора тутиб келавердим-да...

Панжибой тўғри сўзди, ишонувчан одам эди. Чўпонликни эплаб юрган одам бўлса, ундан энди, нима сабабдан отга чиқиб, қилич чопа олмаслигини сўраб турсинми? Қайтанга, «шундай деб турган экан, бирор гап бордир-да» деб қўя қолди. Бўлмаса, Қўвшутхоннинг бундан икки ҳафта олдин юртга ёйган фармони бўйича, ёш чўпон-чўлиқларгина эмас, балки ёши ўтган чўпонлар ҳам яйловдан ўбага қайтиб, эл-юрт билан бирга душманга қарши тайёрланиши лозим эди. Қорамурт-ку, от миномайдиган, қилич ўйнатолмайдиган қари чол эмас. Лекин айтганини қиладиган йигитлардан кўринади. Панжибой:

— Бошқа бир пайт бўлгандами, Панжибойнинг эшигидан қуруқ кетмасдинг, яхши йигит, бироқ... — деб сўз бошлаган эди, бу гаплар Қорамуртнинг ҳафсаласини пир қилди. Аммо бойнинг гапи ҳали тамомланмаган эди, яқинлашиб келиб қолган яна бошқа бир отликни кўриб, унинг гаши бўлинди. — Ана, Ўрозменгли ҳам қайтиб келяпти!

— Ўрозменгли деганингиз ким ўзи? — қизиқсинди Қорамурт.

Ўрозменгли — Панжибойнинг бош чўпони. У бойнинг юртга туҳфа қилган мол-қўйларини Қораёпга ташлаб келмоқда эди.

Эшигига келган одамни меҳмон қилмай қайтаришга ўрганмаган бой бош чўпонининг қайтиб келганига хурсанд бўлиб, қора мўйловли меҳмонни ҳам ичкарига таклиф қилди. Бу таклиф ота-боболардан қолган яхши урф-одатлардан четга чиқмаслик

учун қилипаётган ҳаракат эди. Тўғриси айтганда, ҳозир бойнинг уйида оёқ узатиб ястаниб ўтиришга ярайдиган кўрпача-гиламнинг ўзи йўқ. Ёв қўлига ўлжа бўлиб тушмасин учун гилам борми, қимматбаҳо кўрпа-тўшак борми — бари хотин-қизларга қўшиб Қораёпга жўнатилди. Мана энди, меҳмоннинг олдига чиқариб қўядиган нарсанинг ўзи йўқ даражада. Бой уйга чорланган меҳмонлардан кечирим сўрагандай хижолатли илжайди.

Уйга кириб бир-икки оғиз гаплаша қолайлик дедим... Кўча-кўч билан бўлиб, ўзларингга маълум, шу...

— Э-э, бой оға, ҳозир бунинг ҳеч уяладиган ери йўқ, хотиржам ўтирадиган пайтми ахир... — Панжибойнинг ишончини қозониш ниятида Қорамурт бош чўпондан ҳам олдин гап ташлади. Унинг сўзлари бойга хуш ёқиб кетди. «Ўзинг биларкансан-а, ҳаммасини!» дегандай гўлдиради. Ўрозменгли чўпон ҳам ўз кўнглидагиларни айтиш билан Қорамуртнинг гапларини тасдиқлаган бўлди:

— Меҳмонлар билан чақчақлашиб ўтирадиган вақт эмас, бой оға. Рухсат берсангиз, мен ҳам кийим-кечагимни олсам-да, йўлга тушаверсам... Мол-қорага биргина Тойли оғанинг ўзи қараб қолди.

— Ўғлонлар-чи, қайтишмадими? — Бой савол берди. — Икковингизгаям энди роса енгил тушмаса керак.

— Хабар қилинган куниёқ уларни орқага қайтардик... Айтганингиздай, икки одамга осон эмас экан, бироқ начора, кўрпага қараб оёқ узатаверамиз-да.

— Бу меҳмоннинг исми Отақари экан, — Панжибой Қорамурт томон қўл силтади. — Ўзи олдин қўй боқиб юрган экан... Балки буниям ўзинг билан олиб кетарсан? Шунча молга қараш қийин. Икковингиздапам ёш кўринади бу.

Ўрозменгли чўпон Қорамуртга диққат билан тикилди. Танимади.

— Ўзингиз биласиз, бой оға, — деди. — Албатта, икковимиздан кўра учовлон бўлганга не етсин? Маъкул десангиз, биз билан юраверади.

Суҳбат қисқа бўлди-ю, Қорамурт Панжибой сурувининг изида юрадиган уч чўпоннинг бирига айланди.

— Моллар қаерда ҳозир? — сўради Панжибой бош чўпондан.

— Чилбурчга томон жўнатганман, бой оға. Бизлар етиб боргунча, улар ҳам етиб қолар...

«Биз» деган сўз ичида мен ҳам борман деб ҳисоблаган Қорамурт тилини тийиб туролмади:

— Чилбурч бўлса, кечгача етиб борармиз, ахир?

Ўрозменгли чўпон Қорамуртга хайрон бўлиб қараб қолди. Бироқ, индамади. Бош чўпоннинг нимага индамай қолганини бойнинг ўзи шундай билдирди:

— Чилбурчга, иним, кечгача етиб боролмайсан. Йўл узок. Эртага етиб борсанг ҳам катта гап.

Гапи ўтмай қолган Қорамурт яна тилини тийиб туролмади:

— Отларни қичаб ҳайдаймиз-да...

Унинг тахминий сўзи яна тасдиқ топмади. Чунки отларни қаттиқ чоптириб ҳайдаганда ҳам, барибир, кечга яқин Омоншоҳ манзилига, ярим кечагина Чилбурчга етиб бориш мумкин эди.

Шу билан суҳбат якунланиб, бу мавзуга бошқа қайтилмади. Панжибой буйруқ берди:

— У ёқларга душман оёғи етиб бормаса керак. Мабодо душман ҳидини сезгудай бўлсангиз, молларни дарҳол юқорига ҳайданглар!

Ўрозменгли чўпон нимадир дейиш учун оғиз жуфтлади-ю, бироқ ўйланиб қолди, сўнг хотиржамлик билан:

— Чилбурчдан юқорида тап-тақир чўлдан бошқа ҳеч нарса йўқ, бой оға, — деди. — Бу ишимиз сал ғалати бўладими дейман-да...

— Нимаси ғалати бўлади?

— Молларни қирғинга бериб қўямизми, деб кўрқаман.

— Мен ҳам шуни ўйлаяпман, Ўрозменгли. Ўзларинг омон қолсангиз яхши эди.

Ўрозменгли «Бой оға нима деяпти, а?» дегандай Қорамуртга қаради.

Бу гал ҳам Қорамурт бош чўпоннинг кўнглидагидай гап тополмади. Ўрозменгли чўпон энди «моллар юқорига қараб ҳайдалса, қирилади», деган фикрини яна такрорлади. Шунда Панжибойнинг овози ғазабкорона янгради:

— Менга деса, қирилсин, қирилиб кетсин! Қожорларнинг томоғидан ўтиб, белларига куч-қувват бўлгандан кўра, ўзимизнинг чўлда чириб кетганлари маъқул, тушундингларми?!

15

Бозирган уста шу чоққача кечирган ҳаётида деярли барча балоларни кўрганди. Бугун эса яшаган умрини яна бир марта чамалаб чиқди-да, балокулфатлар ичида энг ифлоси — тухмат балоси бўлса керак, деган тўхтамга келди. Аммо, энди гап-сўзларни ковлаштириб ўтирмади. Шундай қилса, гап-сўзлар ўз-ўзидан камайиб, эсдан чиқиб кетади, деб ўйлади. Лекин воқеалар у ўйлаганча бўлмай, уста ҳақидаги миш-мишлару ғийбатлар борган сари кўпая бошлади.

Касб-корига, ҳунарига тил теккизишмаса, оғизларига нима келса гапиришса, Бозирган уста ўзини ҳозиргидай камситилган, хўрланган деб ҳис қилмасди. Ҳунарига тил теккизган тухмат ўроқ ўткирлаш ёки бел дасталаш билан боғлиқ бўлса-да, у ҳозиргача шу галдагидай изза тортмаган эди. Ўроқ нобоп ўткирланса ёки бел қийшиқ дасталанса — ҳеч кимнинг бошига охирзамон ағдарилмасди-я. Ўтмас ўроқ билан ўт йиғиш — машаққат, ёки қийшиқ дастага ўрнатилган белкурак ҳам тутишга ўнғайсизлигини ҳамма билади. Шундан келиб чиқиб устадан норози бўлганлар озгина ғиди-биди қилади-ю, йўлига кетади.

Бу сафар эса уста Бозирганнинг хунарига тил теккизишди! Гўёки унинг касбига нўноқлиги — Ватанга хиёнат қилиш билан баробар бўлди-қолди. Қорамурт томонидан тарқатилган хабарга кўра, уста Бозирганнинг ясаган қиличлари ҳақиқий қурол эмас эмиш, одамларни чалғитадиган ўйинчоқ қиличлар эмиш! Темири қиёмигача тобланмай, меъёрида сув берилмай ясалган ушбу қиличлар билан урушга борсанг — қўлинг яроғсиз жангга киргандай бўласан эмиш!

Бундай гап-сўзлар кучайгандан-кучайди. Аслида уста Бозирганнинг бундай ғалати «бевафолиги»га, эл-юртига садоқат кўрсатолмаслигига ҳам сабаблар бор: Эронда устанинг ўн саккиз ёшлардаги ўғли асирликда яшар эди. У эронлик сарбозлар билан биргаликда Марвга ҳам келган. Бу дегани — Бозирган уста қожорлар билан яқин алоқада. Қожорлар енгса, уста ўғлининг такаларга йўлбошчи қилиб юборилишидан умид қилади. Энди ҳам уста тутқин бўлиб турган ва Оллоҳ берган ёлғизгина фарзандига қарши кўтариладиган қилич ясасинми? Буни тасаввур қилиб бўладими?

Ана энди, шунақа миш-мишлар қулоғига етган одамларнинг оғзи эллик бўлиб, тухмат қозонини қайнатишлари — куракда турмайдиган гап бўлаяпти-да.

Ҳаётда ҳайрон қоладиган воқеалар кўп бўлади. Яхши бир одам тўғрисидаги ҳақиқатни эл-юртга ёймоқчи бўлиб қанча ҳаракат қилма, бундан ҳеч қандай натижа чиқмайди. Айтган мақтовнинг айтилган жойида қолиб кетади. Бироқ қандайдир бир одам ҳақида ёлғон-яшиқ сўз тарқатаман десанг, марҳамат, бундан осон иш йўқ. Халойиқ бу сўзнинг тухмат эканлигини билса ҳам, дарров лаққа тушиб эл-юрт ичига ўзи тарқатади. Ажабо, кўпчилик яхши гапдан эмас, балки ёмон гаплардан лаззат олар экан-да?! Одамларга сира тушуниб бўлмайди...

Худди шунингдек, Қорамуртнинг Бозирган уста тўғрисида айтган бир оғиз ёмон сўзи ҳам оғиздан-

оғизга ўтиб, бирпасда чиппа-чинга айланди. Натижада нима бўлди, денг? Нима бўларди, мана энди айғоқчи ҳам Бозирган уста, хоин ҳам Бозирган уста! Ҳамманинг оғзида шу гап: қожор қўшинларининг қачон Марвга хужум қилишини мана шу Бозирган уста билади!

Шу зайлда ҳамма нарсани юрагига яқин олган бу содда одам ўзини ўзи қийнаб қўйди. Маъносиз сўздан маъно излайвериб, тухмат билан ҳақиқатни ажрата олмай, елкасидаги зил юк оғирлашгандан-оғирлашди.

... Устанинг диққат-эътибори устахонанинг чап томонидаги қўй-қўзига мўлжалланган сиртмоққа оғди. Уни бундан икки ҳафта олдин Эмрали чўпон тез ясаб беришни буюриб кетганди. Ўзи эса уни эрта ёки индин олиб кетаман деб ваъда берган. Бироқ, у буюртмасини сўраб ҳалигача келмади.

Уста буниям ўзи ҳақида тарқалган миш-мишлар билан боғлиқ деб ўйлади. Ўзи содда, устига-устак, мусичага ҳам озор бермайдиган уста ҳеч кимни хафа қилгиси келмайди. Бироқ туяга «ҳайт» демоқдан, қўйга «қурай» дейишдан бошқа нарсани билмайдиган аллақандай бир чўпон ҳам ўзи буюрган нарсасини сўраб келмагач... Кунда бир неча бор устанинг ёнига келиб кетадиган, гоҳ-гоҳида гўё қулоғига илинган гап-сўзларни қайта-қайта такрорлайвериб одамнинг жонига тегиб кетадиган қўшни Аннажамол кампир ҳам икки кундан буён эшикни қоқмаяпти. Ёки у ҳам...

Ташқаридан хонага кимдир кириб келди. Бу Аннажамол кампирнинг ўн яшар набираси Ҳақназар эди. Уч кунда бир марта нон ёпадиган кампир ҳар гал Бозирган устага илинганини ўз қўли билан олиб келарди. Кампир ҳар гал кўрикнинг ёнбошига яхшилаб ўрнашиб, бир қанча гап-сўзларни қалаштириб ташларди. Фариботадан бошлаб Шўртепагача барча қишлоқлардаги янгиликларни бирпасда устанинг олдига ёйиб ташларди.

Бугун эса, мана, Аннажамол кампир ҳам ўзи келмай, нонни набирасидан юборибди... Ана, сенга керак бўлса! Садағанг кетай, Қорамурт!..

Боланинг саломига алиқ олган уста унинг юзига қарамай, минғирлаб сўради:

— Момонг нима учун қорасини кўрсатмаяпти, полвон?

— Момоннинг иши жуда кўп, Бозирган бобо!

— Бу баҳонани ўзинг ўйлаб топдингми ёки момонг шундай деб айтгин дедими?

— Момоннинг ўзи айтди, мен ҳам айтяпман. Душман бостириб келаётган эмиш, бобо...

— Уни момонг айтмаса-да, биламиз. Яна нима гап-сўзлар бор?

— Бошқа гап йўқ.

— Гап-сўз бўлиши керак, полвон, айниқса... момонг мен ҳақимда нима деяпти?

— Кимни кўрса, қожорлар тўғрисида гапирди. Бошқа гап-сўзни эшитмадим.

Бозирган уста ўзи ҳақида қанақа гаплар борлигини билмоқчи бўлиб, болага турли-туман сўроқлар бериб, бошини айлантириб юборди. Аммо ўзи кутган натижа чиқмади. Бунинг устига бола:

— Қўвшутхон, «чўлга сингишимиз лозим» деганмиш, — деб сўз йўналишини яна душман босқини билан боғлади. — Момом қопларни тайёрламоқда, гўшт қовуришни бошлади.

— Қовурдоқни кўпроқ олсин... Момонг бечора чўлда оч қолиб кетмасин тагин!

Устанинг илмоқли сўзи болага ёқмади. У қизариб, бўлиқ юзини тескари қаратди.

— Очдан ўлмаганингда ҳам, чўлга кетиладиган бўлса, керак бўлиб қолади-да, Бозирган бобо. Улуғ хон ҳам кўпроқ озиқ-овқат олинлар деганмиш.

— Сенинг момонгга шундай дедими?

— Момомга ҳам, бошқа кишиларга ҳам.

— Тушунарли. Яна нима гап бор?

— Бошқа гап йўқ. Момом сизга нон бериб юборди.

- Уни айтмаганингда ҳам, билиб турибман.
- Тескари қараб турибсиз-ку, қандай қилиб билдингиз?
- Иссиқ ноннинг ҳиди бурнимга урилса, қандай билмай, болам-а?
- Бола қўлидаги дастурхонни ўнг чеккага қўйгач, Бозирган уста унга қайрилди:
 - Момонгга, «Бозирган бобом «Оллоҳ баракасини берсин», деди», – деб айтгин, хўнми.
 - Хўп.
 - Бошқа нима гап бор?
 - Қожорлар Пўрсиқалъа деган жойга ўрнашибди. Энди бизлар томонга хужум қилишар эмиш.
 - Бу хабаринг янгилик эмас. Қожорлар юртимизни олиш учун бостириб келадилар, Пўрсиқалъада сасиб ётмас.
- Ўғлон билан устанинг ўртасига эшикка ўрнатилган матоҳ тушди. Бола кетгач:
 - «Тилнинг туккан тугунини тил ҳам кесмайди, қилич ҳам чопмайди. Сен менга қиладиганингни қилдинг-да, Қорамурт!» – деб уста ўз-ўзи билан сўзлаша бошлади.
- Шу вақт ташқаридан от туёғининг товуши эшитилди. Уста яна жонланди: «Қандай хабар келтиришди экан-а?».
- Номини билмаса ҳам, эшикдан кирган йигитни уста дарҳол таниди. У Қўвшутхоннинг ҳузурига борганда устанинг қулоғига «хон келяпти!» деб шивирлаган йигит эди. Келган йигитнинг юзи хотиржам, кўриниши осуда. Демак, ҳеч қандай шум хабар йўқ. Шундай бўлса-да, уста нотинчланди.
 - .. Қандай хабар келтирдинг, полвон?
 - .. Хабар, уста оға... – деб йигит бироз талмовсиради. – Мени Қўвшутхон юборди.
 - .. Қанақа хизмат билан?
 - Икки дона қилич берсин деди.
 - Икки дона?
 - Ҳа, шундай.

Бу хабар ҳам устанинг устидан оғир юк бўлиб босди. «Шу пайтда хонга икки дона қилич нима учун керак бўлди экан? Нега энди иккита?» Икки қилични бир-бирига уриб, уларнинг ҳақиқийлигини текширмоқчи бўлаётган Қўвшутхон устанинг кўз олдида жонланди. «Қорамурт ифлос, қиладиганингни қилдинг-ов! Гапинг хоннинг ҳам қулоғига етган бўлса...»

— Бир эмас, уч эмас, фақат икки қилич келтир деб хон нимани назарда тутди экан, полвон?

— Буни мен билмайман, уста оға. Ўзи ҳам енгилроғини сайласин деди. Бунинг сабабини ҳам билмайман.

— Ҳа-а... — деган уста, сўнгги жавобдан ҳам ўзи учун ёқимсиз маъно чиқармоқчи бўлди.

Бозирган уста хоннинг буйруғини бажариш учун сув берилган қиличлар ичидан иккита енгилроғини танлашга киришди.

16

Шу кун — бир минг саккиз юз олтмишинчи йилнинг ўн еттинчи июлида, асрдан сўнг бўлиб ўтган маслаҳатни Қўвшутхон катта жанг олдидан бўладиган охирги кенгаш деб ҳисоблади. Умуман, бу кенгаш такалар учун энг охирги кенгаш бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмасди. Ҳамза Мирза Хишмат Давланинг туркманлар олдида қўйган шартларини барча билган бўлса-да, Қўвшутхон яна бир марта баён қилди.

Улуғ хон ўз сўзини шундай тамомлади:

— Биз учун кетишга йўл, киришга тешик йўқ. Бундан тапқари, ҳар «кўч!» деганга бош эгиб, қора уйни туяга юклайверадиган бўлсак, туядан тушмай яшашимизга тўғри келади...

Кимдир шу пайт:

— «Эгилган бошни қилич кесмас» деган нақл ҳам бордир, хон! — деди.

Бу луқма Қўвшутхонга ёкмади. У, кимдир биров бунга жавоб берса керак, деб атрофига назар ташлади. Ўтирганлардан садо чиқмади. Шу сабабли хоннинг ўзи сўзлашга мажбур бўлди.

— Манглаймиз ерга теккунгача эгилиб кўрдик. Бироқ бошимизни омон сақлаймиз, деб ундан ҳам настроққа эгилаверсак, орқамиз очиладиганга ўхшайди. Агар шундай қиладиган бўлсак, шарм-хаёсиз қизилбош орқамизга ўтмоқчи. Ёки «номард бўлай, соғ бўлай» деб шунга ҳам рози бўлайликми?

Луқма ташлаган одамнинг юзи қизариб кетди. Бироқ, нафасини чиқармади. Унинг ичида кечган гапларни Қўвшутхоннинг ўзи баён этди.

— Охирги шартга сен ҳам рози эмаслигингни кип-қизил бўлган чехранг айтиб турибди, полвоним!.. Энди эгилишга йўл қолмади. Асосий мақсад — ёвга қарши туриш! Ё она заминни тарк қилиб, йўлда изда қирилиб кетишимиз, ёки тик туриб курашга отланишимиз шарт...

Улуғ хоннинг охирги таклифини кенгашчилар қўллаб-қувватлашди. Бироқ, унинг халқни қалъадан ташқарига чиқариб қўйиб саваш қилиш фикри мунозарага сабаб бўлди. Қўвшутхоннинг фикрича, одамларни қалъага қамаб қўйиб уруш қилиш маъқул эмас. Унинг бу гапига жанг кўрган оқсоқоллар қарши чиқишди.

Энг аввало, Шолха ботир ўз фикрини баён этди. Қўнғир баҳодирларидан бири бўлган Шолха ботир ёш бўлишига қарамай, от устида қилич солишиб, жанг қилишнинг ҳадисини олган, ўз айтганини амалга оширадиган, шунинг учун ҳам «ботир» лақабини олган кўркмас йигит эди. У ҳали ўттизга ҳам кирмаган, аммо ёш бўлишига қарамай қўнғир оқсоқолларига маъқул бўлган, айтгани айтган, дегани деган йигит эди. Ботир бу гал ҳам фақат ўз помидан эмас, балки барча қўнғирлар томонидан туриб гапирди.

Шолха ботир ўз сўзини:

«Барибир, Яратган эгам ажалга рўбарў қилмайдиган бўлса, сувсиз чўлда шаҳид бўлгандан кўра, Қораён қалъасининг ичида ўлган яхши эмасми, хон оға?» — деган сўзлар билан тамомлади.

Қўвшутхон Шолха ботирга тик қараб ўтирганга ўхшаса-да, пинҳоний назари теварак-атрофда эди. У ёшудли, ёши кичикларнинг бир гуруҳи Шолха ботирнинг айтганларини бош қимирлатиб тасдиқ қилаётганини кўрди. Бу ҳолат ҳам улуғ хонни ҳайрон қолдирмади. Чунки у ўзининг чўл-сахрога чекиниш фикрини кўпчилиكنинг маъқулламаслигини олдиндан билар эди. Аммо, ҳозиргача бу ҳақда Шолха ботир сингари ўз фикрини шарт-шурт айтган одам бўлмаганди.

— Қалъада қолсак ҳам бу сафар бизга оёғимизни узатиб ўлиш насиб этмайди, ботирим. Душманнинг бу галги нияти ўта хавфли. «Ўлсанг қабринг кенг бўлсин» деган нақлга амал қилсак яхши бўлармикин деган фикрдаман...

Қўвшутхоннинг сўнгги сўзига урғу бериб жим қолмоғи ўзларини зўрға тутиб ўтирганларнинг сабр косасини тўлдириб юборди...

Бундай маслаҳатларда ўз номидан бўлсин, уруғ-қабиласи номидан бўлсин, ҳар ким ўз фикрини ўртага ташлашга ҳақли эди. Бу борада биров-бирова ҳеч нима демас, қалбида нима бўлса шу фикр айтилар ва шу эшитиларди. Бу сафар ҳам шундай бўлди. Чўққи соқоли ориқ қария йўталиб олди-да:

— Хон оға, боя сўзингиз ичида сиз яна «қумни қизғанамиз», дедингиз. Биз яна илон сингари қумнинг ичига сингиб кетамизми?

— Бу борада яна қандай маслаҳатингиз бор эди? — деб Қўвшутхон унинг фикр-мулоҳазаларини тинглашга ўзининг тайёрлигини билдирди.

— Қожорларга ер керак бўлса, ўзимиздан ортигини берайлик бўлмаса. Бошимизни ғавғо-жанжалдан озод қилсак бўлди эмасми? Худога шукур, туркманнинг қуми кўп, ахир. Шунга қандай қарайсиз?

— Уни мен маъкул билмайман, оғам. Оқсоқоллар ҳам уни қўллашмайди деган фикрдаман.

— Нега, нима учун?.. «Ёмондан бўйингни сотиб ол-у, қоч» деган нақл бор, ахир!

— Бундай нақл бор, аммо «Ёмонга яқинлашма, яраси юқар» деганларини ҳам эшитганмиз. «Тўрт дарвеш бир гиламга сиғади, икки султон бир юртга сиғмас» дегани ҳам бор. Насриддиншоҳ кенг юртини ўзига тор ҳисобламоқда. Аслида бу — бир баҳона. Гап ана шунда...

Чўққи соқол оқсоқол аввалдан бўлиб ўтаётган суҳбатга диққат бермаётган эдим, ёки диққат берса-да, гапнинг маъзига тушунмаётганмиди, ҳар ҳолда, у энди айтганларидан қайтгандай:

— Ундай бўлса, у бизни кўрқитмоқчи бўлаётган экан-да? — деб қўйди.

— Кўрқитмоқчи бўлаётгани йўқ, оғам. Хужум қилиб келаяпти. Ана шуниси ўйлантиради одамни...

Қариянинг сўнги саволи ёш боланинг сўзига ўхшади.

— Демак, сиз шундан кўрқяпсиз?

Қўвшутхон оғир сукутга чўмди. Теварак-атрофдагилар хон бу саволга қандай жавоб қайтарар экан деб қулоқларини динг қилишди.

Ўринсиз бўлса-да, тўсатдан хон кулиб юборди.

— Мен сизга нима деб жавоб берсам экан-а, оғам? «Хон хондан кўрқади. Катта хон хотинидан кўрқади» дейдилар. Таваккалчилик — яхши одат. Бироқ кўрқмайман деб чекинмай туриш — кўзли кўрнинг ишига ўхшайди.

Чўққи соқолнинг бошқа тарафга оғиб кетган гап мавзуси яна Шолха ботир бошлаган ўша мақсадга қайтди. Жуни ич томонга қаратиб тикилган чўгирмали одам сўзлай бошлади.

— Шолха ботир айтганини биз ҳам маъқуллаймиз, хон оға. Шу қирқ ёшимнинг тешг ярмини қумда ўтказдим. Ҳозир ҳам молларга дадамни қўйиб ҳузурингизга келганман.

Қўвшутхон қошларини ўйнатиб олди.

— Гапингнинг пўсткалласини айт! Бўлмаса такаларнинг бу гурунги қожор бостириб келгандаям тугамайди.

— Гапнинг пўсткаллеси, хон оға, чўл-сахрони мана мен биламан. Ажалнинг устига бориб омонатни топширгандан кўра, жон оладиганнинг ўзи устимизга келаверсин. Сахрода hozир энг қаттиқ иссиқ давр бошланди. Бу иссиқ бола-чақани омон қўймайди. Сахро беҳад шафқатсиз. Шунча халққа ичимлик сувни қаердан оламиз? Олдимиз қиш фасли эмас-ку, ахир. Қумга кирганимиз — одамларни кўра-била ўлимга юбориш билан баробардир, хон оғам.

Қўвшутхон яна йиғилганларни кўздап кечирди. Чўпон сўзини маъқуллаганлар Шолха ботир тарафдорларидан ҳам кўп эди. Шу сабабли у темирни қизигида босиш учун тез-тез гашира бошлади.

— Ҳомийнинг ғазабли шапалоғи бегонанинг ширип тилидан ёқимлидир, эй такалар! Қорақум — туркманнинг ғазабли қариндоши, қаҳрли ҳомийсидир. Ўзидан кучи устун бўлган душман билан рўбарў бўлган туркманнинг ҳомийси ҳам, қариндоши ҳам шу қора чўл-сахро. Бизда шундан ўзга ишонадиган тирговичнинг ўзи йўқ. Туркман ўз аймоғидан ҳам, инглиздан ҳам далда кута олмайди. Уларнинг ҳар бирининг ўз тавшиши, ўз ғами бор. Уларга туркман керак эмас. Уларга туркманнинг олтини, ери билан кенг яйлови керак. Насриддиншоҳ ҳам қўл остидан кетган ерларини туркманнинг ҳисобидан қайтариб олмоқ нияти билан юртимизга бостириб келмоқда. Билаги ҳам бизнинг билагимиздан йўғон! Шунинг учун ҳам биз таңгри берган ёлғиз паноҳимиз — чўлга юз буришимиз шарт. Мен жуда қаттиқ ўйландим, элдошлар. Етти ўлчаб, етмиш ўйлаб ушбу қарорга келдим. Агар биз Марвда қолиб ёки Қораёпга бориб бошимизни битта қалъада жамласак, душман қора қозонни бошимизга ағдаради-қўяди. Ана унда товушимиз ҳам ташқарига чиқмай қолади. Сахрога

кирсак, «ит уруши» қилишимиз, яъни душманнинг ёнида юриб уруш қилмоқ учун имконият туғилади. Ёвуз чўл ҳам биз билан бирга душманга қарши курашади. Мабодо енгилсак, энг бўлмаганда, тирик қолган бола-чақаларимиз така туркманларнинг авлодини сақлаб қоладилар...

— Ахалдаги қариндошлардан қандай хабар бор? — деб бири хоннинг сўзини охирига етказмай савол берди.

— Чопар юборганмиз, — деди хон паст овозда. — «Гадонинг ҳайбати — тилагида, дехқоннинг ҳайбати — билагида», дейдилар, кутаяпмиз...

— Тўғри қилибсиз, хон оға!

Хон бу тасдиқомуз сўзларга эътибор бермай, сўзида давом этди.

— Душман учун барча кучни бир нуқтага йиғиш имкониятини яратсак, у бизни бутунлай тор-мор қилади. Қорақум бўлса, бизга душман билан ит-мушук ўйинини олиб боришимизга кўмак беради. Шу гал менга «ҳа» деб розилик беринглар, юртдошларим. Чўл қудрати билан, Яратган эгам йўл бериб тирик қолсак, сўнг сизлар мени парча-парча қилсангиз ҳам «воҳ» демасман. Оллоҳ билан чўл орқамизда тиргак бўлиб турса, иншооллоҳ, биз ғалаба қилажакмиз. Яна бир воқеани айтай. Қадим замонда Мозандарон ўрмонзоридида иккита даҳшатли аждарҳо яшаган экан. Биттасининг қирқта боши, битта қуйруғи, иккинчисининг бир боши ва қирқта қуйруғи бор экан. Бир куни ўрмонга ўт тушибди. Бояги икки даҳшатли аждарҳо қоча бошлабди. Қирқ думли аждарҳо бошини баланд тутиб, ўт-оловдан осонлик билан ўтибди-да, думларининг ёрдами билан хавфдан қутулибди. Иккинчиси — қирқ каллали жониворнинг ўзича мустақил ҳар боши турли томонга торта бошлагач, ўт-оловдан чиқолмай, олаоғизлик туфайли куйиб жон берган экан...

Бошини қуйи солиб сўзлаган хон ривоятини айтиб бўлгач, бошини кўтарди.

— Сиз ҳам менга қирқ дум тақсангиз, тақинг. Бироқ ёвни даф этгунимизгача, ўзларингиз сайлаган якка бошнинг айтганини бажаринг. Маъқулми?

Яна шивир-шивир, гала-говур кўпайди. Бу галги жадал ва қизгин муҳокаманинг маъноси тушунарли эди.

— Маъқул!

— Сизнинг айтганингиздай бўлсин!

— Розимиз!

Шундай қилиб, улўф хоннинг Марвдаги мас-лаҳатхонасида бўлиб ўтган кенгаш норозиликларсиз, улкан даъво-жанжалларсиз ниҳоясига етди. Бу йиғилиш ҳали-ҳануз Марвдан кетмаётган айрим ёшулли оқсоқоллар билан ўтказилган эди. Оқсоқолларнинг кўпчилиги эса аллақачон Қораёпга бориб етгандилар.

Кўвшутхоннинг ҳузуридан яхши ният билан тарқалишган одамларнинг барчаси зудлик билан йўлга отланишлари лозим эди. Бола-чақаларини жўнатиб юборган такалар эса йиғилишдан чиқиб оқ Қораёпга қараб йўлга тушдилар.

Марв душманга қолдириладиган бўлди. Кўвшутхоннинг хулосасига кўра, босиб келган кучли душман билан «ит уруши» деб ном олган қочиш-қувиш усули орқали жанг қилишдан бошқа йўл йўқ эди. Душманга «ит уруши» усулини қўллайдиган бўлсанг, уч томонинг, аввало, очиқ кенг майдон бўлиши лозим эди.

17

Хон ҳузурига йиғилган одамлар тарқалгач, уйга кириб эгри қиличини қўлига олган Кўвшутхон ичкарига яна бирров назар ташлади. Уйдан ташқарида яшаганда керак бўладиган нарсаларнинг барчаси олиб кетилган. Эгри қиличини белига таққан хон эшикка томон юрди. Яна тўхтади. Қанча замонлардан бери оиласининг қора қозонини қай-натиб берган ўчоққа қаради. «Қаерлардан қувилиб,

қаерларга улоқтирилмади бу туркман? Сен қачон тинч ётиб, бемалол турасан? Қачон сен эгардан тушиб, эл-юрт сонига қўшилар экансан, туркманим? Қачон сен саргардонликни қўйиб, қариндош билан қариндош ёки душман билан чин душман тарзида яшар экансан?.. Бу манзилга, ушбу ўчоқ бошига яна қайтмоқ бизга насиб қилармикан?..»

Ташқарига чиққан хон чеккароқда уни кутиб турган тансоқчилар томон юрар экан, Чебшек ботир уйининг ёнбошида чўккан ҳолда кавш қайтариб турган туяга, унинг ёнида нима қилишини билмай турган икки нафар аёлга кўзи тушди. Бу ниманинг аломати бўлди экан-а?

Ўзига томон кела бошлаган аёлни кўриб хоннинг таажжуби ошди. Хон уни, ўзидан бирор нарсани сўраса керак, деб тахмин қилди.

Яқинлашиб келган аёл қайгули кўринса ҳам, таңгри саломини, омон-эсонлик сўрашишни унутмади.

— Тинчликми, қизим? — деб саломга алик олган Қўвшутхон аёлга савол берди. — Эл-юртнинг боши аллақачон Қораёпга етди. Сизлар нега Чебшек ботирнинг ҳовлисида туя чўктириб ўтирибсизлар?!

Ёш жувон айтмоқчи бўлган хабаридан ўзи уялди, шекилли, юзини четга ўтириб, оғзини қўли билан бекитди.

— Бизлар ҳам Қораёпга кетаётгандик. Мана шу кишлоққа етганимизда тўхташга мажбур бўлдик. Келинимиз иккиқат эди. Шу жойга келганимизда уни... Энди нима қилишимизни билмай қолдик. Эркак ҳамроҳимиз анови турган йигитча! — деб аёл Чебшек ботир уйининг орқа томонида нималардир килиб юргандай кўринган ўсмир тарафга имлади.

Йигитча озгин гавдали эди. Боши ҳам кичкина шекилли, кийган телпаги тикка таёққа илдирилганга менгзаб турарди. Унга томон қараган Қўвшутхон:

— Номи йигит бўлса бўлди! — деб аёлни тинчлантирди. — Бироқ, қизим, бу ерда узок қолиб

кетманглар. Юмушингизни битиргач, дарҳол йўлга тушинглар. Мана сизларга уй! — Хон ўз уйини кўрсатди. — Ичкаридан сизлар нима зарур деб топсангизлар, бемалол олиб ишлатаверинглар!

— Мен сизга шароитимизни айтдим-ку, оғам! — деб аёл хўрлиги келиб йиғламсиради. — Биз дам олиш учун тўхтамадик. Ташаккур сизга, оғам, уйингиз учун.

Хон аёлнинг кўнглини кўтармоқчидай хиёл илжайди.

— Сен шошилмай ишингни битир, қизим. Йўл устида ёки чорпояда дунёга келган чақалоқнинг жони қаттиқ бўлади, дейишади. Туркман аёли йўлда ёки чорпояда бола туғилишини бугун кўраётгани йўқ, ахир!

Жувон тўлғоқ тутиб турган дугонаси ёнига тезроқ етиб боришни истаб шошилишч жўнади.

18

*... Бир минг саккиз юз олтмишинчи йилнинг
19 июлида қарнай-сурнай садолари
остида биз Марвга кирдик.*

Жорж БЛОКВИЛ хотираларидан

Қарнай-сурнай садолари сарбозларга бироз кўтаринки руҳ бағишлаганини ҳисобга олмаганда, улкан қўшиннинг Марвга кириб келиши шу кунга қадар бўлган шивир-шивир гап-сўзли ҳаракатлардан ҳеч қандай тафовут қилмади. Ичида бирор-бир тирик жон бўлмаган шаҳарни қаршиликсиз эгаллаш, соз асбобларни ҳар қанча қаттиқ чалган билан ҳам, ғалаба нашидасини бағишлай олмас экан. Қалъа ёки бош шаҳарнинг олиниши бу хали мамлакат эгалланди дегани эмас. Пойтахт босиб олингандан кейин ҳам давлатнинг мағлуб бўлмаганлиги тарихда кўп марта кузатилган. Ғолиблик нуқтасини қўймоқ учун мағлуб томон енгилганлигини тан олиши, халқи эса тиз чўкиши лозим.

Бунга эътибор қилмаган шаҳзода Қора сартибнинг маслаҳати билан Техронга чопар жўнатди. Чопар Марвнинг олиниси билан фақат битта така туркманларнинг эмас, балки барча туркманларнинг Эрон давлати кўли остига ўтганлигини шоҳ Пасриддинга суюнчилаш учун жануб қараб от солди.

Жорж Блоквил Марви шоҳи жаҳон, Моргуш, Марғиани, Мерв, Марв каби номлар билан дунёга машҳур бўлган бу шаҳар тўғрисида кўп эшитган эди. Бу шаҳарда дунёда тенгсиз кутубхоналар бўлганлигини, номлари жаҳонга машҳур олиму фузало ва шоирларнинг ижод қилганлигини китоблардан ўқиган. Аммо у Эрон кўшинлари билан бирга бу чегарага қадам босар экан, Марвнинг ҳозирги аҳоли-ю, қожор кўшинлари ҳақида ўйлаганлари бир пулга қиммат ҳаёл бўлиб чиқди. Қани ўша баланд-баланд кўшк-айвонли, боғ кўчали, тенгсиз кутубхонали шаҳар? Қожорлар қанчадан-қанча заҳмат, қийинчиликлар чекиб, чўл-биёбонларни босиб келиб эгаллаган бу шаҳар, шаҳар ҳам эмас, ҳарбий нуқтаи назардан қараганда, ҳатто, қурилишлари ҳам ниҳоясига етмаган кичкинагина бир қалъача эди.

Қожор сарбозлари сингари машаққат тортиб, Машҳаддан Марвгача етиб келган Жорж Блоквил тарих ва асрлар силсиласини бошидан ўтказган, тош деворлар билан ўралган баланд, ҳамда ҳашаматли қалъанинг ўрнида теварак-атрофи хом гиштдан қурилган, сомон сувоқ қилинган, деворлари ярим хароба кўринишдаги қалъага дуч келди. «Эронликлар балонинг уяси деб ҳисоблаган шаҳар шуми? Искандар Мақдунийнинг қудратли кўшинини тўхтатган, Антиохус Никаторни гўзаллиги билан лол қолдирган, чиройига чирой қўшиб, сўнг ўзига нисбат бериб, «мана мен қурган шаҳар!» дея мақтаниш учун Антиохия номини олган шаҳар — шу бўл-дими-а? Вақт ва ваҳшийлик баланд иморатларни ҳам кулга айлангирар экан! Одамлар вақтга баҳо беролмаганликлари каби, ўз ваҳшийликларининг ҳам

машъум куч эканлигини билолмай ўтиб кетадилар. Инсоннинг энг кечирилмайдиган гуноҳи ҳам шу экан... Бу ерлардан Чингизхоннинг отлиқлари неча бора ўтганлар. Улар ҳам от чоптириб юрганларида, бир вақт келиб қора ерга кўмилишларини хаёлларига келтиришдимикан?..»

Блоквил ҳозир ўзини қадимий тарихнинг чанг-тўзонли саҳифалари узра саёҳат қилиб юргандай сезди. Кўзини юмганда эса оёғи тупроқда эмас, калла чаноқларию узун-калта одам суякларини оралаб-босқилаб юргандай бўлди. Аёллар ноласи, бола-чақанинг чириллаб йиғлагани, қиличларнинг шарақлаб, учкун сочиб, ўт сачратиб жаранглаши, тўпларнинг ваҳшиёна гумбурлашлари қулоғида садо бергандай бўлди. «Тарих дейилган китобда фақат ур-йиқитларгина ёзилиши керакми-а? Уни нозанин қизлару баҳодир йигитларнинг ширин эсдаликларидай гўзал воқеалардан иборат қилиб ёзилса бўлмасмикан?..»

Қора сартибнинг ёнидаги беш-олти нафар сарбози билан ёнига келиб туриши Блоквилни яна ўтмишдан ҳозирги замонга қайтарди. У кўзини юмганида тарихнинг талатўпли воқеалари кўз олдига келган бўлса, кўзини очганида шу куннинг таҳликали манзаралари намоён бўлди. Мана шу Қора сартиб ҳам тарих саҳифаларини қон билан ёзган ёвуз саркардаларнинг бири.

Марвни эгаллаганига хурсанд бўлган Қора сартиб ғалабанинг ширин таъмидан маст бўлиб:

— Хўш, жаноб, нега бунча ўй-хаёлга чўмиб қолдинг? -- деди.

— Э, ўйга чўмдирадиган ҳеч нарса йўқ-ку, сартиб! Қадимий деб мақталган шаҳарни бир кезиб чиқсаммикан, деб турган эдим. Рухсат берасизми?

Французнинг бу сўзлари Қора сартибнинг кўтаринки руҳини ошириб юборди. У илжайганича Блоквилнинг елкасига туртиб қўйди:

— Рухсат берганда қандоқ!..

Блоквил бошини силкиди.

Узоқдан ҳамон карнай-сурнайнинг садолари келмоқда. Бу овоз садолари пешин вақтидан буён кулоқларни қоматга келтираётганлиги боис, Блоквил шовқин-сурондан қочиб чеккароқ жойга чиқди.

— Мен ўзим ҳам теварак-агрофни айланиб кўрай, деб бу тарафларга чиққан эдим...

— Ундай бўлса жуда ҳам яхши, сартиб!

Мурғоб дарёси устига ташланган оёқкўприкдан ўтиб, қалъанинг ичкарасига кирганларида фишт қуйиш учун лой тайёрлаётган бир гуруҳ сарбозларга кўзи тушган Блоквил уларнинг машғулоти билан қизиқди.

— Бу менинг буйруғим! — деди Қора сартиб мақтанчоқлик билан. -- Фишт учун лой тайёрлашмоқда. Қалъанинг иккита ташқарига чиқадиغان дарвозасидан бошқа ҳамма кириш-чиқиш тешикларини фишт уриб бекитиб ташламоқчиман!

— Туркманлар қочиб кетган бўлсалар, ташқарига чиқадиغان жойларни бекитишнинг эндиликда не холати бор?

— Туркманларга ишониб бўлмайди. Тулки нима-ю, туркман нима — бу сўзларнинг маъносини бир хил деб тушунавер. Соғ томонингдан кетса, сўл тарафингдан етиб келганини билмай қоласан.

Блоквил жилмайди. Бу жилмайишда Қора сартибнинг айтганларини тасдиқловчи маъно ҳам бор эди. Сабаби, туркманлар тулкидай айёрлик ишлатиб, устига тўп юкланган бир неча аравани ўқ-дорисию тўпчилари билан ўғирлаб кетганликларидан у аллақачон хабар топган эди...

19

Чеккасига кўз етмайдиган улкан қалъанинг ичида мингларча қора уй бор эди¹. Кўчган пайтда олиб

¹ Жорж Блоквил Марв қалъасида таплаб кетилган уйларнинг сонини қуидалигида 30 минггача бўлса керак, деб тахмин қилган (муаллиф изоҳи).

кетилган керага, увук, чанғарокларсиз қора уйларнинг ўрни думалоқ-думалоқ бўлиб кўриниб турарди. Шу пайт Блоквилнинг хаёлига «қора уйларнинг бирига кириб кўрсаммикан?» деган фикр келди. Қора сартиб ҳам унинг бу хоҳишини англайдигандай, кўллаб-қувватлайдигандай туюлди. Шундай бўлиб чиқди ҳам.

Улар бир қора уйнинг эшигидан кирдилар. Аслида ҳам ғарибгина фуқаронинг уйи эканлигини билдириб турган уй ичида французнинг кўзини яшнатиб юборгудай асбоб-ускуна йўқ эди. Дарҳақиқат, зарур кийим-кечак ва асбоб-ускуналар, уй жиҳозлари сидирилиб олиб кетилган, уй бўм-бўш эди.

Блоквил уйнинг марказида турган ёғоч устундан бошлаб, унинг туйнуғи, туйнуғига томон қўйилган нозик хода-увуклар, туйнукдан осилиб турган босқир (арқон)ларгача бирма-бир синчиклаб қараб чиқди. Уни ҳайрон қолдирган нарса — туйнукдан боғлаб туширилган иш учига осибдиқ теридан тикилган қоп (мешкоб) бўлди.

У уйдан чиқиб келар экан, орқасига яна қайрилиб қопга тикилганда, чеккада ётган тегирмон тошига қоқилиб йиқилаёзди. Блоквил ўзини зўрға ушлаб, йиқилишдан сақланиб қолди. У ўзини тутиб олган жойда эса чўмич, аллақандай тўрва осибдиқ турарди. Тўрва ичидан ёғ сингиб кетган, ўргимчак исларини ёдга солувчи чўмич сопи чиқиб, кўриниб турарди.

Улкан майдонни эгаллаб ётган қалъанинг барча бурчакларини айланиб чиқишга имкон йўқ эди. Шу сабабли сартиб ва капрал қалъа ўртасидаги тепаликка чиқиб, теварак-атрофни яна бир-бир кўздан кечиришни маъқул топишди.

Тепалик устидан қалъа ичи жуда яхши кўринарди. Блоквил сардорлар, жарчилар мана шу тепалик устидан қалъа аҳлига мурожаат қилган бўлсалар керак, деб тахмин қилди.

Вақт пешиндан ўтган эди. Шу сабабли қора уйларнинг соялари ҳам узайиб, бошқа уйлар

билан тўқнашиб, кенг майдонда ўзига хос ваҳимали манзарани пайдо қилган. Туйнуклари кигиз билан ёпилган туркман қора уйларининг сон-саноксиз гумбазлардай кўриниши бу юрт билан нотаниш бўлган ажнабийни ҳам ҳайрон қолдирар, ҳам ваҳимага соларди. Қора сартиб эса ҳамон ўзини қолиб саркардага хос тутмоқда. У қўлини бошқа тарафга силкиб деди:

— Жаноб капрал, шу маҳалда ана у одам нима қиляпти?

Офтоб шуъласидан кўзини пана қилган французнинг назари ер ковлаётган одамга тушди.

— Чуқур қазияпти шекилли...

— Ўзи ҳам туркман бўлса керак! Бизнинг одамларимиз бу ерларга келиб чуқур қазимайдилар. Ҳеч бир сарбозга чуқур қаз деб буйруқ берилмаган!

Тепаликдан тушиб, ўша жойга борганларида қизиқ бир воқеага гувоҳ бўлдилар: ўттиз ёшлар атрофидаги узун бўйли, ориқ туркман йигити қора терга тушиб чуқур қазимоқда, чуқурнинг ёнида эса кўриниши кўркам, ажойиб бедов отнинг ўлиги ётарди.

Йигит уч-тўрт қадам яқинига келиб тўхтаган одамларни кўрмади ёки кўрса-да, эътибор бермади. У ўз иши билан машғул, келганлар қанча вақт тикилиб турмасин, йигит чуқур қазишда давом этаверди. Ушбу воқеани ҳайрон қолиб кузатаётган Блоквил, чуқур қазиётган туркманнинг эси жойида бўлмаса керак, деб тахмин қилди. У ўлган отини кўмиш учун гўр қазиётгани тушунарли. Бироқ кимсасиз қалъада, жонли-жонсиз ҳамма нарсаларию ит-мушугигача олиб кетилган улкан қалъада, душман ихтиёрига топширилган хавфли бир қалъада унинг яқка ўзи қолиб гўр қазиётгани қизиқ. Бундай хатти-ҳаракатни фақат жонидан кечган ёки эсидан айрилган тентаккина қилиши мумкин, холос!

Ёнига келганликларини билдириш ниятида Қора сартиб ясама йўталиб кўйди. Фақат шундан сўнггина

бошини чала кўтарган туркман уларга салом бергандай бўлди. Бироқ белларига тўшпонча осиб олган беш-олти нафар одамнинг устида дўқ-пўписа қилиб туришларига қарамай, чуқур ичидаги туркман йигити чиқиб қочишга ҳаракат қилмади, қилаётган ишини тўхтатмади ҳам.

Ёнидаги ҳамроҳлари ўрнига ҳам Қора сартибнинг ўзи яна нималар деб овоз чиқарди.

Чуқур казиётган туркман йигитининг ўзини тутиши Блоквилни қалъада кўрган барча қизиқ нарсалардан ҳам баттар ҳайрон қолдирди. У Қора сартиб ёнидаги таржимон аскарнинг туркманга тезроқ савол беришини кута бошлади. Бироқ Қора сартиб миқ этмагач, таржимон ҳам овозини чиқармади.

Ишини тугатгач, туркман белкурак сопига таяниб чуқурдан чиқди, иш қуролини ерга санчиб қўйди-да, пешонасидаги терларини артди. Чуқурдан икки-уч қадам нарида ётган чопонини қўлига олди, чанг-қумларни силкитиб тозалади. Кейин у ўлик отнинг ёнига келди. От боши ёнида чўкка тушиб, пичирлаб нималарнидир ўқиди. Отининг манглайини силади. Чопонини отининг бошига ўради. Чопон сидирилиб кетмаслиги учун енгларини от бўйнидан ўтказиб ўраб чиқди. Туркман йигити бу ҳаракатларини бемалол бажарар экан, атроф-теварақда турганларнинг юзига қарамади. Бироқ энг охирида уларга қарашга мажбур бўлди, отнинг жасадини чуқурга тортиб туширмоқчи бўлганида кучи етмади. У атрофдагилардан кўмак ўтингандай қаради. Бироқ, шунда ҳам овозини чиқармади.

Йигитнинг кўмак сўраган назарига тушунган Қора сартиб навкарларига имо қилди. Уч нафар сарбоз туркманга ёрдам бериб, отни чуқурга туширишди...

Чуқурдан чиқарилган тупроқ аралаш кумни от жасади устига ташлаб, унинг қабрини яхшилаб кўмгач, йигит яна пешона терини артди-да, турганлар томон маъюс назар ташлади.

— Эндиги гап сизлардан!

Унинг нима деганига Жорж Блоквил тушунолмай қолди.

Қора сартиб савол бера бошлади.

— Сен нима сабабдан қалъани тарк этган такалар билан бирга қочиб кетмадинг, туркман? Ёки жонингдан тўйдингми? Бизнинг кимлигимизни сен биласанми? Бола-чақанг йўқми?

Боядан бери лом-мим демай турган туркман тез-тез жавоб қайтарди:

— Сизнинг кимлигингизни яхши биламан, жонимдан ҳам тўйган эмасман, бола-чақам ҳам бор! — Туркман отини кўмган чуқурга томон кўлини силкитди. — Шу сабабли кета олмадим. Жонивор касал эди. Мен ахир ҳайвон эмасман отига номардлик қиладиган... «Ўз ҳолингча ўлиб қоларсан» деб ташлаб кетмоқчи эдим, ташлаб ҳам кетдим, аммо отим жонивор изимдан бир мунгли назар ташладики... — йигитнинг бўғзи хўрсиниққа тўлиб, йиғлаб юборди. У узоқ вақтгача сўзлай олмай, ютинди.

— Орқангга қайтдингми? — деб таржимон Қора сартибнинг саволини туркман тилида такрорлади.

— Шундай, хон оға, номардликнинг ярмидан қайтмоқ ҳам мардлик деб изимга қайтдим. Тўғриси айтганда, олдинга юришга оёғим тортмади. Мен ўзимнинг номардлигимга ана шунда ишонч ҳосил қилдим. Мен йигирма олти яшар пайтимдан буён мана шу Қораёл сабабли яшаб юрган эдим. Агар Қораёлим бўлмаганда, мен бундан беш йил олдин ўлиб кетган бўлардим. У мени ўлимдан олиб чиқди. Изимдан қувган ажалга еттирмай олиб қочди... Шундай бўлса ҳам, мен энди... унга нисбатан хоинлик қилдим. Ўлаётган отимга эътибор бермай кетмоқчи бўлдим. Афсус, афсус, баъзан инсон ҳайвончалик ҳам садоқатли бўла олмайди...

— Манглайдан отиб кетаверсанг бўлмасмиди?

Қораёлнинг эгаси бу гапни эшитиб олдин таржимонга, сўнг Қора сартибга ажаблангансимон кўз ташлади.

— Туркман, зарурият туфайли ўзини отиб мардлик кўрсатиши мумкин. Бироқ, отини отиб номардлик қилмайди!

Туркманнинг айтган жавоби борасида ўйланди, шекилли, узоқ вақт гапирмай турган Қора сартиб ғалати савол берди:

— Энди биз сени отиб ўлдирсак, нима бўлади?

— Қисматдан қочиб бўлмайди, хон оға.

— Яхши, сен ҳайвон туфайли шу ёшингда ўлишга рози экансан-да, унда?

— Қораёл ҳайвон эмасди. У ҳақиқий бедов от эди. Чин бедов отлар инсондан ҳам мард бўлади.

— Бола-чақаларингга ачинмайсанми?

— Ачинганим билан на фойда? Ўз эл-юртининг ичида уларнинг ҳам ой-куши айланар-да.

— Биз сени ўлдирмай, такаларнинг орасига қўйиб юборсак, нима дейсан?

— Қисматимдан рози бўлардим. Сиздан ҳам.

— Биз такалар билан тўқнашадиган бўлсак, сен ҳам кўлингга қилич оласанми ёки биз қилган яхшилиқни унутмай эса сақлайсанми?

— Қилинган яхшилиқни унутиб бўлмайди. Лекин кўлимга қилич олмайман деб айтолмайман.

— Нима учун?

— Яхшилиқни унутмоқ — номардлик бўлади, устингга душман бостириб келганда эса қиличга ёпишмаслик ҳам — мардлик эмас...

Офтоб ботиши билан Қора сартибнинг кўзига дунё тор кўриниб, қалъа сас-садосиз мазористонга айлангандай бўлди. У туркман йигитни ҳам асир сифатида ўзи билан олиб, қурилаётган чодир томонга қайтишга буйруқ берди.

Тақдирга тан бериб, сарбозларнинг олдига тушиб кетаётган йигит изига қайрилиб, оқшом қоронғилигида кўздан ғойиб бўлаётган қум тепаликка энг охириги марта қаради. Уни кузатиб турган Жорж Блоквил бошини чайқади ва «ҳайвонни шу қадар яхши кўрган одамнинг юраги норасида бола юраги сингари пок бўлса керак!» деб фикр қилди.

... Улуғ Қўвшутхон!

Генерал КОМАРОВ

Одамлар сони бир юз эллик минг¹ атрофида деб ҳисобланган Марв такалари азалий ўчоқларини тарк қилиб, Мурғоб дарёсининг оёқ тарафига — Қораёп томонга чекиндилар.

Қочоқларнинг энг кўп қисми Жайронтепанинг теварагида тўхтаб, юкларини от ва туялардап туширишди. Бирданига кимнинг қаерга тушгани аниқ бўлмай, така оилалари орасида англашилмовчилик кучая бошлади. Жарчилар одамларни оралаб юриб кимнингдир моли йўқолганини, яна кимдир бола-сини қидираётганини айтиб қичқира бошладилар. Ушбу ҳолат қочоқликда қадимдан келаётган турмушга хос ўхшаш ҳаракатларнинг ҳамон давом қилиб келаётганини кўрсатарди.

Жайронтепанинг ёнбошида кичик қабристон ҳам пайдо бўлди. Насибасига Жайронтепани кўриб жон топшириш буюрилган оғир касаллар бу ерга келгач, омонатларини топширдилар.

«Элчилик — кўпчилик билан» дейилганидай, туянинг устида дунёга келиб, туянинг устида ёруғ олам билан хайрлашадиганлар ҳам бўлади. Ҳар қандай шароитда ҳам турмуш, ҳаёт ўз ўзанида давом этаверади. Фарзанд кўрганлар севинадилар, қариндош-туғишганидан жудо бўлганлар мотам тутишади. Шундай қилиб, кетганларнинг умрини келганларга тилаб, яшаида давом этаверадилар. Шу тариқа, Оллоҳ томонидан яратилган ҳаёт занжири

¹ 1859 йилда Марвда Қўвшутхон бошчилигида бўлган бирлашган кенгаида такаларнинг 12 та уруғи борлиги, ҳар уруғда 1000 оқуйли мавжудлиги ҳақида хабар айтилган. Ўша пайтда бутун Мурғобда ўттиз икки минг оқуйли, яъни икки юз минг одам яшаган деб тахмин қилиш мумкин (муаллиф изоҳи).

узилмай сақланаверади. Ҳаёт деганлари — шу, бир маромда давом этадиган мунгли кўшиқ.

Авваллари чексиз-чегарасиз майдонларда, дашту далаларда ёйилиб-ёзилиб ўтирган мингларча оқуйлининг маълум бир жойга йиғилмоғи фаройиб бир манзарани кўз олдига келтиради. Кўз назари етган кенглик оқ уйлар билан тўлгач, бутун олам гўё шундай кўринишдангина иборатдай таассурот қолдиради. Худди ер билан осмон ўртасида фақат шу туркман уйлари бордай. Ер билан кўк осмон орасида фақат шу уйларнинг борлигига ишонмасанг ҳам, дунёдаги бор машаққат, барча азобу уқубат ҳозир фақат мана шу такалар устига тушганлиги аниқ эди.

Аллақачон қурилишга тушган тандирлардан, қазилган ўчоқлардан кўтарилиб, тиниқ ёз осмонида солланиб турган тутун ҳам шунчаки тутун бўлмай, ёмонликнинг бир хабари, кулфат нишони каби кўринади. Қайсидир бир дайдиб юрган ит беихтиёр вовулласа ҳам одамлар уни ёмонликка йўядилар, бемаҳал хўроз кичқирадиган бўлса, ундан ҳам ёмон хулоса чиқарадилар. Сабаби, ҳозирги шароитда ҳамманинг диққат-эътибори ўшанга қаратилади. Уруш барча нарсага шундай қарашга мажбур қилади. Чунки шу кунгача ҳали туркман уруғ-тоифаларининг ҳеч қайсисининг устига аскар сони йигирма мингдан ортиқ бўлган душман ҳужум қилиб келмаган эди. Қўвшутхон бу галги душман босқинини Хива хони Муҳаммад Амин Иноқнинг Сарахсга қилган ҳужуми билан қиёс этди. Қиёслади-ю, ваҳимага тушди. Муҳаммад Амин Сарахсга ҳужум қилганда, унинг бор-йўғи икки дона тўпи бор эди. Бу сафар эса душман қўлида ўттиз уч дона сариқ тўп уларга қарши ажал уруғини сочишга тайёр турибди. Қўвшутхоннинг мазасини қочирган, куч-ғайратини бўшаштирган — ана шу тўплар эди. Сариқ тўплар гумбурлаганда одамларнинг, айниқса, тўп товушини эшитмаганларнинг туёғи зирқирайди-да. Шу са-

бабли ҳам улуғ хон ўз қавмининг даҳшатли хавф олдидан қандай дам олаётганини, қанақа шароитда кун кечираётганини билмоқ учун бу кунини эл-юрт орасида ўтказишга жазм қилди.

Офтоб тикка осмонга яқинлашар экан, ўзининг ҳаддан ташқари қаттиқ қиздиришини олдиндан билдирмоқчидай куйдира бошлади. Узоқдан қизғиш-қўнғир қумликларнинг тепаси қизариб кўринаётган Қорақумнинг ичида ловуллаб ёнаётган аждарҳога ўхшарди. У ҳар сафар нафас олиб, ҳавони ташқарига чиқарганида жаҳоннинг қизғин ҳарорати яна бир поғона кўтарилгандай бўлади.

Она ариқ чеккаси бўйлаб, отини бир маромда миниб бораётган Қўвшутхоннинг ёнидаги отлик Калхон капала¹ эди. Улардан беш-ўн қадам орқароқда келаётганлар бўлса, улуғ хоннинг тансоқчилари. Кейинги пайтларда тансоқчилар сони кўпайган. Улуғ хон бирор жойга борадиган бўлса, улар ўнгу сўлда доимо ҳозир у нозир эди.

Қўвшутхон қочоқларнинг ўртасидан ўтиб, болачақалардан олисроқда, чўлнинг энг ўртасида гуруҳ-гуруҳ бўлиб чиникиш машқларини ўтказаётган йигитлар аҳволини кўриб қайтмоқчи эди.

Ҳар ким ўз ўй-хаёллари билан банд бўлгач, ҳеч кимнинг бошқа биров билан сўзлашишга майли ҳам, хоҳиши ҳам йўқ. Фақат отларнинг пишқириши, ўткир туёқлар остига тушган хас-хашакларнинг қисирлаб шитирлаши эшитилади, холос.

Тўсатдан тит-тиник осмон юзида бир бўлак оқ булут пайдо бўлди. Бироқ, ҳеч ким бу булутнинг ёғишига ишонмасди. Йилнинг бу вақтида осмондан ёмғир ёғишини эса ҳеч ким кутмаётганди.

Олд томондан етиб келган оқ булут, атайин излаб топгандай, отлиқлар устига келганда ёмғир ёғдира бошлади. Яна қандай ёмғир, денг? Бамисоли

¹ *Капала* — уруғ номи, лакаб сифатида ҳам ишлатилади (таржимон изоҳи).

мунчоқдай-мунчоқдай томчилар сахронинг ўтсиз-чўпсиз ерида, ҳатто, енгилгина чанг-тўзонни ҳам пайдо қилмоқда эди.

Отларнинг оёғи остидаги тупроқ ранги қорайиб, дукурлаган туёқ овозлари пасайди. Қисқагина фурсат ичида одамлар бир оламдан бошқа оламга ўтгандай бўлдилар. Ташвишдан тўлиб-тошган хон қалби бу кўринишдан ором топди, шекилли, у энди телпагини ҳам ечиб, қўлига олди. Жазирама ёз фаслида ташна қумга малҳам сепаяётган бу жодули булутни шахсан ўзи кўрмоқчи бўлгандай, хон юзини юқорига бурди. Қоп-қора тутунга ўхшаш булут ўзининг сон-саноксиз томчилари билан хоннинг сочи тўкила бошлаган бошини, пешонасини «силай бошлади». Бироқ, бу ҳолат узоққа чўзилмади. Кутилмаган жойдан пайдо бўлгани сингари, ёмғир томчилари ҳам тушдаги лаззатга ўхшаб дарҳол тинди.

— Бошингизни ёмғирга тутиб, маза қилдингизми, хон оға? — деб Қўвшутхоннинг ички хавотирларидан беҳабар Калхон капала ҳазиломуз оҳангда гап отди.

— Инсон доимо қўли билан тутолмайдиган нарсани кўнгли билан хоҳлайди, полвон. — Улуғ хон кулумсираб гапирди. — Ёз фаслида музни истайсан. Ёзда ёққан ёмғир ҳам тепамизда бироз ўйнасин дедик-да...

Чиройли гуллаган янтоқзор одам кўзига ниҳоятда чиройли кўринарди. Ана шу янтоқзор орқасидаги тепаликдан тушганларида анча олис масофада одамлар тўдасини кўришди.

— Бу нима бўлди экан-а? — деб Калхон капала яна ҳаммадан аввал сўз бошлади. — От югуртиришяптими дейман. Тўй бўлаётганга ўхшайди.

— Оғзингдагини илоҳим худо эшитсин, Калхон! — деб одамлар билан тезроқ учрашиш ниятида отининг жilовини силкитди хон.

Калхон капаланинг тахмини тўғри чиқди. Бироқ у халқ устига душман бостириб келаётган бир пайтда,

от чоптириб тўй ўтказилишини улуғ хоннинг қўллаб-қувватлаётганини тушуна олмади. Аввалига, хон тўй ўтказаетганларга халақит бермай, тўйхонани узоқдан айланиб ўтса керак, деб тахмин қилган эди. Бу пуч хаёл бўлиб чиқди. Қўвшутхон отнинг бошини тўйхона томонга бурди.

Тўй қочоқларнинг тўйига мутлақо ўхшамасди. Келин-қизлар ҳам сандиқларидан тўй либосларини олишибди. Қирмизи тўн, оқ телпакли йигитларнинг қадам ташлашлари ҳам чакқон-чакқон эди. Тўй қозонларидан кўтарилаётган хуштаъм ҳид ниҳоятда ёқимли!

Тўй тантанасининг кўтаринки ҳавосида шодиёна ҳаракат қилаётган одамларга от устида назар ташлаган Қўвшутхон:

— «Тўй билан аза бирга юради» дейилгани чин экан-ов! — деб пичирлади.

Отлиқлар тўй жойига яқинлашганларида соқоли калта қиртишланган, баланд бўйли бир одам йирилганлар ичидан ажралиб, уларга қараб юра бошлади.

Қўвшутхон уни тўй эгаси бўлса керак, деб тахмин қилди. Келаётган одамнинг ташқи кўриниши, қадам олиши, ўзини тутиб келишини кузатган хон унинг ҳаракатларидан қувонди. «Туркманлар ичида Оллоҳ назар қилган фариштасифат одамлар ҳам бор-да!» деган фикр унинг хаёлидан ўтди.

Дарҳақиқат, хон томонга келаётган кишининг истараси жуда иссиқ эди. Айниқса, буғдойранг юзи, чиройли йирик кўзлари, новча ҳисобланган одамлардан ҳам бир қарич баланд бўйи, ўзига ишонч билан шахдам қадам ташлашлари, атрофдаги одамларга нисбатан кийган кийими-ю, елкасига ташлаган энгил чопони ҳам, унинг ташқи қиёфаси ҳам ниҳоятда табиий, ёқимли эди.

Қўвшутхон бу одамни умрида биринчи бор кўриб туриши. Бироқ, у улуғ хонни аввалдан яхши билишини биринчи сўзиданоқ маълум қилди.

— Ассалому алайкум, мухтарам Қўшутхон! — барча йиғилганлар тўйга кимнинг келганлигини билсин деган маънода ҳайқириб салом берди. Унинг йўғон овози ҳам ўзига ярашиқли эди.

Қўшутхон унинг саломига алик олар экан, «Гўрўғлисифат бу одам ким бўлди экан-а?» — дея ўзига-ўзи савол берди.

Гўрўғлисифат одам улуғ хонга отдан тушишга ҳам йўл бермай, икки кўлини юқорига узатди.

Қўшутхон ҳам паҳлавон келбатли, чайир, кучли бўлса-да, хушқомат инсоннинг ниҳоятда бақувват эканини отдан тушаётганда яққол сизди.

Гўрўғлисифат одам Калхон капалага ва унинг ёнидагиларга унча эътибор бермади. Унинг бутун фикри-эътибори улуғ хонни отдан туширишда. Бу хил ҳаракатлар Қўшутхонга ёқинқирамади. «Оллоҳ ҳар қанча сахийлик қилса-да, ҳамма нарсани тўлатўкис қилиб яратмас экан-да!» деган фикр хоннинг хаёлига келди.

Калхон капала ўзи билан кўл олиб саломлашмаганлари учун тўй эгаларидан хафа бўлмади. Қийин бир паллада ўтказилаётган тўйга улуғ хоннинг келиши атрофдагиларга қанчалар руҳ бағишлаганини ана шу лаҳзаларда аниқ сизди.

Нима бўлса-да, тўй эгаси деб тахмин қилинган кишининг ўзини тутиши одатдагидай эмас эди. У улуғ хоннинг отининг жиловидан тутганида, ёнидагилар ҳурматли меҳмонни отдан тушириш учун шундай қиялти, деб ўйлаган эди. Бироқ улар ўйлаган ҳодиса юз бермай, Қўшутхоннинг шу пайтгача — қирқ бир ёшгача учратмаган ҳолат юз берди. Соқоли калта қиртишланган бу хушрўй киши хон отининг жиловини маҳкам тутгач, чиройли кўзларини юмди-да, бирданига ёқимли овозини баландлатиб шеър ўқий бошлади:

Сени тангрим севар, севар Ватаним,
Сени севар Хизир исмли гўзалим!

Сен бўлмасанг боқий ердадир таним,
Сенсан менинг ор-номусим, имоним!
Йиғласанг мен йиғлаб, кулсанг куларман,
Йўлингда жонимдан кечиб ўларман.
Ишон, ватан, юракда сен, бошда сен,
Кўзимнинг устида -- худди кошда сен!
Билинг, эл-юрт, тупроқни биз суяйлик,
Шу тупроққа қора бошни қўяйлик.
Бугун шоир ўғлинг Ўра Ҳақназар,
Сен ҳақингда яйраб ғазаллар тузар.

Кўвшутхон Ўра Ҳақназарнинг эни-бўйини кўзи чамаси билан ўлчамоқчи бўлгандай, уни бошдан-оёқ кузатиб чиқди.

— Қандай, хон оғам?! — дея айтилмаган баҳони тезроқ олишни истаган шоир ҳовлиқди.

— Жуда шовқин қилиб юбординг-ку, шоир оғам! Бироқ Ватан дейилган макон шовқин-тўполон билан, сўз билангина изоҳланадиган нарса эмас деган фикрдаман. У — «мен сенинг ошиғингман!» деб бақирганингда, дарҳол ишонадиган енгилтак аёл ҳам эмас...

Сардор сифатида ўзи мақталмай, фақат ватаннинг васф қилиниши Кўвшутхоннинг кўнглига маъқул бўлмабди деб ўйлаган шоир дарҳол қилган хатосини тузатмоқчи бўлди. Унинг овози олдингидан ҳам баланд оҳангда жаранглай бошлади:

Ассалому алайкум, хонларнинг хони!
Доим умр сургил, турганда фоний.
Сен туркманнинг янги чиққан ойисан,
Сен туркманнинг Оллоҳ берган пойисан¹.
Баракатим, ҳимматим сен, ноним сен,
Бопимизни қўшган Кўвшутхоним сен.
Туркманнинг бахтисан, орим, мадорим,
Гўрўғли ёшини яша, сардорим!..

Кўвшутхоннинг сариқмағиз юзи шапалоқ теккандай қизарди. У маҳобатли, тантанавор сўзларга

¹ *Пой* -- улуш, хисса, насиба.

чидаёлмай, нима қилишини билмай қолди. Теварак-атрофда турганлардан мадад кўзлагандай уларга қаради. Ёнида турганларнинг кўзига кўзи тушганда, қайтанга олдингидан ҳам бадтар уялди. Калхон капаланинг дудоқларини пирпиратиб, чала елкасини қисишидан бирор маъно чиқара олмади. Хоннинг фикрича, Калхоннинг ҳаракати бир қараганда ғазал ўқиганнинг, яна бир қараганда ғазалда мақталганнинг устидан кулгандай эди.

Хушрўй одам ғазал ўқишда давом этаверди. Бироқ энди қаҳр-ғазоби кўзгалган хон шоирнинг нима деганининг маъносини англай олмас, фақат овозинигина эшитарди.

Қўвшутхон отининг жиловини тортиб кўйиб юборди. Эгасининг кўнглини сезган жонивор бошини бирданига кўтарганда, соқоли калта қирқилган шоир турган жойида мувозанатини йўқотиб, ёнбошига йиқилаёзди. Бироқ, отнинг жиловини кўлидан чиқармади.

Қўвшутхон унга қараб турди-да:

— Сен кимсан ўзи? — деди ғазаб билан.

Ўқиган сўнгги ғазалининг хонга маъқул келганлигига ишониб турган шоир дарҳол жавоб қайтарди:

— Менинг номим Ўра шоир, эй хонлар хони! Ўра Ҳақназар ҳам дейишади. Бироқ, эл мени Ўра шоир деб танийди. Сизнинг номингизни эшитганимда, ўзингизни кўрганимда илҳомим жўш уради, хонлар хони!

Қўвшутхон ҳамон дарғазаб эди:

— Исминг Ўра Ҳақназар бўлса-да, ғазал ўқишинг Ҳақдан илҳом олган шоирникига ўхшамас экан!

— Нега бундай дейсиз, хонлар хони? — кутилмаган гандан Ўра шоир шошиб қолди.

Улуғ хон шоирнинг саволини эшитмагандай сокин овозда, аммо дарғазаб оҳангда деди:

— Мадҳиягўйлигинг, ялинчоқлигинг учун елкангга қирқ қамчи урдириб, шеърийнинг ҳақини беришим керак сенинг. Бироқ бугун тўй экан, бу

ишни қила олмайман. Аммо, сен бир нарсани яхши билиб қўй! Ўзингни шоир деб ҳисоблаб юрган бўлсанг-да, сен Оллоҳ назари тушган шоир эмассан. Ҳақиқий шоир ҳеч қачон йўлбошчини унинг кўзига қараб мақтамайди...

— Хон оға, тўғрисўз ҳурмат-эҳтиром аломати-ку!

— Мақтов билан тўғрисўз бир йўлдан юрмайди!

— Ҳақиқатни айтишимиз мақтов эмас-ку, хон оға! — мадҳиягўй яна ён беришни истамади.

— Билиб қўй, тамагирлик мадҳиягўйликни юзага келтиради. Ҳақиқий шоир ҳеч қачон тамагир ҳам бўлмайди, мадҳиягўй ҳам. Сен уялмай мени ўзимга мақтаётган бўлсанг, бу сенинг қонингда ҳақиқий шоирликдан ному нишона йўқлигининг исботидир!

Ўра шоир сабр-тоқатли бўлишга қанчалик ҳаракат қилмасин, ўзини шу ҳолда узок вақт тута олмайди. Чунки хондан олинган бугунги баҳоси унинг умр бўйи қилиб келган ҳунарининг обрўини пучга чиқарган эди.

— Сиз менга «шоир эмассан» демай, елкамга қирқ эмас, саксон қамчи урдирсангиз ҳам «воҳ» демасдим, хонлар хони. Ишонмасангиз, навкарларингизга буюринг. «Воҳ» десам отамнинг фарзанди эмасман!..

— Бояги ғазалингда сўнг уруғ-аждодларингнинг руҳини безовта қилмасанг яхши бўларди, шоир...

Хизр деб тургани хирс чиқиб, кўпчиликнинг олдида шарманда бўлган шоир қандай қилса-да, ўз обрўсини ҳимоя қилмоқчи эди. У энди эл олдидаги мартабасини пастга урмаслик учун юрт назарида улуг хон билан юзма-юз баҳслашмоғи лозим. Йўқса, ёмон кулгига қолишини билади. Бунинг учун шоир энди хон билан сан-манга бориб, номига бўлсаям гап талашини лозим. Фақат, ана шундай шарткиликгина хон томонидан Ўра шоирнинг устига чапланган чангдан шоирни поклай олиши мумкин. Масалани шундай тушунган Ўра шоир бутун имкониятини ишга солиб, хон билан мунозара қилишга жазм этди.

— Хон оға, сиз ёлғиз кишисиз. Халқ деган қудрат эса мингларча одамлардан ташкил топади. Ана, улар мени қўллаб-қувватлашмоқда. Шундай экан, хон қанчалик улуғ бўлса-да, мен унинг ўзим ҳақидаги нотўғри фикрига ишонмайман. Минг-минг кишилардан иборат халқнинг мен ҳақимдаги яхши деган фикрига ишонаман...

— Куфр сўзлаётган бўлсам Оллоҳ гуноҳимни ўтсин, бироқ сен ёлғон гапираяпсан, ахир, шоир!

— Энг аввало, хон оға, мен ёлғон сўз айтмайман. Ундан ташқари, қанча ёлғон айтган бўлсам, халқ мени қўллаб-қувватлаб келган.

— Аччиқ ҳақиқатни яшириб, ширин ёлғонга эргаштирмоқ ҳам халқни ҳурмат қилиш эмас, шоир.

— Мен сўзимнинг тўғрилигини такрорламоқ учун халқ ишончидан далил ҳам келтира оламан!

— Майли, бунга ишондим дейлик, — Қўвшутхон шоирни мазах қилгандай кулумсиради. — Ўзига нафи тегадиган бўлса, шайтон ҳам Қуръони каримдан далил келтира олади...

Ўра шоирнинг сўзлари улуғ хон каломидан салмоқли бўлмаса-да, хон билан теппа-тенг туриб мунозарага киришгани, ўз фикридаги қатъийлиги кўпчиликнинг унга бўлган ҳурмат-эътиборини орттирди. Ким нима деса десин-у, аммо ўзаро баҳсу мунозараларда улуғ хон билан худди мана шундай тап тортмай дадил баҳслашадиганлар жудаям кўп эмас-да.

Қўвшутхон шоирга сўнгги сўзини айтди:

— Мен сенга билганимни айтдим, шоир. Кўнглингни олма, бироқ бир нарсани яхши бил — ҳамма одамга ҳам шоирлик фурури берилавермайди. Шоирлик қисмати Оллоҳ томондан баъзи инсонларгагина тухфа қилинадиган беқиёс санъат ҳисобланади. Ашрафий¹ танга сингари кўзга кўринмас ноёб истеъдодни чапга-ўнга, бўлар-бўлмасга бекор

¹ Ашрафий — пул бирлиги, олтин танга.

сарфлайвермаслик лозим. Унинг қадр-қимматини билиб ишлатиш керак. Сен эса сарупойингни фақир инсонларга бағишламай, хоннинг устига ёпмоқчи бўляпсан!.. Хон хон бўлгани учун мақтову мадҳияга мухтож деб ўйлайсан шекилли. Мен сенга айтсам, мақтов-мадҳияни унга муносиб бўлмаган одамлар хоҳлашади. Агар сен мени хонликка муносиб деб ҳисобласанг, илтимос, мени кўз олдимда мақтама! Мақтовга муносиб деб, одамнинг ўзига мақташ — аслида уни камситишдир...

— Ҳақиқий сардорни унинг ўзига мақташ ҳам айбми, хон оға?!

— Тўхта шу ерда! — деб Қўвшутхон унга қўлини силкиди. — Юзига қараб мақталган сардор — бахтсиздир! Шунинг эсингда маҳкам тут!..

Улуғ хоннинг сўзлари шоирни бирдан ўйга толдирди. Фикр қилар экан, у хоннинг ҳақ эканлигига ишонч ҳосил қилди. Унинг қизил юзидаги қатъийлик йўқолди. Ҳа, бу мунозара унинг кутганидай чиқмади. Ваҳоланки Ўра шоир бу фурсатни кўпдан бери кутган эди. У улуғ хон билан бир марта бўлса-да, юзма-юз туриш, ғазалини унинг ўзига ўқиб бериш орзусида эди.

Кўпдан буён кутилаётган омадли фурсатлар мана энди келган бўлса-да, натижаси бошқачароқ бўлди. Хўш, унда кўпчилик олдида улуғ хон уни бугунгидай камситиши керакмиди? Дарҳақиқат, бугун бўлган воқеа энди оғиздан-оғизга ўтиб, бутун така уруғига тарқалиши ҳам очиқ-ойдин аён бўлди. Ўра шоир энди қандай қилиб эл-юрт кўзига кўринади? Улуғ хоннинг: «Юзига қараб мақталган сардор — бахтсиздир» деган сўзлари шоирнинг қулоғида такрор-такрор жаранглади. Қаттиқ уялди. Ахир Ўра шоир қочоқлардан бири бўлса-да, сўз маъносига тушунмайдиган омилардан эмасди.

Олдин берган танбеҳларини оз ҳисоблаганга ўхшайди, Қўвшутхон Ўра шоирга яна бир бор ўқрайиб қаради-да:

— Чегарадан ўтган бўлсам, гуноҳимни ўтарсан, бироқ сен, шоир, ҳозир туркманнинг шаънига келишмаган ишни қилдинг, — деди. — Худди ўзингга менгзаган эркакни мақташ ҳам эр кишига ярашмайди. Сен ҳозир менга яхшилик қиламан деб, душман ишини қилганингни эсингда тут!

— Ҳақ сўзимни ноўрин кўриб, мени душманларга қўшманг, хон оға!

— Эҳтимол, бу душманлик эмасдир, аммо тирикнинг юзига айтилган маҳобатли мадҳияомуз сўзлар ўлганингдан кейин қабрингга отиладиган тошга айланар экан, сенга шуни уқтирмоқчиман. Яна бир гап. Етакчи бўл, шоир бўл — мақтовбоз, мадҳиягўйни ҳеч қачон халқ қўллаб-қувватламайди. Қўллаб-қувватлайди дейилган сўз ёлғондир. Эл-юрт номидан асоссиз сўзлаб, унинг устига гуноҳ юклама! Шундок ҳам бечора халқнинг устига ташланган юк оз эмас, ахир!

Ўра шоирнинг баҳайбат гавдаси кичрайиб, от калласининг орқасига яширингандай ғойиб бўлди. Қўвшутхон унинг тўйга йиғилган одамлар орасига кириб бораётганини кўрди-да: «Бечора, яна халққа суяниш учун кетдими-я?! — дея ўзига-ўзи сўзлади. — Тавба, халқ деб аталмиш саховатпеша аҳлнинг бағрикенглигини, кечиримлигини қаранг-а!» Улуғ хон халқ номидан асоссиз сўзлаган шахсга яна ўша халқнинг тирговуч бўлиб турганига ҳайрон бўлиб бош чайқади.

Шундай қилиб, изза қилинган шоир ўзига бошпана кўзлаб кенг сахрога эмас, яна халқ ичига тиқилди. Дарҳақиқат, халқ ёмонни ҳам яширади, аччиқни ҳам ичига ютади. Халқ кечиримли ва бағрикенг. У ўзига фойдали юкни ҳам кўтаради, фойдасизни ҳам.

Ўра шоир йиғилган одамлар ичига ўзини уриши билан бели белбоғли оқсоқол кичкина гавдасига мос келмаган йўғон, важоҳатли овози билан хонга мурожаат қилди:

— Эй улуғ хон, бояги сўзларингиз билан сиз бизнинг кўнглимиздаги гапни ҳам айтдингиз. Энди бизнинг гуноҳимизни кечириг!

— Кечирадиган канақа гуноҳ қилдингиз? — деб бу сафар хоннинг жавобидан олдин Калхон капала савол берди.

Оқсоқол бир қадам олдин юрди-да, паҳлавоннинг юзига тикка каради.

— Эл бошига ташвишли бир иш тушиб турган шароитда мен якка ўғлимнинг тўйини ўтказаяшман. Шунинг учун кечирим сўрадим. Чунки тўйнинг муддатини аввалроқ белгилаб қўйган эдик. Шу сабабли, эзгу орзу-тилакни орқага сурмасликни маъқул билдик. Бўлмаса, ҳозирги шароитда тўй кўнгилга сиғармиди? «Йиғлаётганнинг ёнида кулувчи бўлма» деган нақл бор, ахир! Сахетгелдижон ҳам менинг ёлғиз фарзандим. Номи Сахетгелди бўлгач, тўйнинг ҳам сахет муддатини ўзгартирмаймиз деб ирим қилдик, хон оға... Одам қартайса иримчи бўлиб қолар экан, шекилли...

— Тўғри қилибсиз, оғам! — дея тўй эгаси Ўра шоир эмас, бошқа бир киши эканига чин юракдан қувонган Қўвшутхон хурсанд оҳангда яна гашира бошлади. — «Тўй билан аза бирга юради» деб халқ беҳудага айтган эмас. Тўйингиз муборак бўлсин!

— Айтганингиз келсин! Тангри ярлақасин, хон оға!

— «Сайр ҳам сайр, саргардонлик ҳам бир сайр» деганларидай, мана, биз ҳам баҳона-сабаб билан тўй устига келдик, оғам. Илоҳим тўйингиз яхши ўтсин, келиннинг қадами қутлуғ бўлсин!

Улуғ хоннинг хуш сўзларига кўнгли кўтарилган тўй эгасининг юзида хурсандчилик аломатлари пайдо бўлди.

— Кўнглим жойига тушди, хон оға... Энди отдан тушинглар! Азиз меҳмонимиз бўлинглар!

Қўвшутхон ясама йўталиб қўйди.

— Биз ҳам тўйни Хатаб қалъасида тўйлаб ўрганган туркманмиз-да, оғам. Отдан тушиб ўтиришга hozир шароит ҳам йўқ...

— Уни-ку, яхши биламиз, бироқ ўтириб тўйлаш-сак, яхши бўларди, хон оға!

— Биз сизнинг неvara тўйингизни бирга тўй-лашамиз, оғам. Ҳозирги шароитни ўзингиз биласиз. Айбга йўйманг!

— Ундай бўлса, хон оға, мана бу тўй улушингизни олиб қўйинг! — деди оқсоқол қадам ташлаётган отнинг ёнбошида илдамлар экан ва тўни ичидан боядан бери дўншайиб турган тугунчани олиб хонга узатди.

Кўвшутхон:

— Янаги тўйларга Оллоҳ етирсин! — деб тугунчани манглайига ҳурмат билан тегизиб, Калхон капалага узатди. — Ма, ол. Юзингга сурт, паҳлавон!

— Бундан бошқа тугунчамиз ҳам йўқ эди, — деб тўй эгаси ростини айта қолди. — Қочоқчилик-да, нима қилишни билолмай қолар экан одам шошганидан.

Кўнгли очик оқсоқолнинг ўзини тутишига қувонган улуғ хон жилмайди.

— Тўйдан тўпиқча дейдилар, оғам. Мана шу тугунча ҳаммамизга етади. Тўйнинг баракаси шунинг ичида.

Калхон капала ҳам хоннинг ҳаракатини қай-талагач, тугунчани орқадаги отликларнинг бирисига узатди.

21

Тўйхонанинг нариги томони узун кетган тепалик эди. Иккинчи тепалиқдан ошиб, чапга бурилган ерда йигитлар жанговар жисмоний машқ ўтказишаётган эди. Биринчи баланд тепанинг нишаб жойига етишганда, ўнг томондан шовқин эшитилди. Қулоққа узоқдан чалинаётган ушбу овозлар хотин-қизлар товуши эди.

Қўвшутхон Калхон капаланинг юзига қаради-да, кулумсиради.

— Узукжамол қўнғир тўполон қилаяптими, дейман?

— Худди шундай.

— Қани, ботирим, бир қараб кел-чи! — деб Қўвшутхон отликларнинг бошида турган йигитга имо қилди.

Топпириқ берилган йигит от бошини тепаликка томон бурди. У тепалик орқасида кўздан ғойиб бўлди-ю, кўп ўтмай орқага қайтди.

— У жойга хотин-қизлар йиғилишибди, хон оға. Орқа ўгириб турган эркакни танимадим.

Қўвшутхон сарбози олиб келган хабардан қаноат қилмадими ёки бошқа бирор нарса хақида ўйландими, отининг жilовини қўйиб юборди. Тансоқчилар ҳам, Калхон капала ҳам хоннинг изидан от суришди.

Олдинда бораётган Қўвшутхон тепаликнинг чеккасидаги саксовулзорга етиб, от жilовини тортди. Текисликда қиз-келинлар йиғилишганди. Улар улуг хоннинг саксовулзорда биқиниб, ўзларини кузатаётганидан бутунлай беҳабар эдилар.

Саксовулзордаги аёллар ичидан Қўвшутхон фақат Гулжамолнигина таниди, холос.

Келин-қизлар кўпчилигининг бели белбоғли, узун қўйлақларининг этаги ҳам юқорига шимарилган. Баъзиларнинг қўлида қўй жунини қирқадиган узун қайчи, баъзиларининг қўлида эса пичоқ, ўткир темир боғланган узун таёқ бор эди. Тўрт-бештасининг қўлида қилич ҳам кўринади. Уларнинг барчаси олдинда, аёл-қизлардан ажралиб турган Ортиқ арсарининг кўрсатган жанговар ҳаракатларини қайтаришарди.

— Ортиқхон иш бошидами дейман?! — дея Қўвшутхон ёқимли жилмайди.

— Эркак бор — ўз хотинига айтганини қилдира олмайди, эркак бор — бир гуруҳ кишиларнинг хотинларига ҳукмини ўтказа олади! — деб Калхон капала шу ерда ҳам ҳазиллашмоқчи бўлди.

— Якка бошчиликка эргашишса яхши-да! ... деб ҳазилни чин маънода тушунган Қўвшутхон отининг бошини орқага бурди. — Биз Ортиқхонга халақит бермайлик! У бор бўлса, барча иш яхши бажарилади!

Хоннинг «барча иш яхши бажарилади» дейишининг сабаби бор эди. Бундан бир ҳафта олдин Ортиқ арсари улуғ хоннинг ёнига бориб, келин-кизларни ҳам мудофаа курашига тайёрлаб бориш лозимлиги тўғрисида мулоҳаза билдирганди. Улуғ хон ўшаанда унинг фикрини қўллаб-қувватлаганди. Бу тўғрида бошқа гап-сўз бўлмаган эди.

Яна анча юришгач, йигитлар жанговар манқ қилиб туришган жойга етиб боришди. Бу ерда йиғилганларнинг сони ниҳоятда кўп эди. Улар дўст-биродар, гуруҳ-гуруҳга бўлинишиб, ҳар жой-ҳар жойда тўда-тўда бўлиб жисмоний машқ ўтказаетганликлари учун отлиқ ва пиёда навкарлар бутун Қорақумни эгаллаганга ўхшарди. Йигитларнинг «Ё Оллоҳ!», «Баракалла!» деган қийқириклари билан отларнинг кишнаши, қиличлар урилишидан пайдо бўлган қисқа, даҳшатли товунлар бир-бири билан қоришиб, одатдан ташқари шовкин тикка осмонга кўтариларди. Ушбу кўриниш шунчаки оддий жисмоний тайёргарликни эмас, балки жон олиб, жон бераётган жанговар тўқнашувни эслатарди. Баъзан «Ё Оллоҳ!» деган жўшқин товушлар изидан бурунга қайпоқ инсон қонишинг ҳиди ҳам урилгандай бўларди.

Жанговар жисмоний тайёргарлик ўтаётган жойга Қўвшутхон ҳамда хос навкарларнинг келганлиги аён бўлгач, машқ ўтказаетган йигитларнинг ўйини чинакам тус олди: чанг-тўзон осмонга кўтарилди, қийчув, шовкин-сурон овозлари кучайгандан-кучайди, икки томонга от билан машққа киришган қизиққон йигитларнинг сони орта бошлади.

Улуғ хоннинг келиши билан машқ майдонидан чиққан Чебшек ботир, Шолха ботир каби беш-олти

баҳодирларнинг қир тепага кўтарилиши билан жанговар тайёргарлик янғидан авж олди.

Кўпчилик йиғилган жойда ҳар хил кутилмаган воқеалар ҳам юз беради. Бошини қуйи солиб келаётган қизғиш-сарик от ёшуллиларнинг тўғрисига етганда қасддан қилгандай йиқилиб, думаланиб кетди. Устидаги чавандоз эса чанг-тўзон тагида қолиб, ҳеч кимнинг кўзига ташланмай қолди. Қараб турганлар от туёғи йигитни ҳалок қилганмикан ёки у от тагида қолиб майиб-мажруҳ бўлиб қолгандир деган хаёлда эдилар. Бироқ чанг-тўзон ёйилгач, отнинг думаланиб кетган жойидан туриб, анча нарида тўхтаган бедовига томон югуриб бораётган йигитга кўзи тушган Қўвшутхон:

— Оллоҳ ботирни сақлади! — дея бошини чайқаб қўйди.

— Нони бутун экан! — деб Тождўк сардор ҳам бўлган воқеадан афсус билдирди.

Улуғ хон машқ майдонига кечроқ келган эди. Орқа томондаги йигитларига уй-уйига бориб келмоққа ижозат берган сардорлар ҳам шу ерга келишди. Шунга қарамасдан Қўвшутхоннинг турган жойига яқин ердаги навкарлар жисмоний жанговар машқларини яна давом эттиришди.

Нишонга ўқ отиш навбати ўтказилгач, елкалари узун нил (ствол)ли қора милтиқ осган мерганлар бир чеккага ўтиб туришди. Улар навбатдаги жанговар машққа томошабин бўлишди. Янги борганлар эса нишонни милтиқ учидаги махсус асбоб устидан кўзлаб, шошилмай машқ ўтказишарди.

Жисмоний машқларнинг энг охиригиси от устида туриб душманга найза санчиш эди. Қатнашаётган йигитларнинг кўпчилигида оғиз тўлдириб «найза» деб айтиладиган бу яроғ ҳам йўқ эди. Аёл-қизлар қўлидаги сингари учига қўй жунини қирқадиган узун қайчи, ўткир темир маҳкамлаб боғланган хода, таёқ уларнинг қуроли эди. Бироқ узун қайчи, ўткир темир боғланган ходадан ташқари учи

ўткир қилиб йўнилган таёқ тутиб турганларнинг кўриниши оддий бир муштдан кўра дурустроқ демасанг, ташқи томондан кулгили ҳолат эди. Шу сабабли, уларнинг олдида махсус темир тишли найза кўтарган навкарларни яхши қуролланган сарбоз, деса бўларди.

Пиёдалар ва отлиқлар бўлинмай, бир гуруҳда машқ олиб боришарди. Чунки жангда отлиқ билан отлиқ, пиёда билан пиёда алоҳида-алоҳида кураш олиб бормай, аралаш кўринишда жанг қилиш ҳолатлари ҳам учрарди. Шу сабабли, пиёда сарбозлар от туёқлари орасидан омон-эсон бош олиб чиқишни эплашлари лозим эди.

Чебшек ботир Қўвшутхонга мурожаат қилди.

— Хон оға, така уруғида сомон қонга ўхшаш қон қолдирмадик, — деди. — Уларнинг барчасини машқ майдонида илма-тешик қилиб ташладик.

— Бунинг айби йўқ, ботирим! Тешишга бошқа нишонлар ҳам топилади. Лунгидан бошқа барча кийим-кечакни ўртага қўйишга ҳам биз рози. Фақат яхши тайёргарликни бўшаштирманглар, баҳодирларим!

Тили ўткир биттаси деди:

— Қожорларнинг лунги тақадиган жойларигача айириб, уларни шундай қарши оламиз, худо хоҳласа!

Бу жойда кулишга сабаб бўлмаса-да, кулишга баҳона кўзлаган одамлар хахолаб юборишди.

Кулгидан сўнг, Қўвшутхон лукма ташланган тарафга қараб жилмайди:

— Сен сингари ботирлар душман кўрингач, лунги тақадиган жойи хўл бўлиб, қайтага ўзини озорга қўймасин тагин!

Бу жавобга ҳам кўпчиликнинг кулгиси қистамади. Фақат хонга яхши кўринишни истаганларнинг сунъий кулгиси эшитилди.

Улуғ хоннинг оти олдинга, найзачиларга томон юра бошлади.

Найза билан жисмоний машқ ўтказиладиган жойда йигитлар ўн-ўн беш нафардан бўлинишиб

турган экан. Ҳар бир гуруҳнинг қаршисида, тахми-пан ўттиз-қирқ қадам ораликда устига юк ортилган эшак ёки туя бор эди. Устидаги қоп, юкнинг кўплигидан тагидаги молни билиб олиш жуда қийин. Фақат уни қулоғидангина билиб олса бўлади. Қоп юкланган юк кўп бўлса-да, унинг оғирлиги кам. Ҳар эшак устида буғдой, арпа сомонидан ёки майда ажриқ аралаш ўтлардан тўлдирилган қоп мавжуд. Айрим эшаклар устида атрофи иш билан қаттиқ боғланган яланғоч тулуплар бор.

Қарши томондан отда чопиб келаётган йигит қўлидаги найзасини ҳайвон устидаги юкка санчиши ёки эгри қиличини ҳақиқий жангда ишлатганидай қилиб уриши лозим.

Қўвшутхон ва унинг ёнидаги лавозимли киши-лар эндигина мўйлови сабза урган йигитларнинг, йигитликдан анча ёши ўтиб, ўрта яшар бўлса-да, ҳали чакқон-чакқон ҳаракатдан қолмаган така туркманларнинг худди ҳақиқий душманга отилгандай бўлиб, устига қоп юкланган молларга «хужум» қилишларини диққат билан кузатишди. Уларнинг хатти-ҳаракати, жўшқинлиги улуғ хонга маъқул бўлди. Бироқ, кутилмаган жойда юзага келган нохуш ҳолат хоннинг кайфиятини туширди.

Нишонга найза санчган йигитлар гуруҳи жисмоний машқларни тамом қилаётганларида, отини тўғри елдириб, юкли ҳайвон томонга бораётган бир йигитнинг хоҳиш-истаги жойига тушмади. У «Ё Оллоҳ!» деб найзасини қопнинг ўртасига санчганида, найза учи қаттиқ бир нарсага тегди, яроғнинг иккинчи учи эса йигитнинг кўкрагига ботди. Йигит шу заҳотиёқ отдан ағдарилиб тушди. Усти эгасиз қолган от жировини осилтириб, чеккага чопиб кетди.

Бир гуруҳ сарбозлар йигитнинг отдан йиқилган жойига томон югуришди.

Қўвшутхон билан Калхон капала ҳам у ерга етиб келишганида, аллақачон йигит жон бериб бўлган эди.

Югуриб келганлардан бирининг тиззаси устига бош қўйган йигитнинг кўзлари умрбод юмилди.

Юз берган ҳолатни от устида ўтириб фаҳмлаган Қўвшутхон фақат ўзи учун айтгандай шивирлади:

— Ёвнинг келиши ҳам, кетиши ҳам қонсиз бўлмайди...

22

Азиз инсонлар дунёдан ўтганда осмонни булут қопласа ёки шу куни бўрон бўлса, ушбу ҳолатни одатда одамлар табиатнинг ҳам айрилиққа нисбатан безовта бўлаётганлигига йўйишади. Бу, фақат гамгин кўнгилга тасалли бермоқ учун ўйлаб топилган бир таскиндир, балки? Ҳақиқатда эса табиат ўз бағрида вояга етган фарзандларининг бошига қандай ва қанча жабр-жафо тушмасин, барига бефарқ қарайди. Бинобарин аччиқ билан ҳам, чучук билан ҳам унинг иши йўқ...

Бу сафар ҳам шундай бўлди. Қудрати қанчалик кучли бўлмасин, она табиат така туркманларнинг офир шароитига, ҳатто, пинагишиям бузмади. Бугун эса эрта тонгдан бошига кўз кўриб, қулоқ эшитмаган балолар тушиши мумкин бўлган халқ ҳолига табиатнинг ҳеч қаери оғримеди, қоши ҳам қимирламади. Қайтанга, у юз бериши мумкин бўлган фожиали ҳолатни олдиндан сезиб хурсанд бўлгандай, ўз кечасини кундузга айлантирди — яна ой ботди, қуёш чиқди, қуёш ботди, ой чиқди. Гўё туркманлар чекаётган оху зорлар табиат учун барибирдай.

Бу сафар ҳам табиат одамларнинг шароитига кўра эмас, одамлар табиатнинг азмига кўра қўзғалишди. Марвдан Қораёпга караб кўчган така туркманлар ҳозир аллақачон остонадан кириб, тўрга ўтишга ҳозирлик кўраётган ёв билан курашадиган одамларга сира ўхшамасдилар. Кўчиб келган жойлари вақтинчалик бир масканлигини айтмасак, ҳамма-ҳамма нарса тинчлик вақтидаги каби эди. Теварак-

атрофда нималар рўй бераётган бўлмасин, турмуш ўз оқимида бир текисда давом этмоқда.

Қораёпга безак бўлиб турган асосий кўрғон сариқ туркманларнинг алаша уруғи катхудоси Тангрибердибек томонидан 1852 йилда бунёд этилган эди. Така туркманларнинг кўчиб келган, кўним тошган асосий макони мана шу қалъа. Бироқ элат бу ерга хали кўчиб келишга улгурмай туриб, Қўвшутхоннинг буйруғига биноан қалъанинг шарқ ва ғарб томонларидан иккита чиқадиган жой чиқалғи¹ учун ҳозирланганди. Бу усул шарқ томондан босиб келадиган душман кучи устун келгудай бўлса, кўрғондан чиқиб, саҳрога чекиниш учун қилинган усул эди. Қалъада янги қудуқлар қазилиб, озиқ-овқат келтирилди, икки ойлик захира йиғиб қўйилди.

Қораёп қалъасида тахминан икки минг одим нарида — шарқ тарафдаги баланд тепалик Жайронтепа деб аталади. Такаларнинг яна бир улкан бўлаги Жайронтепа атрофига ҳам қўнган эди. Душман яқинлашди дегунча, у ердан Тангрибердибек қалъасига кириб олиш қийин эмас.

Офтоб ботгач, ёнига уч нафар тансоқчисини олиб қалъадан отлик чиққан Қўвшутхон тўғри Жайронтепа томонга йўл олди. Унинг бу галги кечки сайрининг ўзига хос маъноси бор — у тун қоронғисида ўзининг кимлигини ҳеч кимга билдирмай, эл-юртнинг ҳолаҳволини сиртдан ўзи кўрмоқчи эди. Аммо унинг бу мақсадини така оқсоқоллари маъқулламадилар, юртда тинчлик-хотиржамлик маҳали кўп вақт кўзга ташланавермайдиган хоннинг атрофида шу кунларда одам ниҳоятда кўп эди. Бундан ташқари, Марвга бостириб кирган Эрон кўшини саркардалари хуфия қотиллар ёллаб, махфий йўл билан Қўвшутхоннинг жонига қасд қилиб, катта урушни қонсиз-талафотсиз тамомлаш ниятида эканлиги ҳам така катхудоларига маълум. Такалар орасига битта-иккита эмас, ўнларча

¹ *Чиқалғи* — чиқиш жойи.

жосуслар юборилибди, деган миш-мишлар ҳам келиб турибди. Шу сабабли, хушёрликни кўлдан бермайдиган такалар ҳозир ўзларини шайтондан ҳам устун қўйиб, сал нотанишроқ башарали кимсани кўришса бас, уни қожорларнинг жонсизи (жосуси) бўлмасин деб роса синчиклаб-суриштирадиган бўлиб қолишган.

Хаддан ташқари хушёр бўламан деб, кулгили ҳолатларга дучор бўлмасликка ҳам эътибор бериларди. Улуғ хон ҳам тун қоронғисида табиш-нотаниш кимсалар орасига ёлғиз бормаса яхши эди. Бироқ, начора, хон оқсоқолларнинг панд-насихатини қабул қилмади. Йўлга отланди.

Бу сафар у қирқ-эллик нафар кўриқчиси билан эмас, бор-йўғи уч нафар тансоқчи билан йўлга тушди. Тансоқчиларнинг икки нафари юз-кўзидан дарҳол таниладиган йигитлардан эмас. Яхшиям учинчи тансоқчи — ҳамма биладиган машҳур бақироқ Калхон капала.

Бугунгидай оппоқ-ойдин кечада мол-ҳол билан шуғулланадиган туркманлар қишлоқ жойларида уйда димиқиб ўтирмай, бирор иш билан машғул бўлишади — турли ўйинлар ўйналади, эртақлар айтилади, қулоққа ёқадиган хуш суҳбатлар қилинади. Қораёпга келганларидан буён теварак-атрофнинг шарт-шароити хавфли бўлиб қолгач, қийинчиликлар ҳақида ўйлашни истамаган кишиларнинг кўпчилиги ҳозир Жайронтепа устида йиғиладиган бўлишган.

Жайронтепа деб аталган жой — устига от терлатиб чиқадиган тепалик жой эмас. У ернинг одамлар ёки табиат томонидан бунёд этилганлиги ҳам номаълум. Майдони анчагина кенг, кучли одам таёқ улоқтирса ҳам, майдон охирига етмайди.

...Жайронтепа йўли яримлаб қолса-да, Қўв-шутхон от устида ҳамон индамай ўтирибди, унинг сукутини бузишга ҳеч ким журъат эта олмасди. Қолаверса, ҳамроҳлари ҳам ўзларининг ички галаёнлари билан банд. Аммо, Калхон капала бу жимжитликка чидамади.

— Хон оға, бу дейман, авшарлар ҳам душман томонни кўллаб турган бўлса, бир хили ғалатироқ туюлмайтими, нима дедингиз?

Кўвшутхон одатдагидай от ҳаракатига монанд аргимчоқ сингари олдинга-орқага бориб-келиб ўтирган эди, бирдан ҳаракатини тўхтатиб, сергакланди.

— «Бойнинг божаси кўп, қулнинг хўжаси» деган нақл бор, Калхон ботир! Ҳаммаям кучли одамнинг ёнида бўлгиси келади. Авшарларнинг етакчиси Юсуфхон ҳам ўшаларнинг бири-да... «Дўсти кўпнинг — дўсти бўлмас» деган нақлни ҳам унутма. Балки...

Улуғ хон ўз фикрини охирига етказмади. Бу ҳолат унинг шерикларини яна олдинги ўй-хаёл дунёсига етаклаб кетди. Энди улар улуғ хоннинг «балки» деган сўзининг давомини ўша оламдан излай бошладилар: «Балки... у ёқдан-бу ёқдан йиғилган дўст-ёрлардан қожорларга наф бўлмас? Балки... сарбозларнинг ундан-бундан йиғилганлиги оғзиолаликка олиб келар? Балки...»

Ёнидаги икки йигит хон сўзини маъқуллашга тортинди, шекилли, миқ этмай йўлда давом этавердилар. Яна Калхон капала сўз бошлади:

— Мадад истаб борайлик десак, бизда ҳам кўни-кўшнилар йўқ эмас, бор! Нима дедингиз, хон оға?

— Аёлинг қози бўлса, додингни кимга айтасан?! Кўшним деганингни ўзи устинга тўп судраб келаяпти-ку! Ҳозир фақат ўзингга ишонадиган вақт, ботирим!

— Ахалдан қандай хабар бор?

— Ахалдан ҳам хабар йўқ. Шу кунга қадар фақат Ялқоқ сардордангина чопар келди. У ҳам Бомининг йигитларини йиғибди.

— Шунча мақтайдиганимиз Ахалдан фақат Ялқоқ сардор келаётган бўлса, унда билмадим, ҳолимиз энди нима кечади?

— Шунга ҳам шукур қилайлик, ботирим... Ҳайт демак туяга мадад.

... Кўвшутхон баландликнинг олдидаги янтоқзор текисликда икки навкар билан тўрт отни ташлаб, Калхон капала иккаласи Жайронтепага кўтарилди.

Бу ерда уч юз-тўрт юз нафарга яқин одам йиғилганди. Улуғ хон тепаликка чиққан жойда икки нафар кураш тутаётган паҳлавонга овоз бериб, бақир-чақир қилаётган одамларнинг ёнида тўхтаганда, ҳеч ким унга эътибор ҳам бермади. Кечки пайт, Жайронтепа устида эски тўнани жун белбоғ билан боғлаган, телпагини бостириб кийган улуғ хон пайдо бўлишини хаёлига келтирмаган кишилар ўзаро шовкин-сурон билан овора эдилар. Шунда Қўвшутхон ўзининг оддий томошабин сифатида қабул қилинганидан, ҳеч кимнинг диққатини тортмаганидан, ҳатто, мамнун ҳам бўлди.

Кураш давом этаётган жойда «Қайир!», «Кўтариб ур!» деган айюҳанносдан бошқа гап-сўз бўлмаслигини билган улуғ хон бу жойда узоқ турмади.

Қўвшутхон билан Калхон кашаланинг кейинги тўхтаган жойида ҳам жуда кўп одам йиғилганди. Бу ерда кураш ҳам, бошқа бир ўйин ҳам ўйналаётгани йўқ. Ошпоқ ойдинда атрофга ҳалқа бўлиб йиғилганларни гур-гур кулдираётган одам — кора кумфондай кичкинагина гавдали бир ёшулли экан.

Қўвшутхон ёшуллининг номини эшитгач, шу пайтгача юзма-юз бўлмаса-да, уни сиртдан яхши билишини эслади. Ҳақиқий номини-ку, билмайди, аммо унинг «Ҳазил оға» деган лақабини эшитмаган одамнинг ўзи йўқ.

Дарҳақиқат, чўққи соқол, жуссаси кичик ёшулли гап-сўзга жуда чечан эди. Бунинг устига, у одамларнинг ўзлари чарчагунча гапираверадиган, кулдираверадиган, ўзи чарчамайдиган бир инсон экан. Кишиларга ҳазил-хузуллари билан оромбахш кайфият бағишлагани учун ҳам, унга бежиз «Ҳазил оға» деган лақаб берилмаган экан-да.

Кулги овозлари босилгач, Ҳазил оға яна сўзида давом этди.

— Шу десангиз, эл-юрт подшоҳи ақлсиз бўлса, вазиру вузаролари ақлли-фаросатли бўлиши лозим. Шу иккидан бири. — Ҳазил оға чеккароқда ўтирганлар ҳам эшитсин дегандай овозига куч

берди. — Оллоҳ бир нарсани кам берса, бошқасини ортиқ қилиши лозим. Чунки унинг карами кенг. Шундай қилиб, бояги аҳмоқ подшоҳнинг Эсондавлат исмли доно, эсли-хушли вазири бор экан.

— Ўзинг аҳмоқ бўлсанг, вазирингнинг донолигидан нима фойда! — деб гапни қиздириш учунми ёки ҳикоянинг охирига тезроқ етишни хоҳладими, бир одам ёшуллинг сўзини бўлди. — Арзга борганлар ҳузурида ўтирганида подшонинг оғзига гап ташлаш мумкин эмас-ку, ахир!

— Энди шу ерда тўхта, чироғим! — Ҳазил оға кўрсаткич бармоғини ҳаракатлантирди. — Ахир, мен ўзим шу гапни айтмоқчи эдим-да.

— Шундай денг-а?

— Ҳов-во, сен шошилма-да, жиян! Бир пайт бояги аҳмоқ подшоҳнинг юртига чет эллик меҳмонлар келишибди. Меҳмонлар унинг ҳузурига киргунча, вазири шоҳни тахтга ўтқазиб, чотига ҳеч ким кўрмайдиган қилиб иш боғлабди-да, унинг иккинчи учини ўз бармоғи орасига олибди.

— Ҳалиги жойидан иш боғлатадиган подшо қанақа подшо ўзи?! Ваҳ-ҳа-ҳа! — деб бири чин дилдан қаҳ-қаҳ уриб юборди.

— Шуни айтсанг-чи!

— Уни нима учун боғлатган экан-а?!

Хахолаб кулаётган одамларга қарши, Ҳазил оға кулмай, жиддийлик билан қараб чиқди.

— Бунинг маъносига тушунмадингизми?

— Унинг маъносини Оллоҳ билсин!

— Мен ҳам тушунмадим...

— Мен ҳам...

— Ундай бўлса, сизнинг ҳолатингиз ҳам аҳмоқ подшоникидан фарқ этмас экан! — деб бу гап энди Ҳазил оғанинг бир ўзи фолибона хахолади.

Йиғилганлар сўнгги гапга қўшилишиб роса яйраб кулдилар. Берилган жавоб маъносига тушунмаганлар ҳам барча қатори кулгига қўшилишди.

Ҳазил оға кулгини тўхтатди.

— Бу ҳаракат подшо бирданига ортиқча сўз бошлаганда, жиловидан тортиб қўйиш учун қилинган эди!

— Ип боғланадиган бўлса, қулоқ бор, бармоқ бор, соқол бор... Келиб-келиб, албатта, чотнинг орасидаги нарсага ип боғлайдиларми? Ваҳ-ҳа-ха, ваҳ-ҳа-ха...

— Ё тавба!

— Астаффирулло!

— Хўш, хўш. Кейин-чи?

— Кейин нима бўлибди, эшитайлик!

— Чотнинг ораси ҳам яширин, ҳам қулай-да. Элчилар олдида қулоқ ёки соқолда ип осилиб турса, нима деган одам бўласан, эй сўз уқмаган!

Давра тутиб турганлар бу гапни эшитгач, ичакузди кулгини бошлаб юборишди.

Қўвшутхоннинг ёнига яқин турган йигит бу хил ҳазил-хузуллардан эгилиб-букилиб кулар экан, ички жўшқинини кулги билан чиқарганини оз кўрди, шекилли, бир қўли билан улуғ хоннинг елкасига қоқиб ҳам юборди.

Қўвшутхон ичида пичирлади: «Эй Оллоҳ! Инсон деган жонли мавжудотнинг табиатига тушуниш қийин экан-а?! Озгина фурсат бўлса, кулгини ҳам эсдан чиқаришмайди-я! Қандай яхши бу ҳолат! Бўлмаса, минғир-минғир майда гап-сўз билан овора бўлиб, остона ҳатлаб ташқарига чиқмай, икков-учовлашиб бўлиниб олсалар, нима қилардик?».

Шодиёна ғовур-ғувур кулгидан сўнг, яна Ҳазил оға сўз бошлади:

— Шундай қилиб, халойиқ, чет эллик меҳмонлар билан музокара бошланибди...

— Хўш, хўш. Кейин-чи?..

— Ҳазил оға, сен ҳам анойи эмассан! Ҳеч бўлмаганда вазирнинг ёнбошида тургандирсан-а? Шундай эмасмиди?

Ҳазил оға бу саволга эътибор бермади.

— Чет эллик одамлар билан олди-берди музокара бошланибди. Аҳмоқ подшо доно вазир имоси билан элчига бош кимирлатибди. Шу тарзда

айтилган гап-сўзларни маъқуллармиш. Маъқул бўлмаган гап-сўз чиқса, бошини орқага ташлаб, тескари қимирлатар эмиш. Қолган пайтда эса у Эсондавлат вазирнинг навбатдаги имо-ишорасини кутиб, дамани чиқармай ўтирар экан.

— Бошдан-оёқ дамани чиқармай ўтирса, галати бўлмайдами, Ҳазил оға?! У баччағар подачи эмас, подшо-ку, ахир!

— Подачидан фарқи йўқлиги учун ҳам дамани чиқармайди-да! Энг асосий гап ҳам мана шунда! — Бу гал Ҳазил оғанинг ўзи кишнаган тойчоқдай нозик овоз чиқариб қийқиллаб кулиб юборди. — Ақлли-эсли инсон, ўз фикри бор одам подшо этиб сайланса-да, у вазифада узоқ ўтиролмайди. Фақат атрофидагиларнинг фикрига «ҳа» деб, ўз хоҳиш-истагини кўзлаган, вазир-вузаронинг айтганини бажарадиган подшонинг ҳам охири вой бўлади. Теварак-атрофидагиларга шоҳ эмас, бойлик керак. Хазинадаги бойликка эса, подшо фақат аҳмоқ бўлгандагина хотиржам қўл узатса бўлади.

— Хўш, хўш. Кейин-чи?

— Кейин, бояги аҳмоқ подшо гап-сўз орасида ҳар сафар имконият бўлганда, элчиларнинг бошлиғига тикилиб қарар эмиш-да: «Сизнинг юртингизда ҳам...» дер эмиш. Шундоқ дер экан-да, давомини айтмас эмиш...

— Нима учун? Бу билан бир нарса демоқчи бўлганми?

— Ҳа-да! — деб ҳикоясининг маъносини олдиндан билмоқчи бўлган одамга юзини ўгирган Ҳазил оға бир неча марта бошини қимирлатди. — Подшо ножоиз бирор сўз айтиб қўймасин деб, у оғзини очди дегунча, бош вазир бу ёқда туриб ҳеч кимга сездирмай ипнинг учини тортар экан. Олдиндан келишилган шартга кўра чот орасидаги ип тортилса, подшо айтадиган сўзини тўхтатиб, лом-мим демай қолар экан.

— Ана кўрдингми?!

— Ол-а!

— Шундай қилиб, меҳмонлар то музокарани тугатгунча, подшоҳ вақти-вақти билан: «Сизнинг юртингизда ҳам...» деган сўзни такрорлаб ўтираверибди. Унинг нима учун бундай деганига меҳмонлар ҳеч ҳам тушунолмабдилар. Фақат элчилар эмас, аҳмоқ подшонинг ақлли вазири Эсондавлатдан бошқа ҳеч ким унинг нима учун сўзини охиригача айта олмаслигининг сабабини билмаган.

— Охири нима бўлибди, шунда? — деб йиғилганлар орасида ҳали ҳам бирон нарсага тушуна олмаганларнинг бири шонилди. — Нима бўлганини айт-да, бунча чўздинг!

Ҳазил оға ҳикоятига хулоса ясади:

— Чет элдик меҳмонларни кузатиб, изига қайтган доно Эсондавлат вазир яна подшоҳнинг ҳузурига келибди. «Меҳмонлар мендан хафа бўлмадиларми, эй вазир?» дебди подшо. «Шундай, подшоҳи олам. Сиз каби ақлли инсон билан суҳбатлашган элчилар ҳеч қачон норози бўлиб кетмас! Улар ўзларини жаҳонда энг бахтиёр инсон ҳисоблаб юртларига равона бўлдилар!» «Улар шундай деб ўз оғизлари билан айтдиларми?» «Худди шундай, подшоҳи олам. Улар бу гапни карвонлари йўлга тушгунча бир неча марта такрорладилар. Сиз бир нарсага эътибор беринг, подшоҳи олам, бахтсизлик деган воқеа яширилар, бироқ бахтиёрликни бекитиб бўлмас. Бу нарса дарров атрофга тарқалади. Чунки бу ҳолат одамзодга хос хусусият. Бу галги сизнинг сўз айтишингиздан вазиру вузаролар ҳам, менинг ўзим ҳам ниҳоятда мамнуиман. Сиз орқали биз ҳам ўзимизни бахтиёр ҳисоблаймиз.

Доно бош вазир шундай дея таърифу мақтовларни тугатгач, ҳукмроннинг ўзига савол беришга рухсат сўраб, шундай дебди:

— Подшоҳи олам! Мен сизнинг бош вазирингизман! Энг яқин сирдошингизман. Шунга кўра, шу саволимга жавоб беришингизни сўрайман.

— Сўрайвер! — дебди подшо такаббурлик билан.

— Сиз боя элчиларга қараб қайта-қайта: «Сизнинг юртингизда ҳам»... деган сўзни такрорладингиз. Бу билан нима демоқчи эдингиз? — дебди бош вазир. Шунда подшо жиддий кўринишга кириб:

— Мен улардан: «Сизнинг юртингизда ҳам подшоҳнинг чоти орасидаги нарсасидан ип боғлайдиларми?» деб сўрамоқчи эдим» деб жавоб берган экан...

Ҳазил оға яна бир неча сўзларни айтди. Бироқ, унинг энг охирги сўзлари аҳмоқ подшонинг айтган жавобидан сўнг пайдо бўлган кучли қаҳқаҳа остида қудуққа томган томчи сингари эшитилмай қолди.

Бу сафар ўзининг қаерга, нима мақсад билан келганини унутган Қўвшутхон ҳам шунақанги астойдил кулдики, у кейинги вақтда қачон бутунгидай чин юракдан кулганлигини эслай олмасди.

Анча муддатгача улкан гавдасини кулгидан тўхтатолмаган Калхон капала ниҳоят ўзини тутиб олгач, «Бу жойдаги гурунг ҳам тугади. Кетайлик!» деган мазмунда улуғ хонга ишора қилди. Бироқ кулги тўлқини тинар-тинмас, одамлар орасида янграган сўзлар Қўвшутхон билан Калхон капалани яна қимирлатмай қўйди.

— Ҳозирги вақтда ҳам Қўвшутхоннинг чоти орасидаги нарсага ип тақадиган така топилса, яхши бўларди!

Кулги ва шовқин яна Жайронтелани ларзага солди. Калхон капала улуғ хонга бошини пасайтириб шивирлади:

— Гап пойлаган ўз сўзини эшитар, деган гап бўлди-ку, хон оға, — деди.

Қўвшутхон чала кулумсиради.

— Ундай бўлса, яна бироз турайлик, полвон!

Қўвшутхон номига гап ташлаганнинг луқмаси йиғилганлар орасига сингиб кетмади. Уни кулги билан маъқуллаганлар ҳам топилди, унга сўз билан қарши бўлганлар ҳам.

— Э, Қўвшутхоннинг нарсасига аллақачоноқ ип тақилган бўлса керак...

— Ваҳ-ҳа-ҳа, ваҳ-ҳа-ҳа!..

— Ўша ипнинг иккинчи учи кимнинг қўлида экан?

— Шуниям билмайсанми, аҳмоқ? Ипнинг бир учи ё Қора сартибнинг, ёки Ҳамза Мирзанинг қўлида бўлади-да!

— Ваҳ-ҳа-ҳа, ваҳ-ҳа-ҳа!..

— Бу гапинг «Туя қаерда, думи қаерда?» деган гапга ўхшар экан. Хонўтарда ўтирган Қора сартиб билан Ҳамза Мирза Қораёпга қочиб кетган Қўвшутхонни ип билан боғлай олармикан? Ораси жуда узоқ-ку.

— Ҳамза Мирза ишини бўш-салқи қилса, Қораёпга келган Қўвшутхон ипни орқасига тортсалар, яна Хонўтарга қайтади-да!

Оқ ойдинда баҳайбат кўринган улкан гавдали киши қўлларини силкитиб-силкитиб қичқирди.

— Қўвшутхон Ҳамза Мирза ишини салқи қилгани учун Қораёпга келган эмас, қариндош! У иккаламиз сингариларни, бола-чақаларимизни омон сақлаш учун, бутун така туркманларни ўлимдан сақлаш учун шундай қилди, билдингми?!

— Таканинг ҳомийлигини бўйнига олган одам, эл-юртни қочоқ галасига айлантирмай, Хонўтарда ўтираверганда бўлмасмиди?

— Ношукур бўлмайлик, эй одамлар! — деб баҳайбат одам важоҳатли овозини баландлатди.

— «Мард — Оллоҳдан кўради, номард — йўлдошидан» дегандай иш қилмайлик. Бошимизга оғир кун тушганда етакчимизга нолайиқ сўз айтган одам — инсон эмас...

— Сенга эркаклигимни кўрсатсам, тавба қиласанми? — дея аввал сўз бошлаган одам қизиша бошлади.

Гавдали одам ҳам ундан паст келмади.

— Сен ёвнинг ёйдаё елидан қочиб, Жайронтепада ётиб олиб, энди эркаклигингни бизга кўрсатасанми? Мард бўлсанг, эрлигингни устингга бостириб келган

душманга кўрсат! Суваракдай Хонўтардан кетишга мажбур қилган қизилбошларга кўрсат! Эркаклик бугунги кунда кураш майдонида кўрсатилади!

Гавдали одамнинг фикри маъқул бўлди, шекилли, икки нафар йигит унинг билан фикрдош эканлигини билдиришиб, ёнига ўтдилар. Улардан бири деди:

— Хонимизга тиргак бўлиш ўрнига, қийшиқ гап-сўз айтишимиз, ношукурликдан нишона, оғайнилар! Бошимизга тушганини бирга ҳал қилмасак, хондан хон бўлмас, биз ҳам эркак бўла олмаимиз!

— Тўғри гапирдинг, йигит, баракалла сенга!

Ўзига навбат етди деб ҳисоблаган Ҳазил оға чордана қуриб ўтирган жойидан жаҳд билан турдида:

— Биз ҳам сени қўллаймиз, йигит! — деб кичқирди.

— Қўвшутхон така туркманнинг бола-чақасини ажалга бермаслик учун Қораёпга чекинди. Сизлар шуни яхши тушунинглар! Қўвшутхон бизларнинг келин-қизларимизнинг номусини поймол бўлмасин деб Қораёпга чекинди. Ўзларини эркак ҳисоблаган йигитлар ор-номус остида қолмасин деб бизларни бу ерга бошлаб келди. Сизлар шуни англаг! Бугун барча така, бир бўлиб, Қўвшутхоннинг орқасида тоғдай бўлиб турсак...

Қаттиқ бақириб сўзлаган Ҳазил оға тупугига тикилиб қолдими, гапира олмай қолди.

— Қўвшутхон орқасида турмасак нима бўлар эмиш? — деди кимдир.

— Қўвшутхон орқасида турмасак, — деб ўзини ўнглаб олган Ҳазил оға олдингидан ҳам қаттиқ бақириб гапирди. — Айтаверайми нима бўлишини?

— Айт!

— Айтинг!

— Тортинманг!

— Биз уни қўлламасак, Ҳамза Мирзанинг кўлидаги ип фақат Қўвшутхоннинг эмас, барчамизнинг кетимизга боғланиши турган гап! Эркакларнинг кетига ип тақилса, аёл-қизларимиз қандай кунга

қолишини ўзингиз тасаввур қилаверинг! Мард бўлинглар! Эл-юрт билан келган тўйдир, байрамдир!

— Эл-юрт билан келса тўйдир, байрамдир! — гавдали одам Ҳазил оғанинг айтганини кўпчилик эшитмаган бўлса керак, деб ўзининг йўғон овози билан такрорлади.

Ушбу сўзлар кетма-кет нозик-йўғон овозларда такрорланиб, атрофга, Жайронтепадан ҳам тушиб, теваракка тарқалиб кетгандай бўлди.

Бу гал Қўвшутхоннинг ўзи Калхон капаланинг қулоғига шипшиди:

— Кетайлик!

— Вой-бўй, нималар бўлди ўзи, хон оға! — деди Калхон капала қалбида пайдо бўлган енгилликни сўз билан ифода этар экан. Қўвшутхон тансоқчисининг гапига киноя билан жавоб берди:

— Гап тамом бўлмасдан турувчи бўлма, полвон! Жайронтепанинг устида кенг майдон бор экан. Шу сабабли ҳам, такада ҳали гап-сўз кўп бўлади. Чунки така туркманнинг гапи тугамайди. Иккаламиз бу жойдан бошимизни отиб тушамизми, ёки чайқаб тушамизми? Буни ёлғиз Оллоҳ билади...

Калхон капала бу сўздан кейин бошини силкиб-силкиб улуф хоннинг изидан қадам ташлай бошлади.

23

Техронда тузилган шартномага кўра, Жорж Блоквил Эрон қўшинларининг туркман замишида олиб борадиган ҳарбий ҳаракатларининг ҳеч бирида қатнашмасликка ҳаққи бор эди. То уруш тамом бўлгунча, у ўзини ўқ етадиган масофадан узоқроқда тутмоғи керак эди. Бироқ, кунлардан бир куни Блоквилда қожорлар қўлига тушган тўрт нафар туркман асирини бориб кўриш истаги пайдо бўлди.

Европача қатъий ҳарбий тартиб-қоидаларга ҳамиша амал қилиб ўрганган ва ҳар бир ташлаган қадамидан эҳтиёткор бўлган француз туркман

асирларини кўриш учун Қора сартибдан рухсат олиш керак деган қарорга келди.

Блоквил сартиб чодирини томон борар экан, Мирза Муҳаммад Қўвам ад-Давлага туркманлар нима сабабдан «Қора сартиб» деган лақаб берганликларини тўғрисида ўйланди. Туркманларнинг ўзига шундай лақаб таққанликларини ҳам илк бор сартибнинг ўзи унга айтган эди. Бироқ азал-абад катта офиз, ўзини доимо мақташларини хоҳловчи сартиб, бир гуруҳ сартиблар орасидан туркманларнинг фақат унга шундай баҳо беришларидан бошқача маъно чиқаргиси келарди. Нега, туркманлар уни «Қора қанжиқ», «Қора илон» деб ёки бошқа ножоиз ўхшатма билан атамасдан, «Қора сартиб» деб кўя қолишган экан? Мирза Муҳаммад Қўвам ад-Давланинг сартиблиги ҳам чин, қорамағиз кўринишдалиги ҳам ҳақиқат эди. Ажабо, шунинг ўзи Мирза Муҳаммаднинг бошқа сартиблардан афзаллик томонларини кўрсатадими? Йўқ, албатта. Ахир ҳеч бўлмаганда, душманинг-ку, сен учун муносиб рақиб бўлолмас экан, шундаям кишининг гашига тегадиган бошқача бир лақаб, одамни уялтириб ташлайдиган қандайдир бир ном ўйлаб топишлари керак эмасмиди, ахир?!

Бироқ Блоквилнинг тахминига кўра, бу ерда ҳақиқат Мирза Муҳаммаднинг айтганидан бошқачароқ бўлмоғи ҳам мумкин. Гап шундаки, халқ лақаб таққанида ҳеч маҳал адашмайди. Буни Блоквил яхши билади. Халқ томонидан берилган лақаб, кишининг ички ёки ташқи дунёсига қатъий суратда мутаносиб бўлмоғи лозим. Ундай бўлса, туркманлар ўз бола-чақасини қириш учун келаётган бош душманга унинг ўзига ёқадиган қилиб лақаб таққанларининг боиси нима экан?!

Эҳ-ҳе, кейинги уч-тўрт ой давомида Мирза Муҳаммад Қўвам ад-Давланинг ички дунёсини, тарихию яшаш тарзини бир қадар ўргана олган Блоквил сартибнинг ўз юртида ҳамда ўз ҳамкасблари ўртасида қилган мунофиқликларига кўп марта

гувоҳ бўлди. Шу сабабли ҳам, туркманларнинг лақаб тақишда янглишмаганликларига французнинг имони комил эди. «Қора» деган сўз кўп ҳолатларда эзгуликни англатавермайди, ахир.

Шундай ўйлар исканжасида Қора сартибнинг чодирига яқинлашиб қолган Блоквил тўхташга мажбур бўлди, ичкаридан эшитилган кулги аралаш шовқин сартибнинг сариқ чодирини гўё осмонга кўтармоқчидай туюлди. Ичкаридагиларнинг қизгин суҳбатини бўлишни хоҳламаган француз ташқарида туриб уларнинг сўзларини эшитиб туришни ўзига маъқул билмади. У ўзини ўзи зўрлаб чодирга кирди, чақирилмай киргани учун сартибдан узр сўради.

Французнинг истагини эшитган чодир эгаси ҳам, унинг ёнидаги уч нафар қожор ҳарбийси кирган одамни менсимай яна баланд овозда бсхаёларча хахолаб кула бошладилар.

Кўзларидан ёш оқизиб кулаётганларга кулумсираб қараган Блоквил энди уларнинг ҳолатига ҳайрон қолди.

— Жаноб капрал, кўнглингизга оғир олманг! — деди. Қора сартиб кулгисини босишга уринар экан, у бу билан меҳмонларнинг ҳам кўнглини овлашга ҳаракат қилаётган эди. — Сиз кирдингиз-у, кулгимиз узилиб қолди, шу сабабли, биз яна бошқатдан кула бошладик...

— Тушунмадим!

— Биз ҳам ўша сиз айтган тўрт нафар асир ҳақида суҳбатлашаётгандик.

— Катта жангга кирмай туриб бундай кулиш... қанақа бўлар экан, жаноблар? — дея Блоквил ҳам чала илжайган бўлди. — Қаттиқ кулган кишининг куч-қуввати қочар эмиш...

— Эй Оллоҳ! Худди ичакларим узилгандай бўлди ўзиям!

Қора сартиб шундай деди-ю, дарҳол ўзини тутиб олди. — Келинг, ўтиринг!.. Бу дейман, жаноб капрал, жуда иримчи одам экансиз-ку, а?

— Ирим-сиримга ҳам баъзан-баъзан ишониш керак. «Фолга ишонма, фолсиз ҳам юрма» деган гап бор. Ҳаётда ҳар хил кутилмаган воқеалар юз бериб туради.

— Биз ҳам турмушда бўлиши кутилган воқеаларни кўз олдимизга келтириб куляпмиз.

Блоквил елкасини қисиб кўя қолди.

Бу гал Қора сартибнинг меҳмонларидан бири гапирди:

— Ёлғончи дунёда ҳар нима бўлиши мумкин. Мана, масалан, эрталаб уйдан чиқиб кетган эркак кишининг кечқурун хотини ёнига аёлга айланиб кириб борганини ҳеч эшитганмисиз?

Блоквил сўз маъносини англамагач, яна елкасини қисди.

— Тушунмадингизми?

— Тушуна олганим йўқ, — Блоквил тўғрисини айтди. — Бундай ҳодисага дуч келмаганман. Бу хил нарсани ҳам эшитмаганман. Эй, ҳа, жаноб, бу айтганларингиз, балки эртақларда учраши мумкиндир?..

— Йўқ, жаноб капрал. Фақат эртақлардагина эмас, мана, насиб этса, уни шу бугуннинг ўзида очик-ойдин кўрасиз!

Қора сартиб француз учун жумбоқ бўлиб қолаётган бу ҳолатни яна чигаллаштириб, мужмал қилиб юборди.

— Айтгандай, асирларни кўргингиз келса, марҳамат, йўлингиз очик, жаноб капрал!..

Блоквил чодирдагилар билан хайрлашиб чиқиб кетди. У орқасига қайтар экан, бояги беҳаё жумбоқ кулги, ўзи тушуниб етолмаган бемаъни суҳбат туфайли Қора сартибнинг ғалати башарасини ёрқинроқ кўргандай бўлди. «Кишининг ҳаётда эгаллаган даражаси билан фаросати теппа-тенг бўлмаса, шунақа бўлар экан. Катта тўқнашувга кириши керак бўлган кўшиннинг сардорлари эртанги кун ҳақида бош қотирмай, бўлар-бўлмас нар-

салар устида валаклашиб, ҳиқичоқ тутганча маза-бемаза хахолашлари — бориб турган аҳмоқгарчилик! Ҳа, майли, ҳар юртда кулги билан оғуға сабаб бошқа-бошқа нарсалар бўлар экан-да!..

Блоквил шуларни ўйлар экан, бу кулгибозларнинг рақиблари қанақа одамлар эканлигини билишга ҳаваси янада ортди.

24

Қўлга тушган туркманларни урмай-сўкмай қийнашга киришдилар. Қийнагандан кўра, уларни ўлдириб юборсалар яхши эди, аммо уларни ўлдиришга рухсат берилмаган. Ҳозир эса ўлимдан бошқа, қийноқнинг ҳар қандай усули бор бўлса, мана шу асирларнинг чекига тушди. Асирларнинг ҳозирча ўлдирилмай, сақлаб турилганлигининг сабаби бор — Марвга босиб кирилгандан бери ўғирлаб кетилган қоровуллар, бундан икки кун олдин рўй берган кичик тўкнашувда йўқолган аскарларни қўшиб ҳисобланса, туркманларнинг қўлида юзга яқин қожор асирлари бўлиши керак. Охир-оқибатда эса икки томон асирларни алмаштиришлари ҳам мумкин эди.

Қўлга тушган тўрт нафар туркманнинг тирик-ўликлигини билиш ҳам қийин. Тўрталасининг бошини хўлламай сочини олишди. Кейин Мурғоб дарёси қирғоғидаги баланд шўрхоқ тепасига ўтирғизишиб, бир-бирларига қаттиқ боғлашди. Соч хўлланмай қирилганда, шафқатсиз сартарошнинг ўтмас покиси бошда қолдирган ораси тор қонли жароҳатларга офтобнинг қайноқ нурлари тушиши натижасида пайдо бўлган азоб гўштдан ўтиб, суяккача етади. Бу — «Бекзодалар томошаси» деб аталмиш азоб усулининг бир кўриниши эди.

Блоквил шу пайтга қадар туркманларни шошилмай, тинчгина, яқиндан кўрмаганди. Номуси поймол қилинган кекса чўпон оиласидаги бахти

кулмаган Маммат ҳам, қўли кесилган Эломонжон ҳам французнинг бошқа-бошқа жойларда кўрган кишиларидан фарқ қилмаганди. Гўзал аёл деганда фақат Европанинг назокатли хонимларини тушунадиган Блоквил, унга биринчи дафъа дуч келган туркман келини Ўғилжайрондай бекаму кўст, нозанин аёлни Парижда ҳам, Техронда ҳам кўрмаганди. Ҳамза Мирзанинг қўшинига қўшилган кунидан буён бекваччаю сипоҳилардан тинглаган суҳбатларига кулоқ соладиган бўлса, туркманларнинг одамга ўхшашлигини шунчаки гапдир деб билмай, туркманларни жуда кўрқинчли тусда тасаввур қилар эди. Эрон аёллари ҳам ухламаётган болаларини ухлатмоқчи бўлганларида: «Кўзингни юм тезроқ, бўлмаса, ана, туркман келиб олиб кетади» деб кўрқитишларида Блоквилнинг ўзи ҳам хабардор эди.

Соқол-сочи хўлланмай чала-чулпа қиртишлаб олинган тақир калла туркманларни бир-биридан фарқлаб бўлмасди. Агар синчиклаб қаралсагина, улардан бирининг кексалигини, икки нафари — ўттиз ёш атрофида эканлигини, тўртинчиси эса ўн олти-ўн етти яшар йигитча эканлигини билиш мумкин, холос.

Иссиқ қуёш нури раҳм-шафқатсиз куйдирмоқда. Яланғоч асирларнинг териси офтобда куйиб, тиришиб-тиришиб кетган аъзойи баданлари қўтир очганга ўхшаб қолганди. Ўткир қуёш нури остида ўтиришса-да, уларнинг ҳозир терламаганининг сабаби — баданларидаги намнинг қуёшда аллақачон меъёрдан озайганлиги, энди эса даҳшатли чанқов бошланганлигидан эди. Шунга қарамасдан, асирлар оҳ-воҳ қилмас, гурурларини маҳкам сақлаган ҳолда ўзларини тетик тутишга уринишар, ўлимни хаёлларига ҳам келтирмасликка ҳаракат қилишарди.

Кекса асир боягина тугатган сўзларининг қанчалик ёдда қолганлигини билиш учунми, бироз сукут сақлади. Дурустроқ ўрнашиб олиш учун

кимирлаб кўрди. Унга орқама-орқа қапиштириб боғланган йигит норози оҳангда тўнғиллади:

— Кертик оға, тинчгина ўтирсангиз-чи, намуноча типирчилайсиз?

— Типирчиласам сенга нима? Ёки Марвнинг тупроғини қизганяпсанми?

— Тупроқниям қизганиб, нима, мен илонманми сизга? Сиз ҳар қўзғалганда орқам худди яғир эшакнинг орқасига темир қозиқ тикилгандай оғриб кетяпти, ахир!

— Оббо, энағарнинг боласи-ей, эшак бўлиб ҳам улгурдингми ҳали?! Яна орқаси яғир эшак, дегин!

— Эшак бўлмасак, шундай ҳолда ипга боғлаб қўймасдилар.

Иссиқ шунчаки кулгидан, ҳазил-ҳузулдан ҳам устун эди. Бошланган суҳбат бу гал ҳам дарҳол ниҳоясига етди. Кулги йиғиштирилди, лаблар ўрни-ўрнига қайтди.

Ёшуллилардан уялиб, шу пайтгача ўзини йўқотмай ўтирган ёш йигит, ниҳоят, бу ҳолатдан нолиб юборди:

— Бу азоблар қачон тугар экан-а?

— Чидагин, иним, чида. Тамом бўлмайдиган сура ҳам Қуръонда йўқ, — дея Кертик оға унга далда берган бўлди.

Аҳволга чидаб бўлмасди. Куёшнинг ўткир нури яланғоч бошга, очиқ баданга игнадай санчиларди, гўё. Унинг берган оғриғи кулги кучидан ортиқ эди. Вақт пешинга яқинлашиши билан фақат осмондаги офтоб эмас, қизиб ётган шўр ер ҳам ўз кучини кўрсата бошлади. Ердан кўтарилган ачқимтил қуруқ шўр эпкин дард устига чиққан чипқондай бўлди. Асирларнинг нафас олиши баттар қийинлаша бошлади. Бўғиздан ўтиб-қайтиб турган ҳаво пиёзнинг аччиғи сингари томоқни кесиб қичитмоқда эди.

— Буларнинг иши «Ҳар жойнинг тулкисини ўз тозиси билан тут» деганларидай бўлди-ёв.

— Бу билан нима демоқчисиз?

— Эй, иним. Ўз еримиз иссиғи билан ўзимизни куйдирмоқчи бўляптилар...

Йигитларнинг ниҳоятда руҳи тушганлигини сезган Кертик оға нима биландир уларнинг диққатини бошқа нарсага чалғитмоқчи бўлиб, Довон шоирдан бошлаган олдинги галга тегишли яна бир воқеани айта бошлади.

— Шундай қилиб, Йўлўтандан қайтган Довон шоир Кўшкли қишлоғи ичидан ўтиб бораётганида елкасига сувқовоқни тўлдириб келаётган ёш бир келинга кўзи тушибди. Шоир ҳам, шу десанглар, узоқ йўлни пиёда босиб келаётгани учун қаттиқ чанқаган экан. Сув беришни илтимос қилибди. Келин бола ўзи йўлиққан йўловчининг Довон шоир эканлигини билиб: «Мени таърифлаб шеър ўқисангиз сув бераман. Бўлмаса бир ютум сув ҳам йўқ сизга», деб кулибди. Довон шоир рози бўлибди...

— Шунақа денг!

— Ҳа. Шунда шоир келин болага тикилибди. Келин бола қорамағиз экан. Йўқ, қорачагинадан келган эмиш...

— Ҳиндилардай экан-да!

— Суханберди пирнинг кайвониси Ўғилсафар элти сингари қоп-қора, — деб кўя қолди Кертик оға.

— Худди устидан тушдинг. Нақ ўша Ўғилсафар элтидай қоп-қора парса экан...

— Наҳотки?

— Шундай, кейин шеър айтадиган бўлибди. Сўраса, келин боланинг номи ҳам Морол эмиш. Шунда шоир дебди:

Ҳали яхши эндидан,
Қайчи яхши синдидан¹.
Ҳабаш, қора хиндидан,
Оқдир Моролим, Моролим!
Ўзи яхшидир занжидан
Кар яхшимиш мангқадан.

¹ *Синди* — гиламдўзликда ишлатиладиган пичоқча.

Ўчокдаги қора тангқа¹дан,
Оқдир Моролим, Моролим!

Келин боланинг юзида норозилик пайдо бўлибди-
да: «Бунақа таъриф қилишингизда, томоғингизни
хўлламасдан кетаверасиз, шоир оға», дебди.

— Йўғ-эй?

— Ҳа-да!

Кейин Довон оға яна шеър айта бошлабди:

Қовун яхши мозидан²,
Мулла яхши қозидан,
Кучукли қора тозидан,
Оқдир Моролим, Моролим!

Телпак яхши соядан,
Шарм яхши ҳаёдан.
Қалам ҳамда сиёҳдан,
Оқдир Моролим, Моролим!

Кертик оға оғиз очиб гапиришга қанчалик
қийналмасин, иложи борича шу тариқа ёшларнинг
кўнглини кўтариш учун ҳаракат қилмоқда эди.

Сирға яхши кўнжиқдан³,
Ҳинжи⁴ яхши мунжиқдан⁵.
Жуда қора қанжиқдан,
Оқдир Моролим, Моролим!..

Шўр босган тепача ёнига келиб тўхтаган галати
одам Кертик оғанинг эътиборини тортди.

Келган одам Блоквил эди.

Бу атрофларда шу кунгача ҳеч кимга ўхшамаган
ўзига хос кўринишли, оқ рангли одамнинг пайдо
бўлиши, бандиларда озгина бўлса-да, асирлик ҳис-
сини эсидан чиқарди. Улар Блоквилнинг бошидан-
оёғигача диққат билан қарадилар.

Асирларнинг бири секин гап бошлади:

¹ *Тангқа* — ўчокда чой қайнатадиган идиш.

² *Мози* — ҳандалакнинг бир тури.

³ *Кўнжиқ* — аёллар зеб-зийнатининг бир тури.

⁴ *Ҳинжи* — марварид, инжу.

⁵ *Мунжиқ* — мунчоқ.

— Қожорларнинг ичида илмни сувдай ичган бир фаранг бор дейишган эди, бу шу бўлса керак?!

— Бўлмағур гапни қўйсанг-чи!

— Нега бўлмағур гап дейсан?

— Илмни сув қилиб ичган одам ҳам шу ҳолда, ёлғиздан-ёлғиз, кўриқчисиз бир ўзи кенг майдонда юрадими?

— Илмни сув қилиб ичган бўлса, у етмиш иккита тилни билиши керак, — деб Кертик оға тусмоллади.

— Э, унинг туришини қаранг, кўп тилни биладиган одамга ўхшамаяпти-ку, — деди йигитларнинг бири унга ўз баҳосини берар экан.

Кертик оға ўзининг гапини маъқулламоқчи бўлди.

— Э, буни билмоқчи бўлсангиз, ундан бир нарсани сўраш керак. Етмиш икки тил билган бўлса, унга, албатта, тушунади.

— Кертик оға, сиз ҳам олдингиз-да, гапни. Ҳай, етмиш иккита ҳам тил бўларми? Қожор денг, қозоқ денг, ўзбек денг. Санаб кўрсангиз ўн-ўн икки тилдан нарига ўтолмайсиз. Етмиш икки тилни каердан олдингиз?

— Айтяпман-ку, сизлар унга бир нима деб кўринг. Илмни сув қилиб ичган бўлса, ҳамма тилни билади. У охун бўлиши керак.

— Нимани сўрасак экан-а, ундан?

— Нимани сўраганингда нима? Бир нарсга деб сўра-да, қўй!

Шунда тутқунларнинг бири Блоквилга қараб:

— Эй, сарик, сенинг отинг нима? — деди.

Ўзига бир нарсга дейилганини сезган Блоквил жилмайди. Бироқ, дамани чиқармади.

— Мен сенинг исмингни сўраяпман.

Блоквил бунга ҳам жавоб бермади.

— Етмиш икки тугул, бир юз етмиш икки тил билган бўлсаям, бунингиз туркманчага тушунмаяпти-ку, Кертик оға.

— Нимаям дердим, битта-яримта сўзни эсидан чиқарган бўлиши мумкин, — деди тахминининг тўғри чиқмаганини ҳазм қилолмаган Кертик оға.

— Қани, форсча бир нарса деб сўрайлик-чи, нима килар экан? Форсча биладиганинг борми ичингизда?

— Форс тилида сувга «об» дейилишини биламан.

— Ана, ана, шу сўзни сўра! — дея Кертик оға ёшуллик қилди.

— Эй, сариқ одам! Об! Об!

Блоквил яна жилмайди-да, таниш сўз эшитгач, кўлини дарё томонга чўзиб кўрсатди:

— Об! Об!

Кертик оға бошини қимирлатди.

— Ана кўрдингизми? Форс экан. «Об» дейилган эди, дарров ҳаракатга тушди.

— Ҳаракатга тушса-да, бу одам қожорга ўхшамайди, Кертик оға.

Кертик оға яна ўзининг фикрини маъқулламоқчи бўлди.

— Э, буларнинг ҳам бизники каби сариқ, арсари, човдур дегандай ўз уруғлари бўлса керак. Туркман уруғларининг барчасиям бир-бирига ўхшаб тургани йўқ-ку, ахир?!

Сўнги сўзга тутқунлар кулумсирашди.

— Ҳай, ановини қара, бизга бунча диққат билан тикиляпти?

— Таниб қўймоқчи бўлса керак-да!

Дарҳақиқат, Блоквилнинг асирларга яқинлашиб тикка қараб туриши ғалати эди. Туркманлар бу сариқ одам ўзларининг ташқи кўринишини синчиклаб ўрганмоқчи эканлигидан беҳабар эдилар. Узоқ вақт тутқунларга синчиклаб назар ташлаган Блоквил: «Антропологлар туркманларни монголоид ирқига мансубдирлар деб ёзишган. Бироқ, булар бунақага ўхшамайди-ку, — деб пичирлади. — Бу тўрт туркманнинг калла чаноғи тузилиши, юзларининг думалоқ эмаслиги билан улар европоид ирқига ўхшашяпти-я?!»

Жануб томондан икки нафар қожор оғир бир нарсани судраб тутқунлар томонга кела бошлади. Судраб келаётганлари икки-уч кун олдин ўлдирилган бир одамнинг жасади экан. Сарбозлар жасадни

тутқунларнинг юзига эпкин келиб турган томонга келтириб ташлади.

Жасаддан ниҳоятда ёқимсиз, оғир, сассиқ хид атрофга таралди. Бу хидга тирик зот тоқат қилолмасди. Бу ҳол олдинги қийинчилик олдида ўлганнинг устига тепгандай бўлди. Даҳшатли ташналик ҳам эсдан чиқди. Қаттиқ иссиқ туфайли шишиб кетган жасаддан таралган хид тутқунларга тоза нафас олгудай шароит қолдирмади.

Шу пайтгача ўлик кўрмаган ёш йигитчанинг ночор овози эшитилди:

— Кертик оға, кўнглим озиб кетяпти. Ўзимни жуда ёмон ҳис қиляпман.

Жасадни кўриб кайфияти шундоқ ҳам тушиб кетган Кертик оғада ҳам кўнгли озиб кетган йигитчага далда бергудай тоқат қолмаган эди. Шунда ҳам у:

— Иним, сен эркак одамсан, чидагин! — деб йигитчани тинчлантирмоқчи бўлди.

Дим ҳавода ўт-чўпнинг боши қимирламаса-да, сарбозлар шамол келган томонни чамалаб жасадни яна бир қадар ғарбга тараф судрашди. Бу сафар жасад йигитчанинг тўғрисиغا келиб қолган эди. Бошқа тутқунлар ҳам мияда санчиқ пайдо қиладиган оғир, ёқимсиз хидни сезишди. Ёш йигитча эса уни ҳам сезмай қолган эди. Унинг бутун тану баданини жунбишга келтирган кўрқув ҳисси хиддан ҳам кучли эди.

Жасадга тирикликда жуда қаттиқ азоб берилгани шундоққина билиниб турарди. Унинг юзида чап қош териси деярли йўқ, сидириб олинган эди. Қон қотиб қолган юзига қараб бўлмас, жуда кўрқинчли. Ичи аллақачон қуриб қолган, оғизда талоққа ўхшаб кўкариб чиқиб турган ваҳимали тил осилиб қолган. Ичи-таши қон билан бўялган, шишиб кўриниши ўзгарган бурун жасад юзини даҳшатли нарсага айлантириб юборган эди.

Йигитча кўзларини юмди. Баданига гўё нам югургандай туюлиб, пешонасида терга ўхшаш суюқлик пайдо бўлди, юраги бирданига тез-тез ура бошлади.

У кўзларини ҳолсиз очганда, яна ўша олдинги кўрқинчли манзарани кўриб, бақириб юборай деди. Кертик оғанинг: «Иним, сен эркак одамсан, чидагин», деган товуши қулоғида жаранглади. Икки нафар сарбознинг ҳалигача ёнларидан кетмаганлигини ҳис қилиб, вужудида қандайдир бир куч пайдо бўла бошлади.

Каердандир бадбўй ҳидга келган иккита катта яшил чивин жасаднинг манглайига қўнди. Улар жасаднинг манглайида жой талашиб, бир-бирларини итаришгандай учиб-қўниб, маза қилиб қон сўрар, навбатма-навбат учиб-кўтарилиб, яна жасаднинг устига қўнарди.

Жасадни олиб келганлар энди орқага қайтиб кетмоқчи бўлганларида, Блоквил ўз қўл остидаги дангаса аскарга дўқ урган зобит сингари овозини баландлатди:

— Тўхтаглар!

Навкарлар нима дейсан дегандай унга қарашди.

— Жасадни бу ердан олиб кетинглар!

Сарбозларнинг бири буйруқ берган одамга эмас, балки жасад томонга қаради.

— Олиб кетишга ҳаққимиз йўқ.

— Нима учун ҳаққингиз йўқ экан? Сиз бу жасадни келтиришга ҳаққингиз бор-у, четроққа чиқариб ташлашга ҳаққингиз йўқми? Бу ўтирганлар ҳам сизлардай одам, ахир?!

— Биз буйруқни бажардик, жаноб капрал.

— Бундай буйруқни сизларга ким берди?

— Баланд мартабали мингбошимиз Хуршидхон.

Худди шундай қўйишимизни унинг ўзи буюрди.

Блоквил нафас ололмай қолди.

Иккинчи навкар ҳам шеригининг айтганини тасдиқлади.

— Баланд мартабали Хуршидхонга Қора сартиб жасадни шундай ҳолда қўйишни буюрган. Тушундингизми энди, жаноб капрал?

Мана, энди барчаси Блоквилга тушунарли бўлди.

Баланд мартабали Хуршидхоннинг бошлаган бу ўйини узоқ давом этмади. Асирларга бундан ҳам баттар бошқа бир ўйин тайёрланаётган эди.

Орқа томондан тўрт-беш нафар сарбоз пайдо бўлди. Бу жазирама офтоб тиғи остида уларнинг ҳуда-беҳуда бу ерга келмаганликларини ички бир туйғу билан сезган Кертик оға: «Йигитлар, бу холимиздан ҳам баттар бўлмасак яхши эди, — дея шивирлади. — Ҳарна Оллоҳнинг ўзи паноҳида ас-расин!»

Сарбозлар жасаднинг оғир, ёқимсиз ҳидидан нафас олишни исташмай, узоқроққа тўхтадилар. Уларнинг бошлиғи — новча, қорни семиз сарбоз бурнини бир қўли билан тутиб турган ҳолда манқаланиб дўк урди:

— Жасадни йўқ қилинг бу ердан!

Хуршидхоннинг кўрсатмасини бажарганлардан бири:

— Бизга жасадни шундай қўйишга буйруқ бердилар, бек оға, — деди.

Бек оғанинг овози шиддат билан даҳшатли оҳангда жаранглади:

— Ўзинг ҳам жасадга айланишни истамасанг, дарров бу ердан уни гум эт!

Даҳшатли оҳангда қичқирганнинг буйруғи жиддий эканлигини тушунган сарбоз дарҳол ён берди:

— Хўп бўлади, бек оға!

Сарбозлар жасадни судраб чеккароққа олиб чиқдилар. Шундан кейингина сарбозлар бек оғаси Блоквилга диққат-эътибор қаратди. Бироқ унинг кимлигини билмагач, нимадир дейиш учун:

— Жаноб, сиз ҳам томоша кўришга келдингизми? — деди.

Блоквил сарбознинг саволига жавоб бермади, аксинча, унинг ўзи сарбозга савол бериб, уларнинг бу ерга нима мақсадда келганликларини билгиси келди.

— Ҳозир шунақанги бир томоша кўрсатамиз!

Бек оға шундай деса-да, сарбозлар нима томоша кўрсатишлари Блоквилга яна тушунарсиз бўлиб қолди.

Олдинлари ҳам қожорларнинг кўп «томошалари»га шохид бўлган Блоквил воқеанинг давомини кута бошлади.

Қорни катта, новча сарбоз ваҳимали қадам ташлаб, тутқунларга яқинлашиб, энг ёш асирнинг иштонига ёпишди. У қўли билан қаттиқ тортганда, йигитчанинг кенг иштони тиззасигача тушди. Буни ҳам оз кўрган сарбоз иштонни тортиб чиқарди-да, қўли билан орқасига улоқтирди. Йигитча уят жойини бекитмоқчи бўлиб ҳаракат қилди. Бироқ икки қўли ҳам орқасига маҳкам боғлоғлиқ бўлганлиги учун буни уддалаёлмади.

Бош сарбознинг шериклари ёрдам бериш учун яқинроқ келдилар.

Сарбоз белидаги пичоғини қинидан чиқарди-да, бош бармоғи билан ўткирлигини текширди.

— Булар нима қилмоқчи бўлишяпти, Кертик оға? — деб тутқун ёш йигит хавотирли бақирди.

Кўпни кўрган Кертик оға ҳозир бу ерда қанақа томошанинг ўтказилишига аллақачон тушунган эди. Шунинг учун ҳам йигитчанинг саволини жавобсиз қолдириб, сарбозни инсофга чақиришга ҳаракат қилди.

— Сен мусулмон бандасан-ку, ахир, эй хон ўғил! Бу феълингдан қайт, ёш йигитга раҳм қил! Уни омон қолдир, мени нима қилсанг, қил, майли! Мен бу фонийда кўрадиганимни кўрдим, унга тегма!

Пичоқли сарбоз қария томон истехзоли тиржайиб қаради-да:

— Сенда кесиб ташлагудай нарса қолганмикан ўзи?! — деди. — Сенинг нарсанг қармоққа чувалчанг ҳам бўлмайди-ю...

— Нарсаси йўқнинг қора калласини ҳам кесса бўлади! — дея Кертик оға йигитчани омон қолдирмоқ учун ўз жонидан ҳам воз кечмоқчи эканлигини билдирди.

Воқеага энди тушуниб етган Блоквил жон ҳолатда:

— Бундай буйруқни сизга ким берди? — деб чинқирди.

Бош сарбоз бу сафар французни ҳам аяб ўтирмади:

— Томоша қилишни истамасангиз, жаноб, бизга халақит берманг! Бизга ақл ўргатишнинг кераги йўқ. Биз ақл ўргатувчилардан жуда чарчадик!

— Унда, сиз бу ишни ўз истагингиз билан қилаётган экансиз-да? Шундайми?

— Мен ўз хоҳишим билан бундай жирканч ишларни бажармаган бўлар эдим, жаноб!

Истагининг амалга ошмаслигига кўзи етган бўлса-да, Кертик оға ҳамон уларга ялинмоқда эди.

— Калламни олинг, бироқ бу ишни қилманглар, жон оғалар! — деб навкарларнинг мақсадига тушунган йигитча қўли пичоқли сарбозга умид билан додлаб тикилди.

— Каллангни олсак, сен дарров ўласан. Биз эса сенинг узоқ умр кўришингни истаймиз. Оллоҳ ажал бергунча маза қилиб яшаб юр. Биз умрингни сенга совға қилдик!

Қариянинг ёлворишидан ҳам, йигитчанинг ҳаракатларидан ҳам ҳеч қандай натижа бўлмади.

Икки нафар сарбоз йигитчанинг хотини қимирлатмай тутиб турди.

Қориндор сарбоз ўткир пичоғини ишга солди. Даҳшатли фарёд теварак-атрофни ларзага келтирди. Йигитчанинг тагидан кесиб олинган авратини қориндор сарбоз уч-тўрт қадам узоқликка отиб юборди.

Кертик оға оҳ тортиб юборди, ўзини йўқотган қария туя сингари елкалари тинимсиз титраб-қақшади, ўкинчлари беҳисоб эди.

Қариянинг оҳ-фарёди яна икки марта қайталанди.

Навбат Кертик оғанинг ўзига келди. Қариянинг тақдирга тан берганлиги энди унинг ҳис-туйғусиз ўтиришидан ҳам кўриниб турарди.

Кўли қонга бўялган бош сарбоз яна истехзоли тиржайди.

— Сени эса, қария, туркманларга уруғлик тарқатсин деган мақсадда омон қолдирамиз...

25

*Туркманлар қанча қўрқмас, ботир бўлсалар-да,
тулки айёрлигини қилиб, кундуз кун
кўзга кўринмасдилар. Қоронғи тушиши биланоқ,
уйқусираган қоровулларнинг калласини олиб,
қурол-ярогини ўғирлаб кетардилар...*

Жорж БЛОКВИЛ хотираларидан

Жорж Блоквил ўтган кунлари-ю, келгусидаги толеининг қандай бўлиши ҳақида ҳаёл суриб, қанча кеч уйқуга ётган бўлса-да, бугун одатдагидан ҳам эрта уйғонди.

Чодир ичи у даражада иссиқ бўлмаса-да, дим ҳаво тепасидан босгандай туюлгани учун ташқарига чиқишни маъқул кўрди. Чодир эшиги ўрнига қўйилган гулсиз гиламчани кўтариб қўйгач, икки қадам ташлаб тўхтади. Ўз юртингда эрта тонгда ташқарига қарасанг — назаринг баланд иморатларга тушарди. Бу ерда эса, бутунлай акси. Атрофга назар ташлаб, сахрони таърифлаш ҳам унга ҳозир кийин туюлди. Унинг фикрича, эгалари осуда, тинч яшаб юрган вақтларда ҳам европаликлар назарида Яқин Шарқнинг ушбу заминида ҳозирги кўринишда одамнинг эътиборини, кўнглини кўтарадиган ҳеч нарса йўқ эди.

Кўҳна дунёни навқирон йигит қилиб кўрсата оладиган ёз тонги ҳам бу ерда табиатга таъсир этмас экан. Блоквил бу ёқдаги ҳар бир кўрган нарсасини Франциядаги шунга менгзаш нусха билан қиёслашга мойил эди. Айтайлик, ҳозирги турган жойи қиёслаб кўрилса, Франция билан бу ер осмон билан ердай тафовут қилган бўларди. Бепафқат табиатнинг оташнафас ҳавоси ушбу диёр дарахтларининг ям-

яшил бўлиши лозим бўлган япроқлари рангини ҳам ўзгартирган эди. Табиат бу япроқларга офтобда куйган тупроқнинг кулрангдаги муҳриши босибди.

Лекин, барибир, бу ерларда ҳам инсонлар истиқомат қиладилар. Бу ерда ҳам офтоб чиқади, офтоб ботади. Блоквил бугунги бошланаётган сахарнинг сааа ҳисоби 1860 йил 28 июль куни эканлиги тўғрисида ўйлади. Киндик қони тўкилган она юртини тарк этганига ҳам минг йиллар бўлгандай туюлди.

Форсларнинг туркман бош кенти Марвни битта милтиқ отмай босиб олдиқ деб ҳисоблаганларига ҳам бугун тўққиз кун бўлди. Ўтаётган кушларнинг ҳам сира қизиғи йўқ. Эртанги куннинг эса бугундан ҳам маза-матрасиз бўлиши олдиндан маълум эди. Ушбу тўққиз куннинг уч куни ғалаба тантаналарининг эпкини остида билинмай ўтиб кетган бўлса-да, қолган кунлар ниҳоятда зерикарли бошланиб, мана, эндиликда кун ҳам ҳеч ботмаётгандай, соатлар ҳам одатдагидан узоқ имиллаб юраётгандай. Ғалаба тантаналари оддий кунлар билан бирикиб, ўтмишга айланди.

Туркманларнинг бурчак-бурчаклардан кечаси қиладиган ҳужумларидан сақланиш мақсадида мингдан зиёд от, туя, хачир, эшакларнинг шаҳар чегарасидан ташқарига чиқарилмаслиги, бошқа бир иши бўлмагач, топганини кеча-кундуз еб-ичиб ётган йигирма икки минг навкарлик қўшин ҳам дуч келган ерда ҳид чиқариб ётиши натижасидами, июль ойининг дим, жазирама иссиғида ердан кўтарилган ёқимсиз бадбўй ис одамларнинг нафас олишини жуда қийинлаштириб юборган эди.

Қора сартибнинг шахсан буйруғи билан, шамол йўналишидан келадиган сассиқ ҳидлардан бироз бўлса-да узоқлашиш мақсадида саркарда ва сардорларнинг чодирлари Марвнинг ғарбига — Қора Аҳмад қишлоғига борадиган йўл чеккасига кўчирилди. Блоквилнинг чодирини ҳам уларнинг чодиридан таёқ отим узоқликда тикланди.

Анча-мунча узоқлашган бўлишларига қарамасдан, шиптир ҳиди анқиб ётган шаҳар ҳавосининг таъсири бу ерларгача етиб келган эди. Бундай ҳолат Европанинг озодалигига ўрганган Блоквилга жуда ёмон таъсир қилди, уни зериктириб, қилган ишидан пушаймон этди. У кўзини юмса тош кўчали, боғ-бўстонли жонажон Париж кўз олдида жонланар, қовоғини очганда кўзининг олдида чаңг-тўзонли кенг саҳро намоён бўлар, кожор қўшинларининг бўғизни ачитувчи ёқимсиз ҳидлари дарҳол бурнига уриларди.

Тонг билан ташқарига чиқиб, ёруғ оламини кўздан кечириб турган Блоквилни ҳозир бошқа бир нарса безовта қила бошлади. Маҳшаддан бу ерга келганларидан бери ҳар кун такрорланаётган тушунарсиз ҳолат бугун ҳам давом этмоқда. Эрон саркардаларининг ўзларини қандай тутишларига Блоквилнинг ҳеч ақли етмасди. Эронликларнинг Марв водийси тупроғига қадам босганларига ҳам бир ойча бўлиб қолганди. Бироқ улкан қўшин саркардалари ханузгача бўм-бўш шаҳарни эгаллаганлари билан мақтаниб, шунга қаноатланиб юришибди. Улар шаҳарни ташлаб орқага ҳам чекинмас, шаҳарни ташлаб кетганларнинг устига ҳужум қилиб ҳам бормасдилар. Қайтанга кун сайин ботирлашиб бораётган туркманларнинг ўзлари кожорлар устига кетма-кет ҳужум қилаётгандилар. Олдинги кун пешинда бўлиб ўтган тўқнашувни ҳам шаҳарга яширин ҳолда яқинлашган туркманлар бошладилар. Ўша жангда кожорлар йўқотган навкарларнинг сони ўттиздан ортиқ эди. Блоквилнинг баҳо беришига кўра, вақт туркманлар фойдасига ишламоқда. Иссиқ жазирама ҳаво ҳам, оёқ остидаги қайноқ тупроқ ҳам туркманларга ёрдам бермоқда. Бу ҳолат шундай давом этаверадиган бўлса, унинг натижаси эронликлар учун яхшилик билан тугамаслиги аниқ.

Июль ойи ҳам охирлаб борарди. Қожорлар рақибларини тез кунларда бўйсундирмасалар, қишда

бу ишларни амалга ошириш янада қийинлашади. Чунки қиш фаслининг бошланиши билан озиқ-овқат масаласи ҳам, мол-қолларни сақлаш масаласи ҳам ҳозиргисидан бешбаттар ёмонлашади. Француз капралининг фикрига кўра, такаларнинг Марвни ташлаб, Қораёпга чекинишлари эронликлар учун омад келтирмади. Бундай чекинишлардан сўнг, кўпинча курашда чекинганинг ғолиб келганлигига тарихда мисоллар кўп. Бундан Блоквил етарли даражада хабардор эди. Айни чоқда у ўз юртдоши Наполеон Бонапартни эслади — ўшанда ўрус аскарлари Москвани урушсиз ташлаб кетгандан сўнг французларнинг ҳолига маймунлар йиғлаган эди. Бу воқеа бундан бор-йўғи эллик йил олдин бўлган эди-я!

Ким билади дейсиз? Балки Қора сартиб писанд қилмаган Қўвшутхон ҳам ўрусларнинг Кутузовдай саркардаси сингари бирон-бир макр-хийла ўйлаб қўйгандир?! Балки у ҳам ўзининг ватани учун ана ўша Кутузовдай улуғ саркардадир?! Тарихда воқеалар ҳам, шахслар ҳам тарих учун такрорланиб туради-ку, ахир.

Тонгги ўй-хаёллар билан айланиб юрган Блоквил теварак-атрофга назар ташлар экан, Эрон қўшинларининг ҳам уйғона бошлаганини кўрди. У ёқ-бу ёқдан пайдо бўлиб кўтарилаётган тутун эгри-бугри сўқмоқлар каби тонгнинг осуда ҳавосида кўкка ўрларди. Шундай бўлса-да, қўшиннинг асосий бўлаги ҳалиям уйқуда. Блоквилнинг назари етган масофадаги чодирлар атрофида хатти-ҳаракат кўринмади.

Эрон қўшинининг асосий қисми Марвнинг кўм-кўк осмони остида. Ҳаво иссиқ, дим бўлганлиги сабабли, сарбозларнинг кўпчилиги кўч-кўронини кўрпа-тўшакка ўраб, дуч келган жойда, очик майдонда ухлашга одатланганлар. Бу беташвиш навкарларнинг, бомдод намозини ҳам ўқимайдиган сарбозларнинг елкасини офтоб қиздиргачгина, улар уйқудан уйғонадилар. Такаларнинг бош шаҳрини эгаллаган сарбозу навкарлар мана ҳозир ҳам маст уйқуда.

Асосий вазифаси – Марв вилояти ҳудудининг харитасини чизиш бўлган Жорж Блоквил аллақачон теварак-атрофни яхшилаб ўрганиб олганди. У ҳам шахсан бориб, ўз кўзи билан кўрмаган қишлоқларнинг қай бири қаерда жойлашганлигидан ҳам хабардор бўлиб улгурди. Жанубдаги қишлоқни Султониз деб аташаркан. Самандикдан икки фарсах чамаси юрилгач, дарё қирғоғи бўйлаб ёйилиб ётган боғ-бўстонга бой якка бир қишлоқ бор, унга «Кўжиқнинг боғи» дейишади. Уни баъзан «Чўғди» деган ном билан ҳам атайдилар. Бироқ, Чўғди шарқ томонга ҳам чўзилиб кетади. Кўжиқ боғидан жануброқ тарафда Хўжаёп, ундан шимолда Маржон қишлоқлари жойлашган. Шу атрофда Ёзи, Мулкбукри, Мулкбахши қишлоқлари... Марвдан ғарбда Кўкча деган бир қишлоқнинг борлиги ҳам французга маълум. Бурказ қишлоғи билан Кўкча орасини Мурғоб дарёси кесиб ўтади. Блоквил у томонларга ҳозирча ўтолгани йўқ. Бироқ у қишлоқларни таржимонлардан, бу ҳудудни яхши билганлардан, тутқунга тушган туркманлардан суриштириб юрибди. Буни ўзи учун уят ҳисобламасди. Ҳатто, у саркарда ва сардорлар билмайдиган қишлоқ номларини суриштириб билиб олди. Унинг топган маълумотига кўра, Бурказ мулки билан Кўкча мулкининг ўртасидан оқиб ўтган Мурғоб дарёсининг ўнг қирғоғида такаларнинг машҳур саркардаси Қўвшутхон яшайдиган ҳовли ҳам бўлиши керак...

Бирдан тонг ҳавосининг тинчлиги бузилиб, Султониз қишлоғининг ғарбида чанг-тўзон пайдо бўлди. Чанг-тўзонга сабаб тўрт нафар отлиқ эканлигини Блоквил дарров англади. Уйқудан уйғонмаган сарбозлар бу вақтда от чоптирмаслиги, ов-шикорга чиқмаслиги маълум. Ов-шикорга чиққан пайтларда ҳам, отларни бу даражада қаттиқ чоптиришнинг ҳожати йўқ эди. Хуллас, бу жуда сирли, ғалати чанг-тўзон эди.

Кўн ўтмай, тўғри узун йўналишни эгаллаб турган сарбозлар чодирларининг жануб томонида шовқин-

сурон кўтарилди. Чала-ярим уйқули қожорлар устига туркманлар ҳужум қилган эди. Ана шу шовқин-суронга сабабчи бўлган тўрт отликнинг бир қадар яқин келганидан маъно чиқарган Блоквил сахарги меҳмонларнинг қора телпақларини бошига бостириб кийган туркманлар эканлигини англаб етди.

Отлиқлар яқинлашган сайин оҳ-воҳ овозлари, шовқин-суронлар Блоквилнинг қулоғига аниқ эшитила бошлади. Ширин уйқуга кирган сарбозу саркардалар бу ақлга сифмас ботирликнинг қаршисида сеҳрлангандай ухлаб ётиши ҳақиқатан ҳам танг қоларлик ҳодиса эди.

Блоквил ҳам жодулангандай турган жойида қотиб, эндиликда янада яқинлашиб қолган тўрт отликнинг жасур ҳаракатларига томошабин бўлиб қараб қолганди. У кўзи олдидаги манзарага ишонмади — бу ишониб ҳам бўлмайдиган ҳолат эди: қўллари етганича гоҳ ўнгга, гоҳ сўлга эгри қиличларини мўлжаллаб сермаб келаётган тўрт отлик саросимага тушиб қолган кўшин орасидан қаршилиқ кўрмай, истаган ишини қилиб отда чопиб келишарди. Сарбозларнинг айримлари қотиб турганларича бу хил ўйинни томоша қилишарди. Уларнинг бошларини қимирлатиб туришлари умри давомида биринчи бор Марв тупроғида дуч келган «жўхори» деб аталган оқ бошли ўсимликни Блоквилнинг эсига солди. Ҳақиқатан ҳам ўзига хос бош кийимлари жўхори бошига ўхшаш сарбозлар — бу пайтда қўлига яроғ тутган жонли одамга эмас, балки шамол қайси томонга эсса ўша тарафга қийшайдиган ўсимликка ўхшарди. Навкарлар кимни ўлдириб, кимни яралаб келаётган душманларга қаршилиқ кўрсатиш ўрнига, жоду-сеҳр таъсиридан энди чиққандай орқа-олдига қарамай қоча бошладилар. Сарбозлар рўй бераётган воқеани тушуниб, энди ўзларига келганларида, отлиқлар уларнинг ёнбошидан ўқдай ўтиб кетдилар. Шу зайлда қинидан чиққан қожор қиличлари бўш ҳавода тебраниб, тўғрисидадан ўтиб кетганларга

шунчаки бир дўқ-пўписадай бўлди-қолди. Теварак-атрофни фақат қожорлар ўраб олганлиги сабабли, бундай вазиятда душман орқасидан ўқ ҳам отиб бўлмасди.

Шундай қилиб, тўрт нафар отлиқ деярли қаршилиқка учрамай, ўзларининг мақсадларига томон эгри қиличларини усталик билан сермаб йўлни тозалаб борарди. Сарбозлар эса уларнинг орқасидан шовқин-сурон қилганларича қараб қолишарди. Бу ҳол тўрт отлиқни руҳлантиргандан-руҳлантирди. Отлиқларнинг чангида қолиб, энди қилич ёки тўппончага ёпишган сарбозлар оломонтўполон бўлишиб, бир-бирларининг эркин ҳаракат қилишларига халақит беришарди. Кўкрак кериб, олдинга чиққанлар эса елдек чошиб келаётган отларнинг тагига тушиб қолишдан кўрқиб, ўз жонларини омон сақлаб қолиш учун икки томонга тирақайлаб қочишар, бу билан отлиқларнинг тўсиқсиз ўтиб кетишларига имкон яратарди. Тўрт нафар отлиқнинг тўртта қилич билан бундай кўп сонли душман қўшини ичига кириб, бостириб келишининг оддий ҳол эмаслигини фикр қилган қожорлар, уларнинг изидан мингларча туркман сарбозлари бостириб келишяпти, деган ваҳимали ўйда эдилар. Хуллас, ўтиб кетган ҳақиқий хавф-хатар янги-янги хавотирларни юзага келтирмоқда эди.

Чодир ёнида туриб, ақл бовар қилмайдиган воқеани кузатаётган Блоквил афсусланиб бошини чайқади. Ёнига Қора сартиб қачон келганини ҳам сезмади.

— Ие, муҳтарам сартиб, сиз ҳам шу ерда экансиз?! Кунингиз хайрли бўлсин!

Қулоғи қар одамдай ҳанг-манг бўлиб турган Қора сартибдан ўз вақтида жавоб бўлмагач, Блоквил сўнгги уч сўзни яна такрорлади. Бу сафар саркарда нималарнидир минғирлади. Сўнг шундай деди:

— Жаноб, сиз пичинг қиляпсизми? Ёки...

— Кунингиз хайрли бўлсин дейиш, пичинг бўладими, жаноб сартиб?! Блоквил шароитни

ҳисобга олган бўлса-да, Қора сартибнинг жавобидан чини билан ҳайрон қолди. — Улуғ парвардигор кунингизни хайрли қилсин! — деб такрорлади.

Қора сартиб олдинга — ғалати воқеалар бўлиб ўтаётган томонга қараб турар экан, ўзи билан ўзи сўзлашгандай пичирлади:

— Улуғ парвардигор кунимизни хайрли қилдиган бўлса, бошимиз устида бундай қилиб тўс-тўполон кўтарармиди?! Томошани сиз ҳам кўриб турибсиз-ку, жаноб капрал.

Блоквил бу гал Қора сартибга қарамай деди:

— Сиз шунини томоша деб ҳисоблаяпсизми?

Қора сартиб тонг ҳавосини куч билан ичига тортди.

— Томошадан ками йўқ! Мен, тўғриси, буни Оллоҳнинг икки қўли билан уриши деб ҳисоблайман.

— Оллоҳнинг бу воқеага нима дахли бор?

Қора сартиб бу гал капралга олайиб қаради.

— Сиз мусулмон эмассиз-да, жаноб капрал. Бўлмаса, Оллоҳнинг дахли йўқ бўлса, шунча улкан қўшин ичига тўрт нафар отлик қандай қилиб кириб келади, ўйланардингиз, ахир? Қутурган касалга чалиниб кирганда ҳам, минг қилич тўртта қилични чилпарчин қилиб майдаламайдими?

— Бу Қўвшутхоннинг уюштирган ҳийла-найранги, жаноб сартиб.

— Бунинг нимаси ҳийла эмиш? Ажалнинг устига ўз оёғи билан чиққан тўрт нафар тентакнинг улкан қўшин ичига юборилиши ҳам найранг бўладими? Итти ҳам бос-бос деб ҳовлиқтираверсанг, арслон устига сакрайди-да...

— Сакраса, яхши-ку!

Қора сартиб кўзи соққасидан чиққудай бўлиб, французнинг юзига назар солди.

— Тушунмадим?

— Нимасига тушунмайсиз? Ити ўзидан юз баробар кучли йиртқичнинг устига сакрашни

эплайдиган хонли юртдан эҳтиёт бўлиш керак демоқчиман. Ёки мен хато гапиряпманми?

Қора сартиб эшитганлари тўғрисида ўйга чўмгандай жим бўлди. Шу пайт тўрт отлиқнинг орқароқда бораётгани бўйнига ип ташлангандай, отнинг сағриси устига қийшайди-ю, ерга ағдарилиб тушди.

— Ана, кўрдингизми, итнинг аҳволини! — Қора сартиб қизиқ ўйинни томоша қилаётган боладай қувониб. — Хозир унинг тит-питини чиқариб ташлашади!

Айтмоқчи бўлган жавоби сартибга маъқул бўлмаслигини билса-да, Блоквил жим туришни истамади.

— Бироқ у тит-пит бўлмасдан олдин кўп қожорларнинг баданига оғиз уриб тишлаган бўлса керак?..

Қора сартиб бу ҳақиқатни тан олди.

— Гапингиз тўғри, жаноб капрал. Тўғри гапни тўғри деймиз-да.

Блоквил энди унинг кўнглини кўтармоқчи бўлди:

— Ҳақиқий сартиб мана шундай бўлиши керак. Агар ҳақиқат ёқимсиз бўлса ҳам, яширмаслик керак, галаба шунда келади, жаноб сартиб!

Бўлаётган воқеа тўғрисида Қора сартибнинг бунақа фикр юритиши, тўрт туркман отлиғи улкан қўшин ичида катта бир ишни бажариб юргандай жумбоқли эди. Блоквил яна ҳайрон қолди.

— Ёвнинг қахрамонлигига муносиб баҳо бериш ҳам мардликдан бир нишона! — деди у.

Бу сўзлар паст овозда айтилган бўлса-да, Қора сартибнинг қулоғига етиб борди. Бироқ, сартиб ўзини яна бу сўзларнинг маъносига диққат қилмагандек тутди.

Блоквил учун тушунарсиз савол жаранглади.

— Қапақа ёвнинг қахрамонлигини айтяпсиз?

Блоквил гапирмоқчи эмасди. Бироқ, қонидаги ўжарлик хусусияти унинг хоҳишидан устун келди.

— Бу тўрт отлик сизнинг дўстларингиз эмас-ку, ахир?!

Қора сартиб ўзини ўнглагандай ҳаракатланди, оёқларини у ёқ-бу ёққа ташлаб юрди. Тўсатдан бўғиқ овозда бақир-чақир қилиб шовқин кўтарди, чеккароқда турганларга бир нималар деди. Аммо унинг товуши қанчалик ҳайбатли чиққан бўлса-да, тўрт нафар отлиқнинг бостириб келиши билан кўтарилган қий-чув овозлари ичида йўқолиб кетди.

Шаҳзодага тансоқчиликка сайланган сарбозлардан беш-ўн нафарини ҳамон омон қолиб, қўшин орасига ваҳима солиб юрган уч отлиқнинг қаршисига қўйишди. Бироқ, улар ҳам ҳеч нарса қила олмадилар. Чунки уч отлик билан чодирлар орасида бир неча минг қизилбош бор эди. Бунинг устига, чодирлар ёнидаги кўч-кўронлар, катта-катта сув идишлари, туя, от, хачир, эшак ва бошқа майдаю қора моллар учун ғамланган ўт-хашак, ўтин-чўплар орасидан ўтиб, душман олдига етиб бориш ўнғай иш эмасди. Танланган сарбозларнинг-да қўлидан ҳеч нарса келмай, улар ҳам шароитга қараб иш тутишдан бошқа иложлари қолмади. Уч отлик ҳам шуни билгандай, бош чодирга томон юрмай, чап тарафга от солишди. Ана шу фурсатда Блоквил уларни ўз кўзи билан бемалол кузатиш имкониятига эга бўлди, у оғизларидан оқ кўпик сачратиб олға интилаётган чиройли отларга, бошлари оқ рўмол билан ихчам ўралган уч қаҳрамоннинг кўрсатаётган жанговар ҳаракатларига қойил қолди. Шу вақтнинг ўзида эса довдираб, нима қилишини билмай кучли зарба олдида ожиз қолган қожор қўшини сарбозларининг дод-вой солиб кўтараётган бақир-чақир овозини, шовқин-суронини эшитиб улардан нафратланди. Сарбозларнинг уруш майдонида эмас, кир-чир майхоналар ичида маст бўлиб, дуч келган жойда тартибсиз думалаб ётишларига рухсат бериб қўйган саркардаларни ичида бўралатиб сўкди. Сардору саркардаларнинг бундай шахсий гуноҳлари эвазига

навкарларнинг худа-бехуда ҳалок бўлиши уларнинг уруш санъати сирларидан мутлақо хабарсиз эканлигидан далолат эди.

Ҳануз унчалик узоқлашмаган уч отлиқ туркман ёвга қилич солар экан, энди «Ё, Оллоҳ!» деган жанговар овозлари Блоквилнинг худди ёнгинасида эшитилгандай бўлди. Улардан қочиб, бири-бирининг устига йиқилаётган навкарларнинг ҳам «Ё, Оллоҳ!» деб фарёд чекишлари эса мутлақо маъносиз туюлди.

Туркманларнинг дадил ҳаракатларини кузатиб турган Қора сартиб тушкун илжайиб, французга қаради.

— Туркманларда «Қочган ҳам Оллоҳ дейди, қувган ҳам», деган мақол борлигини биласизми, жаноб капрал?

Блоквилнинг кулгиси қистади. Бироқ бу воқеадан жони ҳалқумига келган сартибнинг ҳузурида кулиб ёки жилмайиб туришнинг ҳозир ўринсиз эканлигини эсга олиб, дарҳол ўзини тутди.

— Биринчи марта эшитяпман. Яхши мақол экан!

— Икки томон ҳам Оллоҳ дейди!

— Икки томоннинг ҳам Оллоҳи бир, бироқ мен унинг ким томонига ён босаётганига тушунмадим.

Қора сартиб:

— Мен эса биламан, — деди-да, французнинг яна жаҳлини чиқарадиган гапини эшитмаслик учун икки қадам олға юрди.

Шу пайт Қора сартибнинг кўзи тонг хавосида чала ҳилпираб турган офтоб ва йўлбарс суратли Эрон қўшини байроғига тушди. Бу байроқнинг Марв қалъаси тепасида ҳилпираб туришига ишончи комил бўлган Насриддиншоҳнинг шахсан ўзи байроқни Ҳамза Мирзага тоширган эди. Бу маҳал ушбу жанговар байроқ обрўсини қўриқлаши лозим бўлган улкан қўшин навкарлари тўрт нафар туркманга қарши чиқа олмай, ваҳимага тушиб қолганига сартибнинг ори келди. У бир зум ҳозирги манзарани унутиб, ғалаба онларини — Техронда бўладиган дабдабаю асъасани кўз олдига келтириб кўрди.

Ҳозирги воқеа-ҳодисалар хабарини эшитган шоҳ Насриддиннинг кинояли юзини кўргандай бўлди. Тўсатдан ўзига келган Қора сартиб:

— Байроқни йиғиштиринглар! — деб қичқирди.

Бу пайтга келиб уч отлик туркманнинг яна бири отдан ағдарилди. Шундай бўлмаганда-да, бош чодир ёнидаги байроқ билан уларнинг иши йўқ эди. Олдига қўйилган мақсадларига етган ботирлар омон-эсон чиқиб кетишни мўлжал олишар, бунинг учун эса улар энди омон қолиб, Эрон қўшиқлари қароргоҳидан соғ-саломат чиқиб олишлари керак эди. Қожорларнинг байроғини юлиб олиш ҳозир уларнинг етти ухлаб тушига ҳам кирмаган эди.

— Қўшин байроғи ёв кўринганда йиғиштирилмайди! — деб Блоквил яна тагдор сўз қилди.

Унинг гапини фақат ўзининг қаҳр-газабини келтириш учун айтилаётган вайсақи деб ҳисобловчи Қора сартиб французни гап билан чақиб олиш мақсадида ўткирроқ жавоб ўйлади. Топган жавобини айтишга энди оғиз жуфтлаган пайтда, ўз чодирдан чиққан Ҳамза Мирзага кўзи тушиб, шу заҳоти барча нарсани эсидан чиқарди.

— Кунингиз хайрли бўлсин, марҳаматли шаҳзодам! Ассалому алайкум!

Қўшин ичида қандайдир кўнгилсизликнинг пайдо бўлганлигини сезган шаҳзода алик олди-да:

— Нима воқеалар бўляпти, сартиб? — дея тўнгиллади.

Шаҳзода томонидан савол берилган заҳоти тўғри ва қониқарли жавобни қайтариши лозим бўлган сартиб бир муддат гаширолмай гудраниб қолди.

Шоҳнинг ҳузуридан бошқа жойда бирон марта берган саволини икки марта такрорламайдиган Ҳамза Мирза овозини баландлатди:

— Бу қанақа гап деяпман? Бу қандай ҳол?

Қора сартиб ҳозир айтадиган жавобидан кўрқувга тушиб, қўлларини бир-бирига уқалади.

— Қоровуллар гафлат уйқусида қолишибди... Уч-тўрт нафар туркман...

Кўп уруш-жанжалли воқеаларни кўрган Ҳамза Мирзани ҳозир ташвишга солган нарса ўн-ўн беш нафар навкарнинг ҳалок бўлиши-ю, ўн-ўн беш нафар сарбознинг ярадор бўлиб қолиши эмас. Гап — чақирилмаган меҳмонларнинг тўрға чиқиб, қон тўкиб кетишларида! Бу ҳолат улкан қўшин учун қанчалар шармандалик иш ҳисобланса, бош саркарда Ҳамза Мирза учун ҳам обрў-эътиборига раҳна соладиган қабоҳат эди!

Қора сартиб шаҳзоданинг саволига жўяли жавоб қайтара олмай турганида, юзага келган шароит унга ёрдам берди. Йўл йўналиши бўйлаб кетишса, яна қисқа фурсатдан кейин Эрон қўшини ичида эркинликка чиқиб оладиган икки нафар туркманнинг яна бирини сарбозлар отдан ағдаришди. Унинг оти қоқилиб, ўзи икки марта ағдарилиб тушди. Омон қолган тўртинчи туркман қўшин ичида чиқиб, кунботарга қараб от қўйди.

— Ана, туркман қочди! — деб бола сингари чапак чалган Қора сартиб Ҳамза Мирзанинг кўзи билан кўриб турган воқеани баён қилиб, уни жавоб тарзида ишлатмоқчи бўлди. — Қувинг изидан!

Ҳамза Мирзанинг шошилмай юқори кўтарган ўнг қўли Қора сартиб буйруғининг кучи бекор қилинганидан дарак берди.

— Устингизга келганда босолмаганингиз балони энди қочгандан сўнг тутамиз деб ўйлаяпсизми? Бекорларни айтибсиз!

Ҳамза Мирза жуда зарур деб ҳисобламаса, бутун кўч-кўрони билан қалъа ичида ва ташқарида бош-бошдоқ бўлиб ётган қўшин бўлинмалари орасида ҳеч вақт пайдо бўлмасди. Бу гал эса у ёвнинг ақлга сиғмас иш кўрсатиб кетганлиги сабабли, эрталабки нонуштани кейинга суриб, тепаликдан пастга тушди. Таклиф қилинмаса-да, Қора сартиб ҳам шаҳзода изидан қадам ташлади.

Шу пайтгача қожорларнинг барча ҳаракатини кўз узмай кузатиб турган Блоквил одатдан ташқари

воқеа рўй берганлиги учун бош саркарда бундай пайтда ўзини қандай тутишини кўргиси келиб қолди.

Отдан ағдарилган уч нафар туркманнинг иккитаси аллақачон ўлдирилганлигини Ҳамза Мирзага етказишди. Тирик қолган туркман ҳам ўттиз-қирқ ёшлар ўртасидаги сариқдан келган бақувват йигит экан. У олд оёқларидан бири синиб йиқилган қора отининг ёнига ҳеч кимни яқинлаштирмаслик мақсадида қўлидаги эгри қиличини у ёқ-бу ёққа сермаб ўйнатиб турарди.

Ажал устига ўз оёғи билан келиб, кўрсатган жасоратининг охири беҳайр тугамаслигини олдиндан билган йигитнинг ҳануз душман олдида қилич ўйнатиб туриши Блоквилни қойил қолдирди. Шу туришида ҳозир туркман йигити эртақлардаги паҳлавонни эслагарди.

Сарбозлар қўлга тушган туркманни бирпасда қушнинг қанотини юлгандай тинчитиб ташлашлари мумкин эди. Бироқ, саркардаларнинг бири уни тириклай қўлга олишни буюрди.

Бош саркарданинг шахсан ўзи ва унинг энг яқин сартиби шу ерда пайдо бўлиши туркманнинг атрофини ўраб олган сарбозларга янги руҳ, қувват бағишлади. Улар яна ҳужумга ўтмоқчи эди, аммо туркман билан шахсан ўзи савол-жавоб қилишни хоҳлаган Ҳамза Мирза сарбозларга: «Тўхтанглар!» дея ишора қилди.

Қаттиқ чарчаган ва ҳансираб қисқа-қисқа нафас олаётган туркман эгри қиличининг учини ерга тираб, бир қўли билан манглайининг терини артди.

«Терлашга арзигулик иш қилдинг!» — деб пи-чирлаб қўйди Блоквил ўзича.

Туркманнинг ўнг қулоғи орқасидан кип-кизил қон сизиб, бўйини аралаш кўкрагига оқиб тушмоқда эди.

Яраланган, қулоқсиз, бурунсиз қолган, ёки қилич зарби қалтисроқ тушиб озор чекаётган сарбозларнинг дод-войларини ҳисобга олмаганда, атроф жимжит бўлди. Сарбозлар, сардорлар, ҳатто, шахзоданинг

ўзи ҳам ўлкаси оғзидан чиққудек нафас олиб турган туркманни зўр қизиқиш билан кузатишарди.

Ҳамза Мирза билан қисқагина маслаҳатлашиб олгач, Қора сартиб тутқун туркмандан сўради.

— Отинг нима?

— Мен — Ортиқ арсариман!

— Шерикларинг кимлар эди?

— Шерикларимнинг иккаласи сизнинг йигитларингиз эрлигини кесиб ташлаган дўстларим эди. Улар ўзларининг туғилмай қолган фарзандларини деб ёв бошини кесмоқ учун отга чиқиб курашишди. Улар мақсадларига етдилар. Армонлари қолмади...

Туркман айтган гапларнинг маъносига тушунмаган Ҳамза Мирза ёнбошида турганларга саволомуз қаради.

Савол жавобини яхши англаган Қора сартиб шошилди.

— Ёруф жаҳонда яшагинг келадими?

— Ёруф жаҳонда яшагим келгани учун ёвга қарши от миндим.

Шу пайт чап қулоғининг ярми кесилган, устбошидаги қон томчилари қотиб қолган бир сарбоз кўпчилик орасидан ажралиб чиқди-да, қиличини суғуриб Ортиқ арсарига ҳамла қилди.

Бу ердан энди тирик чиқа олмаслигини билган туркман қилич йўналишидан ўзини олиб қочмади. Қилич сермашда адашган сарбознинг зарби Ортиқ арсарига тегмай, қилич навкар кўлидан отилиб чиқиб ён томонга тушди. «Асирни тириклай қўлга олинглар!» деган фармонни бажармоқчи бўлган сарбозлардан бири тушган қилични кўлига олган юртдошининг кўлидаги қуролини ўз қиличи билан уриб тагин ерга туширди.

Блоквил бошини чайқади: «Мен шу пайт Ҳамза Мирзанинг ўрнида бўлганимда, бу мард туркманга қолган умрини совға қилган бўлардим. Инсон кўзи олдидан пашша учиб ўтса-да, ҳеч бўлмаганда киприклари билан кўзини юмиб олади, бироқ очиқ қўймайди. Туркман эса қилич зарб билан унга урилаётганда ҳам ўзини олиб қочмади...»

Ҳамза Мирза «хоҳлаганингизни қилинглар» дегандай, ҳеч қандай буйруқ бермасдан чодирини томон юра бошлади. Тўсатдан унинг назари ярадор сарбозларга тушгач, орқасига қайрилди. Қора сартиб, шаҳзода туркманга қандай жазо бериш лозимлигини айтиш учун қайрилди, деб ўйлади. Бироқ Ҳамза Мирза кўпчиликнинг ичида обрўсини тўкмоқни истамагандай, Қора сартибга қаради-да, паст товуш билан шундай деди:

— Тўрт нафар туркманнинг шунча тўс-тўполон кўтариб, сарбозларни қийратишга имкон бериб қўйганинг учун сени отга судратиш ҳам камлик қилади!

Бош саркарданинг бу сўзларини ўзидан бошқа ҳеч ким эшитмаган бўлса-да, Қора сартибнинг туси ўзгариб кетди. Шу вақтнинг ўзида унинг миясига: «Туркманни отга судратиб ўлдириш лозим», деган фикр келди.

Саркардаларнинг бирига шу ҳақда буйруқ берди.

Эрон қўшини ичидаги сардорлар, мингбошилар ичида Ҳамза Мирзадан бошқа ҳеч ким Қора сартибнинг буйруғини икки қилолмасди. Шу сабабли ҳам шаҳзодадан эшитган нохуш сўзларнинг аламини Ортиқ арсаридан тезроқ олиш мақсадида, Қора сартиб бош саркардани чодиригача кузатиб борди-да, сўнг дарҳол изига қайтди.

Икки ўрам ип билан бир жуфт от келтирилгач, янгидан ўтказилажак «Бекзодалар томошаси»ни олдиндан англаган Блоквил Эрон саркардаларининг ишларига қаршилиқ кўрсатишга ҳаққи бўлмаса-да, қалбининг тўрида пайдо бўлган умидли фикрни амалга оширишга интилди.

— Жаноб! — деб у Қора сартибга шоша-пиша мурожаат қиларкан. — Уруш шароитида душманингни афв қилиш йўли билан ўзингникиларни ҳам ўлимдан сақлаб қолишга йўл очилишини сиз яхши биласиз!

Қора сартиб ёнидаги навкарбошига топшириқ бераётган киши бўлиб вақтни ўтказа бошлади.

Бир томондан, французнинг шунчаки содда кўринган, бироқ сартиб шошиб тургани учун бош оғриғишни истамаётган бу фикри маъқул кўринса-да, бунга сартиб бефарқ қаради. Унинг бу ҳаракатида «хоҳласам омон қолдираман, хоҳламасам жазо бераман» дегандай маъно бор эди. Чунки сартиб ўзини Блоквил билан аввал ҳам суҳбатлашган вақтларида французнинг ҳаққоний фикрларини кўпинча эътиборга олмаётгандай тутарди. Сартиб бу гал ҳам ўзининг разилона қалбини яна бир марта очишни маъқул билди.

— Жаноб капрал, қани йўқолинг бу ердан! Гаши айлангириб туришнинг нима ҳожати бор?! — вишиллади у.

— Мен, мана шу асирни кечадан олдинги кундаги тўқнашувда туркманлар кўшинимиздан асирга олган эронликларнинг бири, балки икки нафари билан алмаштира оласиз, демоқчиман.

Қора сартиб тиржайдими, қовоқ уйдими француз тушунмади.

— Навкарларимиз ёвга арзимаган яра солишгаям улгурмай асир тушдилар. Бу туркманнинг нималар қилганини сиз ўз кўзингиз билан кўрдингиз-ку, жаноб капрал!

Теварак-атрофга яна бир бор қараб қўйган Блоквил унинг фикрини тасдиқлаб бош қимирлатди:

— Бу сўзингиз, жаноб сартиб, жуда тўғри. Тўртта туркман бутун бир кўшинга бало келтирди, саросима солди. Лекин ўз одамларимизни ҳам эсан чиқармаслигимиз лозим.

Қора сартиб Ортиқ арсарига нафратомуз тикилди.

— Уни бир асиримиз билан алмаштириб, жонини сақлаб қолсак, дўзахга кирадиган одамни жаннатга юборгандай бўлмаймизми?

— Бироқ сиз ўз сарбозларингизнинг бирини ўлимдан қутқариб қолсангиз, бу — кўшинни бир навкар билан кўпайтирган бўласиз, шуни ҳам ёддан

чиқарманг! Ҳарбий ҳаракат вақтида бор бўлган барча имкониятлардан унумли фойдаланмоқ даркор, сартибим.

Қора сартибга сўнги сўз, айниқса, ёқиб тушди. Аммо у французнинг берган оқилона маслаҳатини бир тийинга олмаслигини кўрсатиб кўйини учун «Бошланглар!» дегандай ишора қилди.

Кўли боғлиқ Ортиқ арсарининг ҳар иккала оёғига ҳам ип қаттиқ туғиб боғланди. Ипларнинг иккинчи учи эса иккита отнинг бўйнига илдирилди. Сўнгра отлар бир вақтнинг ўзида қаттиқ қамчиланди.

Ҳали Қораёндан қожорлар томон кафанини белига ўраб келар экан, Ортиқ арсари ўзининг ўлими олдидан Қуръони каримдан сура ва оятлар ўқиб чиққани сабабли, ҳар қандай оғир жазони ҳам ҳеч иккиланмай кутиб олишга тайёр эди. Бироқ, у ҳозир ўзига-ўзи берган бардош ва мардлик ваъдаси устидан чиқа олмади. Начора. Бу ерда дунёнинг энг мард кишиси ҳам, агар ақл-онги ўзида бўлса, Ортиқ арсарини ожизликда айблашга ҳаққи йўқ эди.

Ниҳоятда оғир жазоланиш туйғуси ҳозир туркманнинг эрк-ихтиёрини ўз измига олди. Ортиқ арсарининг инсонга хос бўлмаган даҳшатли қичқириғи Блоквилнинг вужуд-вужудини қаттиқ титратиб юборди. Бу товуш, ҳатто, Ортиқ арсарининг хотини айириб, оёқларини гавдасидан юлиб ташлаш учун сағрисига қаттиқ қамчи урилган отларни ҳам даҳшатга солганди. Отларнинг кишнаб чиқарган мудҳиш овозлари шундан далолат берарди.

Ғарб томонга чоққирган тўриқ от Ортиқ арсарининг гавдасидан узилган бир оёғини ипга судраганча кўздан узоқлашиб кетди. Жазога тортилган туркманнинг фарёди энди бошқа эшитилмади.

Тўриқ отнинг изидан ҳар томонга қон сачратиб, чанг-тўзонда судралиб бораётган якка оёққа кўзи тушган Блоквил бундай даҳшатли кўрилишга чидай олмай, икки кўли билан бошини тутганича ўтириб қолди.

*Ҳар кун и ўтин, молларга ўт олиб келиш
учун сахрога бориларди. Ҳар сафар ҳам хачир,
от ёки одамлар ўғирланарди. Эндиликда ўқ-дорини
ҳам эҳтиёткорлик билан сақлашнинг
иложи бўлмай қолаётган эди.*

Жорж БЛОКВИЛ хотираларидан

Ҳамза Мирза Хишмат Давланинг ўзини тутиши Мурғоб дарёси қирғоғида кўч-кўронли улкан кўшин билан Марв вилоятини бўйсундириш учун юборилган бош саркардага ҳечам ўхшамас, шаҳзода дарё бўйига узоқ вақт дам олишга чиққан одамга менгзарди.

Блоквилнинг эшитишига кўра, Ҳамза Мирза Насриддин шохнинг жияни эди. Шу сабабли француз унинг маъно-мақсадсиз ҳаракатларидан икки хил хулосага келди: биринчидан, йигирма минглик кўшинга минг-минглаб от, туя, хачирга қанчадан-қанча сармоя сарф қилиб, кунини бемақсад ўтказса-да, шаҳзода ўз тоғасидан қаттиқ гап эшитмаслигини биледи. Иккинчидан эса, Ҳамза Мирза туркманларнинг кучини ожиз деб ўйлаб, уларга нописандлик билан қарайди. Ана шу иккинчи масалада Блоквил шаҳзоданинг фикрини, айниқса, нотўғри деб ҳисобларди. Блоквил улкан кўшинга кўмондонлик қилиб, ғалаба ва мағлубият, алам ва қувончларининг барчасини бошидан ўтказган кекса аскар эмасди. Нар и борса, йигирма саккиз ёшли капрал душманининг арзимас кучини нописандлик билан «шу ҳам кучми» деб қараб, буни урушга қуролсиз кириш билан баробар, деб ҳисобларди. Тўғриси, Блоквил така туркманларнинг қанчалик куч-қудратга эгалигидан ҳам беҳабар. Бироқ ҳарбий ҳаракатларда ғалабани куч-қудрат эмас, балки ҳийла, жасорат, ҳарбий фаросат таъминлайди.

Туркманларда ҳийла ҳам, жасорат ҳам бор экан — Блоквил мана шуни яхши билиб олди.

Буни бугунги тонги ҳужум ҳам исботлади. Бу ҳужум Эрон кўшини гавдасига битмас яра сололма-

ган бўлса-да, ҳар ҳолда, туркманларнинг руҳига руҳ қўшиб, қожорларнинг кайфиятини туширгани аниқ.

Блоквилнинг бугунги тонг олдингилардан ҳам ноқулай кечажагини, жиддий воқеа-ҳодисаларга бой бўлажагини тахмин қилди. Эндиликда навкарлар Қораёп томонга эмас, балки қўшиннинг асосий қисми жойлашган Пўрсиқалъа тарафга ўтин-чўп йиғиш учун боришга ҳам қўрқиб қолгандилар. Марвдан ярим фарсах нарига чиқадиганлар ҳам ёки ем-хашак, ўтин йиғадиганлар ҳам ёнига фақат яроғли отлиқлар қўшиб қолмай, балки бир-иккита тўп ҳам қўшиб судрайдиган бўлдилар. Бу ҳам француз капралининг, Эрон қўшини руҳиятига раҳна етди деган тахминининг тўғрилигини тасдиқларди.

Эрон қўшини қўмондони «Қўвшутхон биз билан уруш қилишга журъат этолмайди, у, албатта, бизга таслим бўлади» деб ўйларди. Блоквил эса бунини ҳаётда тасдиқ бўлмайдиган гумон, ҳавойи хаёл деб ҳисобларди. Ахир, қўл қовуштириб Эронга тобе бўлишга кўникадиган одам, яъни Қўвшутхон, йигирма олтинчи июлда Марв атрофда эронликлар билан дастлабки тўқнашувини ўтказармиди? Йигирма саккизинчи июль кунини тонг саҳарда тўрт нафар фидойи туркман отлиғини уйқуда ётган эронликлар қўшини устига юборармиди? Улуғ хоннинг бу хил саъй-ҳаракатлари душман кучини текшириш, руҳий жанговарлигини синаб кўриш учун қилинган ҳарбий ҳийлалардан эди. Қўвшутхон охириги ҳарбий ҳаракат натижаларининг ўзи учун оғир гуноҳ бўлиб қолмаслигини ҳеч қачон эсдан чиқармасликка ҳаракат қилаётган эди.

Жорж Блоквил така хони Қўвшутхоннинг ҳийласидан эронликларнинг тўғри хулоса чиқармаётганлигига ҳайрон эди. Ҳамза Мирза ҳам, Қора сартиб ҳам Марв босиб олингандан бери туркманларнинг тун қоронғисидан амалга ошираётган қисқа ҳужумларидан хулоса чиқармаяпти! Кундуз кунини шаҳардан озгина чиқилса бас, такалар овоз чиқармай келиб таппа босадилар, қарабсизки, шу тариқа йўқотилган навкарлар сони ҳам юздан

ошиб кетди! Такалар икки дона сарик тўпни ўқ-дорилари билан олиб қочсалар-да, эронликлар яна тўғри хулоса чиқаришмади. Аксинча, беклар, сардорлар, сипоҳилар ўзларининг ёт тупроқда эканлигини буткул эсдан чиқариб, от чоптириб мусобақа уюштириб юришибди, ов қилишади, шикорга чиқишади, кайфу сафо қилиб юришади. Кунлар, ҳафталар, ойлар эса ўтиб борарди.

1860 йилнинг саккизинчи сентябрь куни эрта билан Ҳамза Мирза чодирининг теварагида ғимир-ғимир, ғала-ғовур кўнайиб, одамлар тўплана бошлади. Нима гаплигидан хабари йўқ бош саркарда енгил кийим-либосларда баланд чодирдан ташқарига чиқди.

Кўшин бошлиқлари, беклар, мулла-муфтийлар, ошпазлар — барчалари олдинма-кетин эгилишиб, шаҳзодага таъзим қилдилар. Улардан сал узоқроқда бир гуруҳ хизматкорлар тўдаси ҳам бор. Уларнинг ёнида узун қўруқлари ерга тегиб турган, қоринлари ичига ботган, шалпангқулоқ този итлар бир-бирларига суйкалишиб турарди.

Тозиларга кўзи тушган Блоквил шаҳзоданинг яна Саидносир қамишзорига ёки Пўпушқумнинг баланд қум барханларига қуён овлаш учун отланаётганини тушунди.

Хизматкорлардан бири бедов отнинг жиловидан тутиб, бири от ёлига ёпишиб, яна бири шаҳзода оёғи остидаги узангига айланиб, Ҳамза Мирзани қўлларидан кўтаргандай отга миндиришди. Бироқ ҳайбатли оқ бедов ҳали юриб улгурмасданок, туркманлардан элчи келганлиги тўғрисида хабар бўлди.

Ов сафари бошланмай туриб тўхтагани учун Ҳамза Мирза бу хабардан жаҳли чиқиб отиши хайдаса керак, ёки туркман элчисининг бошқа бирор куни келишини айтиб кетса керак деб ўйлаганлар адашдилар. Тахмин бутунлай бошқача чиқди. Қайтанга ушбу хабарни эшитиб, Ҳамза Мирзанинг кайфияти кўтарилгандай бўлди. У дарҳол отдан тушди. Оёғи ерга тегар-тегмас:

— Охири тақдирга тан беришибди-да! -- деб қўйди. Унинг овозида ҳам кайфичоғлик сезилди. Атрофдагилар енгил нафас олдилар.

Шахзоданинг ёнида турган Қора сартиб ҳам кек билан тиржайиб:

— Кучларининг тенг келолмаслигига ниҳоят ақллари етиб, тавбасига таянишибди-да, улар, -- дея бош қўмондонга ялтоқиланди. У Ҳамза Мирзанинг қўлидаги қамчини таъзим билан олди-да, хизматкорларга тутқазди.

Блоквил Қора сартибнинг жадал ҳаракатларини кузатар экан, хаёлига дарҳол: «Битта гавдада икки одам жойлашса жуда ғалати бўлар экан», деган фикр келди.

Ҳақиқатан ҳам Ортиқ арсарига жазо берилган вақтдаги ҳукмфармо Қора сартиб билан ҳозирги Қора сартиб — бутунлай бошқа-бошқа кишилар эди. Ўша вақтда чаноғидан чиқай-чиқай деб турган ваҳший кўзлар ҳозир мўмин-мусулмоннинг кўзларига, ернинг юрагини ёраман деб тапланган ўша арслон ғазабли қадамлар бугун мушук одимига, ўшандаги тик қоматлар энди букри гавдага айланганди. Ҳатто, сартибнинг ўткир тиканакдай тиккайган қора мўйловлари ҳам энди шалпайиб қолгандай кўринарди.

Ҳамза Мирзанинг орқасидан чодир томон қадам ташлаган Қора сартиб Блоквилнинг ёнидан ўтаётиб ўзи билан ўзи сўзлашгандай шивирлади:

— Ҳамза Мирзанинг сиёсати ана шундай натижага олиб келди, жаноб канрал. Мен бу тўғрида сизга кўп марта айтгандим.

Кўп вақт ўтмай, овга бориш ниятлари амалга ошмагач, тўдалашиб турган сипоҳию беклар орқасидан ўрта бўйдан балад, узун тўну белбоғли, бошига қора силкма телпак кийган туркман пайдо бўлди. Унинг ёнида ёши элликларга яқинлашган яна бир одам бор эди.

Ов-шикор кийимларини алмаштириб, чодирдан ташқарига чиққан Ҳамза Мирза, элчини ичкарида қабул қилишга майли бўлса-да, меҳмонларнинг етиб

келганини кўргач, ялтиллаб турган тўнининг зар белбоғидан икки қўли билан тутганича гердайиб тураверди.

Туркман элчиси олдиндан танишдай тўғри Ҳамза Мирза томонга юрди. У бош саркардага икки қадамча қолганда тўхтади-да, бошини эгиб унинг ҳурматини жойига қўйди.

— Ассалому алайкум, улуғ ҳурматли шаҳзода!
Ҳамза Мирза саломга алик олди.

— Мен туркман холи Қўвшутхоннинг ҳузуридан махсус келган элчидан, муҳтарам шаҳзода!

— Биламан, — деб Ҳамза Мирза мулойим жилмайди. — Бундан бир ой олдин келармикансиз деб ўйлаган эдик. Албатта, зарур ташвишларингиз чиққан бўлса керак-да.

Бош саркарданинг киноя оҳангига ўзини тушунмаган одамдай тутган элчи бир-икки марта бош силкитиб қўйди.

— Тўғри айтдингиз, марҳаматли шаҳзода! Ростини гапирдингиз. Янги манзилга кўчдик. Уй-жой тикладик, ўрнашдик, мол-ҳол, қўй-эчки, от-туяларга қўралар қурилди, хуллас, ташвишимиз ўзимизга етарли бўлди.

Бу жавоб бош саркардага маъқул келмади, ёмон таъсир қилди, шу сабабли у овозига куч бериб:

— Исм-шарифингни айт! — деди.

— Менинг исмим Тоҷик сардор. Йўлдошимнинг исми мулла Эгамберди. Таржимонимиз бўлади. Иккаламиз ҳам Қўвшутхоннинг хос кишилариданмиз¹.

— Қандай хабар келтирдиг? — Ҳамза Мирза бу саволни жим бўлиб турмаслик учун шунчаки айтди. Чунки унинг фаҳмлашича, туркман элчиси олиб келган хабар айтилмаса-да, тушунарли эди.

¹ Атоқли адиб Берди Кербобоевдан эшитишимча, Ҳамза Мирзага Қўвшутхоннинг хатини элтган элчи — Туркмастон халқ комиссарлари советининг бошлиғи Қайғисиз Отабоев (1877–1937)нинг отаси бўлган экан (муаллиф изоҳи).

Тожкўк сардор жавобга шайланди. У чап қўлтиғидан олган қоғозни таъзим билан Ҳамза Мирзага узатди.

Ҳамза Мирза қоғозни олди-да, ёнбошида турган Қора сартибга узатди:

— Ўқи!

Думалоқланган сариқ қоғозни дарҳол текислаган Қора сартиб, бош қўмондон томон бошини қийшайтириб хатни ўқий бошлади. Унда шундай ёзилган эди:

«Така хони Қўвшутхон ибн Аваздурди номидан маълум бўлсинким, эй Ҳамза Мирза! Эй Қора сартиб! Эй шаҳзода ва сипоҳилар! Сизлар Насриддиншоҳ қўшинига бош бўлиб, қанчадан-қанча маблағ сарфлаб, бизнинг юртимизга келибсиз. Сизлар бизга хабар юбормай, неча ойлаб кўҳна харобалар ичида нима ишлар қилиб юрибсизлар? Агарда сизларда урушмоққа мойиллик бўлса, келинглар, курашайлик. Ёки сизлар кўҳна харобазордаги хачирларга мойиллик кўрсатиш учун келган бўлсангизлар, у вақтда бизнинг Марв юртимизнинг баракатини қочирманглар-да, келган томонингизга жўнанглар. Мақсадингиз хачирга мойиллик кўрсатиш бўлса, нима, сизнинг ўз юртингизда кўҳна харобалар йўқми?!»¹.

Ҳамза Мирзанинг дами ичига тушиб кетди. Бундай ҳақоратомуз хатни баланд кўтаринки товуш билан ўқиган Қора сартибнинг эса бутун вужуди титради. У олдин шаҳзодага, кейин эса Тожкўк сардорга тикилди. Унинг икки одамга қараши ҳам икки хил кўринишда эди: шаҳзоданинг юзига кечирим сўрагандай ҳолатда, бечораҳол кўринишда қараган бўлса, элчининг юзига ғазаб ва нафрат билан қаради. Ичида эса «бундай мазмунда хат олиб келтиргани учун шаҳзода ҳозир элчининг бошини

¹ Қўштирноқ ичида келтирилган хат Берди Кербобоевнинг «Қайғисиз Отабой» романидан олинди. Бу матн бизнинг халқ орасида юриб тўплаган материалларимиз билан сўзма-сўз тўғри келади (муаллиф изоҳи).

сапчадай юлиб ташлашга буйруқ беради. Ҳақоратомуз хатни бунчалик баланд овозда ўқиганим учун мени ҳам тинч қўймаса керак...» деб ўйлади. Бироқ, у ўзига қандай жазо берилишини олдиндан тахмин қилолмади.

Қора сартиб кутган ғазабдор ҳаракатлар рўй бермади. Ҳатто, Ҳамза Мирза бу мактубнинг қаҳр-ғазаб қўзғатганини ҳам ошкор қилмади. Қайтанга олдингидан ҳам мулойим оҳангда элчига савол берди:

— Қўвшутхон ўз ўлимини бўйнига олибдими, элчи?

Тожкўк сардор жўнгина жавоб қайтарди.

— Аҳли одамзоднинг жони омонатдир, муҳтарам шаҳзода.

— Бу билан нима демоқчисиз?

— Бу билан демоқчиманки, фақат туркман хони Қўвшутхонгина эмас, дунёга келган аҳли банда жонининг омонатлигини бўйнига олмоғи керакдур, муҳтарам шаҳзода! Ажал деб аталган нарса — Оллоҳ яратган барча жонли жонивору одамзоднинг бошига тушадиган қисматдир.

Элчининг сўзларига жиддий диққат қилмаган Ҳамза Мирза:

— Қўвшутхоннинг хатига мактуб билан ҳурмат билдирайликми ёки оғзаки жавоб берайликми? — деди.

— Бизлар учун бунинг фарқи йўқ, муҳтарам шаҳзода. Мактуб берсангиз — мактубни олиб кетамиз, оғзаки жавоб айтсангиз — сўзингизни топширамыз.

Ҳамза Мирза ғазабнок ички фикрини табассумга ўраб сиртига чиқарди. Бундай бемаза хат олиб келган элчининг қайта-қайта «муҳтарам»лаб туришига, мана шундай ўзига хос табассум билан баҳо беришни лозим топди.

Шундай бўлса-да, шаҳзода ўзини бир муддат ҳам осойиш тута олмади. Унинг лаблари титраб, яноқлари уча бошлади.

— Сен хатнинг мазмунини бу ерга келмасингдан олдин билармидинг, эй элчи?

— Билар эдим, — Тожкўк сардор тўгрисини айтди, — бу хат ёзилаётганда мен ҳам тепасида турганман. Ҳурматли Қўвшутхон хатнинг ҳар сўзини кенгашиб, маслаҳатлашиб ёздирди.

Жавоб бош саркардага болға билан ургандай таъсир қилди. Демак, хатдаги бемаъни сўзлар биргина Қўвшутхоннинг ўз фикри бўлмай, балки бутун така туркманларининг Ҳамза Мирзага бўлган муносабатини англатар экан-да?!

— Бу хатни қўлтиғингга солганингда хат ўрнига илон солаётирман деб ўйламадингми? Сен молбоқар ё подачи эмас, элчи бўлиб келдинг-ку, ахир?!

— Бизнинг элда «Элчига ўлим йўқ» деган ҳикматли сўз бор, муҳтарам шаҳзода. Шунинг учун ҳам...

— Маъқул! — деб Ҳамза Мирза Тожкўк сардорнинг сўзини бўлди. — Қўвшутхоннинг мактубига жавоб шундай бўлади: Хонингизга айтинг, эл-юртига, бола-чақасига раҳми келмаётган бўлса, мактубдаги сўзлардан сўнг курашга тайёрланиб, отига мишаверсин!

— Туркман доимо от устида, муҳтарам шаҳзода!

— От устида бўлса, кимнинг қаерда хачирга мойиллик кўрсатишини мен ўзим айтаман, иншооллоҳ.

— Биз ҳам Оллоҳ деймиз...

— Оллоҳ деган бўлсангиз, Қўвшутхон ўзининг тепасида отларимизнинг чанг-тўзонини, албатта, кўради, элчи!

Ҳамза Мирзанинг сўнги гапига ҳам муносиб жавоб беришга тайёр турган Тожкўк сардор бу гал хотиржам деди.

— От тепкисини от кўтаради, шаҳзода!

Қора сартибнинг қўлида титраб-шитирлаб турган қоғозни олган Ҳамза Мирза Тожкўк сардорнинг «Элчига ўлим йўқ» деган сўзини эсга олди, шекилли:

— Элчини омон-эсон кузатиб қўйинг! — дедида, шартта орқасига ўгирилди. Унинг гавдаси баланд чодир эшиги орқасида кўздан ғойиб бўлди.

Қора сартиб бўшашганича:

— Худога минг бор шукур! — деб юборди.

Сафар ойининг 25-сида полклар эшагу хачирларга озиқ-овқат юклаб, усти тўпли 24 та аравани ҳам судраб, Марвнинг чеккасида ҳарбий ҳолатга келтирилди. Эртасига Эрон қўшини такалар қўргони томон ҳарбий юриш бошлади.

Саид Муҳаммад Али ал-ҲУСАЙНИЙ

Туркманлар бир у ёғимиздан, бир бу ёғимиздан кетма-кет ҳужум қилиб тинчлик бермай қўйишди. Улар бизнинг бир қанча навкарларимизни ўлдиришиб, 15 та туяга юкланган ўқ-доримизни ўлжа қилиб кетишди.

Жорж БЛОКВИЛ хотираларидан

Кўвшутхоннинг Тоҷкўк сардор орқали юборган хати Ҳамза Мирза Хишмат Давланинг қалбини ари уясига айлантирди, алғов-далғов қилиб юборди. Ҳаракатга келган захри кучли ариларнинг эндиликда ташқарига отилиб чиқишига шубҳасиз сабабчи эди. Уларнинг қачон, қаерга қараб учинлари ҳам маълум эди.

Туркман элчиси орқасига қайтиши биланоқ, Ҳамза Мирза олдинги фикрини ўзгартирди. Шикор сафарини Қораёп юриши билан алмаштирди. Тўпу милтиқлар назоратдан ўтказилди, карнай-сурнайларнинг чанги артилди, отлару хачирларга ем-хашак берилди, суғорилди.

Ҳамза Мирзанинг хулосасига кўра, Марвдан Қораёп оралиғидаги уч фарсахча йўлни омон-эсон босиб ўтган қўшин, такаларнинг қўргонини узоғи билан икки соат давомида йўқ қилинган, шомда ёки эртасига орқаларига қайтишлари керак эди.

Ўзини саранжом-сарийшта биладиган Қора сартибнинг кўрсатмасига мувофиқ, қўшин учун зарур бўлган кўп кунлик қурол-яроғ, озиқ-овқат ҳам қўшин билан бирга олиб кетиладиган бўлди.

1860 йил ўнинчи сентябрда кожорларнинг улкан кўшини Қораёпга юриш бошлади. Марвда қолдирилган кўч-кўрон, озик-овқат, ҳарбий анжомларни кўриқлаш учун сартиб Оға Ризохон Ажданбоши раҳбар қилиб қолдирилди. Унинг қарамоғида иккита махсус полк ҳам бор эди. Қазвинликлардан иборат ёлланма сарбозлар ҳам ана шу иккита полкка ёрдамчи куч сифатида қолдирилди.

Оға Ризохон Ажданбошининг бурчи фақат қалъани кўриқлаш бўлмай, шомда ёки эрта-индин орқага қайтишлари кутилаётган сарбозларга иссиқ озик-овқат тайёрлаш, мол-ҳолга ем-хашак йиғишнинг ташвиши ҳам тонширилган эди.

Кўшин ҳаракатга тушиб, Марвдан чиқди. Унинг боши ҳам, кети ҳам кўринмас эди. Кўп вақтдан буён осмондан тушган намни кўрмаган навкарларнинг, хайвонларнинг юз-кўзи тупроқдан кўтарилган оқиш чанг-тўзондан таниб бўлмайдиган даражага етди. Дарахту буталарнинг ранги оқариб қолди. Йўл чеккаларида, ариқ бўйларида ўсиб ётган қовоқ ўсимлиги япроқлари устига тушган чанг-тўзонни кўтаролмай, шалпайиб қолди. Ҳатто, қушу мусичалар ҳам уяларига бикиниб олишга мажбур бўлдилар.

Қожор кўшинлари аравада олиб бораётган йигирма тўрт дона сариқ тўпнинг силжиб бориши, айниқса, ваҳимали эди. Эронийлар унинг қора кучидангина эмас, балки баданга қўрқинчли титроқ соладиган, хавф туғдирадиган чанг-тўзонидан ҳам фойдаланиб, туркманларнинг кўнглига ваҳима солмоқчи эдилар. Марв тупроғи кўп замонлардан бери, балки Чингизу мўғуллар давридан сўнг бундай хайбатли воқеага шохид бўлмаган эди.

Икки юзтача беквачча ва сипоҳилар тўдаси кўшиннинг асосий бўлагидан товуш етадиган ма-софада узоклашди. Уларнинг айримлари оқ бедов отли Ҳамза Мирзанинг олдинда бораётганига қарамай, бачкана ҳаракатлар қилишарди. Эрон кўшини важоҳатидан қўрқиб, бор нарсалари ҳам

тўла йиғилтирилмаган, шоша-пиша, чала-чулша қилиб ташлаб кетилган қишлоқлар ичидан ўтаётганда ҳам сарбозлар шунчаки ўтмас, ҳеч бўлмаганда, деворга илиниб турган, теридан тикилган қоп ёки эсдан чиқарилган сузмахалталарни пичоқ ва ханжарлар билан тилка-поралаб ўтишар, пахса деворларни тегиб-йиқиб кетишарди. Гапнинг қисқаси, Марвни курашсиз эгаллаб, шуҳрат васвасаси ила гердайган сарбозлар жуда зерикканларидан ўзларини шу йўл билан совитишарди.

Марвга бостириб кирган куни Техронда ҳам, Ҳамза Мирзанинг туғилган жойи Хуросонда ҳам дабдабали тадбирлар ўтказилганлигини сарбозлар эшитган эди. Энди улар туркман тупроғида роса базм-байрам қилишиб, кайфу сафога берилдилар. Ғалаба нашидаси, ғалаба кайфияти ҳозир ҳам давом этаётганди. Гўё, олдиларида ўқ отиш, қилич сермаш билан машғул бўладиган рақиб учрамагач, сарбозлар ёнбошларидан энди мушук ўтса ҳам унга тиф теккизмасдан ўтмас эдилар.

Бироқ мусулмон давлатларининг барчасида ўчоқ, қозон, дастурхонга алоҳида ҳурмат-эътибор қаратилишини билган Блоквил Ҳамза Мирзанинг изидан илгарилаётган бир навкарнинг ўчоқ ёнида тўнтарилиб ётган қозонга милтиқдан ўқ отганини кўриб ҳайрон қолди.

— Қозонга ўқ узиш гуноҳ эмасми, эй сарбоз? — деди. Навкар саволни эшитмаганга олди. Капрал шунда: «Мусулмон мусулмоннинг қозонига эмас, нақ ўзига ўқ узмоқ учун тўп судраб боряпти, ахир!» деб ўз саволига ўзи жавоб бериш билан қаноатланди.

Кўшин ҳаракатини бошқариб бораётган Қора сартиб Блоквилни кўргач, от жилловини тортди. Қора сартиб кечадан бери кўришмагани учун француз билан яхши кайфиятда саломлашди, ҳол-аҳвол сўради. Унинг руҳи кўтаринки эканлигини ҳаракатларидан ҳам сезиш мумкин эди. Қора сартибнинг от устида ўзини тутиши ҳам ниҳоятда бошқача эди.

Эгригузар кишлоғида кимирлаган жон йўқ эди. Ўлжадан махрум қолганини сезган сартиб, молхона ёнбошида бўйинини олдинги оёқлари устига қўйиб ётган итни кўргач, эски қилиғи бўйича:

— Анови ётган итни кўряпсизми, жаноб кашрал? — деб сўради.

— Кўряпман, жаноб сартиб.

— Унда, сизга бир саволим бор.

— Айтинг, жаноб сартиб, билсам жавобини берман.

Қора сартиб Блоквил учун мутлақо кутилмаган саволни топди.

— Ватан учун одам вафодорми, итми?

«Бу қанақа гап бўлди?» дея Блоквил эшитган саволини фикран қайтариб қўйди.

— Саволингиз жўн кўришса-да, ниҳоятда мураккаб савол, жаноб сартиб. Итнинг ҳам бевафоси бўлади, бироқ одамлар орасида итга нисбатан бевафолари кўпроқ учрайди.

Қора сартиб берган оддий саволига европалик олифта жавоб беролмаганлигига жуда хурсанд бўлди. Шундан руҳланган сартиб яна сўзида давом этди:

— Кўряпсизми, такалар юртига бевафолик қилишиб, киндик қони тўкилган жойларини ташлаб қочишди. Бироқ ит эса туғилган маконига вафодор қолиб, уларнинг орқасидан, ҳатто, эргашмабди ҳам. Қандай таъсирли воқеа, шундай эмасми?!

Блоквил бу ҳолатдан асосли маъно топмаган бўлса-да, ортиқча гапириб сартибга ижикилашни истамади, унга қарши фикр билдирмади.

— Э, ҳайвон ҳайвон-да, жаноб сартиб. Кетгиси келса кетади, бўлмаса ўрганган жойида ётаверади-да!

Жавобдан кўнгли тўлмаган бўлса ҳам, сартиб французга эътироз билдирмади. Бунинг ўрнига яна бир кутилмаган гапни бошлаб қолди:

— Ўша итни бир ўқ билан овозини чиқармай тинчитса бўладими?

Энди Блоквил сартибнинг истагига қарши фикр билдиришни маъқул топди.

— Сиз ватанига вафодор деб мақтаган итга милтиқ ўқталишни мен ҳам нотўғри деб ҳисоблайман.

Қора сартиб катта кўзларини ўйнатиб айёрона тиржайди.

— Мана, кўрдингларми, — деди у атрофидагиларга, — европаликларнинг тушунчаси бизникидан бошқачароқ бўлади. Аниқроқ қилиб айтганда, юзакироқ! — Сартиб французнинг ўзига қараб сўзида давом этди. — Душманнинг ватанпарварлиги биз учун энг катта хавфдир. Сиз буни эсингиздан чиқарманг, жаноб капрал!

— Э, ит ҳамма жойда ит, барибир, жаноб сартиб.

— Йўқ, жаноб капрал, мен сизнинг фикрингизга қўшилмайман. Ёғийнинг ити ҳам — душман!

Блоквил ҳеч нима демади.

Қора сартиб кўшоғиз фаранги тўппончасини белидан ечиб олди.

Шунчаки жўн бошланган гап маъносининг қонли фожиага айланаётганини фаҳмлаган француз бегуноҳ итнинг ўлдирилишини истамай:

— Нима қиласиз уни отиб?! — деди. — Оллоҳ ўзига бахш этган умрини ҳайвон яшасин-да!

— Отгим келяпти!

Блоквилнинг кўзи олдида оппоқ сочли сартиб ўжар болага айланди-қолди.

Блоквил итни ўлимдан озод қилиш учун энг сўнги илинжини ишлатди.

— У, ҳатто, ўзининг итлик бурчини бажариш учун биз томонга бир марта ҳуримади, отларимизни ҳам ҳуркитмади-ку!

Бу сўзлар Қора сартибга заррача таъсир қилмади.

— Ўзининг итлик бурчини бажармагани учун ҳам у ўлимга маҳкумдир!

Бундан бошқа ёлвориш — ортиқча эди. Блоквил ўжару қайсар сартиб билан даҳанаки баҳсини тўхтатди.

Ёнига келиб тўхтаган отликнинг важоҳати яхши эмаслигини сезгандай ит ўрнидан турди, бироқ ундан узоқлашгани билан ҳам омон қололмаслигини сизди, шекилли, қочмай, жойида қотиб қолди.

Қора сартиб тўппончасини ўқталди.

Беғуноҳ итнинг ўлишига жони ачиган Блоквил яна ўзини тутолмади.

— Олдинда катта жанг турибди, ит учун ўқ сарфламак...

— Ёғийнинг итини йўқ қилмоқ ҳам зафардир! — Ўз жавобидан кўнгли тўлган сартиб ваҳшиёна қилигини амалга оширди. Тўшпонча варанглаб овоз чиқарди.

Манглайни мўлжалга олиб узилган ўқ итнинг думига бориб тегди. Ит оғзини юқорига қаратиб, оғриқдан қаттиқ вангиллади. Кейин ўзини қийнаганни таниб олмоқчи бўлгандай отликларга томон раҳм-шафқат истаб қаради.

Ҳайвоннинг назари билан кўзи тўқнашган Блоквилнинг гавдаси титраб кетди. Итнинг кўзлари гўё инсон тилида сўзлай бошлади: «Сиз одамлар ўзаро урушиб-галашасиз. Мен беғуноҳ итда нима қасдингиз бор? Мен сизлардан кўрқиб жойимда, ҳатто, ҳуримасдан ётдим. Нима сабабдан мени отдингиз? Ёки сизлар беғуноҳни зор-зор қақшатишни касб қилиб олганмисизлар? Сизлар қачон инсон бўлар экансизлар, эй одамлар?! Сизларга қачон ақл киради? Ҳозир сизлар менинг баданимдаги азобли оғриқдан озгина тотиб кўрсангиз эди...»

Шу билан биргаликда, итнинг азоб-укубатлар акс этган кўзлари ўз дushmanи бўлган одамлардан ярасига малҳам истарди... «Эвоҳ, сен ишонувчан ҳайвон! Дардингга малҳам бўладиган инсон ичингга оловни тикдими?» Итнинг кўзларига кўзи тушиб, унинг нигоҳидаги зорни ўқиган Блоквил: «Сени отган мен эмас. Сени яралаган Қора сартиб!» деб бақариб юборишига сал қолди. Бироқ, ярадор итнинг

яна бор овоз билан ангиллаши Блоквилнинг овозидан олдин чиқди.

Ит сўнги дами-нафасини олиб, бутун кучини йиғиб ўз душманидан қасд олмоқчими? Ҳа, шунга ўхшайди. У қонларини оқизганича, Қора сартибнинг отига қараб сакради. Қўрқиб кетган от бирданига орқага тисарилди-ю, сартиб эгардан учиб кетди. Бироқ у йиқилган жойида ётганича, итга қарата яна бир марта ўқ узди.

Итнинг овози дарҳол ўчди. Жонивор бандидан узилгандай, отнинг бўйнидан сирғалиб ерга ағнади.

Ит сўнги нафасида ўзининг қасдини олишга улгурган экан. Қора сартибнинг тўриқ оти ақлдан озган кишидай турган жойида тўхтамай айлана бошлади. Бор кучи билан сакраган итнинг ўткир тирноқлари отнинг икки кўзини ўйиб олган эди.

Одам иккита бегуноҳ жониворни ҳам бир-бирига душман қилишга улгурди. Кўзлари ёруғ дунёни кўришдан маҳрум бўлган от турган жойида айланар экан, ўз эгасини босиб кетишига озгина қолди. Бош кийими билан тўппончасини қўлига олган Қора сартиб отнинг кучли туёқлари остида майиб бўлишидан ўзини зўрға олиб қочди.

Тўппонча товушига югуриб келган тўрт-беш нафар сарбоз ўлиб ётган итни кўриб ҳайрон қолишди. Улардан бири отдан сакраб тушди-да, Қора сартибнинг бедовини ушламоқчи бўлди. Юз-кўзи қора қонга бўялган от нўхтасига қўл теккандан чўчиб бир томонга сапчиди. У яна эгасини босиб олишига сал қолди.

Бўлиб ўтган ходисаларга ўзи гуноҳкор бўлганига қарамай, сартиб сарбозга ғазаб билан тикилиб уят сўзлар айтиб сўқинди. У чўзилиб ётган ит ўлигига олайиб кўз ташлади.

— Буларнинг итлари ҳам эгаларига ўхшаган экан-а!

Блоквил бу гапга нима деб жавоб айтишни билмади.

Қора сартибга бошқа от келтиришди. У француз билан ёнма-ён от ҳайдаб борар экан, яна олдингидек қайсарларча фикрини давом эттирди.

— Кўрдингизми, жаноб капрал?! Бояги итнинг нима учун ўлдирилганига энди ақлингиз етгандир?..

Блоквил яна сукут сақлади.

28

Туркманларнинг қўрғони дарёнинг ўнг томонида эди. Ундан берироқда кейин қурилганлиги аниқ кўришиб турган яна бир қўрғон бор эди. Ўша баландликнинг устига 1855 йилда Сарахс жангида Муҳаммад Аминхондан ўлжа олинган икки дона сариқ тўп чиқазилиб қўйилган эди. Асир тушган такалар ва қўрғонга кириб олган тил¹лар берган маълумотларга кўра, қожорлардан ўлжа олинган бошқа тўплар париги асосий қўрғоннинг олд томонида бўлиши керак эди. Такаларнинг нима учун бундай қилганликларининг сабабини эса қожорлар тушунмадилар.

Блоквил шундай тахмин қилди: — биринчи қўрғондаги тўплар қўлга тушганда-да, иккинчи қўрғондаги эронликлардан ўлжа олинган тўплардан отиб, ҳимояланиш мумкин. Туркманлар шуни ўйлабдилар-да...

Туркманларнинг қўрғонига Мурғоб дарёсининг чап қирғоғи томонидан қараб турган Қора сартибни Ҳамза Мирзанинг ҳузурига шошилинич чақирди. Сартиб бош саркардадан қилинажак ишлар борасида янги буйруқ олиб, дарҳол изига қайтиб келди.

Ҳамза Мирзанинг буйруғи куйидагилардан иборат эди: август бошларида туркманлар Марв теvarак-атрофига ўтин-чўп йиғишга борган сарбозлар қўлидан икки дона тўпни ўлжа олиб қолган, энди

¹ Тил — айғоқчи.

ўша тўпларни такалардан тортиб олиб орқага қайтариш керак, вассалом! Тўғри, уруш тамом бўлгач, бу тўпларни қурбонсизоқ қайтариб олса бўларди. Бироқ Ҳамза Мирзанинг фикрича, такалар қўрғони ўққа тутилганда, бу тўпларга ҳам зарар этиши мумкин эмиш. Бундан ташқари, эронликлардан ўлжа олинган тўплар туркманларнинг қўрғонида уларнинг руҳига руҳ қўшиб турмаслиги шарт! Учинчидан эса, уруш бошланмай туриб икки дона тўп орқага қайтариб олинса, туркманлар кайфияти тушиб урушга кирмасликлари ҳам мумкин.

Бош саркарда туркман тупроғида аллақачонлар мангу мазордан жой олган уч юзга яқин навкарнинг, бўлажак жангда ҳали қанчасининг дунёдан ўтиши номаълум сарбозларнинг жони учун ҳисобот сўрамаса-да, сариқ тўплар учун Насриддиншоҳ олдида жавоб беришига тўғри келишини биларди. Шу сабабли, урушга кирмасдан олдин энг ботир ва қахрамон навкарлардан махсус гуруҳ тузиб, тўпларни дарёнинг нариги томонидан ўзлари тарафга олиб ўтиш ғамини емоқда эди.

Дарёнинг чап қирғоғида эронликларга қарши қанча куч оёққа турганидан, қўрғон ва сариқ тўплар кимлар томонидан, қандай қўриқланаётганидан ҳеч ким етарли хабардор эмасди. Сарбозлар йиғилгунча, Қора сартиб офтоб ва йўлбарс қиёфаси акс этган байроқни ҳам ўз ёнида ола келишларини буюрди. Унинг нима мақсадда бундай қилганини ўзидан бўлак ҳеч ким билмасди.

Бироз ўтиб, Ҳамза Мирзанинг буйруғини амалга ошириш мақсадида ширин жонидан кечишга тайёр турган кўнгиллилар гуруҳи саф ростлади. Улар қирқ нафарга яқин сарбозлар эди. Қирқ нафар одам билан мингларча туркманнинг устига ёпирилиб бориш осон ишми? Агар туркманлар қўлида чўпон таёғидан бўлак яроқ бўлмаганда, у ёққа борганларнинг омон-эсон орқага қайтишларига ишонч борми? Демак, ўйлади Блоквил, бу

кўнгиллилар бутун кўшининг руҳини кўтариш учунгина ўлимга юборилган бўлиши мумкин! Бош саркарданинг кўнгли ва сўзи учунгина кўнгиллилар кучоқ очиб турган ажал комига киришга кетаётган экан, дарёнинг ўнг қирғоғидаги улкан кўшин ҳам миқ этмай урушга киради. Ғалаба эса ҳамиша руҳи баланд кўшин томондадир!

Аслида Қора сартиб офтоб ва йўлбарс қиёфаси акс этган байроқни кўнгиллилар руҳини кўтариш учун олиб келтирган экан. Олий буйруқни амалга ошириш учун кўнгилли сарбозлар мазкур байроққа сажда қилиб, йўлбарс сингари йиртқич, офтоб каби куйдирувчи бўлмоқни бўйинларига олиб ўлимга боришлари зарур эди.

Кўнгиллилар ҳақиқатан ҳам танланиб-сараланган жангчилардан иборат эди. Уларнинг биттасигина жисмонан ушоқ, бошқаларининг гавдалари баҳайбат, елкалари кенг-кенг кўринишдаги йигитлар эди. Ҳалиги биттагина деганимиз, уларнинг ичига кулдириш учун юборилгандай, жуда ориқ, ночор, бунинг устига, кичкинагина, паст бўйли, қорни эса катта, думалоқ кўринишда эди. Унинг япалоқ бурни тагидаги қалин, қоп-қора мўйлови озғин гавдасига важоҳат бағишлаш учун атай қўйилгандай эди. Аммо пиҳоятда ғалати бу кўринишга мўйлов ҳам ҳайбат бағишлай олмаган эди. Тўғри, қаҳрамонлик фақат оғир гавдага хос иш эмас. Лекин кўнгилли навкарларнинг ўртача ёшидан ўн-ўн икки ёш катталиги шундоқ билиниб турган бу сарбознинг улар қаторига қандай қилиб қўшилиб қолганлигини фақат тахмин қилиш мумкин эди, холос. Мақсад-муродлар ҳосил бўлиб, агар бу кичкина бўйли навкар ҳам омон-эсон қайтиб келса, голиб сарбозларнинг шуҳрат тўнини улар билан бирга киймоғи сўзсиз, албатта. Зеро, бош раҳбарнинг олиймақом буйруғини ерда қолдирмай ижро этган ботирлар ҳамма жойда ҳам улуғ шон-шавкатга мушарраф бўлади. Эронда ҳам шундай эди, албатта.

Устига-устак, ўша қоп-қора мўйловли, накана, озгин қожор гуруҳга етакчи қилиб юборилаётган баҳайбат гавдали сарбознинг ёнбошида, сафда иккинчи бўлиб турди. Ундан кейин турган навкар ҳам етакчи каби бақувват бўлганлиги сабабли, икки улкан гавдали сарбоз ўртасидаги ҳалиги қожор ниҳоятда ночор-потавон кўринарди.

Қора сартиб урушдаги ҳарбийларга хос дадил қадам ташлаб, етакчи сарбознинг ияги тагигача борди-да, қўлидаги байроқни унинг юзига теккудай яқин келтирди.

— Муҳтарам Ҳамза Мирза Хишмат Давланинг олиймаком буйруғини кўнгилли бўлиб бажаришга кетаётган сарбоз, сенинг исминг нима?

— Исмин Ҳасан, жаноби олийлари! — Бирданига етакчи бўлиб бораётган одам учун бу номнинг қисқароқ эшитилишини англаган сарбоз олдинги жавобини яна тўлдирди. — Ҳасанхон Маҳмуд Машҳадийман!

— Ҳасанхон Маҳмуд Машҳадий, мен бу байроқни нима учун сенинг олдинга олиб келдим?

— Муҳтарам сартиб! Сиз буюк байроқнинг обрўини тўқиш мумкин эмаслигини бизларга таъкидлаш учун олиб келдингиз!

Байроқ олдига келтирилмасидан бурунок, қорни думалок сарбоз гапира бошлади:

— Муҳтарам сардоримиз! Мен Нусратул Али Шаҳобилхон Хуросонийман. Буюк Эроннинг юксак байроғи жаҳондаги ҳеч бир кучнинг, ҳеч бир қудратнинг амри билан ўз жойидан туширилмайди. Ҳеч ерда, ҳеч маҳал юртнинг юз-кўзига иснод келтирилмайди. Бу байроқ борган жойида доимо волиб бўладиган энг ботир сарбозларнинг руҳига руҳ, кучига куч қўшадиган беқиёс кароматли байроқдир! Бундай улуғ байроқ остида курашга кирган сарбоз унинг руҳий кучи билан метиндай калъа, тоғдай баланд биноларни олишга...

«Иш қилишинг ҳам сўзлашинг каби бўлса, сендан ниҳоятда кўп яхши нарсаларни кутса бўлади!» — деб

пичирлади Қора сартиб. Байроқни унинг олдидан олиб, аллақачон учинчи навкарнинг қаршисига боргандан кейин ҳам, қорни думалоқ пакана қожор ҳамон вайсаида давом этмоқда эди. Етакчи сарбоз «бўлди!» дея туртиб қўймаганда, у сайрашени ҳамон давом эттиравериши мумкин эди.

Воқеани четда томоша қилиб турган Блоквил ўзини кулгидан зўрға тийди.

Эрон давлатининг юксак байроғига ўзларининг вафодорликларини бир неча марта такрорлаган кўнгиллилар бош саркарданинг амалга оширилиши қийин топшириғини бажариш учун дарё томонга юриш бошладилар. Улкан ва новча сарбозлар ичида уларнинг бир қадамини икки одимлаб босиб бораётган кичкина қожор изидан тикилиб қолган Блоквил энди кулишини ҳам, йиғлашини ҳам билмай қолди.

Навкарларни жўнатгандан сўнг ҳарбийча ҳаракатдан эркин ҳолатга ўтган Қора сартиб бирдан шалпайиб қолди.

Блоквил унинг ёнига келди.

— Туркманлар Эрон тўпларини яшириб, навкарларимизга ўз тўплари билан ҳужум қилишмоқчими, жаноб сартиб?

Дарё томонга қараб турган сартиб кулумсиради.

— Мана шу жойга олиб келган йигирма тўрт дона тўпмизни текин берганимизда ҳам уларга тўпдан фойда йўқ, улар тўп отишни билмайди!

— Нега бундай деяпсиз?

— Бунинг сабаби шуки, туркманлар бизнинг тўп қаердан ўқланишини билмайдилар.

Блоквил ҳам дарё томон тикилар экан, деди:

— Улар иккала тўп оғзини биз томонга ўгириб қўйишларига қараганда, бу масалада ҳам саводлари борга ўхшайди. Агар билишмаса эди, ўйлашимча, тўпларнинг оғзини биз тарафга тўғрилаб қўймаган бўларди!

Қора сартиб яйраб кулди.

— Тўпнинг қаеридан ўқланишини билмасалар ҳам, ўқнинг қаердан чиқишини билишади-ку, ахир. Уларни ғирт саводсиз деб ўйлаш тўғри эмас, жаноб капрал.

— Тўплар отилмас экан, ташвиш чекишнинг нима хожаги бор? Сиз танланган сарбозларингизни ажал комига шунчаки юбормаган бўлсангиз керак, жаноб сартиб?

Қора сартиб французга муғамбирона тикилди.

— Жаноб капрал, мен баъзан сизга қараб туриб, «билимлими ёки билимсиз кучлими, бу одам?» деб ўйланиб қоламан. Ахир, тўп судраб келишда қурол кучини кўрсатиш эмас, балки бунда сиёсат кучини кўрсатиш устунроқ. Зеро, бу майдонни кураш майдони деб қўйишибди.

Бу суҳбатдан икки соатча вақт ўтар-ўтмас, туркманлардан ўлжа олинган сариқ тўпларни қайтаришга кетган навкарлардан бири орқасига қайтиб келди. Бу ўша — қорни думалоқ пакана қожор эди. У ўтган икки соат мобайнида бутунлай ўзгариб қолганга ўхшарди. Қоп-қора соқоллари ҳам оқаргандай, ўзи эса олдингига нисбатан шалпайиб, кўзларининг ўти ҳам ўчгандай, кексайиб қолгандай эди.

Бироқ, у яқка ўзи эмас экан. Икки дона сариқ тўп ўрнига, у қорачадан келган бир туркман йигитини асирга олиб келганди. Қўли орқасига боғланган, йигирма беш-йигирма олти ёшлар атрофидаги ориқ туркман думалоқ қоринли қожор ўнг томонга буюрса ўнгга, чап томонга буюрса — чапга бурилиб келарди. Қожорнинг уни қандай йўл билан қўлга олганини худо билсин, бироқ қорача туркман сарбознинг барча буйруғини сўзсиз бажарарди.

Кўнгилли сарбозлардан бирининг орқага қайтиб келганини эшитган Қора сартиб барча ишларини бир четга қўйиб, келаётганларнинг олдига ўзи пешвоз чиқди.

Қора сартиб келар-келмасдан:

— Тўплар қаерда? — деб сўради.

Жавоб ўрнига пакана сарбоз хўнграб йиғлай бошлади. Унинг бу хотинчалиш йиғиси кетган навкарларнинг орқага қайтиб келолмаслигидан, ўзининг ҳам ўлимдан зўрға қочиб қутулганидан хабар берарди. Пакана навкар шерикларининг орқасига қайта олмасликларига ичи ачиб, ўзининг эса ажал панжасидан зўрға қутулганига севиниб ғалати-ғалати йиғламоқда эди. Хуллас, у тўплар борасида бирон-бир хабар бера олмади. Кетганларнинг биттасидан бошқа ҳеч ким орқага қайтмаганлиги эса сариқ тўплар қисмати қандай ечим топганлигига сўзсиз жавоб бўлди.

Қора сартиб ҳам бунга яхши тушунди, шекилли, тўп ҳақида бошқа савол бермади-да, асир туркманни сўроқ қилмоқчи бўлди.

Қора сартиб аввал паканадан шуларни сўраб олди:

— Тўп ўрнига олиб келганинг шуми?

Сарбоз бош қимирлатди.

— Ўзинг тутдингми?

— Дарёдан ўтишимиз биланок, ҳаммамиз бир-галикда тутдик.

— Молларга хашак йиғиб юрган эдим, булар қўлга олишди, — деб гапиргиси келгандай атрофга назар ташлаган туркман ўзига берилмаган саволга жавоб қайтарди.

Туркманни ёнбошдан кузатиб турган Блоквил ўйланди: «Тўп судраган ёғий бостириб келганда моллари учун хашак йиғиб юрган одам — қанақа одам экан ўзи? Душманнинг бир тарафи жанг олдидан ов-шикорга боради, иккинчи тарафи эса жанг олдидан моллари учун ўт-ем йиғади. Тавба, ҳар юртнинг, ҳар бир касбнинг ўзига хос сир-синоати бор экан-да!»

— Исминг нима? — дея Қора сартиб асирга қаради.

— Бир қошиқ қонимдан кечсангиз айтаман.

Қора сартибнинг кулгиси қистади. «Исмингни айтганинг учун мен сенинг қонингни кечайми?»

— Айт!

— Исминим Жиянгелди. Мен туғилганимда Тажанда яшаётган Отамурод жияннинг катта ўғли Юсуфберди жиян Тожжамол жиян билан бизникига меҳмонга келишган экан. Ўша вақтда улар қовун қоқи ейишга келишган экан. Шу сабабли менинг исминимни Жиянгелди деб қўйишган.

Асирнинг ҳовлиқиб-ҳовлиқиб сўзлашига Қора сартиб ҳайрон қолди.

— Ўша вақтда жиянинг келмай, тоғанг келган бўлса, исмингни Тоғагелди қўйишармиди?

— Бир қошиқ қонимдан кечсангиз айтаман.

— Айт!

Қора сартиб бошини «ҳа» дея қимирлатгач, Жиянгелди яна сўзлай бошлади.

— Э, мен қаердан билай, жаноби олийлари? Шу ёшимгача туркманлар орасида Тоғагелди деган номни учратмаганман. Ҳа, айтганча, нима эди, ҳа... «Минсанг — от бор, уйлансанг — хотин» дейишган экан. Шу айтгандай, қўйсанг — ном бўлади-да! Туркманлар ичида: «Эшак» деган ҳам, «Хўтик» деган ҳам ном бор. Мана, Қўвшутхоннинг қизи бор, исми «Дузув»¹. У туғилаётганда тесқари келган экан. Шу сабабли, уни масхаралаб «Дузув» деб аташган. Бояги Тажан деб айтган еримизда Отамурод жиянимиз қишлоғида Туршак деган мен тешиги бир йигит бор. Сиз туршакнинг нималигини биласизми, жаноб? Қовуннинг ўзига хос бир кўриниши. Қовуннинг ўйинчоғи десангиз ҳам бўлади. Шу десангиз, Тажанда қовунни кўп экишади. Туршак ҳам шуларнинг орасида кўкаради. Башим, Олти деган номларнинг маъносига тушунсам-да, Ўтуз оғага нима учун «ўттиз» деганларидан ҳеч маъно тополмадим.

¹ Исмининг ўзбекча таржимаси «Тўғри» деган маънони билдиради (таржимонлар изоҳи).

Олдин бир оиланинг ўттизинчи боласи бўлиб дунёга келмаган бўлса ксрак, ахир? Нима дедингиз?..

Халқ орасидаги «Аҳмоқни урма-сўкма, уни гапиртир» деган нақл қанчалик тўғри-я?» — деб ичидан кулди Қора сартиб асирга ўз баҳосини берар экан. — Агар буни эшитиб ўтираверсанг, ичида қанча тезак борлигигача айтмоқчи. Аммо асир Қўвшутхон номини тилга олиши янги саволларга йўл очди.

— Қўвшутхоннинг ҳол-аҳволи қалай?

— Бир қошиқ қонимдан кечсангиз айтаман.

Охирги гапнинг тез-тез такрорланиб туриши Қора сартибнинг жаҳлини чиқарди. Бироқ, «Тентакнинг минг сўзидан бири керак» деган нақлга итоат қилиб уни тинглади. Жиянгелдининг маза-матрасиз гаплари ичидан бир муҳим маълумот чиқиши мумкин эди.

— Қонингни кечдим, сўзлайвер!

— Шу десангиз, жаноб, мен Қўвшутхон деган одамни яқиндан кўрган эмасман. Лекин олдинги кун эдим, ёки ундан ҳам олдинми, унинг ёнига ахаллик қариндошлардан чопар келди, дейишганди...

Сартиб хушёр тортди.

— У қанақа чопар экан?

— Бир қошиқ қонимдан кечсангиз айтаман.

— Ҳой, кечдим дедим-ку!

— Кечган бўлсангиз, гап шу, жаноб. Ахаллик қариндошларимиздан чопар келди. Йўқ, адашдим. Ахаллик қариндошларимиздан чопар келгани йўқ. Қўвшутхоннинг Ахалга юборган ўз чопари қайтиб келди. Чопар — чопар бўлади-да, жаноб. Отлиқ борилади. Йўлнинг эса, ўзингиз биласиз, боши-охири кўринмайди...

Жиянгелди вайсаганича суҳбат йўналишини бошқа томонга буриб юбориши аниқ бўлгач, Қора сартиб уни дарҳол тўғри йўлга бурди.

— Чопар қандай хабар олиб келибди?

— Чопарми? — бу гал Жиянгелди бир қошиқ қонининг кечиришини сўрамасдан жавоб

қайтарди. — Чопарнинг исми Муҳаммадомон. Муҳаммад дегани Муҳаммад пайгамбар бўлади. Омон эса омон бўлсин дейилгани. Туркманларнинг исми ана шундай, бошдан-оёқ жуфт-жуфт, қўша-қўша бўлади.

— Менга унинг номи керак эмас, қариндош! — Фигони чиққан Қора сартиб дарров Жиянгелди билан қариндошликка ҳам киришиб олди. — Нурбердихондан қанақа хабарлар бор?

— Нурбердихондан хабар йўқ. Лекин Ялқоб сардорнинг икки юз отлиқ навқари билан Тажан дарёсидан биз томонга ўтганини биламан...

— Ялқоб сардор деганинг ким у?

— Ялқоб сардори дейилган Боми такаларининг бош ботири...

— Тушунарли. Яна нима гаплар бор?

— Бошқа гап-сўз йўқ деса ҳам бўлади. Ҳа, айтганча, Нафас шоир одамларга ғазал ўқиб беряпти.

Керакли маълумотларни олдим деб ўйлаган Қора сартиб асирнинг орқасига боғланган қўлларини бўшатишга буйруқ берди.

— Ҳозир энди сенинг қандай хоҳишинг бор, Жиянгелди?

— Ҳозирми? — деб асир терисига ип қаттиқ ботган қўлларини уқалар экан. — Бир қошиқ қонимдан кечсангиз, айтаман.

Қора сартибнинг қошлари уюлди.

— Кечдим.

— Йиғиб қўйган ўтларимни молларимга элтишни истайман.

— Уруш бўлаётган шароитда мол, хашак тўғрисида ўйлаш шартмикин?

Жиянгелди юзларини буриштиради.

— Дарёнинг нариги томонида битта аҳмоқ хон, бу томонида битта аҳмоқ хон урушса-ю, шуларни деб менинг молларим оч қолсинми? Улар урушсалар урушаверсинлар. Бир-бирларининг кўзларини чўккйверсинлар. Менга нима?

— Сен нима учун нариги хон ҳам, бу хон ҳам аҳмоқ деб ўйлайсан, Жиянгелди? «Бир қошиқ қонимдан кечинг» деявермасдан гапир энди!

— Бир қошиқ қонимдан кечсангиз, айтганингизни бажараман, жаноб. Дарёнинг орқасидаги хоннинг ақли бор бўлса, дарёнинг бу ёғидаги хоннинг ҳам ақли бор бўлса, уруш бўлмасди, ахир. Ақлли, эсли, ҳушли инсонлар урушмайдилар. Мана мен, ҳеч қачон, ҳеч ким билан урушмайман. Чунки аҳмоқ эмасман! Мен сиз билан ҳам урушмайман!

Юз-қўзи ғалати бу туркманнинг гап-сўзлари тузсиз, маъносиз бўлганлиги учунми, Қора сартиб теварак-атрофдагиларнинг ҳеч бири ўйламаган қарорини эълон қилди:

— Асирни озод қилинглар, кетаверсин!

Шундай деб Қора сартиб туркманни масхаралаб тиржайди.

— Жиянгелдининг моллари оч қолибди. Уни қўйворинглар!

Қўли ечилиб, ўзи озод бўлса-да, асир ҳаяжонланмади. Аксинча, у чин кўнгилдан Қора сартибнинг юзига тик қаради-да, охириги илтимосини айтди:

— Менинг ўроғимни энди қай биринг тўлашни бўйнингизга оласизлар?

— Қанақа ўроқ экан?! — бу сафар асирни ушлаб келган қорни думалоқ пакана қожор гапга кирди. — Биз сени тутганимизда қўлингга ўроқ йўқ эди-ку, ахир. Тухмат балосидан Оллоҳим ўзинг сақлагайсан!

— Хашак, ўт йиғиб юрганимда ўроғимни қўлимдан олмадингми? Нега ёлғон сўзлаяпсан?

Қаерда турганини эсидан чиқарган ёки шароитга фаҳми ҳамон етмаётган Жиянгелди қорни думалоқ қожорга қараб дўқ-пўлиса қилди.

— Нима, сенингча, ўроқ дегани ҳар қадамда топиладиган нарсами? Оллоҳнинг бандаси қўлидаги ўроғини зўрлаб олиб сувга ташлаган одам, уни тўлаши керак! Бу дунёда қайтармасанг, у дунёда

қайтарасан, эй пакана! Дўзах бор, пулсирот дегани бор, ахир.

Асирни кузатиб, унинг сўзларини тинглаган Блоквил, «нима бўлганда-да, Жиянгелди ўзини овсарликка солиб, барчанинг устидан кулаяпти», деган хулосага келди.

Асирнинг гап-сўзи жонига теккан Қора сартиб бундан ортигига чидай олмаслигини билдириб, қўлини силкиди.

-- Тулкининг ови ҳам керак эмас, ҳиди ҳам!.. Тезроқ йўқол!

Блоквил Қора сартиб айтган мақолнинг маъносига ета олмади.

Бу орада Жиянгелдини дарё томонга кузатиб қўйишди.

29

Александр Невский, Қўвшутхон сингари энг улкан иккита урушда ғолиб чиққан саркардалар тарихда сийрақдир...

Қурбон ВАҲИМИЙ

1860 йилда Қўвшутхон ибн Ўроздурди сардор¹ қирқ бир ёшга қадам қўйган эди². Унинг кекса падари бузруквори доимо: «Ишонмагин молинга, маймун бордир йўлингда», деган гапни қайтарар экан. Шу сабабли Қўвшутхон маймун йилидан хавфсираб яшаган. Ўша йил келганда юртда ёки шахсий

¹ Қўвшутхоннинг ушбу тўлиқ номи унинг муҳрига ҳам ёзилган эди.

² Қўвшутхоннинг туғилган ва вафот этган вақти аниқ эмас. Оксокол туркман ёзувчиларидан Б. Кербобоев, Х. Деряев, Б. Султоғниёзов, Д. Холдурдиларнинг муаллифга берган маълумотига кўра, у 1819 йилда туғилиб, 1878 йилда дунёдан ўтган. Таниқли турк тарихчиси, доктор Мехмет Саройчинг илмий изланишлари бўйича Қўвшутхон 1819 йилда туғилиб, 1877 йил июль ойининг охириг кунларида дунёдан ўтган (муаллиф изоҳи).

хаётида қандайдир бир нохушлик бўлса керак, деб иккиланар экан. Бироқ шу пайтгача маймун йили бошқа йиллардан фарқ қилмаган, омон-эсон ўрнини бошқа йилга бўшатиб берган.

Қирқ ёш инсон учун навқирон ёш бўлиб, бу вақтда унинг ақли тўлишган, ҳар қадамини ўйлаб босадиган даври ҳисобланади. Бироқ, сон бўйича ўзиникидан бир неча баробар ортиқ бўлган ёғий кучини енгмоқ учун фақат ақл-фаросатнинг ўзигина етарли эмас. Ёғийнинг қора кучи ақл-фаросатдан эмас, ўзига бас келадиган кўп сонли кучдангина орқага чекиниши мумкин. Бундан ташқари, ғалабадан умидвор бўлиш учун душманнинг ўз ичидан ҳам тарафдор топиш керак эди.

Қўвшутхон бундан беш йил олдин бўлиб ўтган Сарахс тўқнашувида ҳам жуда хавотир олган эди. Бироқ, у вақтда Муҳаммад Амин қўшини сафида саккиз минг нафар ёвмут туркманларига бош бўлган саркарда Омонниёз сардор бор эди. Омонниёз сардор Қўвшутхон маслаҳати билан ўз йигитларини гўё енгилди ҳисоблаб, жанг майдонидан қочган, бу билан Муҳаммад Амин қўшинининг жанговар руҳини тушириб, асосий кучнинг белини синдирган эди. Бироқ бугун қожор қўшинлари ичида Омонниёз ёвмутнинг тадбиркорлигини такрорлайдиган, бу ишга бош қўшадиган бирорта ҳарбий раҳбар йўқ.

Қўвшутхонга етиб келган маълумотларга кўра, Марвга ҳужум қилаётган ёғий қўшини ичида, ҳатто, ҳозир хуросонлик туркман қабилалари — ҳазратлар, туморларнинг ҳам ҳеч бири қатнашмаётганди. Улар Марв юришида иштирок қилишдан мутлақо воз кечишган. Шунинг учун бу сафар Қўвшутхоннинг олдида фақат бир йўл колган — бу ҳам бўлса, оз куч билан улкан кучни енгил! Бундай ғалабани орзу қилиш осон-у, аммо амалга ошириш мушкул. Ғалаба орзусининг хаёлий лаззати-ю, ҳақиқий аҳволнинг жабр-ситамлари орасида қаттиқ сиқилган Қўвшутхон энди бўлажак ҳаракатларини ҳисоб-китоб қилиб

кўрди. Унинг кўз ўнгида туғилган юрти Ахал, болалик йиллари ўтган Этрек қалъаси, киндик қони томган қишлоғи, навқирон йигитлиги ўтган Сарахс шаҳри бирин-кетин жонлана бошлади. Яхши кунлари эсга тушганда чиройи очилди, ёмон кунларни эслаганда эса қошлари уюлди.

Бир пайт у: «Астағфируллоҳ!» — деди-ю, ўзи билан ўзи гаплаша бошлади. «Инсон деган бандаи мўмин ўлимидан олдин болалигини эсга олар эмиш, ўтмишини кўз ўнгига келтирар эмиш дейишар эди, балки бугун мен ҳам...»

Дарҳақиқат, бу кунлар Қўвшутхон умрининг охирги муддати бўлиб қолиши эҳтимолдан холи эмас. Зеро, шароит ҳам шунга томон етакламоқда. «...Сен дунёдан ўтганинг билан туркман қавми дунёдан изсиз йўқолмайди. Бегуноҳ бола-чақалар умри узоқ бўлади, ишшооллоҳ...»

Шу кунларда қожорларнинг туркман тупроғига энг даҳшатли ҳужуми юз беришини Қўвшутхон ички бир туйғу билан сезмоқда. Бугун хоннинг ҳам, бутун така уруғининг ҳам орзу-истаклари ушалиб ғалабага умид уйғониши ёки қисмати номаъқул рўй бериб, ғам-ҳасрат оламига тушиб қолишлари мумкин. Чунки туркманларни шу ҳолатга туширадиган ёғийнинг йигирма тўрт дона сариқ тўпи Мурғоб дарёсининг чап қирғоғидан ўнг қирғоққа олиб ўтилажак, ҳозир улар такалар устига ажал уруғини сочиш учун буйруқ кутмоқда эди.

Қўвшутхоннинг асосий мақсади — ёғий билан ораликдаги бош чегара бўлган Мурғоб дарёсининг ўнг қирғоғини эронликларга бермаслик. У тўп ўқларининг ушбу чегарани бузмаслигига чора тополмаса-да, Эрон сарбозларининг дарёдан ўтишларига қарши куч топа оламан деб ўйларди. Шу мақсад асосида уч катта гуруҳга бўлинган така кучларининг улкан қисми дарё қирғоғига яқин ерда жойлаштирилганди.

Улуғ хон кенгашчилари ва тапсоқчилари билан сарбозларнинг жанговар ҳолатини кўриб чиқди.

Хива хонидан ўлжа олинган икки доша сариқ тўп турган жойгача боришди. Қўвшутхон бу тўпларни ҳар куни бир марта шахсан ўз кўзи билан кўриб текширмаса, кўнгли жойига тушмасди.

Хива хонидан қолган бир жуфт тўп Қўвшутхоннинг махсус кўрсатмаси билан бунёд этилган узун қум тепаликнинг устига ўрнатилган эди. Ушбу сунъий тепаликнинг баландлиги беш-олти қулочга тенг эди.

Икки тўпнинг ҳам сақланишига боши билан жавоб берадиган масъул — бу Чебшек ботир Қурбонменгли ўғли. Унинг ёнида тўп отиш усулини махсус ўрганган зехни ўткир йигитлардан ўттизга яқини бор. Қожорлардан эса фақат икки тўп эмас, харвор-харвор¹ дори, тўп ўқлари ҳам ўлжа тушди. Бу тўплар ва ўк-дорилар бебаҳо ахалтака отлари сингари кўз қарочиғидай кўриқланмоқда эди.

Қўвшутхон сариқ тўплар турган тепаликка ҳали етиб улгурмаёк, шоша-пиша, тез-тез юриб келаётган йигит тансоқчилардан ўта олмаслигига кўзи етгач, уларга яқин жойда тўхтади-да, баланд овоз билан:

— Хон оға, тўққиз нафар қожорни қўлга туширдик! — деб қичқирди.

Бу хабарни эшитган улуғ хон тансоқчиларга қараб қўлини силкиди:

— Йигитни ўтказиб юборинглар!

Хон ёнига боришга рухсат берилган бўлса-да, хабар келтирган йигит беш-олти қадам ораликда тўхтади. Қўлга тушганлар «Қожор тўпларини орқага қайтариб келинглар!» деган буйруқни бажариш учун келган сарбозларнинг бир қисми эканлиги, улар ўзларининг қандай мақсад билан келганини бўйнига олганлигини йигит улуғ хонга билдирди.

— Қўлга тушган эронликларнинг етакчисини ўзимиз билан бу ёққа келтирдик! — деди йигит орқа томонга ишора қиларкан. Хон ўша томонга қараб:

¹ *Харвор* — бир эшак кўтара оладиган юк, тахминан 300—350 кг (муаллиф изоҳи).

— Асирдан сўра-чи, ораларида тўпчи бор эканми? Қўвшутхоннинг саволи фурсчалаб сарбозга, унинг жавоби туркманчалаб улуг хонга етказилди.

Қўлга олинганларнинг орасида уч нафар тўпчи бор экан.

Қаноатланган Қўвшутхон:

— Жуда яхши! — деди. — Худойим деганга худонинг ўзи етказар экан!.. Чебшек ботирни бу ерга чақиринглар!

Чебшек ботир етиб келди.

— Аҳволинг қалай, ботир?

— Ҳаммаси кеча кўрганингиздай, хон оға, тайин! Зарур деб топган фурсат келса гумбурлатаверамиз!

Хоннинг юзи жиддийлашди.

— Чебшек ботир! Меъга ширин ёлғондан аччиқ ҳақиқат керак. Кўнгилга шунчаки таскин берадиган гапларни чеккага улоқтир... Йигитлар сенга ёрдамчи олиб келишибди. Сени шунинг учун бу ерга чақирдим.

— У қанақа ёрдамчи экан, хон оға?

— Ҳув анави бақувват қожорни кўряпсанми? Ўша сарбоз тўпчи экан. Яна унинг иккита шериги ҳам тўпчи эмиш. Сен уларнинг сир-асрорларини текшириб кўр-да, яна бир бор ўз тайёргарлигинини ҳам кўздан кечириб қўй. Иш марра-маррага келганда «воҳ» деб тиззанга уриб турма.

— Фаҳмладим, хон оға!

Чебшек ботир асир олинган эронликлар томон жўнади.

Қожор тўпларининг Хива хони тўшларидан тафовути йўқ эди. Шунга қарамай ҳушёрликни қўлдан беришни истамаган Қўвшутхон уларни қожор тўпчилари қўллари билан ҳам текшириб кўрмоқчи эди...

Қораёпга қочкин бўлиб келган Марв халқининг барчаси қалъанинг ичида эмасди. Чунки қалъада уларнинг ҳаммасига жой ҳам етмасди. Жой бўлган тақдирда ҳам одамларнинг асосий қисмини қалъада

йиғиш фикрига бутунлай қарши бўлган Қўвшутхон бунга асло йўл бермасди. Зотан, улуғ хон кўрсатмасига мувофиқ қариялар, бола-чақа, жангда ёрдами тегмайдиган хотин-қизлар Қораёпдан узоққа, душман оёғи етмайдиган Қорақумнинг етти барханидан нарига жўнатилган эди. Уларни қўриқлаш, ичимлик суви билан таъминлаш учун махсус кишилар тайинланган эди.

Шу тариқа ичкарида ҳам, ташқарида ҳам ёғийга қарши кураша оладиган такалар қолган Тангрибердибек қалъаси бутунлай ҳарбий қўрғонга айлантирилди.

Барча жанговар чиниқишлар, ҳамма тайёргарликни оз ҳисоблаган Қўвшутхоннинг буйруғи билан ҳали қожорлар Қораёпга келмасиданоқ қалъанинг атрофига ҳовуз қазилди. Мингларча одамнинг кечакундуз қўлда белкурак билан ишлаши натижасида қазилган ҳовузнинг чуқурлиги одам бўйича, эни эса ўн қадамдан иборат эди. Қум ва тупроғи қалъа девори томон чиқарилган ҳовуз икки кун олдин сув билан тўлдирилди.

Душман ўз ҳужумини шу кун ичида амалга оширса керак, деб тахмин қилинди. Шу сабабли эрта тонгдан оёққа қалқиган такалар бир неча юз метр узунликдаги ҳовуз сувига сомон сепишни бошлаган эдилар.

... Тўпчи йигитлар ёнида Омонсахат сардор ҳам бор экан. Айланиб келиш сардорга махсус топшириқ қилиб топширилмаган бўлмаса-да, унинг бу ерда эканлигини кўрган Қўвшутхон ниҳоятда хурсанд бўлди.

Ҳол-аҳвол сўрашилгандан кейин, шундай қилгани учун кучи янада ортадигандай, улуғ хон сарик тўпларнинг зирҳини кафти билан сийпалаб чикди. Оғир хаёлга чўмди. Унинг бир нуқтага тикилганча жим бўлиб қолганидан ташвишланган Омонсахат сардор:

— Хаёл отига миниб қолдингизми, хон оға? — деди.

Хон жавобга шошилмади. Узоқ фикр қилгач:

— Тўғри айтдингиз, сардор! — деди бошини қимирлатиб. — Оч товук тушида ҳам дон кўриб чиқар эмиш...

— Бу билан нима демоқчисиз? — деб хоннинг кўнглида нима хаёл борлигини билишни истаган сардор унга савол назари билан қаради. — У дондан биз ҳам татийлик!

— Э,бу тушга кирса-да, оғзингизга кирадиган дон эмас, сардор. Ўтмишни бир эсга олдим-да...

— Масалан? — Омонсахат сардор қўлларини бир-бирига ишқалади.

— Ҳали Нодиршоҳ тахтга чиқмасдан олдин Марвда иккита тўпхона бўлган экан, сардор. Тўп ясайдиганлар писта ёғочини, дарахтининг шохларини ёқиб, мис эритишган. Тўпга ўхшаш ва туянинг хўвудига¹ боғлаб отиладиган ўзига хос яроғни эскилар яшашган. Номини ҳам «сопбўзан» деб аташган. Кичкина тўп бўлган-да...

— Ҳозирги ҳам ўша сопбўзандап бўлса эди, деб фикр қиляпсизми?

Улуғ хоннинг юзи қизариб кетди.

— Тўғрисини айтсам, ҳозир ўша қуроладан ҳам ўн дона бўлса эди деб орзу қилгандим, сардор.

— Афсусланманг, хон оға! Оллоҳ бизни қўлласа, боримиз билан бозор қилаверамиз!..

Тўпларнинг ёнидан қайтган Қўвшутхоннинг йўли қалъанинг жанубий қаноти томонида ишлаб юрган «сомончи»ларнинг ёнидан ўтди. Қоп-қоп келтирилиб турган сомонни паншаха билан сув устига сепаб юрган ёшулли қария кўлидаги қуролини ерга санчди-да, хон билан саломлашди.

— Таканинг молини бу йил қиш ғамидан маҳрум қилдинг-ку, хон ўғлим, — деб қария кулумсиради.

Қўвшутхон ҳам унга жилмайиб жавоб берди.

¹ *Хўвуд* — тўп юклаш учун ясалган ғилдиракли мослама.

— Таканинг жони омон бўлса, моли учун қишки ем-хашагини, албатта, топади, оғам! Туркманнинг чўли кенгдир. Оллоҳ ўзимизни омон қўйса, молимиз ҳам омон қолади.

— «Ғарқ бўлаётган хашакка ёпишар» қилар экансан-да, бизни унда? — деб қария ёшулли синик овозда гапирди.

Унинг бу сўзи хонга ёқмади. Улуғ хоннинг юзи дарҳол жиддийлашди.

— Йўқ, оғам, туркман хашакка ёпишмайди. Ишни сомон тагидан сув юборгандай қилади.

— Бу гапинг рост сўз бўлди, хон ўғлим, — деб ёшулли бошини қимирлатди. — Сомон тагидан сув юборилса, ками қолмайди...

Шу пайт кутилмаганда юз берган бир воқеа одамларнинг диққатини ўзига тортди. Дунё ташвишини, одамларнинг гап-сўзларини сезишдан маҳрум бир ҳанги эшак ўзининг ҳаром нафсини қондириш мақсадида дарё тарафдан олдига урғочи эшакни солиб қалъа томонга қувлаб кела бошлади.

Қочиб келаётган эшак худди Қўвшутхонлар турган жойга, ҳовуз чеккасига етди-да, ё олдида юзи сомонли, таги сувли ҳовузнинг борлигини сезмади, ё сезса-да, ўзини ёнбошга ололмай, хуллас, сомонли сувга ағдарилиб кетди. Уни қувалаб келган эшак эса ўзининг ҳаракатини тўхтата олди. У ёнбошга ўтди-да, тумшуғини осмонга қаратганча, кенг майдонга чопқилаб кетди.

— Ҳай, тушмагур! — деб Қўвшутхоннинг ёнида турган қария бошини қимирлатди. — Эплай олмадинг-ов!

— Ўзингиз ўшанинг ўрнида бўлсангиз, нима қилардингиз? — деб Қўвшутхон қарияга бу вақт мутлақо кутилмаган саволни берди. — Изингизга қайтармидингиз ёки: «Ё сув, ё сомон!», деб сак-рармидингиз?

— Эй, хон ўғлим, ўзим ҳам ўша ҳанги эшакдайман-да! — деб тўғриси айтган ёшулли астойдил

хахолаб кулиб юборди. Сувга йиқилган эшак гоҳ чўмиб, гоҳ чиқиб, ҳовузнинг бу қирғоғига етди. Бироқ, тикка қирғоққа тирмаша олмади. Қанча ўжарона ҳаракат қилмасин, натижа чиқара олмай сувга қайта думалайверди.

Қулоқлари, бўйни, боши нам сомонга булғаниб, қаттиқ эзилган сичқонга ўхшаб қолган эшак уруш ташвишлари билан қошлари уйилган, қовоқлари солинган одамларнинг бирваракай қаҳқаҳасига сабабчи бўлди. Жўшқинли йигитлар текин хангомага томошабин бўлиб, шовқин-сурон солиб кула бошлашди. Ниҳоят эшак бўйнига ҳалқасимон иш илдирдилар ва уни биргаллашиб сувдан қирғоққа чиқаришди. Бутун тани-бадани сомон ва суюқ лой илашган ҳамда сув сирқиб турган эшак бирмунча вақт томошабон маймундай жим турди.

Халқ қаторида кулгига қўшилган Қўвшутхон гапирмай тура олмади.

— Сомон тагидан юборилган сув қанақа бўлишини кўрдингизлар-а?! Маза қилдингизларми?

Хоннинг ёнидаги ёшулли соқолини сийпалади.

— Балки, қожорларга ҳам шундай маза берар?!

— Илоҳим, фаришталар омин десин! — деб хон ўз йўлига юрмоқчи бўлганди, ёшулли унга деди:

— Бояги ҳайвондан кўрдикки, ниятимиз ҳосил бўладиганга ўхшайди. Одамдан амал-тадбир қочиб қутулмайди, дейишарди, рост чиқди-ёв, хон ўғлим.

Қўвшутхон:

— Оллоҳнинг иши ҳам шайтонсиз битмаган, оғам, — деди.

Узоқлаша бошлаган хон кўрмаса-да, ёшулли унинг фикрини маъқуллаб бошини қимирлатиб қолди.

— Ҳа, шундай. Шайтонни унинг макр-ҳийласидан фойдаланиш учун яратишган. Бошқа нимага ҳам яратиш мумкин...

Қалъа ичига кирган Қўвшутхон бир нарсаларни болғалагандай тарақа-туруқ овоз чиққан томонга юра бошлади. Яқин борган хон бир гуруҳ кўли

болғали одамларнинг ўз ишлари билан қаттиқ банд эканлигига гувоҳ бўлди. Эркакларнинг ёнида аёллар ҳам бор. Аҳвол мушкуллиги маълум эди. Усталар, қўли болғали темирчилар қуролсизларни яроғлантирмоқда. Улар ясайдиган қуролнинг нималардан иборатлиги хонга олдиндан маълум — қўй жунини оладиган махсус қайчи, гиламдўзликда ишлатиладиган пичоқ, учи ўткир темир паншаха. Хуллас, қаттиқ урганда қон чиқадиган қуроллар.

Бир устанинг ёнидан ўтаётганда Қўвшутхон тўхташга мажбур бўлди. Уста турмушга чиқмаган ёш қизларга атаб ясалган дўшисимон кўринишли кумуш бош кийимдан найза тайёрлаётган эди. Унинг олдида юз-кўзи жиддий, қовоғи солиқ ёш келин турарди. Қўвшутхон кумушсимон бош кийимни шу келинчак олиб келган бўлса керак, деб ўйлади. Яна бир неча дақиқалардан кейин бош кийимнинг нимага айланишини кўз олдига келтирган хоннинг юраги орзиқиб кетди. Учи ўткир кумуш оддий таёққа ўриатилгандан сўнг найзасимон яроққа айланарди.

Буни кўрган Қўвшутхоннинг: «Тўхтанг, уста!» деб юборишига сал қолди. Аммо, юрак амрини ақл тўхтатди. Ҳа, олдин қора соч устида турган қиз-жувонлар тақинчоғи — бугун ўша чиройли қора сочли бошларни ўлимдан олиб қолишда қурол бўлиб душман кўксига санчилажак!

Шуларни ўйлаган Қўвшутхон тақинчоқни қуролга айлантираётган устанинг ҳам, тақинчоғига қараб юраги оғринаятган келиннинг ҳам ёнидан нафасини чиқармай ўтиб кетди. Қадам ташлар экан, улуғ хон ўзининг ёшлигини кўз олдига келтирди. Тақинчоғини уруш қуролига айлантирган ёш келин ҳозир уни тақиб юрган бахтли кунларини ўйлаётган бўлса ҳам, ажаб эмас...

Олдинда яна бир гуруҳ аёллар ва ўн уч-ўн тўрт яшар ўсмирлар тўдаси кўринди. Уларнинг барчалари қўлида юпқа дока ушлаб олишган эди.

Улар, Калхон капала тили билан айтганда, «чанг-тўзончилар» деб аталарди. «Чанг-тўзончилар» юпқа дока билан юз-кўзларини ўраб, душман ҳужум қилганда уларнинг олдида чанг-тўзон турғизишлари керак эди. Бу — Қўвшутхоннинг олдин бўлиб ўтган жангларда синалган ҳийласи: жадал чопиб келаётган отлар чанг-тўзонга киргач, оёқларини қаерга, қандай босишларини билмай, карахт бўлиб, бир-бирларини уриб-босиб кетишлари учун...

Ўша ерда Қўвшутхон Панжибой билан тўқнаш келди. Бой улуғ хоннинг саломини жавобсиз қолдирмади. Бироқ, саломга олдингидай алик олмаганлиги бойнинг товушидан сезилди. У ёшининг анча улуғлигига карамай ҳол-аҳвол сўрашишни насия қилиб, ўз йўлига юрмоқчи бўлганида хоннинг ўзи ундан яна аҳвол сўради.

— Бой оға, қаттиқ чарчаган кўринасиз? Тинчликми ўзи?..

Панжибой тўхташга тўхтади-ю, хоннинг юзига карамай сўз бошлади:

— Шу маҳалда тинч ётган такани топиб бўларканми?!

Қўвшутхон саволининг ўринсиз бўлганини тушунса-да, қулай фурсатдан фойдаланиб қолмоқчи бўлди:

— Ўнгдан-чапдан келган гап-сўзнинг ҳийласига алданиб, ўша куни сизни сал ранжитгандай бўлдим, бой оға?

— Шуни тан олганингиз ҳам мардлик, улуғ хон. «Хечдан кўра кеч яхши» деган нақл бор.

— Мен-ку, гуноҳимни бўйнимга олдим, энди сиз ҳам ўша гуноҳни кечсангиз бўларди, бой оға?

Панжибойдан кўп вақт садо чиқмади. Ниҳоят, суҳбатдошининг юзига қарашни яна хоҳламагандай ёнбошга қараб гапирди.

— Юрт бошлиғи бўлган одам ўнгдан-чапдан келган гап-сўзни эсиб ўтаётган шамол деб қабул қилиши керак эмасми, улуғ хон?

— У гал бир шундай бўлди, — деб Қўвшутхон айтмоқчи бўлган фикрини тополмаётгандай чайналди. — Ҳа демасдан ҳам отга чиқиш мумкин, бой оға. Бу ҳам бир қисмат... Энди сиздан хафа бўлиб кетсам, ёки сиз мендан рози бўлмасангиз, яхши бўлмайди-да, бой оға.

Шу пайтгача бир қанча баҳс-мунозараларда қатнашиб келган Панжибойни хоннинг сўнги сўзлари ўйга толдирди. Отга минганда соғ миниб, орқасига қайтариб келтирилган йигитлар унинг кўз олдида жонланди. Ана шу ҳам бойнинг юраги бўнашмоғига сабаб бўлди.

— Бир гуноҳдан эр киши ўлмас, улуғ хон! Ишларингизда ривож бўлсин! Ҳарна Оллоҳ барчамизни, хусусан, такага бош хон бўлган сизни паноҳида асрасин!

Қўвшутхоннинг руҳида енгиллик пайдо бўлди.

Қалъанинг ўртасидаги тепаликнинг устида турган ўн-ўн икки нафар ёшулли такалар атрофига мингларча одам жамланганди. Муллалар, ботирлар, оқсоқоллар навбат-навбат тепаликка чиқиб, дилида бориши тўкиб солишар, Оллоҳга ҳамду санолар айтишар, йигитларни ота Ватан, она юрт тупроғини кўриқлашга чорлашарди.

Қўвшутхон тепаликка яқинлашганда, кимдир шеър ўқимоқда эди:

... Кожорбекдек, Дурди хондек полвонлар,
Сизларга зўр дoston ёзгандир кўнглим!

Бу сатрларни ўқиётган ёқимли овоз шоир Мулланафасга тегишли эди.

Қўвшутхон тепаликка чиқмоқчи бўлганида, унинг ёнида Чебшек ботир пайдо бўлди.

— Хон оға, буюргангингизни бажардик, — деб у хонга ахборот бера бошлади. — Қожор тўпларининг махфий сирини йўқ экан. Ўша ўзимиз билгандай оддий тўп экан. Аммо, тўпчи асирларнинг айтишига кўра,

бугун пешиндан сўнг ёки эрта тонг билан эронликлар хужумга ўтишар эмиш...

Қўвшутхон:

— Менинг тахминим ҳам шундай эди, — деганича тепаликка чиқа бошлади.

Тепаликдагилар бош хон келиши билан унга ҳурмат сақлаб, бир томонга сурилдилар. Қўвшутхон олдин Тожқўк сардор, кейин Абдулла эшон билан алланималар тўғрисида пичирлашиб олишди. Шундан кейин бошдан-оёқ ошшоқ кийинган Эсон охуннинг ёнига борди.

Хоннинг кейинги ҳаракати Абдулла эшонга ёқмади, шекилли, унинг юзларида ўзгариш пайдо бўлди.

Саидмуҳаммад эшон дунёдан ўтгач, мулламуфтийлар ичида Қўвшутхонга энг яқини Абдулла эшон бўлиб қолганди. Катта йиғилишларда, оқсоқолларнинг долзарб масалаларни ечадиган маслаҳатларида Абдулла эшон ҳаминша бош хоннинг ёнбошида ўтирарди. Бироқ Муҳаммад Амин билан бўлиб ўтган урушдан кейин Эсон охуннинг Хива туркманлари орасидан қайтиб, такалар ичида ўрнашиб қолганлиги Абдулла эшонга маъқул келмади. Икки нафар диний ва дунёвий билимлар бўйича моҳир устоз бўлган бу одамлар орасида кўзга кўриниб тургудай зиддият бўлмаса-да, Эсон охун пайдо бўлган жойда Абдулла эшоннинг юз-кўзи ўзгариб кетаверарди.

Бундай ҳолатнинг аниқ сабаби номаълум бўлса-да, охуннинг тарафдорлари бунинг сирини Эсон охуннинг билим даражаси Абдулла эшонникидан биров баланд бўлганлигида, деб билардилар.

Абдулла эшон тарафдорлари эса, бу зиддиятни Эсон охун Муҳаммад Аминхон қарамоғида яшаганида, унга ёрдам берганлиги билан боғлашарди. Айрим тили ботирлар: «Эсон охун Хиванинг Марвга махсус жўнатилган хабарчиси», деган маълумотни ҳам тарқатишган.

Нима бўлганда ҳам, Қўвшутхон Эсон охун ва Абдулла эшон иккаласига ҳам баб-баравар муносабатда эди. Ҳар иккаласининг ҳурматини эл-юрт олдида баланд тутарди. Шундай бўлса-да, Абдулла эшоннинг нафаси билим даражаси юқори бўлган Эсон охундан пастроқ эканлигини хон назарга олганга ўхшарди. Чунки хон Қуръон тиловатида илк навбатни Эсон охунга берарди.

Эсон охун ва Абдулла эшон Қўвшутхонга жамоа олдида сўзлашга ижозат берганликларини имо-ишора билан билдиришди. Қўвшутхон фақат шундан кейин турган жойидан сал олдинга силжиди. Хон олдинга силжигани билан сўз бошлашга улгурмади. Пастда одамларга белбоғлик тарқатиб юрган уста Бозирганнинг тепаликка яқинлашганини кўрган Қўвшутхон:

— Уста Бозирган, бизнинг ҳам сарупо улуши-мизни бермайсизми? — деб юқоридан ҳайқирди.

Оқимтир рангли ипак рўмол тўла тугунни қўлтиқлаган уста Бозирган тепалик устида ҳозир бўлди.

— Белбоғдан юз ўгирган борми? — дея Қўвшутхон унга яна савол берди.

— Юз-кўзи, қўл-оёғи соғ одамлар ичида ҳозир-гача рўмолдан юз ўгирганга дуч келмадик!

Биринчи навбатда, урушга кирадиган такалар белларига ўша белбоғни боғлашлари керак эди. Улашилган белбоғларнинг барчаси бир хил рангда. Бу усул душман билан жангда аралаш-қуралаш бўлиб кетганда ёки юзма-юз қиличбозликка киришганда ўзингникиларни душмандан фарқ қилиш учун ишлатиларди.

Уста Бозирган ипак белбоғларнинг бирини хоннинг қўлига тутқазди.

— Қиличингиз кескир бўлсин, эй улуғ хон!

Уста Бозирган тепалик устида турган одамларнинг бир нечасига белбоғ улашди. Қўвшутхондан сўнг белбоғ Муллонафасга ҳам етди. Энг охири белбоғни уста Бозирган ўз белига боғлади.

Чан қўлида белбоғ тутган Қўвшутхон қуйи эгилди-да, ўнг қўли билан ердан бир сиқим тупроқ олди. У тупроқ тутган қўлини баланд кўтариб жамоага қаради.

— Ҳурматли жамоа! Азиз эл-юртим одамлари! Насриддиншоҳ навкарлари мана шу она тупроғимизни қўлимиздан тортиб олмоқ учун бизнинг устимизга тўп судраб келди. Кимда-ким шу тупроқни қўлимиздан чиқишини истамаса, қиличга ёпишсин! Кимда-ким ота юртини етим қўйишни истамаса, қиличга ёпишсин! Ватан деб аталган туйғу — инсоннинг ўзидир, оёғи тагидаги тупроқдир, инсоннинг ору номусидир! Кимда-ким ўзини, тупроғини, ору номусини, онасини, синглисини, хотин-қизини қўриқлашни истаса, қиличга ёпишсин! Сиз мени душмандан халос қилманг, Ватанни ёғийдан халос этинг! Кимда-ким мендан гина-кудуратли бўлса, ҳисоб-китобини эртага қўйсин. Ҳеч ким Ватандан гина қилишга ҳаққи йўқ. Ватанга гина сақловчи — номард кишидир!

Эй, азиз одамлар! Биз бировнинг тупроғини босқилаш учун отга чиқмаяпмиз. Биз инсон боласининг бошини олиш учун қиличга ёпишмаяпмиз. Биз она тупроғимизни душманга бермаслик учун отга миняпмиз. Биз бола-чақамизнинг бошини омон қолдириш учун қиличга ёпишяпмиз. Така туркманларига хон қилиб сайлаганингиз мен — Қўвшутхон ибн Ўроздурди сардор, шу тупроқ учун қора бошимни фидо қиламан деб сизларни ишонтираман. Шу азиз тупроқ учун бошини жон фидо қилишга барча така баҳодирларининг ҳам тайёр эканлигига мен ишонаман! Марднинг жойи — жаннат, номардники — дўзах бўлсин! Номард кишини эл-юрт лаънатлайди, бола-чақа лаънатлайди. Номардни она юрт тупроғининг оху фарёди жазолайди! Мард бўлинг, ботирларим, мардона бўлинг, сарбозларим!

Хоннинг жўшқинли сўзидан кейин кўп минг кишилиқ жамоа ҳам ҳаракатга келди. Қўнғир рангли белбоғлар одамларнинг белига ўралди.

Эсон охун Абдулла эшонга қараб, боши билан имо қилди. Абдулла эшон ҳам, ўз навбатида, оғир курашда туркман ботирларига Яратгандан куч-қувват тилаб, дуо қилиб, қўли билан «Омин» ишорасини қилди.

Эзгу тилакка қўшилган мингларча қўллар Абдулла эшоннинг ҳаракатини такрорлади.

30

*Бугун форслар 1500 марта, туркманлар
эса 200 марта тўп отдилар. Мен
умрим давомида бундай ҳаёт мамот
жангини кўрмаган эдим. Икки томондан,
ҳатто, қўли яроғсиз одамларнинг ҳам
муштлашувга кирган фурсатлари бўлди.
Аёвсиз кураш қуёш ботгунча давом этди.*

Саид Муҳаммад Али ал-ҲУСАЙНИЙ
«Марв жанги» асаридан

Форсларнинг туркманлар орасидаги жосусининг хабари тўғри бўлиб чиқди. Ўн бешинчи сентябрь куни такалардан элчи келди. Элчилар гуруҳига Сафаракхон раҳбарлик қиларди. Сафаракхон ёнида олдин қожорларда асирликда бўлган бир неча оксоқол ҳам бор эди. Муҳаммад Ҳасанхон ҳамда Новвот Ҳасан ал-Султонлар билан илгаридан яхши муносабатларда бўлиб келган оксоқоллар улардан раҳм-шафқат умид қилиб келишган эди. Бироқ, бошланган урушнинг шафқатсиз олови раҳм-шафқат дарахтини томир-томиригача куйдириб ташлаган эди.

Эрон томонининг Сафаракхонга берган жавоби қисқа бўлди. Элчиларни қабул қилган Ҳасанхон туркманларнинг ваъдаларига асло ишонмаслигини билдирди. У, агарда такалар Эроннинг асосий шартига тўла рози бўлмасалар, Мурғоб дарёсини юқори қисмдан бўғиб, сувини саҳрога оқизишга киришишини уқтирди.

Агар бу иш амалга ошса, чучук сувдан маҳрум бўлган такалар мол-ҳоллари билан ҳалокатга

гирифтор бўлардилар. Шу сабабли улар ёки шартга рози бўлишлари, бўлмаса Хива хонлиги томонга кўчишга маҳкум бўлардилар. Сўнгги шарт ҳам такаларни қаноатлантирмасди. Охир-оқибатда, шу нарса маълум бўлдики, даъвонинг чўзилишини бир йўл — уруш йўли билангина ҳал қилиш мумкин эди.

1860 йилнинг 16 сентябрь куни тонгги соат тўртларда Эроннинг улкан қўшини олға қараб кўзгалди. Қожорлар дарё қирғоғини ёқалаб такалар қўрғонига яқинлашиб келдилар. Қўшиннинг олдинги сафи тўхташи лозим бўлган чегарага етиб келди. Бу жой Жайронтепаннинг ёнгинаси эди.

Қожорлар Жайронтепага ўрнашиб, қўрғонни тўп ўқига тутишлари керак эди. Шу билан уруш ҳам ниҳоясига етиши кутилаётганди.

Эрон қўшинларининг сариқ тўпларининг қудрати туркманларни ер билан яксон этиш керак эди. Ёки бўлмаса, осмондан ёғдирилган, кўз кўриб-қулоқ эшитмаган даҳшатли тўп ўқларининг портлашларидан сўнг, агар тирик қолса, Кўвпутхоннинг шахсан ўзи така оқсоқоллари билан Эрон давлати қўйган барча шартларга кўниб, таъзим билан келиши шарт эди.

Учинчи йўл йўқ эди.

Сариқ тўплар гоҳ кетма-кет, гоҳ ҳаммаси бирданга наъра торта бошлади. Теварак-атроф тоғ дарасига айланиб, ўша дарадаги ҳамма йўлбарслар ўкираётгандай овоз оламини босиб кетди. Тўпларнинг оғзидан чиқиб, осмонга кўтарилган қора тутун тоғ қояларигача қоплаб олди. Йўлбарслар ўкириғи қояларга урилиб, кўрқинчли акс садо бера бошлади. Ёруғ оламдаги тирик жонзотларнинг ҳаммаси оч йўлбарсларнинг ўткир тишлари остида парчаланаётганга ўхшарди. Тўп оғзидан чиққан қора тутундан кўзи ачишган тўпчиларнинг қорачиғи ёшга тўлди, кулоқлари том битиб, ҳеч нарса эшитмайдиган ҳолга келди. Тўп даҳшати икки соатча давом этди. Дарёнинг нариги томонидан тўхтовсиз чанг-тўзон кўтарилар, буйруқ, даъват ва бақир-чақир

саслари чанг-тўзондан ҳам, тўп овозларидан ҳам баланд эди.

Кўзини аччиқ тутундан, қулоғини, миясини қақшатқич қалдироқдан, бу товушлар ичида янграган «Ё, Али!» деган ингичка-йўғон овозлардан ўзини сақлашга ҳаракат қилган Блоквил қовоқларини бир амаллаб очди. Очди-ю, олдинда тоғдай тутун босган қоронғиликни, қоронғилик ичида Машҳаддан Марвгача ўтган қирқ беш кунлик йўл давомида ҳар куни кутган хавфли жангга шу бугун, худди ҳозирнинг ўзида дуч келганлигини англади. Ҳозир хаёлида, тушларига кириб чиққан қип-яланғоч жинлар, ажиналар сариқ тўплар гумбурлаши тўхтагач, қора тутунлар ичидан чиқиб келадигандай эди. У шу даражада гангиб, ҳолдан тойган эдики, Марв жангини қоғозда жоқлантириб тасвирлаш учун Франциядан кўтариб келган асбоб-анжомларию қоғоз-дафтарини боши тагига қўйиши билан, шу лаҳзада пинакка кетди...

Артиллерия саркардаси Наввоб Жаҳонсўзнинг берган ҳисоботи бўйича икки соат давомида харвор-харвор ўқ-дори ишлатилган, атрофни ларзага солиб бир минг беш юз марта сариқ тўплардан ўқ отилган. Бироқ бу ўқлар, пахтавон ўқлар сингари нишонга бориб етмаган. Дарҳақиқат, кузатувчиларнинг айтишича, тўп ўқи тезлигини синаган мутахассисларнинг олдинги тахминлари ҳаётга татбиқ қилинмаган, яъни тўплар фақат ваҳимали овоз чиқарган, холос, шундан бошқа нарсани амалга ошира олмаган. Бир минг беш юз марта отилган тўп ўқларининг биттаси ҳам такалар кўрғонига бориб етмаганлиги офтоб чиққанидан сўнг аён бўлди.

Эрон тўпларининг қуруқ ҳайбатидан сўнг, нариги қирғоқда такаларнинг жанговар кўтаринкилиги сезила бошлади. Кўрғон олдидаги баландликка қўйилган бир жуфт тўп атрофида такалар гимири-гимири кучайгандан-кучая бошлади.

*Туркманлар сафга туришни билмасалар-да,
бир-бирларини тез ва аниқ тушунишарди.
Улар таваккалчилик қилишмас, яқин масофада
туриб жанг қилишдан қочишарди.
Така туркманларининг уруш ҳийлаларига қарши
эронликлар ҳеч қандай чора тополмасдилар.*

Жорж БЛОКВИЛ хотираларидан

Эрон саркардалари туркман тўпларига нописандлик билан қарасалар-да, дастлабки улкан омадсизликдан сўнг эҳтиёткорликни қўлдан бермасликка ҳаракат қилишарди. Асосий умидлари бўлган сариқ тўпларнинг самарасиз ҳаракати қўшинга, албатта, салбий таъсир кўрсатмай қолмади. Офтоб чиқар-чиқмас қўшинга эътибор қилган Ҳамза Мирза фақат сарбозларнинггина эмас, балки катта-кичик бошлиқларнинг ҳам жанговар руҳи паст эканлигини пайқади. У сирдош бўлган саркардаларга ўзлари учун, шунингдек, навкарларга атаб ҳам тўп ўқидан панагоҳ (траншея, ертўла, окоп) қазिश кераклигини буюрди.

Бугун ҳам ҳаво эрталабдан қизий бошлади. Офтоб шуъласи остида ер ковлаган қўллари белкуракли мингларча сарбозларга ёнбошдан назар солган Блоквилга далада деҳқончилик қилиб юрган деҳқонларни эслади.

Қўшиндаги бўлим командирлари ўзлари учун ер ковлашмасди. Улар учун ҳам чуқур қазиган сарбозлар ертўлаларнинг ғарб томонидан уйча қолдиришарди. Блоквил қум-тупроқ аралаш уйларнинг эини йигирма сантиметрдан қалин бўлмаса керак деб тахмин қилди. Болалар ўйнайдиган уйларга ўхшаш уйчалар унинг кулгисини келтирди.

У навкарлар қилган ишларни кузатиб юрганида авшарлар уругининг катхудоси Юсуфхонга рўбарў келиб қолди. Блоквил Юсуфхонни олдиндан яхши

биларди. Баъзи суҳбатларда Юсуфхон ўзининг шажараси қожорлардан кўра туркманларга яқин эканлигини эсга олганди.

— Жаноб Юсуфхон, бундай уйчалар тўп ўқидан бизни сақлай оладими, нима дейсиз?

— Худо ёрдам берса сақлайди, бўлмаса йўқ, -- дея Юсуфхон Яратганга ишонмагандай кулиб юборди.

Блоквил хоннинг кулгисидан, қазилган чуқурларни мазах қиляпти деган маъно чиқарди. Аммо, Юсуфхон сўзини давом эттирганда бундай эмаслиги маълум бўлди.

— Бундай ўқпаноҳларнинг бизга асло кераги йўқ, жаноб қаирал. Такалар устимизга ёпирилиб келишса, қиличбозлик бошланади. Шу чуқурларнинг ичида туриб қилич ўйнатамиз деб ўйлаяпсизми? Албатта, бундай эмас. Бироқ буйруқ муҳокама қилинмайди, чунки у — буйруқ!

— Бу чуқурлар тўп ўқидан сақланиш учун қазилмоқда-ку, ахир?!

Юсуфхон яна кулумсиради. Бу сафарги кулгининг мазахомуз эканлиги ошкора билинди. Унинг сўзлари ҳам шуни тасдиқлади.

— Эй, жаноб қаирал, яхшиси сиз мени гапиртирманг! Шаҳзоданинг буйруғи қанақа эканлигини ўзингиз ҳам яхши биласиз, ахир...

Кутилмаган вазият Юсуфхоннинг сўзини бўлиб қўйди. Туркманларнинг тўплари гумбурлай бошлади.

Бирин-кетин вақт оралатиб бир жуфт туркман тўпларининг ўқлари Ҳамза Мирзанинг баланд чодирини тикилган жойга етиб бормаса-да, эронликлар қўшини ичида гумбурлаб ёрилди. Яқин атрофдан оҳ-воҳлар эшитила бошлади.

Блоквил Юсуфхоннинг юзига қаради. Унинг назаридан ҳайрон қолганлик аломатини уққан Юсуфхон ҳам бошқа сўз топа олмай:

— Бу қанақаси бўлди? — деб қўйди.

— Сизлар отилмайди деган тўплар ҳам гумбурлай бошлади! — дея суҳбатдоши кинояли

гапни хоҳламаса-да, Блоквил тўғриси айтиб қўя қолди.

— Уни биздан туркманларга асир тушганлар отишмоқда, — деб Юсуфхон такаларнинг тўп отолмаслигини исботламоқчи бўлди. Бироқ унинг тошган жавоби тўп ўқидан ҳимояланмоқ учун бир қарич қалинликда қурилган деворли ертўлалар сингари кулгили эди.

— Туркманлар бизларнинг асирларимизни тўпнинг ёнбошига ҳам яқинлаштирмайди, жаноб Юсуфхон, — деб Блоквил ўзини ҳам уларга яқин тутиб ва Юсуфхоннинг ўзига-да ёқадиган жавоб берди.

Юсуфхон бу сафар мардларча жавоб қайтарди.

— Бу сўзингиз ҳам тўғри.

— Бу ерда энг кулгили нарса — бизлар отган тўплар ўқининг туркманлар қўрғонига етмаслиги-ю, туркманлар отган тўп ўқининг эса бизларнинг устимизга келиб тушаётганлиги!

— Мен эса ҳозир бошқа нарса тўғрисида ўйлай бошладим.

— Қани, айтинг-чи!

— Сизларнинг ўқ-дориларингиз билан ўзларингизни отишмоқда. Ана шуниси кулгили. Машҳаддан Марвгача ўз елкангизда ўқ-дори келтирдингиз. Унинг ҳам ўз тўпингиз билан ўзингизга қарши ишлатилиши, ҳақиқатан ҳам кулгили.

Юсуфхон тўғри айтилган сўзларнинг ҳақиқатлигини бу гал ҳам тасдиқлашга мажбур бўлди.

— Ҳа, тўғри гапирдингиз, бу ерда бир каромат борга ўхшайди!

Тўп ўқлари янада яқинроққа келиб ёрила бошлади.

Юсуфхон ўқпана ахтаргандай теварак-атрофга аланглади. Ўқпана деб қурилган уйчалар кишини тўп ўқидан қўриқлай олмаслигига кўзи етгач, бегона бир кимсанинг олдида ўзини мард кўрсатишга ҳаракат қилган хон турган жойидан қўзғалмади.

Шу вақт осмондан офат бўлиб ёғилаётган тўп ўқларининг бири Юсуфхон билан Блоквилнинг ёнидан етти-саккиз қадам нарироқда турган семиз хачирнинг устига тушди ва уни ағдариб ташлади. Хачир оёқлари дир-дир титраганча бирпасда жон берди.

Хачирга томон хавотир ила назар ташлаган француз суратга муҳрлайдиган асбоб-ускуналарини қўлига олди.

— Бу ердан тезда узоқлашмасак, кейинги нишон иккаламиз бўламиз, жаноб Юсуфхон!

Тили дудуқланиб турган французнинг тахмини шу онда ҳақиқатга айланди. Агар Блоквил кескин, чаққон ҳаракат қилмаганида, семиз хачирнинг куни Юсуфхоннинг ҳам бошига тушиши аниқ эди.

Даҳшатли овозда қичқириб юборган француз Юсуфхонни елкаси билан уриб юборди-ю, зарб кучидан Юсуфхон уч-тўрт қадам нарига йиқилди. Блоквилнинг ўзи ҳам нақ унинг оёғи тагига умбалок ошиб тушди.

Бош кийимини ердан олиб, ўрнидан турган Юсуфхон орқасига қаради. Қумлоқ ерни анчагина ўйиб, ўпириб ташлаган тўп ўқи Юсуфхоннинг олдин турган жойида қорайиб ётарди. Омон қолганига энди фаҳми етган Юсуфхон қувонганиданми, ўлимдан қутулганигами юзи ўзгариб кетди. Бироздан сўнг ўзига келиб, ўнг елкасини чап қўли билан силар экан, бошини қуйи эгганча:

— Жаноб капрал, сизнинг кучингиз тўпдан чиққан қора ўқниқидан кам эмас экан, — деб жилмайди. У яна бир гал тўп ўқига қаради. — Сиз мени тўғри келган ажалдан қутқардингиз. Мен сиздан умрбод қарздорман. Уни қандай узаман? — деди.

— Жанг майдонида олиш-бериш ҳисоб қилинмайди, жаноб Юсуфхон...

Тўп овозлари босилгач, туркманлар қўрғонидан тўрт юз-беш юз атрофидаги одам дарё томонга юришди. Улар икки гуруҳга бўлиндилар-да, ўз ишларини бажаришга астойдил киришдилар.

Блоквил туркманларнинг ўзларини тутишларини хайрон қолиб кузатди. Улар дарё томонга улкан тўнкаларни, узун-калта ёғочларни келтириб ташлашарди. Орқасига қора милтиқ осиб олган, қўли ўроқли такалар дарё қирғоғидаги қамишзордан даста-даста қамиш ўриб боғлашарди. Блоквил аввалига уларнинг нима мақсад билан ушбу ишни қилаётганларига тушунмади. Бироқ ҳозирги ҳаракат — асир тушган Жиянгелдиники каби молга ўт йиғиш ташвиши эмаслиги маълум. Воқеани кузатиб турганлардан бири: «Туркманлар дарёга кўприк қурмоқчи бўлишяпти», деб тушунтирди.

Шундан кейин Блоквилнинг ҳайрати янада ортди. Биринчидан, уруш давом этаётган экан, ҳеч нарсадан ҳайиқмай туркманларнинг кўприк қуришни бошлашлари ҳам хаёлга сиғмайдиган жасорат эди. Иккинчидан, агар кўприк қурилишининг қожорлар устига ҳужум қилиш мақсади билан қурилаётганидан бошқа маъноси бўлмаса, эронликларнинг туркманлар ҳаракатига бефарқ қараб туришлари — ақлга сиғмас иш эди.

Худди аксига олгандек, қўшиннинг бир қисми вафот бўлганлар, ярадорларнинг ташвиши билан банд бўлса, қолган асосий қисми тушлик овқатнинг ташвиши билан ўралаша бошлади.

Блоквил Техронга келган кунидан бошлаб Шарқ одамларининг беҳафсала, беташвиш хусусиятларга эгаллиги, бугунги ишни эртага қўйишга баҳона кидиришга мойиллиги ҳақида кўп ўйланарди. Бугун ҳам улар ажал билан юзма-юз келишларига қарамай, биринчи даражали ишни иккинчи даражага ўтказишларини кўриб, ҳайратга тушди. Унинг сабаби нимадалигини ҳеч тополмасди. Саркардалар сариқ тўпларнинг икки соат мобайнида бетўхтов ишлаб, фақат ўзларигагина ҳисобсиз зарар келтирганлиги ҳақида ўйлаб ҳам кўрмасдилар. Ушбу хато ва янглишувларни қандай тўғрилаш борасида эса улар ўйлаб ҳам ўтиришмади. Аксинча, Блоквилга маълум

бўлишича, айрим саркардалар шахзодага ҳозирча ҳужумни тўхтатиб, орқага чекиниш, янги куч тўплаб, ундан кейингина Қораёнга яна бошқатдан ҳужум уюштириш маслаҳатини берган эмиш.

Агар қожорлар биринчи натижасиз ҳужум билан чекланиб, ўзларини ростлаб олиш учун Марвга чекинсалар, бу бутун юриш улар учун самарасиз тугаганлигини англатарди. Бу уруш тактикасидан, сирларидан беҳабар одамга ҳам тушунарли эди.

Бироқ Эрон қўшини раҳбарлари орасида ўзлари учун бегона бўлган Блоквилдан ўзга ҳеч ким бу ҳақда фикр юритаётганга ўхшамасди. Улкан қўшиннинг Ҳамза Мирза Хишмат Давла каби бош саркардасидан тортиб, оддий сарбозигача фақат ўз жонини сақлашнинг ташвишини қиларди.

Блоквил сўнги тахминининг ҳақиқатга унчалик ҳам тўғри келавермаслигини фаҳмлади. Чунки ўз жонини қутқаришни истаган одам ўз жонига хавф солган душманни енгиш фикри билан яшаши, курашиши керак эмасми, ахир?!

Ўн олтинчи сентябрь куни тундан кейин соат учларда янги қурилган кўприкдан ўқдай отилиб ўтган мингга яқин туркман қожорларнинг устига ёпирилиб келди. Ҳужум билан биргаликда, отликлар келаётган томондан шунақанги чанг-тўзон кўтарилдики, Блоквил бунинг фақат от туёғи остидан кўтарилган чанг-тўзон эмаслигини фаҳмлади. Чанг-тўзон бутун режани, кўринишни ўзгартириб юборди, чанг бир отликни юз отлик, бир қилични юзта қилич қилиб кўрсатди. Чанг-тўзон ичидан отилиб чиқаётган отликларнинг изи тугамайдигандай эди. Бу ҳол ҳам етиб келаётган хавф-хатарнинг ҳайбатини орттириб юборди.

Кўприк қурила бошланганиданоқ шундай ҳолат юз беришини олдиндан сезган Блоквил ҳужум сўнгининг қандай тамом бўлиши борасида ҳали маълум бир қарорга кела олмаган эди. Чунки унинг бу тўғрида узоқ фикр юритишга имконияти

хам бўлмади. У ўзининг янги юртларни кўриш, ўзга халқларни билиш мақсадини амалга ошириш ниятида розилик берган ушбу сафарининг эндиликда қонли саёхатга айланаётганлиги ҳақида ўйлашга мажбур бўлганди. Бугунги кун — Блоквил учун ёш умрининг энг сўнгги куни бўлиши ҳам мумкин эди. Узоқдан кўринган ва ўткир қуёш нурлари билан тўқнашганда оловдай ялтираган мингларча эгри қиличларнинг бири унинг умр томирини чўрт узиб ташлаши мумкин эди.

Ҳужум қилиб келаётган отлиқлар орани қисқартирган сайин барча нарса: уларнинг кийимлари, юз-кўзлари, жанговар ҳаракатлари ошкора кўрина бошлади. Ёғийнинг кучини қирқиш учун кетма-кет гумбурлаган тўплар хайбати кутилган натижани бермади. Тўп ўқлари ҳужум қилиб келаётган отлиқлар устидан ошиб, дарё қирғоғидаги қамишзорга бориб тушарди. Тўплар овози туркман отлиқларининг «урҳо-ур»ларига қўшилиб, етиб келаётган такаларнинг ваҳимасини янада кучайтирмоқда эди.

Сариқ тўплардан яна натижа бўлмагач, саркардалар навкарларни қиличбозлик жангига ўтиш учун тайёрлай бошладилар. Сиртига офтоб ва йўлбарс шакли туширилган байроқ юқорига кўтарилди, қиличлар қинидан чиқарилди. Рўй берадиган хавфни сезган отларнинг бурунлари пириллаб, шишқира бошладилар. Икки томондан кўтарилган жанговар ҳайқирик, шовқин-сурон атрофни ларзага солди.

Тўппочасини филофидан суғурган Блоквил уни қачон отишни ҳам билюлмай қолди. Чунки у довдираб, ўзини йўқотиб қўйган эди. Бостириб келганлар орасида эронликлар билан юзма-юз курашаётган хотин-қизлар ҳам бор эди. «Ана, ўшалар арвоҳлар, урғочи шайтонлар бўлса керак! Ҳа, худди ўшалар! — дея Блоквил ўзи билан ўзи гаплаша бошлади. — Улар ахири мени тошиб, олдимдан чиқди!»

Туркманлар ичида ҳар жой-ҳар жойда қилич солишаётган аёллар кўзга ташланарди. Улар

отга минганларида халақит бермаслиги учун узун кўйлақларини белларигача шимариб, бир томонини маҳкам боғлаган эдилар. Уларнинг белларига боғлаб олган оқимтир белбоғлари французнинг кўзига оқ бут бўлиб кўрина бошлади.

Блоквилнинг хаёлига тўсатдан шундай фикр келди: «Мен қисмат қонунига бўйсуним керак. Мен уларга қарши ўқ отмаслигим лозим. Яратган эгамнинг ўзи бу қонли саёҳатни менинг толеимга битган. Йўқ, шу пайтгача француз капралининг аёл кўлидан ўлгани тарихда бўлганми? Тарихдаги дастлабки бундай шармандалик менинг манглайимга ёзилган экан. Барибир, қисматдан қочиб бўлмайди...»

Яраланган отларнинг жон ҳолатда кишнашлари, оддан ағдарилаётган сарбозу навкарларнинг фарёду нола-фиғонлари ҳам урғочи шайтонларнинг овозига айлангандай, теварак-атрофни босиб кетди.

Бирок, Блоквил қаршисидан келаётган урғочи арвоҳнинг ўз бўйнига қилич солганини кўролмади. Ҳа, у урғочи арвоҳ қиличидан эмас, бошқа бир отнинг устида кўринган туркмандан ўзини чеккага олиш учун ўрнидан турганда, отларнинг жон ҳолатдаги кишнаши ҳам, ярадорларнинг оху нолалари ҳам, арвоҳларнинг юракни ларзага соладиган чинқириклари бирданига эшитилмай қолди.

Блоквил учун кураш ҳам, саёҳат ҳам тамом бўлди. Унинг қалбидаги кўрқув ҳисси бирдан йўқолди. Блоквил ором дунёсига шўнғиди. Кейинги ярим йилда унинг ҳозиргидай роҳатланиб-лаззатланиб ётган вақти бўлмаган эди...

Чуқурнинг ичида қум-тупроққа беланиб ётган Блоквил кўзини очганда, атроф осуда, чанг-тўзон йўқ, арвоҳларнинг қичқириклари эшитилмасди. У бошини зўрға кўтарди-да, тўғри дарё томонга назар ташлади. Дарёнинг ўнг қирғоғидаги туркманлар кўрғон атрофида хотиржам айланиб юришарди.

Блоквил юзини, манглайини, бош-юзларини сийпалаб кўрди. Танасида қон оқиб турган ёки яра-

чақа бұлган, ҳатто, оғриётган жой ҳам йўқ. «Бояги бало-офатлардан қутулган бўлсам, энди менинг пешонамда ўлим хавфи йўқ!» — дея чин юракдан қувонди Блоквил. Шу лаҳзада онасининг Парижда кўрган тушини эсга олди-ю, яна капалаги учди.

— Шошма, Жорж! — деди у ўзига-ўзи. — Сен ҳозиргина бир ўлимдан қолдинг-ку! Туркман элчисининг айтишига қараганда, инсон ҳар қадам ташлаганда бир ўлимнинг ёнбошидан ўтар экан. Қайси қадамингда унинг устидан босишинг сенга маълум эмас...

Блоквил ўзининг думаланиб-эзилиб ётишидан уялди. Ўрнидан туриб, кийим-бошларини тозалади, икки ўқидан биттаси ҳам отилмаган тўпшончасини топиб, филофига солди.

У чуқурдан чиққанда туркманларнинг бугунги хужумида ҳалок бўлган қожор навкарларининг жасадлари ҳали ҳам йиғиб олинмаган эди. Жасадлар турли ҳолатда — юзтубан, чалқанча, букчайганича қотиб қолган бўлиб, уларнинг орасида туркмалар ҳам бор эди. Блоквил уларни кийимидан таниди. Лекин ҳалок бўлган туркманлар орасида ярим-яланғоч урғочи арвоҳлар кўринмади. «Худога шуқур! Мен арвоҳларнинг жасадидан ҳам жирканаман... Ёки уларнинг ичида бирортасининг ҳам паймонаси тўлгани йўқмикан? Ҳа, айтганча, урғочи арвоҳларга ажал ҳам тегмайди-ку!».

Блоквил ўзи истамаган ҳолда бош саркарданинг баланд чодирини томон юрди. Чодир эски жойида эди. Демак, туркманлар хужумга ўтганларида қўшин ўртасига киришга ҳаракат қилишган, бироқ бош чодир жойлашган ерга ета олмай орқаларига чекинган экан-да.

Блоквил йиқилиб ҳушини йўқотган жойидан эллик қадам чамаси юрганида, ғалати воқеанинг устида чиқди: ўн беш-ўн олти ёшлардаги қорача-орик ўсмир ўқпана учун қазилган чуқурнинг чеккасидаги кум устида чўкка тушиб ўтирарди.

Эрон қўшини ичида навкарларга берилган пулни олиш учун олтмиш ёшдан ошиб хизмат қилаётган мўйсафидлар ҳам, ўз ихтиёри билан келган ёки кимдир ўрнига хизматга юборилган ўн тўрт-ўн беш яшар ўсмирлар борлигидан Блоквил хабардор эди. Улар билан кўп марта юзма-юз учрашган ҳам. Бироқ чўкка тушиб ўтирган нозик йигитча анча ёш кўринар, шу ўтиришида у бир нарсалар билан банд эди.

Блоквил от туёқларининг янги излари тўлиб кетган майдон ёнида бу йигитча нима билан машғул бўлаётгани билан қизиқди. Йигитча кийган шимнинг олд томони жиққа хўл эди. У пешобини тута олмайдиган бемормикин? Йигитча пешобидан лой қилиб, узун чундукли тўпга ўхшатиб нимадир ясабди. Энди эса ортиб қолган лойдан тўп ўқи ясашга киришган экан.

Блоквил унинг ишини томоша қиларкан, ёнига келган одамга мутлақо бефарқлигини пайқади... Бечора йигитча тўпларнинг қаттиқ гумбурлаган овозидан, шовқин-сурондан, туркману эронликларнинг бир-бирларига аёвсиз қилич солаётганларидан кўрқиб, эси оғиб қолган эди.

— Исминг нима, сарбоз? — деди у аста йигитчага.

Сарбоз йигитчадан садо чиқмади. У французнинг юзига гўдакларча бир қаради-ю, Блоквил йигитчанинг ўз номини ҳам эсидан чиқарганини англади. Сарбоз кутилмаганда Блоквилга қараб гапира бошлади:

— Мен тўп ясадим, жаноб! Энди унга ўқ ясамоқчиман, жаноб. Лекин ясаган тўпимнинг ранги сариқ бўлиб чиқмади, қора бўлди. Қаранг-а, бу — Исфаҳон тўпи. Туркманлар билан уруш бўлса, мен шу тўпимни майдонга олиб чиқаман. Эҳ, аттанг, кўп ўқ ясаш учун пешобим камлик қилди. Мен яна ўқ ясашим учун сиз пешобингиз билан бу лойни хўлланг, жаноб! — Йигитча ҳали яхши лойга айланиб улгурмаган бир ҳовуч нам тупроқни Блоквилга узатди.

Йигитчанинг ҳолига ичи ачиган Блоквил, унинг ёнидан нари кетди. «Ҳа, сизларнинг мисдан қуюлган тўпларингиз нима каромат кўрсатди-ю, энди лойдан ясамоқчи бўлган тўпинг ҳоли не кечади?»

Ҳамза Мирзанинг баланд чодирига яқинлашган Блоквил туркманларнинг сўнгги ҳужуми қожор қўшинига беқиёс талафот етказганлигини билди. Чодирнинг атрофида бир неча жасад қатор ағанаб ётарди. Француз баланд чодир атрофига фақат саркардалар жасади тизилганини фаҳмлагач, бирор таниш бормикан деб уларнинг юзига қараб чиқди. Ҳалок бўлганлар орасида у яқиндан таниганлардан ҳеч ким йўқ. Шундай бўлса-да, чеккароқда ётқизилган тўртинчи жасадга яна бир бор қаради. Юзи оқариб кетган жасаднинг пора-пора қилинган кўйлаги этагидан қонга бўялган ичаклар кўриниб турарди. Кўзга кўриниб турган ваҳшийлик оқибатининг устини бекитиб, ёпиб қўйиш ҳеч кимнинг хаёлига келмаганди.

Блоквил теварак-атрофга қаради. Баланд чодирнинг атрофидаги бош саркардага энг яқин ҳисобланган мулозимларнинг юзлари ерга қараган. Француз чодирнинг ичида чуқур хаёлга ботиб ўтирган Ҳамза Мирзани кўз олдига келтирди. Шаҳзоданинг ҳозир нима ҳақда фикр қилаётганлигини билса бўладими? Бироқ, бундан нима фойда? Ҳозир бош саркарда эмас, ёнидагилар ҳам Блоквилнинг саволига жўяли жавоб беролмайди. Бунга ақли етган Блоквил яна орқасига — ўзининг қум-тупроқ босиб қолган чодир томон шалпайиб қайтиб келди.

*Жайронтепада икки томон ўртасида қонли тўқнашув
юз берди. Авшар полки билан Фарахон полки навкарлари
«Ё, Али!» деб олга отилишди.
Пистирмада турган туркманлар уларни ўқ
ёмири билан кутиб олдилар. Етмиш нафар
навкар ўлдирилди... Улар лойга ботган Ҳасанхоннинг
ҳам бошини кесишди...*

Сайд Муҳаммад Али ал-ҲУСАЙНИЙ

*Бизнинг оёғимизга маҳкам ёпишган туркманлар
орқамиздан ўқларни ёмғирдай ёғдиришарди.
Мен бир кенг чуқурликдан ўтаётганимда
отим билан ағдарилиб тушдим...*

Жорж БЛОКВИЛ хотираларидан

Қожорлар қўшинидаги энг обрўли саркарда ҳисобланган Ҳасанхоннинг ўлдирилиши ва артиллериянинг таниқли сартиб (генерал)ларидан бирининг туркманлар қўлига асир тушиши сарбозларнинг чўккан руҳини баттар тушириб юборди. Қожорлар томонидан уюштирилган ҳужумларнинг туркманлар томонидан осонгина бартараф қилиниши ва бунинг устига, такалар тарафидан асирга олишлар, катта ўлжаларнинг қўлга киритилиши Ҳамза Мирзадан шароитга бошқача муносабатда бўлишни талаб қиларди. У маслаҳатчиларнинг фикр-мулоҳазаларини эътиборга олиб, кетма-кет юз берган мағлубиятлардан сўнг Марвга чекиниб, жиддий ҳарбий тайёргарлик кўргандан кейингина Қораёпга бошқатдан ҳужум қилиш керак, деган хулосага келди.

Шундай қилиб, 1860 йил иккинчи октябрдан учинчи октябрга ўтар кечаси «қожорларнинг Қораёпдаги барча қўшин турлари ҳарбий кўчкўрони билан Марвга чекинсин» деган буйруқ пайдо бўлди.

Блоквил саркарда Ҳамза Мирза раҳбарлик қилган қўшиннинг орқа томони хавфсизлигини таъминловчи иккинчи гуруҳ ичида эди.

Бир неча минг навкар, сон-саноксиз от, туя, хачир ва эшаклар ҳаракатини тун коронғисида ҳам кўздан яшириб бўлмасди. Бетартиблик ила кўча бошлаган қўшиннинг шовқин-сурони тик кўкка кўтариларди. Қожорлар эндигина бир фарсах чамаси йўл юрганларида кутилмаган воқеа рўй берди. Ёғийнинг орқага чекинганидан хабар топган туркманлар қўшин бораётган йўлнинг икки томонидаги пистирмалардан чиқиб «Ё, Оллоҳ!» деб ҳужумни бошлаб юборишди. Такалар чала уйқули ва чарчаган қўшиннинг икки чеккасидан яшин тезлигида кучли зарба беришарди-да, дарҳол орқага чекиниб, кўздан ғойиб бўлишарди.

Бундай ҳолат кети узилмай такрорланиб, ҳар сафар бир неча навкарлар от-хачирлардан ажралиб ўқ, қилич зарбидан ағдарилса-да, улкан қўшин чекинишда давом этарди. Қўшин кетма-кет таёқ зарбини сезмаган қари фил сингари аста-секин силжиб борарди. Қўшиннинг олд қисмида бўлаётган воқеалардан орқа қисми, орқа қисмда бўлаётган воқеалардан олд қисми бехабар эди. Хабардор бўлганлар ҳам чекиниш ҳақидаги буйруққа итоат қилиб, фақат бор кучи билан орқага интиларди.

Икки томондан қовоғари талагандай таланса ҳам, қўшин асл макони томон қадам босарди. Қўшин турган жойдан Марвгача бақирса овоз етгудай масофа қолди. Бироқ ўша масофани ўтиш қожор қўшини навкарларига юз фарсах йўл ўтгандан ҳам қийин бўлди. Уларга Марвда қолган сартиб Оға Ризохон Аждаббоши қўшинига етиб қўшилмоқ насиб этмади.

Туркманлар Қораёпдан қайтган асосий қўшиннинг Марвда қолган қисм билан бирлашмаслиги учун ўзларида бор бўлган бутун имкониятни қўллашган эди. Дарё томондан худди уясидан отилиб чиққандай кўкқисдан пайдо бўлган отлиқлар бу гал қўшиннинг

олдинги қисмига зарба берди. Блоквилнинг тахмин қилишига кўра, охирги ҳужумда қатнашган туркманларнинг сони 1500 дан оз эмасди. Икки орада қиличбозлик уруши бошланиб кетди. Худди шу вақт дарё тарафдан етиб келган бошқа отлик туркманлар қожор қўшинининг иккинчи бўлаги устига ёпирилди.

Блоквил туркман қиличи етадиган жойдан узоқда эди. У Эрон саркардалари гуруҳига яқинроқ бўлганлиги учун ўзининг кўриқланишини яхши биларди. Саркардаларга тансоқчилик вазифасини бажараётган, махсус тайёргарликдан ўтган сайланма сарбозлар такаларни яқин масофага келтирмайдиган жанговар ҳолда эдилар. Шу сабабли, Блоквил учун туркманларнинг уруш сирларини ўз кўзи билан кузатиш имконияти пайдо бўлди. Унинг кузатишича, туркманларнинг қожорлардан асосий фарқи — уларнинг ҳаддан ташқари тез ҳаракат қилишларида эди. Туркманларнинг отлари ҳам бардошли, чопағон эди. Улар ўкдай отилиб келишар, орқага қайтганларида ҳам худди шундай тез югурарди.

Блоквил туркман отлиқларининг Эрон қўшини ичига аралашмай, фақат чап томондан ҳужум қилишларининг маъносини ўзича тушунди. Туркманларнинг асосий мақсади уларни қириб ташлаш эмас, балки ҳаракат йўналишини ўзгартириш эди.

Ҳужум қилган туркманлар орасидан ажралган қора телпакли бир йигит қаттиқ чопаётган отини бошқара олмай қолди, шекилли, қожорларнинг ёнбошидан ҳужум қилиб, шартта орқасига қайтиш ўрнига, куч билан урилиб қўшин ичига кириб кетди.

Туркманнинг қўлидаги қуроли — бир ярим кулоч узунликдаги маҳкам ходанинг учига қаттиқ уриб ўрнатилган учи ўткир аёллар тақинчоғи эди. Офтоб шуъласи остида ялтираган учи ўткир кумуш тақинчоқ Шарқни унча яхши билмаган европалик кўзига нотаниш ғаройиб бир яроғ бўлиб кўринди.

Фаройиб қуролли туркман йигитининг оти қожор қўшини қаторларини қўндалангига кесиб ўтолмади. Тўрт томондан ҳаракатга тушган қожор навкарларининг қиличи отнинг ўнг оёғини қаттиқ яралади. От мункиб кетди-ю, унинг устидан думалаб тушган туркманнинг телпаги бошидан ерга учиб тушди. Шунда бу ботирнинг аёл эканлиги маълум бўлди. Қора телпак ичига яхшилаб йиғилган ўрим қора соч қумга ёйилди.

Шу томонга қараб, оғзи очилиб қолган Блоквил: «Кўп сонли улкан қўшиннинг оз сонли қўшиндан чекинишининг сабаби энди маълум бўлди, заифа аёллар шундай урушиб билса-я?» — деб пичирлаб қўйди... Француз капралаи уруш деб аталмиш қора тошюрак кучнинг яна бир қилган ваҳшийлигига шунда гувоҳ бўлди. Уруш бегуноҳ гўдакнинг ипакдай сочларини силайдиган фаришта қўлларига кескир яроғ бериб, бу қўлларнинг эгаларини тошюрак, бераҳм бир кучга айлантирган эди.

Бешафқат қожор сарбозининг ўткир қиличи ҳали ўрнидан туришга улгуролмаган заифанинг бошига зарб билан урилди. Қоп-қора зулфлар билан ўралашган гўзал бош қумга думалаб тушди. Ёш аёлдан ҳеч бир овоз эшитилмади. Уруш деб ном олган ваҳшатнинг қора кучи аёл гўзаллиги, хотин-қизлар заифалиги олдида ҳам юмшамаган эди.

... Туркманлар Қўвпутхон ўйлаб топган ҳарбий ҳийлани амалга ошира билдилар. Қўшиннинг олдинги қисми қаршисидан така отлиқларининг пайдо бўлиши билан Марв томонга йўли тўсилган қожор қўшинлари туркман отлиқлари йўқ тарафга — жануби-шарқ томонга қараб йўналишини ўзгартирди.

Туркманларнинг қон тўкиб, жон бериб нима сабадан ўз душманларини бораётган йўлдан бошқа томонга ўзгартира олганликлари туб сабабини Блоквил кейинчалик билди.

Марвга борилмасдан, шаҳарнинг жанубидан шарққа юришга мажбур қилинган қўшин яна бир

фарсах чамаси йўл юргандан кейин Саидносир деб аталмиш манзилга бориб етди. Блоквил бу атрофларни яхши биларди. Саркардалар ов овлаш учун шикорга чиққанларида француз уларга қўшилиб бу жойларга келган, теварак-атрофни кўп марта айланиб чиққан эди.

Саидносирдан юқорида Пўпушқум, кейин Самандиқ деган манзиллар бор эди. Ундан юқорироқда қожор қўшинларининг асосий қисми қолдирилган Пўрсиқалъа жойлашган. Марвдан қайтишга мажбур бўлган саркардаларнинг эндиги мақсади — ўзларини ўша жойга элтиш ва жонларини сақлаш эди.

Саидносир ёнидан бироз ўтилгач, сув бостирилган йўлларни, узоқда кенг майдонни эгаллаган пастликдаги қалин қамишзорни кўрган Блоквил эронликлар учун кутилмаган ноҳуш воқеа энди юз беришини сизди. Чунки уч ой олдин ўтганларида бу жойдаги ерлар сувсизликдан қовжираб ётарди. Куз фасли бошланиши билан сув янада камайиб, сувга муҳтожлик ниҳоятда кучайган эди. Осмондан бутун ёз фасли давомида бир томчи ҳам ёмғир ёлмаганига Блоквилнинг ўзи гувоҳ. Сув қаҳат бўлиб турганда, бўм-бўш пастлик майдонга нима сабабдан кўллатиб сув юборилган? Блоквил бу ҳийлани кейин билиб олди.

Узоқдан янги қазилган ариқлардан чиқазилган тупроқ-қум уюмлари тўда-тўда ҳолда кўзга ташланарди. Булар шунчаки қазилганга ўхшамасди. Чапшарастасига тортилган марзаларнинг сон-санови йўқ. Бошга иш тушганда зудлик билан чоратадбирлар топишга уста бўлган Қўвшутхоннинг маккорона тузоқ қурганлиги Блоквилга ошқора кўриниб турарди. Чунки бундай кўз илғамас кенг майдонни ботқоқзорга айлантириш, от-арава ўта олмайдиган жаҳаннам қилиш учун улкан, катта куч ва вақт лозим бўлади-да. Бундай оғир меҳнат талаб қиладиган иш бемақсад, айниқса, уруш бўлиб турган вақтда, шунчаки кўнгилхушлик учунгина амалга оширилмайди.

Йўлнинг икки томони куз фаслининг тилла рангига бўяган қамишзор эди. Қўшин ўтиб бораётган йўлнинг сувга бостирилган бўлаги тезда тамом бўлар, деган умид билан бораётган эронликлар анча йўл босишди. Тўсатдан икки томондаги қамишзорнинг орқасидан баданни жунжиктириб юборадиган шовқин-сурон кўтарилди. Блоквилнинг тахминига кўра, икки томондан отилиб чиққан туркман отлиқлари сони уч мингдан оз эмас эди. Улар қий-чувлашиб, «урҳо-ур» деб шовқин-сурон кўтариб, эронликлар устига ёпирилишди. Қожорлар нима бўлганини тушунар-тушунмас, такаларнинг эгри қиличлари ёғийни қийрата бошлади. Уларнинг бир бўлаги устига тўп юкланган оғир араваларни итариб келаётган тўпчиларнинг атрофини қуршаб олди. Бу ерда тўқнашув ҳам юз бермади. Блоквил тўп юкланган араваларнинг аллақачон орқага ўгирилганини, сарбозлар хачирларни қамчилаб, ортга юра бошлаганини кўрди.

Мингбошилар ўз навкарларини тинчлантириш учун қўлларидан келганича ҳаракат қилишарди. Бир гуруҳ сарбозларнинг орқага қоча бошлаганини кўрган асосий бўлимнинг навкарлари ҳам шунда қочишга мойиллик кўрсата бошлади.

Таниқли мингбоши отини олдинга чоштириб қочаётган бир навкарнинг изидан қувиб етди. Куч билан унга қилич солди. Эгаси эгардан ағдарилган от узоққа бормай орқага қайтиб келди.

— Қочоқнинг жазоси шундай бўлади! — деди хайқириб мингбоши.

Таниқли мингбошининг бу сиёсати ҳақиқатан ҳам сарбозларга туздай таъсир қилди.

... Қиличбозлик ярим соатдан узоқ давом этмади. Ўз ҳийлаларини амалга оширган туркманлар учун қилич билан урушмоқ ниҳоятда омадли бўлди. Чунки бир томони сув босган шўрликка тиралган қожорлар учун қочиш-қувиш имконияти йўқ эди. Туркманлар эса фақат олдинга ҳаракат қилиб, ёғийни ўша сув босган шўрликка томон сиқиб боришди.

Хамза Мирзанинг атрофини кўриқлаган сарбозлар туркманларни унга яқинлаштирмаслик учун қаҳрамонларча жанг қилдилар. Шаҳзоданинг теварагида отдан ағдарилган туркман йигитларининг сони кўпайгандан-кўпайиб борарди. Ботқоқзорда колганига қарамай, шаҳзоданинг атрофини ўраб олган сарбозлар туркманлар қиличига қилич билан жавоб беришнинг уддасидан чиқишди. Ҳар бир қадами ўлимга баробар бўлган машаққатли йўлни қийинчилик билан ўтган сарбозлар йўналишни аввалги ўзанга солиб, Марв томон силжидилар...

Ёғийга қарши ўқ отмоқдан воз кечган Блоквил отига устма-уст қамчи урарди. Бироқ тўпикдан пасти ёпишқоқ шўр лойга ботган от ҳар қанча ҳаракат қилмасин, босаётган йўли баракасиз эди.

Бирданига ботқоқлик қамишзор тугаб, қочиб қутулишга озгина умид пайдо бўлганда, шароит яна ёмонлашди. Блоквилнинг оти баланд марзага чиққанида, олдда ичи сувга тўлган чуқурлик пайдо бўлди. Сув тўла чуқурлик марзанинг шундоққина тагидан бошланарди. Нима қилишини билмай қолган Блоквил атрофга алаңлади. Теварак-атрофни тўс-тўполон, қий-чув босган эди. Эронлик сарбозлар «турган тугилади» деган ваҳимада турли томонларга қочишарди. Уларнинг қаршилиқ кўрсатмай қочишларидан руҳланган туркманлар энди қочоқларни қувлашга киришдилар.

Блоквил ғарб томонга қараб, Эрон тўпларининг ҳаммаси кўлга олинганини фаҳмлади. Тўпларни кўз қорачиғидай кўриқлаётган туркманлар сони беш юздан кам эмасди. «Кўшин руҳига мадад бўладиган тўплар туркманларнинг кўлига тушган бўлса, масала узил-кесил ҳал бўлди, ҳисоб», деб билган Блоквил ўша қийин фурсатда ҳам шароитга ўзича баҳо берган бўлди.

Орқадан кўлига қиличиши маҳкам ушлаб икки туркман кела бошлади. Олдинда — ичи сувга тўла чуқурлик. Олд томонда ҳам ажал бор, орқадан

келган ажал эса ундан ҳам кўрқинчли эди. Орқадан келаётган ажалдан қочишга ҳеч қандай умид йўқ. Олдиндаги ажалдан эса, ҳар ҳолда, омон қолиш имконияти бордай туюлди. Блоквил шу умидли йўлни таялади — отини марзадан сувга сакрашга мажбурлади. От ичи ёпишқоқ лойга тўла сувнинг ўртасига бориб тўхтаб қолди. У қанча уринмасин, нариги иккинчи қирғоққа чиқа олмади.

Тепада кўлида эгри қиличли туркманлар пайдо бўлди. Энди икки ажал бирлашган эди. Улардан қочиб қутулишга чора қолмади. Блоквил тўппончасига ёпишди. Бироқ, бу — эркак кишининг ўзини ожиз кўрсатмаслик умидида қилган ҳавойи ҳаракати эди. Лойқа сувга ботган тўппончанинг бу маҳал отилмаслигини француз жуда яхши биларди.

Юқоридан узатилган қора панжа Блоквилнинг ёқасидан маҳкам тутди. Бир ўлим уни бошқа бир ўлимдан халос қилди. Блоквил бошқа қаршилик кўрсатишга ожизлик қилди.

Иккинчи туркман французнинг қўлга олинишини иш деб ҳам ҳисобламади, шекилли, бошқа томонга кўлини силкиди-да:

— Тўплар қўлга тушди! — деб жилмайди. Бундай дейиш билан у барча тўплар¹ қўлга олингани ҳамда такаларнинг ўз мақсадларига етганини шеригига хабар берганди. Чунки тўпларнинг қўлга олингани — уруш жиловининг туркманлар кўлига ўтганини билдирарди...

¹ 1860 йилдаги урушда қожорлардан ўлжа туширилган 23 дона сариқ тўп Қўвшутхон буйруғи билан Марв шаҳарида Мурғоб дарёси қирғоғидаги махсус жойда қозонилган ғалабанинг натижаси, деб эл-юртга кўрғазма сифатида қўйилган. Бу тўплар XX асрнинг 30-йилларигача шу жойда сақланган. Туркманларнинг қаҳрамонона ҳаракатига намуна сифатида сақланган ушбу тўпларнинг кейин қаерга қойиб бўлганлиги маълум эмас (муаллиф изоҳи).

*Туркманлар бундай улкан қонли ов тутамиз деб
кутишмаган экан. Чунки асирларни боғлаш
учун занжир, кунда ва бошқа асбоблар
етишмас эди. Тунлари эса бизларни бир тўда
товуқларнинг оёғини жамлаб боғлашгандай иккита,
учталаб қўл оёқларимизни тангиб ташладилар.*

Жорж БЛОКВИЛ хотираларидан

Блоквил олдида фақат тақдирга тан бериш йўли қолган эди. Уни уришмади ҳам, тепкилаб эзишмади ҳам. Фақат бир туркман отининг орқасига кўтариб қўйгандай мингизишди. От юрганида Блоквилнинг бурни эгар устида маҳкам ўтирган боши рўмол билан танғилган туркманнинг бўйни орқасига тегиб-тегиб кетарди. Туркманнинг бўйнидан анқиб турган аччиқ тер ҳиди французнинг кўнглини айнита бошлади. У қўли орқасига маҳкам боғланганлиги сабабли, юзини тез-тез ўнгдан чапга ўгирар, тўқнашувнинг қувди-қочдиларида қатнашган отнинг сағриси, қорни, бутун вужудидан таралаётган оғир ҳид ҳам кўнглини баттар айнитаётган эди.

Блоквилнинг бутун уст-боши лойга беланганди. Этик кўнжидан кириб, товонигача бориб етиб оёқларини хўллаган лойқа сув сабабли у ўзини ҳали ҳам шўр ботқоқ ичида тургандай сезарди. У ўз бошига тушган бу кулфатларни гўё тушида кўраётгандай, атрофида бўлаётган воқеалар ҳам тушида рўй бераётгандай эди.

Кўзи олдида ҳамон бояги қочиш-қувлаш ҳаракатлари давом этарди. Ботқоққа ботган отларини ташлаб чиққан шалаббо сарбозлар қаёққа қочаётганларини ҳам фаҳмлашмасди. Ҳар ким ўз қора бошини ажалдан қутқариш ташвиши билан банд. Блоквил қожорларнинг бошига тушган бу кунни худо берган жазо деб ҳисоблади. Сон ва куч жиҳатдан бир неча ҳисса ортиқ ҳисобланган

қожорлар қўшини туркманларга деярли қаршилик кўрсатишга ҳам ҳоллари қолмаган эди.

Сарик тўпларни судраб кетган туркманлар эса аллақачон кўздан ғойиб бўлгандилар. Француз тўпларни қўлдан олдирган қўшинни шу пайтда негадир бели чопилган илон билан қиёслади. Энди бу илоннинг захари қанчалик кучли бўлмасин, чўпон таёғи билан ҳам янчса бўлаверади. Илон энди қочиб ҳам қутулолмасди, оғзига ўзингни тутмасанг чақаолмасди ҳам. Тулки маккорлигини яхши эгаллаган туркманлар эса ўлик илоннинг оғиз томонига бормаслигини Блоквил яхши биларди. Бундан ташқари, асосий таянчлари бўлмиш сарик тўпларнинг барчаси душманга ўлжа бўлганини кўриб, узил-кесил жанговар руҳдан ажралган Эрон саркардалари ҳам урушишни эмас, балки қочиш, жон асраш ҳаракатига тушган эдилар.

Блоквил ботқоқликдан омон чиққан ўн-ўн беш нафар сарбозлар орасида Қора сартибнинг борлигини кўриб қолди. Уларнинг барчаси отларининг сағрисига қамчи туширишарди. Душман билан олишишга майли йўқ бу гуруҳ ҳам Марв томон от югуртириб қоча бошлади. «Саркардаларнинг ўзлари ҳам қочишни бошлашган бўлса, демак уруш тамом бўлибди-да!» — деб ўйлади Блоквил шароитга узил-кесил баҳо бераркан.

Сувга бостирилган майдон, қамишзор ботқоқликдан чиқишгандан кейин вужудга келган аҳвол французнинг ўйлаганидан ҳам беш баттар аянчли эканлиги тезда маълум бўлди. Асир тушган сарбозларнинг олтмиш-етмиш нафарини алоҳида бир гуруҳ қилиб ҳайдаб боришарди. Улар худди ўша қисматга олдиндан тайёр бўлган тутқунлардай, ҳеч қанақа қаршилик кўрсатишмас, ўзларини қамишзорга уриб қочишга ҳам ҳаракат қилишмасди. Уларнинг ҳолатини тушунса бўларди. Улкаш қўшиннинг асосий таянчи бўлган сарик тўпларнинг қўлдан кетиши, саркардалар бошини ўлимдан халос

қилишга рози бўлиб, қўшинни ўз ҳолича тапшлаб қочишлари ҳаддан ошқ дабдаба билан бошланган улуг Марв юришининг қожорлар учун шармандали тарзда тугаганидан далолат бермоқда эди.

Мана ўша Саидносир — шикоргоҳ маскан. Сал нарида Маржон қишлоғи, ундан кейин Султониз мулки бор. Булар бари французга таниш қишлоқлар, таниш номлар. Блоквилнинг кўз тахминлари билан чамалаб ер ўлчагани-ю, олдин нотаниш сўзларни билганлардан сўраб-суриштириб, харитага ўтказган азобларининг барчаси бир тийин бўлди. У доимо ўзи билан кўтариб юрган ишига оид асбоб-ускуналарининг қайси марзада, қайси чуқурликда бўйнидан тушириб қолдирганини эслай олмади. Унинг кўз олдида қолгани, хотирасидан ўриш олган манзаралар, бу — ҳозирги бораётган таниш йўллар эди, холос. Бироқ, у аввал бу ерлардан Марвга томон ўтиб бораётганда озод, эркин инсон эди. Энди эса асир сифатида олиб кетиляпти.

Блоквил «асир» деган сўз тўғрисида ўйланди. Унинг ўйлашича, асирлик — ўлимдан ҳам жирканч бир ҳолат. Асирликнинг ҳар бир куни энди Яратган эгамнинг сенга атаб қўйган улушигагина боғлиқ. Тақдирингга ёмон кунлар битилган бўлса, асирлик инсонни номуссизликка, итдан баттар ожизликка етаклаб бориши мумкин. «Йў-ўқ, қисматимда қандай қабоҳатлар бўлса-да, номардликка йўл қўймаслигим керак. Ўлим инсонни фақат ёруғ оламдангина жудо қилмайди. Балки, ўлим инсонни эртага қилиши мумкин бўлган ҳаракатларидан ҳам маҳрум қилади. Эртага рўй бериши мумкин бўлган номардликни бугун ўлим билан алмаштириш ҳам тақдирнинг сенга бера оладиган обрўли насибасидир». Бироқ ҳозирги ҳолатида Блоквил ўлмоқчи бўлса-да, ўлолмасди. Сабаби — ҳозир у тутқун, кўли ҳам орқасига боғланган. Бу аҳвол унинг ўзини ўзи ўлдириш ниятини чиппакка чиқаради. Французнинг фақат нафас олишигина ўз ихтиёрида, холос. Шундан

бошқа қиладиган ҳаракатларининг барчаси бошқа бир одамнинг қўлида. Қаранг-а, Блоквилнинг ўзигина эмас, ҳатто, унинг ўлими ҳам ҳозир асир эди. Унинг тириклиги, ҳаёти туркманларнинг қўлида.

Ёнбошдан отини тасир-тусур ҳайдаб келган қора мўйловли, кўриниши ёвуз туркман от жиловини тортиб-тортмай, Блоквилни орқасида эргаштириб бораётган туркманга нималардир деб асирга тикилиб-тикилиб қаради. Француз савол-жавобнинг ўзи ҳақида бораётганини фаҳмлади. Тўсатдан кўриниши ёвуз туркман форс тилида:

— Сен эронийларнинг ичида келаётган франгмисан? — деб сўради.

Ҳақиқатни ишонтириб айта олсанг, яъни туркманларга душманчилик қилмаган ҳолингга ёғий ҳисобланган асирнинг гуноҳи енгиллаштирилар, деган ўй-фикрга қаттиқ ишонган Блоквил бу саволга бир неча марта бошини қимирлатиб: «Ҳа, ҳа», деб жавоб қайтарди.

Шунда вазоҳати ёқимсиз туркман чала кулумсиради-да, яна уни эргаштирган такага бир нималар деди. Ўзи эса отдан тушди.

Туркманнинг кулумсирашини шафқат белгиси деб фаҳмлаган француз, қаттиқ боғлангани учун увишиб қолган қўлларимнинг ипини ҳозир ечишса керак деб умидланди.

Уловидан тушган туркман отининг бўйнига боғланган ингичка ишдан бир қулоч чамаси узунликда кесиб олди-да, асирга яқинлашди. Икки туркман яна бир нарсалар тўғрисида сўзлашишди. Блоквил суҳбатнинг маъносига тушунмаса-да, қилинадиган ҳаракатдан энди ёмонлик кутмади. Чунки ёвуз туркманнинг кулумсирашидан сўнг унинг юзидаги дарғазаблик тарқалиб кетганди. Аммо Блоквилнинг истаги тез орада насиб этавермади. Ҳали ҳам кулумсираб турган туркман қўлидаги ипнинг бир учини французнинг чап оёғида турган балчиқли этигига боғлагач, ҳаммаси аниқ бўлди. Асирнинг

қўллари боғлиқ эканлигини оз деб билган туркман унинг оёқларини ҳам отнинг қорни тагидаги ипга қаттиқ боғлади. Шундан кейин қавмдошига кўп нарсалар айтиб тушунтиргач, отига миниб жўнади.

Блоквилнинг шўрига шўрва тўкилгандай бўлди. Олдин эркин ҳолда қимирлатиб келган оёқлари энди қаттиқ боғлаб ташланганди. Ўтириши ҳам, қимирлаши ҳам қийинлашди. «Буларнинг хушёрлигини қара-я! Қўл-оёғимни боғлашмаганида ҳам қаерга қочар эдим? Ёки булар мени ноёб бир мутахассис ёки саркарда деб ўйлашаётганмикап?» Ўзининг аҳволини ўйлаган сайин Блоквилнинг кулгиси қистади. Агар Ҳамза Мирза, Қора сартиб, бошқа ҳарбий бошлиқлар туркманлар қўлига тушмай, қочиб қутулган бўлсалар, унда ўта хушёрлик билан кўриқланаётган битта одам Блоквил эканлиги аниқ.

Блоквилнинг назари тушган жойлардаги асирларнинг биттаси ҳам отга миндирилмаган, лойли оёқларини судраб пиёда боришарди. Қаршилик кўрсатган ёки қаршилик кўрсатмоққа мойиллиги сезилган асир эронийларнинг қўллари боғлаб ташланган эди.

Қожорларни Марв томонга ҳайдаб бораётган туркманлар бошларини тик тутиб, теварак-атрофга мағрур қараб боришарди. Ҳатто, уларнинг остларидаги отлар ҳам ғалаба эпкинидан сармаст бўлгандай енгил қадам ташлаб борарди.

Блоквил билан уни қўлга олган туркманнинг оти устида жуфт киши ўтирганлиги учун бошқа отлардай енгил ҳаракатлана олмаса-да, йўрғалашлари биланок кайфияти чоғлигини билдирди: учига супурги боғлагандай узун думи дам-бадам французнинг этиги кўнжини ёки думғазасини супуриб бормоқда.

Блоквил қўлга тушган тутқунларнинг биринчиси эмас экан. Ҳали Марвгача етмай турибоқ, буғдойи ўрилмай қолган, от туёқлари тепкилаб сомонли лойга айланган кенг майдон бирпасда асирлар билан тўлди. Дастлаб Блоквилни ҳам ўша ерга олиб бориб

ташлашди. Бирок уни асирлар оломонига қўшмай, чеккароқда қурилган қаровсиз хароба уйнинг ёнида отдан туширишди. Хароба олдидаги улкан якка дарахтга ип билан боғлашди. Блоквил шундан сўнггина бошқа тутқушларга эътибор билан қарай бошлади.

Туркманлар нима учундир, асирларнинг барчасини битта жойга тўплашмоқда эди. Уларнинг бошини жамлаб, бир жойда узок сақламаслик учун оқсоқоллар, отлик йигитлар тутқунларни ўн беш-йигирма нафардан гуруҳларга бўлиб, турли қишлоқларга қараб хайдай бошлашди. Шу тарзда туркман ёшулдилари асирларнинг энди хавф туғдиришининг олдини олишмоқда эди.

Блоквилнинг ўзи аллақачон томоша марказига айланиб улгурди. Ҳозирги вақтда ташвишлари қанча кўп бўлмасин, ўтиб бораётган туркман отлиқми, пиёдами — барчаси фаранг йигитига қарамасдан ўтмасди.

Қаердандир пайдо бўлган қўли ҳассали букри ёшулли ҳам Блоквилнинг ёнида тўхтаб, унга чақалоққа қарагандай узок тикилди. «Вой-бўй, шу йигит эканда ўша етмиш иккита тил биладиган фаранглик, деб букри ўзича шивирлади. — Етмиш иккита тил билса ҳам тапқи кўринишидан оддий одамлардан унчалик фарқ қилмас экан-ку. Тавба, Яратган эгамнинг назари тушса, одамни нималар билан сийламайди?!»

Букри ёшуллининг назари бирдан бошқа томонга бурилди. У диққат қилган ҳолат етмиш икки тилни биладиган асирдан ҳам ғаройиб бўлиб кўринди. Пакана ҳамда думалоқ бир туркман ўзидан уч-тўрт қарич баланд, бақувват бир сарбозни олдига солиб келмоқда эди.

Кулги-шодлик ҳозир кўнглига сиғмаётганига қарамай, бақувват гавдали асир билан уни олдига солиб келган кичкина туркманга кўзи тушган Блоквил ҳам беихтиёр кулиб юборди. Асир сарбознинг девдай қадам ташлаб, бошини мағрур

тутиб келишини кўрган Блоквил уни сипоҳи ёки бекзодалардан бири бўлса керак деб тахмин қилди. Қўли орқасига боғланган дейилмаса, ўзи асирга ҳам мутлақо ўхшамайди. Худди сайрга чиққан, орқасига ҳурмат билан қоровул қўйилган, юқори мартабали бир раҳбар дейсиз.

Ўзига ярашиб турган бағбақаси, қимматбаҳо мовутдан гавдасига мослаб тикилган кийим-кечаги унинг зодагон оилага мансублигидан дарак бериб турарди.

Сийрак соқоли ерга теккудай титраб-титраб кулган букри ёшулли унга масхараомуз гап отди.

— Эй, хон ўғил, сен бу сарбозни якка ўзинг тутдингми ёки аҳли қавм-қариндошларинг билан биргалашиб тутдингларми? Кичкинагина гавданг билан бундай улкан сарбозни ушлашга нечук жазм этдинг, ахир?

Қариянинг бу гапи пакана туркманнинг жаҳлини чиқарди, шекилли, у димоғини шишириб кеккайди:

— Гап одамнинг гавдасида эмас, ёшулли! Гап менинг қаҳрамонлигимда. Мен бу навкардан бошқа яна беш-олти нафар қожорнинг калласини ҳам сапчадай узиб ташлаганман!

Букри қария баттар эгилиб-эгилиб кулди.

— Эй, хон ўғил, бу сўзингга менга ўхшаган бели букчайиб қолган бандаси ишонар-у, Яратган эгамнинг ўзи, барибир, ишонмайди-да!

Тутқунни олдига солиб келган туркман ўзининг айтганлари тўғри эканига чолни ишонтириш учун тутқун қожорнинг орқасига тешиб юборди.

— Тезроқ юр деяпман, сенга!

Тутқун сарбоз буйруқни бажариб, қадамини тезлатди.

Буйруғи ижро этилганидан мамнун бўлган пакана туркман олдинги ҳолатидан ҳам бурнини баландга кўтарди-да, қилган ҳаракатини яна бир бор такрорлади.

— Тезроқ юр!

Тутқун сарбоз бу гал тез юриш ўрнига тўхтаб қолди.

— Нега тўхтадинг?! — деб пакана туркман важоҳатли чийиллади.

Тутқун тўсатдан орқасига айланди-да, ғазаб билан катта кўзларини пакана туркманга тикди.

Пакана туркманнинг ингичка товуши сунъий дағдағага эврилди.

— Калтак емоқни истамасанг тез қадам ташла, қожор! Топдинг, сенинг ўжарлигингга кўнадиган одамингни! Менинг сўзимга қулоқ солмай, сен ўзинг ким бўлибсан?! Ҳе, сенинг...

Кўзиқориндай пакана одамнинг маза-бсмаза дағдағаларини эшитиш тутқуннинг ҳам жонига теккан эди. Айниқса, унинг охирги гапи қожорнинг ғазабини қайнатди. Ҳақорат эшитган қожор қипқизил бўлиб, бир чиранган эди, қўлларига боғланган эшилма ип икки бўлак ҳолда узилиб ерга тушди.

Қожор юз кўриниши кескин ўзгарганидан туркман ҳайиқди, қочмоққа ҳозирланди. Аммо рўй берган воқеага диққат билан эътибор қаратиб турган бели букчайган қариянинг ўткир назари унда яна музаффарлик туйғусини уйғотди.

— Нима қиялпсан, энди ажалингга тезроқ етиш учун шошилянсанми? — деди туркман яна дағдаға билан.

Тутқун қожор, ор-номусим куйгунча имоним куйсин дедими, ўнг қўлини куч билан бир силкитган эди, пакана туркман ерга ағанаб тушди. Асир қожор бошқа ҳеч қанақа ҳаракат қилмади.

— Ҳа, насибангни олдингми?! — дея букчайган ёшулли темирни қизигида босгандай сўзида давом этди. — Бундай бақувват қожорни якка ўзинг қўлга ололмаганигни кўнглим сезганди!

Пакана туркман икки оловнинг ўртасида қолди. Номусга теккан сўзга яна жавоб берайин деса, иккинчи бор бошига тушадиган улкан муштдан қўрқади. Ҳеч қандай ҳаракат қилмайин деса, яна изидан иззат-нафсига тегадиган сўзлар айтилажак.

Пакана туркман шоша-пиша ўрнидан турди, тутқун қожорга яқинлаша олмади-ю, бироқ тилига эрк берди.

— Барибир, бу эронликни якка ўзим асирга туширдим!

Тутқун бу гал мушт билан эмас, сўз билан дўппослади:

— Мени сен асирга олганинг йўқ, эй аҳмоқ! Сенигдай олтовлон туркман ҳам мени қўлга ололмайди. Мени бу ҳолатга туширган сизларнинг бола-чақаларингиз кўз ёши бўлди...

Шу гапни айтгач, тутқун қожор асирлар тўпланаётган томонга ҳеч қандай буйруқ кутмай, ўз ихтиёри билан юриб кетди.

Сийрак соқоллари силкиниб турган букри қария анча вақтгача бу воқеани эслаб кулиб турди. Бироқ, ғала-ғовур ичида пакана туркманнинг қай томонга ғойиб бўлганини чол кўрмай қолди.

34

*Ёнимдаги эронийлар бўлмаганида эди,
мен ўзимнинг тутқунликдан озод бўлиш
йўлимни топардим. Бироқ улар такаларга
яхши кўриниш мақсадида мени
туркманларга сотдилар...*

Жорж БЛОКВИЛ хотираларидан

«Ғалабанинг ҳам ўзига хос ташвиши бўлади» деб ҳали уруш тугамасдан олдин айтилганда, туркманларнинг каттадан-кичигигача ҳеч ким бунга ишонмасди. Бироқ, орзу қилинган улуг ғалаба ҳақиқатга айлангандан сўнг туркманлар яна бир ғам-ташвишга йўлиқишди.

Ҳали аниқ ҳисоб-китоб қилинмаса-да, мағлубиятдан кейин ҳам қочишга улгурган қожорлардан ташқари қўлга олинганларнинг сони ўн саккиз минг нафарга яқин бўлса керак, деб тахмин қилинарди. Тутқунликка тушган ёғийнинг ўзи асир бўлгани

билан, аммо унинг қалби асир бўлмас экан. Қўллари яроғсиз бўлсалар-да, улардан эҳтиёт бўлиш лозим эди. Албатта, ҳеч қаерда тутқунларга кўрпа-тўшак, пар ёстиқлар берилмади. Ейдиган нарсалари ҳам арзимас ушоқ, ёки ювинди бўларди. Шунча тутқуннинг қорнини тўйдириш учун фақат ноннинг ўзи ҳам етарли эмасди. Ўзлари учун ҳам озиқ-овқат, дон-дун илгаридан мўл-кўл бўлмаган такалар Ҳамза Мирзанинг кўшин суриб келганлиги туфайли бу йилги ғаллани тўла йиғишга ҳам улгура олмаган эдилар. Шу сабабли уларнинг барча озиқа захиралари ҳисоб-китобли эди. Ўн саккиз минг нафар оғиздан тезроқ қутулиш — улар учун жуда муҳим эди.

Така оқсоқолларининг аксарияти асирларни Хива, Бухородан келган савдогарларга сотиш билан машғул эдилар. Қулларни сотиш ишидан хабардор бўлган кишиларнинг тахминига кўра, ўн саккиз минг асирни сотиш орқали улар сонини кескин камайтириш учун энг камида икки ҳафта вақт керак бўлади.

Асирларнинг тутқунлик шарт-шароитига кўз-қулоқ бўлиш, уларни вақтинча қишлоқларга тақсим қилиш ишларига Тожкўк сардор билан Омонсахат сардор бошчилик қилишарди. Қишлоқ етакчилари, уруғ оқсоқоллари бир ҳафта-ўн кун ичида қанча асир сақлай олишлари ҳақида бу иккала раҳбарнинг ходимларига маълумот беришиб, ажратиб берилган тутқунларни олдиларига солиб, қишлоқларига ҳайдаб қайтишади.

Қўвшутхоннинг шахсан кўрсатмасига биноан қаерга қанча тутқун юборилганлиги борасида қатъий-аниқ ҳисоб юритилди. Ҳаётда ҳисобсиз нарсанинг ўзи йўқ. Ғалаба қозондик деб орқа-олдига қарамай ҳаракат қилиш мумкин эмас. Хуросон вилоятининг ҳокими Ҳамза Мирза Хишмат Давланинг байроғи сингани биландунёдаорқаси қудратли байроқларнинг барчасини синди деб бўлмади, албатта. Эронда

Хуросондан бошқа ҳам вилоятлар кўп. Қолаверса, Хамза Мирзадан бошқа Насриддиншоҳ ҳам бор ҳали. Унинг ҳам туркманларга мупосабати аввалдан маълум, Қарриқалъанинг Мунчоқли тепасида қолган, забун бўлган оҳу армониини, касдини Насриддиншоҳ Марвда олмоқчи эди, аммо бу мақсади амалга ошмади. Эндиликда Насриддиншоҳ туркманларнинг юртига янги босқин уюштириш фикридан бутунлай воз кечиши ёки белини қаттиқ боғлаб машъум ниятини амалга оширишга яна бошдан қатъий киришмоғи ҳам мумкин.

Ўзини икки тараф учун дўст ҳам, душман ҳам деб ҳисобламаган Блоквилни туркманлар ҳам душман деб билишмади. Ҳозир ҳамма гап мана шунда. Унинг бугун-эрта тутқунликдан озод бўлиши мумкинлиги ҳақида тутқун қожорлар орасида миш-миш гап юрарди. Айримлар бу гапнинг илк бора кимдан чиққанлигигача аниқ айтишади. Бироқ миш-миш гап — ўз номи ила миш-миш. Шуларни ўйлаб, мулоҳаза қилиб чиққан Блоквил ўзининг асирликдан бўшатилишини илтимос қилиб, шахсан Қўвпутхонга мурожаатнома ёзди. Аммо унинг мактуби Қўвпутхон у ёқда турсин, асирларни тақсимловчи катхудоларга зўрға икки кундан сўнг бориб етди.

... Қўли орқасига боғлиқ французни Омонсахат сардорнинг ҳузурига элтдилар. Номини эшитса ҳам, шу чоққача бирортаям фаранг одамни ўз кўзи билан кўрмаган Тожкўк сардор французни учратиш орзусида дарё ёқасида ўрнатилган оқ уйга келган эди.

Бу уй маълум бир одамнинг хонадони бўлмай, балки тутқунлардан халос бўлгунча юзага келиши эҳтимоли бўлган муаммоларни ечиш учун вақтинча қурилган қароргоҳ (штаб) эди. Шу сабабли, ушбу уй ичи туркман оиласига мўлжаллангандай гилам ва бошқа уй жиҳозлари билан безатилмаган. Фақат пойгақдан деразагача бўлган ерларга гилам, кигизлар тўшалган. Шунинг учун бўлса керак, оддий уй анча кенг-мўл кўринарди.

Блоквил ўзини шароитни пухта баҳолайдиган европалик сингари тутишга ҳаракат қилди. У ўзи билан туркман тилини яхши биладиган эронликни ҳамроҳ қилган, ундан ташқари, яна бир эронликни гувоҳ сифатида ёнига олган эди. Французни кат-худолар ёнига элтиб қўядиган туркманлар эса унинг кимни ҳамроҳ қилиб олгани билан, ҳатто, қизиқишмади.

Блоквил ўзига таржимон қилиб олган эронликни такалар билан бўлган жуда кўп музокараларда иштирок қилганлиги учун ҳамма танирди. Ёнидаги иккинчи эронликни французнинг ўзи ҳам яхши билмасди.

Туркманлар французнинг таржимон билан келганидан хабардор бўлса-да, ўзларининг махсус таржимонини ҳам олдирган эди.

Кенг-мўл хона ичида икки нафар сардор ва таржимондан ўзга одам йўқ. Тутқунлар салом бериб ичкарига кирган заҳотиёқ, Омонсахат сардор ёнбошида тилмочлик қилиш учун ўтирган йигитга:

— Одамчасига сўзлашадиган бўлсак, буларнинг кўлларини ечинг! — деди.

Сардорнинг айтганини бажарган йигит яна ўз жойига бориб ўтирди. Омонсахат сардор бу уйда ўзининг мавқеи баландлигини сездиргиси келиб:

— Биз сенинг шикоятингни эшитишга тайёрмиз, худонинг бандаси! — деди. Бу билан гўё у ўзини Жорж Блоквилга олдиндап таниш одамдай кўрсатиб, асирнинг юзига тикилди. — Асирлик дардисари натижасида арз-шикоят қилиш учун ҳаммадаям баҳона топилади, — деб сўзида давом этди сўнг. — Арз-шикоят қилмоқ учун бизларда ҳам асос кўп. Бироқ сен эронликлардан бошқа бир миллатнинг одами бўлганинг учун арз-додингни эшитишга рози бўлдик, бўлмаса...

Омонсахат сардор айтилиши керак бўлган сўзининг охирини ичига ютган бўлса-да, француз у айтган гапларнинг маъносини англади. Сардор тўғри

гапираётганди. Бошқа миллат одами эканлигига алоҳида эътибор беришибди. Шунгаям шукур. Аслида-ку, французнинг додини эшитишга кўп вақт ҳам талаб қилинмайди. Қолаверса, ҳозир туркман оқсоқолларининг вақтлари ўта зик эди. Уларнинг, ҳатто, бемалол ухлаш учун ҳам имкон йўқлиги юзларидан кўриниб турарди.

Шундай бўлса-да, ўзининг бандилиқдан озод этилишига тўла ишониб келган француз туркман сардорининг бундай сўз оҳангига биров ажабланди.

— Мен эронликларнинг асири эмасман, муҳтарам сардор. Мен француз армиясининг капрали Жорж Анри Гулибеф де Блоквилман!

Омонсахат сардор нима учундир, тилмочнинг юзига қараб гапирди, сўзлаётганда лаби кулумсирарди.

— Сен кимнинг вакили бўлсанг ҳам, бизнинг эшигимиздан худо меҳмони сифатида кирган одам ҳисобланмайсан. Энг аввало, сен ана шуни тушунишинг керак.

— Мен сизнинг юртингизга душман сифатида келмаганман, жаноб сардор! — Блоквил ҳам ўз навбатида юзини таржимонга буриб гапирди.

-- Душман бўлмаслигинг мумкин. Бироқ душман билан бирга келган одам ё душман бўлади, ё бизнинг ёғий ичидаги маълумотчимиз бўлади. Сен туркманнинг дўсти эканлигингга ишончимиз бўлмаса-да, туркманнинг душман ичидаги ўз одами эмаслигингга ишончимиз бор.

Блоквил яна нималардир деди. Бироқ тилмоч туркман тилига таржима қилишга улгурмасдан, Омонсахат сардор сўзида давом этди.

— Биз бу ерда тортишиб ўтирмайлик, тангри бандаси. Биз сенинг арз-додингни эшитайлик.

Блоквил ҳам шу таклифни кутиб тургандай, ўз вазифасини адо этаётган таржимонга қараб шартта-шартта гапира бошлади:

— Мен сизнинг тупрофингизни босиб олиш учун келмаганман! Сизлар учун душман ҳам эмасман. Мен

бу воқеа-ҳодисалар ичига тасодифан тушиб қолдим. Мен сизларнинг юртингизга келиб қилган ишим форслар топшириғи бўлса-да, у юмуш аслида сизлар учун ҳам керакли иш...

Блоквилнинг айтмоқчи бўлган фикрлари наф бермади.

Омонсахат сардор чап қўлини юқорига кўтариб: «Тўхта!» деган ишорани қилди.

— Энг аввало, сен қанақа фойдали иш бажарган бўлсанг ҳам, у — бизнинг душманимиз буюрган юмушдир. Демак, у бизнинг душманларимизга фойдали иш бўлган. Душманимизга фойдали иш қилган одамнинг эса бизга дўст бўлмаслигини ўзинг ҳам яхши билиб турибсан, тангри бандаси. Иккинчидан, туркманларга ҳам фойдали деган ишингни халқимиз сендан илтимос қилган эмас.

Ишлатмоқчи бўлган хийла қиличи фаросат тошига тегиб синган Блоквилнинг умид ипи ҳали узилмаган бўлса-да, узилиш даражасига етиб келди. Шу сабабли ҳам унинг айтган кейинги дағдағали сўзлари асоссиз ва ўринсиз чиқди.

— Мени тутқун сифатида тутиб туришга сизнинг ҳаққингиз йўқ!

Омонсахат сардор кулумсираб ўтирди-да, мутлақо кутилмаган савол берди.

— Сенинг ўзинг асли неча ёшга киргансан, тангри бандаси?

— Мен йигирма саккиз ёшдаман. — Сардор берган саволнинг маъноси тўғрисида фикр юрита бошлаган французнинг овози энди ишончсизроқ чиқди. «Сардор нима сабабдан менинг ёшим билан қизиқаяпти? Ёки менинг гапимга ишонишмаяптими? Нега? Нима, мен озодликка чиқиш учун ташвиш чекмаслигим керакми?» У овозини кўтариброқ сўзлай бошлади.

— Мени зудлик билан бандиликдан бўшатинг! Менинг хоҳишим ана шундан иборат, жаноб сардор!

Блоквилнинг талаб оҳангидаги ушбу сўзлари Тождўк сардор билан Омонсахат сардорни энди ҳайрон қолдирди.

— Мен буюк Франция давлатининг вакили эканлигимни унутмаслигингиз керак, жаноб сардорлар!

Бу сўзлар ҳам туркманларга тез таъсир этди. «Шоҳ бўлсанг ҳам, гадо бўлсанг ҳам улут давлатнинг шоҳи, гадоси бўлган яхши экан-ов! — деди Омонсахат сардор ичида. — Ўзи бандиликда ўтирган одам-ку, дағдаға қилиб гапиришини қаранг бунинг! «Суянчи бор ит бўри тутар» деганлари рост шекилли?»

Блоквилнинг ўзи ҳам гапириш оҳангининг юқори пардаларга чиқиб кетганини тушунди-да:

— Ҳозирги оғир аҳволим мени шундай сўзлашга мажбур қилди, — деб сўзини якунлади.

Блоквилнинг кейинги айтган сўзлари бир жумладан кўп бўлмаса-да, тилмоч уни узоқ вақт тушунтирди. Бу гал суҳбатга тилмоч билан гувоҳ сифатида таклиф қилинган қожор ҳам қўшилди. У икки-учта туркманча сўзга форсча сўзларни қўшиб гапирди. Блоквил бундан «таржимон сизларга ҳақиқатни айтди», деган маъно уқди. Таржимон изоҳларидан сўнг Омонсахат сардорнинг ҳам, Тождўк сардорнинг ҳам, улар ёнидаги йигитнинг ҳам Блоквилга қарашлари бошқачароқ тус олгандай бўлди. Уларнинг эндиги назарида янги бир кизиқиш аломатлари пайдо бўлди. Буни Блоквил кейинроқ тушунди.

Таржимоннинг изоҳидан, «французлар жуда бой одамлар. Мамлакат — бой мамлакат. Агар туркманлар бу асирни қаттиқ ушлаб, савдолашмоқни эплаёлсалар, Франциядаги ҳомийлари унинг учун бўйи баравар олтин бера оладиган бой-бақувват кишилардир» деган маъно келиб чиқди. Блоквил бу гапни эртаси куни форс тутқунларининг биридан билиб қолди.

– Агарда сиз, жаноб сардорлар, менинг хоҳишимни ўзларингиз қаноатлантира олмасангизлар, ҳозирнинг ўзида мени муҳтарам Қўвшутхоннинг ҳузурига олиб боринглар.

Тутқунликдан озод қилинмоғи учун қанча пул сўралса, шунча олтин пул тўлашга қурби стадиган, уст-боши лойга булганган французга ҳали ҳам хайрон қолиб қараб ўтирган Омонсахат сардор:

– Худди бугун деган галинг амалга ошмаса керак, – деб юмшоқлик билан жавоб берди. – Бизнинг бош хонимиз бугун-эрта сени ўз ҳузурига чақира олмайди. У ҳозир жуда катта ташвишлар билан банд, беш-ўн кунда озод бўлолмаса керак.

Жавоб жуда тушунарли эди. Лекин Блоквил ҳам бўш келмади. Энди унга, барибир, йўқотадиган нарсаси йўқ.

– Мен талаб қиламан! Буюк Франция давлатининг вакили сифатида талаб қиламан!

Кейинги сўзлар унча-бунча гапга эътибор бермайдиган Омонсахат сардорнинг ҳам жаҳлини чиқара бошлади. Унинг овози кўтарилмаган бўлса-да, оҳангида қатъият сезилди.

– Сен бироз адашаётганга ўхшайсан, тангри бандаси. Биз сенинг давлатингнинг буюклигига шубҳа қилмаймиз. Бироқ, биз ўша буюк давлат вакилини чопар юбориб чақирмаганмиз. Ундан ташқари, сен улуғ давлатнинг вакили бўлсанг ҳам, ҳозирча бизнинг асиримизсан. Шу сабабли, сен биз билан улуғ давлат тилида сўзлашмай, ҳозирги шароитингдан келиб чиқиб гаплашсанг, яхши бўларди. Туркман ҳам ўз устидан ҳеч ким ҳукм юргизмасин деб жуда кўп қон тўқди. Сен бизнинг қўлимизда тутқун экансан, бизнинг кўрпамизга қараб оёқ узатасан. Кўрпамиз сенга калтароқ келса, оёғингни бироз йиғиброқ ётасан.

Блоквил Омонсахат сардорнинг тагдор сўзларини эшитиб, унга ҳам шунга яраша савол берди.

– Унда қачон менга оёғим чиқиб турмасдай узунроқ кўрпа насиб қилар экан?

— Уни, худо буюрса, буюк юртингга борганингдан сўнг ёпинарсан. Ҳозирча эса бечораҳол чорвадор сенга шафқат қилиб нима ёпган бўлса, шу билан қаноат қиласан.

Омонсахат сардорнинг барча айтганларини мушоҳада қилиб кўрган Блоквил ўзича «туркманларни Бонито-Бенито¹ каби гапга тушунмайдиган халқ» дейишарди, бу тўғри эмас шекилли» дея шивирлади.

35

Катхудолар фаросатли ва одил одамлар орасидан сайланади. Ана шундай катхудоларнинг бири бўлган Қўвшутхон айёрлиги, сиёсий усулларни қўллашга усталиги, бошга ташвиш тушса ўзгалардан тезроқ тўғри йўл топишга уқувлилиги билан ажралиб турарди.

Жорж БЛОКВИЛ хотираларидан

Марвда тутқунлар соми ва қўлга тушган қурол-яроғлар жуда кўп бўлганлиги сабабли, бир қулнинг баҳоси беш юз тилладан беш тиллагача тушди.

М. АЛИХОНОВ

«Марв воҳаси ва унга элтадиган йўллар» китобидан.

Ўн саккиз минг эронлик қўлга олинган эди, шундан кейин бир қулни уч-тўрт тиллага сотиб олиш мумкин бўлиб қолди.

Ҳ.А. ВАМБЕРИ

«Ўрта Осиёга саёҳат» асаридан

Жорж Блоквил ўзини келгинди ҳисоблаганлиги сабабли, Техронга насибаси қўшилганидан бери ҳеч ким билан баҳс-мунозарага киришмаган, ҳеч кимнинг кўнглини офритмаганди. «Бегона итнинг думи чоти орасида» деганларидай, даъво-жанжалга аралашини

¹ *Бонито-Бенито (Александр Грахам)* – йўлтўсарлиги билан XIX асрда Европада машҳур бўлган денгиз қароқчиси.

мумкин бўлган дамларда ҳам у орқага чекинарди. Фикр юрита-юрита, эронликлар ўзини нима сабабдан туркманларга сотганининг маъно-мақсадини тушуна олмади. Ахир, у тутқунликда қолиб кетгани билан эронликлар бундан ҳеч нима ютмайди-ку!

Блоквил ўзини туркманларга душман деб ҳисобламасди. Демак, асир ҳам эмас. У асло ўзининг тутқунлигига ишонмас, аксинча, туркманларнинг бош хоши Қўвшутхон ҳузурига боришга, ундан ўзини тутқунликдан озод этишларини сўрашга қатъий бел боғлади.

Лекин Омонсахат сардор билан учрашгандан кейин Блоквилнинг шароити енгиллашиш ўрнига оғирлаша бошлади. Асирларнинг қўлини боғлаш учун, ҳатто, ип тошилмай турган бир вақтда, Блоквилнинг қўлига занжир ҳам тушди. Шу зайлда, ўзига яхшилик умид қилган француз ёмонликка дуч келди. Шундай бўлса-да, у ҳозир тақдиридан афсус қилмасди. Англаб етгани шу бўлдики, агар ўзи учун ўзи ҳаракат қилмаса, бошқа одамдан мадад бўлмаслигига кўзи етди. Бундан ташқари, зарур вақтда қўллашса керак деб умид боғлаган эронликлардан наф чиқмаслигига амин бўлди. У яна бир нарсани, ўзига икки қулнинг баҳоси қўйилганини — нархи 464 франкка кесилганини билиб олди.

Блоквилнинг ўзида бунча миқдордаги пул йўқ. Унинг бой-бақувват деб тахмин қилган танишларидан қарз сўраш хоҳиши ҳам амалга ошмади. Туркманларга асир тушган Абдул Алихондан французнинг умиди катта эди. Бироқ оддий тутқун сарбозлардан алоҳида сақланаётган ва улардан яхшироқ парварити қилинаётган сартиб тиланчи французнинг қорини бир марта тўйгазганини ҳисобга олмаганда, асосий масалада ёрдами тегмади. Блоквил Ҳамза Мирза билан Қора сартибнинг ўз яқинларини ҳам олиб, туркманларнинг қўлига тушмай, Машҳадга қочиб кетганларини асир сартибдан билиб олди.

Тутқун сартиб Абдул Алихон билан учрашган кунининг эртаси — Блоквилнинг ҳам қул сифатида сотилмоғи ёки қамоқда тутқун тарзида сақланишга юбориладиган кун иди. Ўша тун у ўз қисмати ҳақида узоқ ўйлади. Тузукроқ ухлаёлмади. У Хива, Бухородаги қул бозорига юбориладиган асирлар каторига қўшилиб қолмаслигини Яратгандан ёлвориб сўради. Унинг учун энг хавфлиси — қул сотиб олиш учун бу ерга Марвдан аллақачон етиб келган Хива қулфурушлари қўлига тушиб қолиш. Туркманлардан арзон баҳога сотиб олиб, Хивага жўнатишса, унда французнинг орқага қайтиши сўзсиз қийинлашади. Аммо ҳар ёмонликнинг ҳам бир яхши тарафи бўлиши мумкин. Агар бу ёмонликнинг ҳам яхши томони жамол кўрсатиб қолса, яъни эронликларнинг Блоквилни бой-бадавлат деб туркманларга гуллаганлиги — унинг Хивага кетмаслигига сабаб бўлиши ҳеч гап эмас. Чунки Блоквил туфайли мўмай пул ундиришни истаган такалар уни Хива, Бухорога арзон баҳоларга сотиб юбормаса керак?!

Демак, умид қилди Блоквил, Хива, Бухородан қутулиб қолсам, туркманлар бошқа тутқунлардан ҳам халос бўлиб олгач, ташвишлардан қўли бўшаган Қўвшутхон билан ҳам учрашиш учун имкон туғилиб қолар? Агар бош хон қабул қилмаса, Блоквил унга хат орқали мурожаат қилади. Қачон ёзилиши номаълум, ёзилиш-ёзилмаслиги ҳам номаълум бўлган ушбу хатнинг мазмуни унинг миясида пишиб-етилиб юрибди: «Муҳтарам Қўвшутхон! Кўп ҳурматли жаноб Қўвшутхон...»

... Олдиндан хабар берилган қишлоқлардан Марвнинг Хонўтган бозори деган масканга жуда кўп одам йиғила бошлади. Ўзларининг хавфсизлиги тўғрисидаги ташвишни эсидан ҳеч қачон чиқармайдиган оқсоқоллар кенгаши қарорига кўра, туркманларга тутқунликка тушган асирларнинг барчасини бир кунга йиғишмади. Уларни сонига

кўра бир неча гуруҳларга бўлиб, Хонўтганга чақира бошладилар.

Бандиларнинг бойроқлари, ўзларига қўйилган баҳони тўлай оладиганлари, шуниингдек, тутқун саркардалардан халос бўлиш масаласи бироз кейинги муддатга қолдирилди. Чунки бандиликдан қутулишга умиди борлар яхши қушларни сабр-тоқат билан кутишга қарор берадилар. Бироқ яхши қушларнинг қачон келиши номаълум, қўлидаги ип ё занжирдан бошқа йўқотадиган нарсалари йўқ нотавап ва ғариб асирларни узоқ тутиб туриш туркманлар учун ҳам хавфли эди. Камбағал бандилар ўзларини қутқармоқ учун қора кучларини ишга солишлари эҳтимоли бор. Ана шундай асирлардан зудлик билан қутулмоқ керак эди.

Блоквил учун бандилик қисматиинг қаерга тушишининг белгиланиш муддати тақсимотнинг иккинчи куни ҳал бўлди. Уни ҳам ўттиз-қирқ тутқунга қўшиб Хонўтганга олиб боришди. У олдиндан таниш эронийларнинг бирортасини учратарман деб юзларча асирнинг барчасини кўздан кечириб чиқди. Лекин таниш чехра учрамади. Асирларнинг ҳоли ниҳоятда танглигига кўзи етди. Уруш тугагандан кейин ўтган бир ҳафта давомида уларнинг ночор ҳолда яшаганликлари билиниб турарди. Бундан ташқари, асирларнинг руҳлари тушиб кетган, шу сабабли уларнинг кўришиши ниҳоятда абгор, юрганларида ҳам оёқларини зўрға судраб босишади.

Қўллари орқасига боғлиқ юзлаб асирлару уларни қўриқлаётган ўнларча туркман орасида бирданига авшарлар катхудоси Юсуфхонга Блоквилнинг назари тушиб қолди. Шу пайт, одамлар орасидан ўтиб, кимдир бирининг ёнига етмоқ қийин бўлса-да, Блоквил унга яқинлашиб келди, бироқ сўзлашишнинг имкони бўлмади. Бош қимирлатиб саломлашганидан кейин, Юсуфхоннинг ўзи:

— Мен сизнинг қилган яхшилигингизни унутмайман, жаноб капрал! — деди.

«Кўли орқасига боғлиқ қулга «жаноб» дейишса кизиқ кўринаркан-а?!» – дея ичида кулиб қўйган француз зўрға савол берди:

Қисмат сизни қаерга ташлади, хон?

Мен топазларга қарашли ердаман. Олашаёп кирғоғига яқин. Мен тез кунларда озод бўлишим мумкин. Хуросондаги ёр-дўстлар ташвишимни қилиб ётишибди... Озод бўлсам... Сизнинг яхшилигингизни эсимдан чиқармайман...

Одамлар орасига сингиб кетган Юсуфхон шундай дея кўздан ғойиб бўлди.

Сал ўтмай Блоквилнинг кўз қорачиғлари яна чарақлаб кетди. У худди ёшлигида бирга ўйнаб-ўсган тенг-тушига дуч келгандай қувонди. Асирлар орасида уруш вақтида лойдан тўп ясаб ўтирган ўсмирга кўзи тушди. У ҳам французга қараб қўйгандай туюлди. Блоквил ўсмирнинг таниш нигоҳига табассум билан жавоб қайтарди. Чеккадан назар ташланса, ўсмирнинг ташқи кўриниш ҳолати бошқа асирларга қараганда тузукроққа ўхшарди. Юриш-туриши, атрофга қарашлари дадил ва қатъий, қадам ташлашлари эпчил, нигоҳи соғ одамники каби маъноли эди. Кийим-кечаги ҳам кеча ёки ўтган куни ювилганга ўхшайди.

Блоквил унинг руҳияти яхшиланганига севинди. «Балки у сўнгги кунларини раҳмдил инсоннинг қўлида ўтказган бўлса керак. Бўлмаса, эси офган, касалманд, нимжон ўсмирнинг бирданига бунчалик ўзгариб кетиши мумкин эмас-ку. Балки...» Ўсмирни кўриб ўз шароитини унутаёзган француз яна ўзининг эски ташвишларига ўралди. Негадир Хива йўлини, узоқдаги хонликни ўйлади. «Балки бу ўсмирнинг насибаси ҳам ўша томонларга сочилгандир? Бунингдай ёш йигитчани ҳар қандай одам қора ишда фойдаланиш учун харид қилиши мумкин. Савдогарларга маъқул бўлмайдигани — ёши ўтган кексалар-у, ўзини тутолмайдиган асирлар...»

Асир ўсмирни изига эргаштириб келган одам ... қалин сочларини балаңд лачаги остига яшириб бостирган аёл эди. Аёлнинг икки дона олд тишлари бошқалардан фарқланиб, олдинга чиқиб кетган, бу эса уни жилмайиб тургандай қилиб кўрсатарди. Ҳақиқатда эса кўзлари ғам-ғуссали. У кўп кулфат ва машаққатларни бошидан ўтказгани сабабли сочлари ҳам барвақт оқарган эди.

Асирлар орасига тарқалган ва Блоквилнинг ҳам кулоғига етган хабарга кўра, туркман аёли бу ўсмирни ўзига ўғил қилиб олиш учун Хонўтганга келган эмиш. Айтишларича, агар бу ўсмир сарбоз рози бўлса, онахон уни уйига олиб кетмоқчи. Бунга сабаб — асир йигитча аёлнинг бундан беш-олти йил бурун тўсатдан йўқолиб қолган ўғлига ўхшашлиги.

Дастлаб кўрганда ўйлаган тахмини тўғри чиққан Блоквил асир ўсмирнинг кейинги қисмати билан ҳам қизиқа бошлади.

Онахон ўсмир сарбознинг қўлидан тутгандай тутқунларни тақсим қилаётган оқсоқоллардан бирининг ёнига келди. Тапвишлари бошидан ошиб ётган тақсимловчиларнинг ҳеч бири унга эътибор бермади, ҳолини ҳам сўрамади.

— Омон-эсонмисизлар? Соғ-саломат юрибсизларми? — деб аёлнинг ўзи берилмаган саломга алиқ олди. Унинг анча масофадан жаранглаб эшитилган овози, кампирнинг қулоғи ҳам офир эканлигидан дарак берарди.

— Соҳид полвон ким бўлади? — дея онахон яна қаттиқ овозда сўради.

— Мен бўламан! — деб тақсимловчилардан бири жавоб берди. — Менга нима хизматингиз бор, онахон?

— Сенинг тагинг челтакларга бориб тақалади. Шунини биласанми, болам?

— Келиб чиқишимни билмасам ҳам такалигимни биламан. Бизга нима хизмат бор?

— Мен ҳам челтаклардан.

— Челтак бўлсангиз жуда яхши. Бу ерга уруғ-қабила суриштиришга келдингизми?

— Мен ҳам челтакларданман деяпман сента. Шунинг учун ҳам менга сени қидириб топ дедилар. Мана шу асирни менга беринглар. Сен челтак бўлсанг, ўз челтакликларингга нафинг тегсин.

Соҳид полвон жуни узун силкма телпағини чиройли селкиллашиб кулди.

— Оббо онахон-эй, сиз энди челтаклар сонини кам кўриб, уни асирлар ҳисобига кўпайтирмоқчи бўляпсизми?

Кекса аёл Соҳид полвон айтган сўзларни яхши эшитмади.

— Шу ўсмирни менга беринглар.

— Қанча тангангиз бор?

Кекса онахон ўзига маъносиз қараб тургани учун тақсимловчи каттиқ бақирди:

— Қанча тангангиз бор деяпман сизга!

— Нималар деяпсан? Менда танга нима қилсин? Мен шу ёшимгача танга деган нарсани ушлаб ҳам кўрмадим. Бироқ, сиртдан кўрганман.

— Ўша сиртидан кўрганингиздан қанча танга бор? Танга тўламасангиз асир берилмайди, ахир!

— Шунақами? — деди-да, кампир тўсатдан йиғлаб юборди. Ёш тўла кўзларини асир қожорга тикди. — Бу порасида Авазгелдижонга ўхшаб турибди. Худди бир олманинг икки юзидай...

— Ўғил қилиб олмоқчимисиз? -- дея кампирнинг кўз ёшларини кўриб кўнгли юмшаган Соҳид полвон наст овозда сўради.

Саволни эшитмаган онахон сўзида давом этди.

— Авазгелдижонга ўхшаяпти. У ҳам бунга ўхшаб қорача эди. Нозик-ниҳоллигини айт. Мен бунинг тилига ҳам тушуна олмайман... Менга унинг тили ҳам керак эмас. Неча кун насибаси бор бўлса, унга қараб бир тўяй. Агар ўғил бўлиб уйда қолса, худонинг менга раҳми келгани шу бўлади. Қолмаса, бахти очик бўлсин. Бошқа нима ҳам дея оламан...

Соҳид полвоннинг ёнида турганлардан бири унинг қулоғига нималардир деб пичирлади.

— Яхши! — деб полвон унга бош қимирлатди, кейин аёлга қаради. — Ўғлонни олинг-у, кетинг. Сизнинг тангангиз ҳам керак эмас.

— Тангам йўқ деяпман-ку, сенга.

— Мен ҳам шуни айтяпман-да! — деб Соҳид полвон қўлини силкитди. — Ўғлонни олинг-у, уйингизга кетаверинг!

Бу ерда қандай гап-сўзлар бўлганига тушуна олмаган содда қожор қандай келган бўлса, шундай ҳолда яна кекса аёлнинг изига тушиб кетди.

Эроний ўсмир асирликдан чиқиб, асирликка кетган бўлса-да, Блоквил унинг изидан хурсанд бўлиб қараб қолди.

Бугун мол-ҳол сотиладиган Хонўтганда қул савдоси авжига чиқди. Бозор худди ўтган бозорлардай шовкин-суронли, қизгин савдо овозларига бой. Жарчиларнинг овози, савдолашаётганларнинг нашидаси бугун ҳам баланд. Олдинлари йўқотилган ёки топилган мол-ҳоллар тўғрисида овозларини барала қўйиб гапирадиган жарчилар энди, «Фалон оқсоқолда фалонча хунарли қул бор! — деб хабар беришарди, — уларнинг баҳолари бунча танга!» — дейишарди. Олувчиларнинг кўпчилиги хивалик ёки бухоролик қул савдогарлари эди.

Қул савдогарларининг кўпчилиги туркманларнинг асирлардан қанча тезроқ қутула олсалар ундан ўшагча шод-хуррам бўлишларидан хабар топганлари сабабли тутқунларга Хива, Бухоро бозорларидаги юриб турган нархдан юз ҳисса паст баҳо қўйишарди. Туркманлар ҳам узок тортишиб турмай, нархни айтилган жойидан кесишарди. Одам жаллоблари Хонўтганнинг қўй-эчкилар боғланадиган узун ходаларига сотиб олинган бандиларни иккита-учтадан бир-бирларига маҳкам боғлаб, учларини хомага ўрашар, атрофига қорувулар қўйишиб, янги қуллар сотиб олиш учун орқаларига зудлик билан қайтишарди. Улар инсон тақдирини арзимаган пулга сотиб олиб, уни қиммат

баҳога сотиш билан машғул эдилар. Ҳозир улар учун инсоф ҳам, одамгарчилик ҳам йўқ ҳисоби. Улар фақат қул ҳақида фикр юртишар, қул ҳам бўлмаганларнинг охирати ўлим билан ниҳоя топиши тўғрисида ўйлаб кўришмасди. Қул жаллобларининг онги, ёди фақат пул, олтин, кумуш сўзлари билан банд, бу нарсалар уларнинг инсофдиёнати, одамгарчилиги эди, гўё. Улар асроилни ҳам пул билан сотиб олиш мумкин деб билишарди. Шу сабабли, бир қулни — икки, икки қулни — уч нафарга кўпайтириш улар учун байрам эди. Шу тариқа одам жаллоблари мол бозорининг инсон қисмати бозорига айланганига ниҳоятда хурсанд эдилар.

Сотиб олинган банди-қуллар ҳам харид қилинган ҳайвон сингари тилсиз-забонсиз буюмга айланишади. Харид қилинган ҳайвон учун бир қўлдан иккинчи қўлга ўтганининг фарқи бўлмайди. Сувсираса — сув берилса, очикса — ўт-ем берилса, ҳайвонга бошқа нарса керак бўлмайди. Жонивор учун қайси юрт, қайси жой, қайси элда яшашнинг тафовути йўқ. Чунки уларда юрт соғинчи деган туйғулар йўқ. Марвдаги мол бозоридаги бу галги олди-сотди пайтида, мол ўрнида сотилган қулларда барча инсоний туйғулар мавжуд эди. Худонинг инсон аталмиш бандаси қорни тўйган бой-бадавлат жойни Ватан деб ҳисоблайвермайди. У оч-яланғоч бўлса-да, киндик қони тўкилган она тупроғини Ватан деб билади.

Тўсатдан Хонўтган бозори тарихида биринчи бор ўтказилаётган улкан қул савдоси шовқини кескин пасайди. Блоквилнинг назари етган масофадаги жойда туркманлар ва бошқа турли манзиллардан келган қул жаллоблари сотиб олинган ва сотилаётган бандиларни бир томонга сура бошладилар. Улкан Хонўтган бозорида икки чеккаси одамлар билан лиқ тўла йўлак ҳосил бўлди.

Бозордаги барча хатти-ҳаракатларни биринчи бор ҳайратда лол қолиб кузатиб турган француз

бунинг қандайдир шон-шавкатли, юқори мартабали кишининг бозорга келиши билан боғлиқ эканлигини фахмлади.

Кўп ўтмай йўлакда озода кийим-бошли беш-олти нафар отлиқ пайдо бўлди. Бу отлиқларга қараб, тўши кенг, бақувват – учқур оқ от устида эгарга елимлангандай маҳкам ўтирган важоҳатли кишига кўзи тушганлардан бири:

— Қўвшутхон келяпти! .. дея баланд овозда бақирди.

Қўвшутхон деган номни уруш бошланмасдан олдин қожорлар саркардасидан тортиб, оддий сарбозгача ҳеч ким эшитмаган эди. Урушдан салгина аввал эса, бу ном ўша пайтдаги оддий бир сардорнинг исм-шарифи сифатида баралла айтила бошлади. Дастлаб ушбу ном қўлидан мол боқишдан бошқа ҳеч нарса келмайдиган соддадил чорва халқининг оддий етакчисини англатарди. Ҳозир эса Қўвшутхон деган ном қожор тутқунларига ҳам, туркманларга ҳам ўта кучли таъсир кўрсатадиган номга айланди. Мана ҳозир ҳам Хонўтган бозоридаги кимирлаган жоннинг нигоҳи кўзга айланиб, Қўвшутхон томонга тикилганди. Қўвшутхонни кўрган тутқунлар хаёлида туркманларнинг барчаси тиз чўкиб, сардор олдида бош эгиб, таъзим қилинса керак деган фикр пайдо бўлганди. Улар ҳам туркман хони олдида тиз чўкишга ҳозирландилар. Аммо бундай бўлмади. Отлиқларга ўтиб кетиш учун йўл берилди. Кўп минг кишилик одамлар орасида бош хоннинг — шу пайтгача кутилмаган ғалаба қозонишда беҳад улкан улуши бор хоннинг олдида таъзим қилган, қўл қовуштирган бирорта туркман топилмади. Кўп вақтини Шарқ халқлари орасида ўтказган, кун давомида бир неча марта олий мақомли мансабдорларга таъзим қилганларига гувоҳ бўлган французни эндиликда бу ҳол лол қолдирди.

Қўвшутхон ва уни қўриқлаб келган тансоқчилар Блоквил турган ердан ўн беш-йигирма қадам чамаси узоқликда отларни тўхтатдилар. Ҳозир французнинг Қўвшутхонга ҳаваси келди, сабаби — биринчидан,

қожорлар билан ўзига хос уруш усулини қўллаб, ақл бовар қилмайдиган ғалабани қўлга киритган саркардани яқиндан кўриш имкониятига эга бўлди. Иккинчидан эса, Қўвшутхоннинг пайдо бўлиши билан қалбида уйғонган умид учқуни французни хонга яқинлашмоққа, хоннинг диққат-эътиборига тушишга ундарди. Блоквилнинг фикрига кўра, бошқа тутқунларга ўхшамайдиган европалikka бош хоннинг назари, албатта, тушиши мумкин. Хонўтгандаги мингларча асирлар орасида якка-ёлғиз французнинг ҳам борлиги ҳаммага маълум, ахир. Балки бу тўғрида бош хон ҳам эшитгандир? Балки... «Соқол қўйишга рухсат берилмаган ўлкага соқол қўйиб борган бошқа бир юрт вакилининг соқолини кирганлари сабабли икки давлат ўртасида пайдо бўлган даъво-жанжалдан уруш бошланиб, минглаб одамларнинг қирилиб кетганлигига тарих гувоҳ. Балки Қўвшутхоннинг бир эътибори сабаб бўлиб, мен ҳам асирликдан озод бўларман?! Туғилмоқнинг ҳам, ўлмоқнинг ҳам асл сабаблари бўлади. Балки бош хоннинг кул бозорига келиши — менинг озод бўлишимга сабабчи бўлиши учундир?...» Истагани амалга ошириш учун одамлар орасидан қадам-бақадам илгарилаб, Қўвшутхон турган жойга минг машаққатлар билан яқинлаша бошлади.

Қўвшутхон Хонўтганнинг бошқа бурчакларига нима мақсад билан борганлиги, айланиб юрганлиги номаълумлигича қолган бўлса-да, бу ерга — манаман деган така оқсоқолларининг энг кўп тўпланган жойига нима мақсадда келганлиги дарров аён бўлди.

Юз берган ҳолатга кўра орқага чекинган одамлар хоннинг тўхтаган жойида айлана ҳосил қилиб, уни ўраб олдилар. Ўша жойга икки нафар бақувват туркман кўли орқасига боғланган кишини олиб келишди. Кўли орқасига боғланган туркман Қорамурт эди.

— Бу киши Саидносир қабристонининг ёнида қўлга олинди, — деб Қорамуртни олиб келганларнинг орқасида пайдо бўлган, истараси иссиқ ёшпулли Соҳид полвонга ахборот берди.

— Қилмиши нима? — савол берди Соҳид полвон.

— Бир туяга юклашган ўлжани олиб қочиб бораётган экан...

Бош хон ҳам воқеага диққат билан қараб тургач, ҳақиқатга шубҳа қолдиришини истамаган Соҳид полвон яна савол берди.

— Туядаги юк нима экан?

Бундай саволга олдиндан тайёр бўлган ёшулли айтаётган нарсаларни осиб қўйилган қоғоздан ўқиётгандай бошини осмонга тик тутиб, шарта-шарта айта бошлади.

— Бир тўп мовут мато, икки дона ипак кўрпа, икки дона сопи кумушли ханжар, бир дона милтиқ...

Марв жапгида қожорлардан туркманларга қолган ўлжа сон-саноксиз эди. Ҳозирча барча ўлжани бир жойга йиғишмаса-да, унинг учдан бир бўлаги ҳам такаларнинг қора бошларини хавфга қўйиб йиллар давомида қилган оломончиликларидан¹ тўплаган ўлжадан кўн эди. Шу бугунгача йиғилган ўлжа ичида юзларча сопи фил суягидан ишланган ўткир ханжарлар, минглаб найзалар, чақмоқли, мисли милтиқлар, юзлаб қўшоғиз фаранг тўпшончалари, совутлар, пилтали узун милтиқлар, ўттиз уч дона сариқ тўп, бир неча кичик тўпчалар бор эди. Ҳарбий нарсалардан ташқари, олтин югуртирилиб, зарҳалдан муқоваланган Қуръони карим китоби, зарҳал билан тикилган ва кашталанган кийим-кечаклар, атлас ва ипак матолар, ипакдан тикилган кўрпа-тўшак, ёстиқлар, мовутдан тикилган ҳарбий кийим-кечакларнинг сон-саноғи йўқ. Атласу ипакдан тикилган чодирлар, от, туя, эшак, хачирлар сон-саноксиз.

Қўвшутхоннинг махсус фармонига кўра, бандилардан қутулиб, Марвда осойишталик қарор топгунча кўлга тушган ўлжаларнинг бирортаси

¹ Оломончилик — хонликлар замонида ўлжага эга бўлиш мақсадида бошқа хонликларга, давлатларга қилинадиган босқинчилик (таржимонлар изоҳи).

хам йўқолмаслиги зарур эди. Ўлжаларга билиб туриб касддан кўл урганлар ўлимга ҳукм қилинади, дейилганди. Уруш вақти кўлига ўлжа тушган барча навкарлар уни махсус тайинланган ёшулликларга келтириб беришлари шарт. Ўлжалар барча такаларга теппа-тенг тақсим қилиниши лозим эди. Унинг асосий бўлаги курашда ҳалок бўлганларнинг оилаларига, камбағал-ғарибларга, бева-бечораларга, урушда танига жароҳат етганларга берилиши керак эди. Ўлжани ҳалол тақсимлаш учун уруғ-қабилла катхудоларидаш маслаҳатчилар, тақсимловчилар гуруҳи тузилаётганди.

Лекин Қорамурт қисталоқ Қўвшутхоннинг фармони эшитмаган киши бўлди. Панжибойнинг сурув-сурув молларини ҳам уруш тамом бўлган заҳоти ташлаб, бир туя ўлжа билан эл-юрт назаридан ғойиб бўлишни истади. Тўғри, эл орасида ўлжа яширган ёки бошқа жойга олиб кетган фақат биргина Қорамурт эмасди. Бироқ, у ўғирлик вақтида кўлга тушган эди. Энди эса, мана Хонўтганнинг ўртасида, мингларча одамларнинг кўз ўнгида унга чора кўрилиши зарур. Унга қаандай чора кўрилса-да, бу ҳаракат кўли эгриликка мойиллар учун сабоқ бўлиши лозим эди...

— Ҳозир айтилганлар ростми? — деб Соҳид полвон Қорамуртга қаради. — Муҳаммад уммати бўлсанг, худо ҳақи, ростингни айт!

— Рост, — деб Қорамурт ерга қараб жавоб берди. — Бир феъли бузуклик қилдим, оқсоқол. Шу сафар гуноҳимни кечиринг. Атрофда сочилиб ётган нарса мўл-кўл бўлгач... Шайтоннинг алдовига бир тушдим-да...

Соҳид полвоннинг сўзини оғзидан олган Қўвшутхон от устида қамчисини ўйната туриб, оҳиста деди:

— Сочилиб ётган нарса деганинг нотўғри, боғирим. — У «боғирим» деган сўзни масхараомуз оҳангда, алоҳида урғу билан айтди. — Бебаҳо ўлжа

сочилиб ётмайди. У нарсаларга туркманнинг манаман деган эр йигитларининг қони билан баҳо тўланди. У нарсаларга туркманнинг сен каби эркагидан мардрок аёлларининг қони билан, бола-чақасининг кўз ёши билан ҳақ тўланди! Сен бўлсанг...

Кўвшутхоннинг айтмай ютиб турган сўзининг давомини жамоа ичидан бири айтиб юборди:

— Сен бўлсанг, хотин-қизларча бўлмадинг, юз-сиз!.. Сенинг Панжибойга нима учун беш кунга чўпон бўлиб ўтганингни биз ҳам тушундик. Ҳайф, сенинг эркак бўлганингни!

Соҳид полвон ёнидаги мўйсафид ёшуллига қаради.

— Хўш, оқсоқол, бунга қанақа жазо бериш керак?

Бу оқсоқол кўнгли юмшоқ одам экан шекилли, кўллариини бир-бирига уқалаб, узук-юлик гапира бошлади.

— Буни... қилган гуноҳи учун... сахрога чиқариб, элдан қувиб юборайлик. Юртдан ҳайдалган бу баднафсининг жасадини қурт-қумурсқалар есин! Бошқа нимаям дердим?

Бу масалада жуда қаттиққўллик ила сиёсат юритиш кераклигини таъкидлаган Кўвшутхоннинг овози бу гал кескин чиқди:

— Бошқа нима қилиш кераклигини билмаянсизми, оқсоқол?

— Эй, хон оға... — икки ўт орасида қолган оқсоқол сўз тополмай довдиради. — Мен ҳам унга раҳм-шафқат қилинглари деяётганим йўқ, ахир... Жасади қурт-қумурсқаларга ем бўлсин дедим-ку...

— Туркман элим учун, юртим учун қон тўкиб юрганида, қилич кўтариб душманга қарши чиқиб ўрнига тайёр халқ ўлжасини ўғирламоқчи бўлган ноқаснинг жасади ҳам ҳаромдир! Биз ўз қўлимиз билан ифлос жасад юбориб, Хизр кўрган чўлимизни ифлослантирсак, ўзимиз ҳам ўғрига шерик бўлиб қоламиз-ку!

— Унда нима қилишимиз керак, хон оға? — дадиллашди оқсоқол бирданига.

Ниҳоят қаҳр-ғазабдан тўйинган хон ёрилди:

— Ўзи ўғирлаган ханжар билан эл-юрт олдида чорасини кўринглар, бунинг! Шу билан бу ўзини душман яроғидан шаҳид ўлдим деб ҳисоблаб, у дунёга кетсин! Бунга шундан бошқа жазо бериш ҳам хайф! Шундай қилсак, тўғри бўладими, оқсоқол?!

Оқсоқол қўлларини силкитди.

— Тўғри бўлади, хон оға, тўғри!

Йиғилган мингларча одам бирдан нафас олмай қўйди. Ўртага совуқ сукунат тушди. Чеккароқда турган бир бесабр киши қичқирди:

— Хон оға, балки унинг елкасига қирқ қамчи уриб жазосини берармиз?! Шундай қилишга рухсат берсангиз, бу номард қилмишидан уялиб, одам бўлиб қолар?!

Қўвшутхоннинг жавоби қатъий бўлди.

— Пиёзни Маккага обориб келсангиз ҳам чучук бўлиб қолмайди... Жазони шу ерда — кўпчиликнинг кўз олдида бажаринглар!

Аҳвол атрофдан қараб турган барча тутқунларга ҳам, шу жумладан, Жорж Блоквилга ҳам тушунарли эди. Блоквил энди хон турган жойга томон силжишдан тўхтади — унинг назарига тушиш мақсадидан бутунлай воз кечди.

Шундан кейин бўлган воқсани фаранг асир ўз кўзи билан кўролмай қолди. Шовқин-сурон кучайиб, давра торайди. Хонўтган осмонида қатл қилинаётган одамнинг кўрқув аралаш ваҳимали фарёди эшитилди. Блоквил Қўвшутхоннинг айтгани айтгандай ижро этилганини фаҳмлади.

Йиғилган жамоа устидан узоқ-узоқларга бориб етган жарчининг шанғи овозини француз Шарқнинг ўзига хос томошаларидан бири деб билди, гарчи сўзларига тушунамаса-да, у жарчи айтаётган гапларининг маъносини тахминан тушунди: «Халойиқ! Хон фармониغا қарши бориб, қўлини эгриликка бурган одамнинг жазоси — ўлимдир! Шунини яхши билиб қўйинг!..»

«Тўғри қилди, — Блоквил туркман хонининг қарорини маъқуллади. — Мишг марта: «Ўғрилиқ қилманг!» — деганингдан кўра, бир гал шундай қилганининг ўзи яхши натижа беради. Инсонни тарбия қилганда қўрқув ҳиссидан кучлироқ, қудратлироқ восита йўқ!»

... Навбат Блоквилга етиб келди. У, таржимон таркатган маълумотдан сўнг, атрофим харидорга тўлиб кетса керак, деб тахмин қилган эди. Бирок, унинг бундай тахмини тўғри бўлиб чиқмади. Уст-боши лойдан кир-чир бўлиб кетган французга маҳаллий туркманлар ҳам эмас, ҳатто, махсус кул-фуруш савдогарлардан ҳам ҳеч ким харидор бўлмади.

Асирни тақсим қилаётганлардан бири тутқуннинг юзига ҳам қарамай:

— Мамматаваз! — деб бақирди баланд овозда. Жамоа ичидан бири қайта сўради:

— Қайси Мамматаваз?

— Қўнғирли Мамматаваз керак. Мамматаваз полвон!

Ўрта бўйли, тўладан келган қирқ ёшлар атрофидаги бир одам йиғилганлар орасидан чиқиб келди.

— Мамматаваз полвон йўқ. Мен борман, ёшулли!

— Сенинг исминг нима?

— Мени Эгамурод қўнғир дейишади. Мен Мамматаваз полвоннинг инисиман.

Қисмати савдога қўйилган Блоквил гал ўзи ҳақида бораётганини англаб, Эгамурод қўнғирнинг бошидан-оёғигача кузатиб чиқди, ўзича унинг кимлигини тахмин қилди. Унинг тахминича, Эгамурод қўнғирнинг хамиртуруши юмшоқ жойдап олинмаган. Бу одам Блоквилнинг кўзига тўнг, раҳм-шафқатсиз, айтгани айтган, дегани деган, тутган жойини кесмагунча тинчимайдиган ўжар туркманга менгзади.

— Мамматаваз полвоннинг иниси бўлсанг, жуда яхши! Анови юз-кўзи қожорларга ўхшамаган қул сенга тегишли.

Эгамурод қўнғир ҳам, ўз навбатида, Блоквилни диққат билан кузатиб чиқди-да:

— Нима, энди бизга келганда бошқаларникига ўхшаган қул ҳам топилмай қолдимиз, ёшулли? — деди.

— Ҳақинг куймайди, қўнғир. Аталганини ол-да, кетавер. Кейин менга раҳмат ҳам айтасан. Полвон оғанга «Соҳид чалтак шундай деди» десанг, ўзи тушунади.

— Ҳозир қул берганингиз учун раҳмат эшитадиган вақт эмас-ов, оқсоқол! Хонўтганда ҳозир эшак тезаги ҳам қулдан қиммат бўлиб турибди. Шу... бир қул бердим деб миннат қилмасангиз ҳам бўларди.

— Айтилган гапни бажаравер, иним... Шунини ҳам айтиб қўяйки, бу қулни олганингга ҳали ўзинг ҳам қувонасан!

— Бу қулингиз тилла тухум туғиб берармиди, ёшулли? Жуда мақтаб, арши аълога чиқариб юбордингиз-ку!

— Фарапг асир деганлари мана шу, қўнғир! Айтишча, ўзи ҳам илмда алломаи замон эмиш!

Эгамурод қўнғирга ўн нафар билимдон қулдан, бир нафаргина деҳқон қул зарур эди. Илмли қулга эга бўлиб, нима, у боласини ўқитмоқчимиз? Унга ер ағдарадиган, марза-чел тортадиган, жўяклардаги экин-тикинни чоник қиладиган қул керак, ахир!

Эгамурод ўзига тавсия қилинган асирга яна бир бор менсимай қаради-ю, бу қулнинг мутлақо тўғри келмаслигига ишончи янада ортди. Тўғри, Блоквилнинг қадди-қомати дурустку-я, бироқ унинг қўли белкурак дастасини ушлаган қўлга ҳеч ҳам ўхшамасди. Нозик бармоқлари ҳам қиз болаларники сингари узун-узун, дуторни тутишга мослашгандайми-ей...

— Билимли мулла жанозага ярашади, ёшулли! — деди у Соҳид полвонга. — Бунинг ўрнига бизга икки нафар кўрсавод қожор берсангиз яхши бўларди.

— Ҳозир мулла-муфтий деб ажратиб-сайлаб туришга вақт йўқ, иним, — деди Соҳид полвон ўз

ишига берилар экан. — Нима бўлганда ҳам, иним, биз булардан тинчиб, уларни бириктирмаслигимиз керак. Шунинг учун уни тез олиб кет! Бошқа томонларини кейин гаплашавсрамиз...

Эгамурод қўнғир энди ноилож қолди...

36

Бу чорвадор такалар душманга раҳм-шафқатни билмайди. Шу билан бирга, улардай оққўнгил, бир-бирларини тез тушунадиган халқ ҳеч қаерда бўлмаса ҳам керак. Уларда оддий чўпон билан уруғ бошлиғи ўртасида ҳам тафовут сезилмайди...

Жорж БЛОКВИЛ хотираларидан

Қачонки Хонўтган бозоридан чиқсалар, олдларига мол-ҳол, қўй-эчки солиб қайтадиган одамлар энди бу гал қулларни ҳайдаб қайтмоқда эди. Бугун асирларни тақсимлаган оқсоқоллар қапча елиб-югурмасин, қул сотиб олишни истамаганлар билан дўқ-пўписа, дағдаға оҳангида гаплашиб, ўз айтганларини ўтказган бўлсалар-да, улар асосий мақсадга ета олмадилар. Яъни, бандилар сони улар кутганчалик озаймади. Зеро, ўн саккиз минг деган сон озмунча миқдор эмас экан. Ўша улкан сондан уч минг нафаригина камайганди, холос.

Қишлоқларга тарқатилмай қолган, Хива, Бухоро қул жаллобларининг ўткир назарларига тушмаган тутқунлар яна Марв қалъасига қамалди. Қисмати ҳал бўлиши кейинги шанба бозорига қолдирилган асирлар эндиликда ҳар бир куннинг қандай ўтишини ҳам аниқ-равшан билишарди. Ўша ит ётиш, мирза туриш, яхшигина совуқ аралашган куз кечаси, маза-матрасиз овқат... Қул савдогарлари қўлига тушган асирлар олдида баланд-паст, охири кўринмайдиган қум устидан, номаълум офир йўлдан ўтиш машаққати турарди. Мана, насибаси Марв теваарак-атрофига тушган бандилар бошларига қанақа тақдир тушиши ҳам шу кун охиригача аниқ бўлиб қолишини кутмоқдалар.

Блоквил ҳам ўзининг толеига нима ёзилган бўлса, барига тан берди. Ҳа, уни Марвдан бир фарсах чамаси узоқликдаги Қўнғир қишлоғига олиб кетишди. Оёғи билан қисмат томон пиёда юриш фақатгина французнинг насибаси эмас экан. Бу йўлдан кетаётган асирлар сони икки юз нафардан кам эмасди. Уларнинг бари қўли орқасига боғлиқ ҳолда пиёдалаб йўлга тушдилар.

Блоквилнинг ҳам қўллари орқасига маҳкам боғланган эди. Бироқ у пиёда эмасди, Эгамурод қўнғир отининг орқасига мишгаштириб олганди.

Албатта, икки қўли орқага боғланган ҳолда от устида ўтириш жуда қийин. Айниқса, ўзинг банди бўлсанг-у, хўжайиннинг тилига тушунмасанг — бундан баттари бўлмаса керак. У нима деб имо қилса — шуни бажаришга мажбурсан. Тушунмай қолсанг, тажанг одамдан ҳар нимани кутиш мумкин. Баъзан француз ўзини тушунмаганга солиб, юзи ўта жиддий Эгамуроднинг жаҳлини чиқаришни ҳам ўйлаб қоларди. Кейин эса оғир йўлдан пиёда юришни кўз олдига келтириб, яна нафасини ичига ютди.

Кейинги пайтларда вақти хушлиқдан тишини кўрсатиб қулган одамни француз кўрмаган эди. Асир тушган қожорларнинг қулишга ҳоли ҳам йўқ, кайфияти ҳам. Тангрининг уларга ато қилган кунни ғам-ҳасрат билан бошланиб, ғам-ҳасрат билан адо бўларди. Тўйиб овқат емаган одамнинг, устига-устак, она юртидан, қариндош-уруғларидан кун сайин узоқлашаётган одамнинг юзига табассум ҳам йўламас экан.

Уруш туркманлар учун ғалаба билан тамом бўлган эса-да, қулиш-жилмайишдан улар ҳам холи эдилар. Бунинг ҳам сабаби маълум. Азоб-уқубатлар эвазига келган ғалаба ҳам уларга қувонч бахш этмаганди.

Ҳа, Блоквилнинг атрофини фақат қайғу-ғам, голиблар ва мағлуб бўлган одамларнинг ҳасрат тўла ташвишлари ўраб олган. Ўз навбатида, француз ҳам ушбу қайғу-ғам хавосидан нафас олишга мажбур.

Шундай қилиб, Қўнғир қишлоғига кетиш йўлида фаранг асирнинг кўрганлари, эшитганлари ғам-ҳасрат билан қоришиб кетди. Марвдан чиққач, анча йўл юрганларидан сўнг, йўл чеккасида унинг назари кийимлари абгор бир кекса аёлга тушди. Кампир ерга ағанаган, уст-боши чанг, тупроққа қоришган эди. У узун ва ориқ қўлларини осмонга кўтарар, кейин қўлларини бирлаштириб, қўш муштлаб, қора ерни кетма-кет урарди. Кампир шу йўсинда ушоққина гавдасидаги ғам-ҳасрат тугёнини ўз вужудида бўлаётган қайғуларга бефарк қараб турган қора тупроққа сингдираётгандай эди. Бир пайт у ерни муштлашдан илкис тўхтади-да, гўё кўз, бурунсиз бўлиб кўринган, ажин бутунлай қоплаган кафтдек-кина юзики кўкка қаратиб, бошини сараклатганча нолакор оҳангда қўшиқ бошлади:

Шу йўлдан кетган менинг норларим келмасмикан-эй!
Икковидан бирини худо менга бермасмикан-эй!

Қожорлар билан урушда ҳалок бўлган икки нафар ўғлининг ҳасрати кампирни эзиб ташлагани шундоққина кўриниб турарди. У болаларининг бу йўлдан эндиликда қайтиб келмаслигини билса-да, ғамгин овозда алланималарни айтиб, саннашда давом этар, йўлдан тўда-тўда бўлиб ўтаётган асирларга, уларни ҳайдаб бораётган отликларга ҳам беэътибор эди. Кампир йўлнинг устида ерни муштлаб, ўз кулбасида ором тополмаган кўнглини гўё шу ҳолда бўшатар, ўзига-ўзи таскин бермоқда эди.

Кўз ёшларини тўка-тўка қуриган повдадай бўлиб қолган кампир Блоквилга ўз онасини эслатди. Елисей майдони деб ном олган кенг кўчанинг Париждан чиққан жойи унинг кўз олдига келди. Ўша йўл чеккасида қайғу-ғамдан куйиб қоқ суяк бўлиб қолган онаси ҳам муштлари билан ерни уриб, ўғлининг қачон қайтиб келишини кутаётган бўлса керак. Худди Марвдан Қўнғирга кетадиган йўлда ўтирган туркман кампири сингари кекса француз

аёли ҳам ўғлини соғиниб, Яратганга нола қилаётгандир? Икки онанинг интизор кўзларидаги соғинч ўхшаш бўлса-да, оналарни йўлга қарашга мажбур этган сабаблар бир-бирига менгзамайди. Туркман кампирнинг ўғлонлари устларига бостириб келган қора кучдан ўзлариши, оналарини, юрт тупроғини қўриқлайман деб жангда ҳалок бўлдилар. Француз кампирнинг ўғли эса ўз ихтиёри ила юртидан чиқиб кетди, ўз ихтиёри ила онаизор кўзларини фарзанди келадиган йўлга интизор қилиб қўйди.

Блоквил фарзандлари ҳалок бўлган туркман оналари қолган умрларининг ҳар бир кунини фақат фарзанд доғида, ғам-ҳасрат билан кечиришларига сабаб бўлган уруш ваҳималарига дастлабки кунларда кизиқиш билан, хурсандчилик билан қараган эди. Энди эса, ер бағирлаб ўтирган бу бечора кампирнинг бахти қаро бўлганлигига ўзини гуноҳкор деб ҳис қилиб эзила бошлади.

Хунигирёв бўлиб йиғлаётган кампирнинг инсон юрагини тилка-пора қилиб юборувчи ноласидан тезроқ узоқлашиш мақсадида Эгамурод қўнғир отига қамчи урди. Лекин унинг от сағрисига мўлжаллаган қамчисининг зарби Блоквилнинг ўнг думғазасига тегиб, жонини ачитиб юборди. Мол терисидан махсус эшилиб ишланган аччиқ қамчининг танасига етказган оғриғидан француз кўзини қаттиқ юмиб, тишини тишига босиб чидади. От сағрисига мўлжалланган қамчи зарбининг асир думғазасига тегиши қасддан қилинган ҳаракат эмасди. Бироқ Блоквил буни туркман оналарининг оҳу зорларига сабабчи бўлганларнинг бирига – яъни, ўзига урилган жазо чораси деб қабул қилди.

Яна бирмунча вақт йўл юрганларидан кейин улкан майдонни эгаллаб ётган қабристон ёнидан ўтишди. Йўл чеккасида кеча, олдинги кунларда пайдо бўлган, ҳалигача тупроғининг намлиги сақланиб турган қабрлар соп-саноксиз эди. Бу ерда янги

қабрларнинг пайдо бўлиш сабаблари ҳам французга тушунарли. Булар ҳам Блоквил қисматига ёзилган қонли саёҳатнинг натижалари эди.

Худди шу пайт қабристонга тобут кўтариб келаётганларга кўзи тушди. Блоквил, мусулмон одам дунёдан ўтганда жанозага қатнашувчилар сони кўп бўлишини, савоб орттирмоқ ниятида танишгу нота-ниш одамлар бари келиб, марҳумни сўнгги йўлга кузатишда ўз ихтиёрлари ила қатнашишларини эшитган, кўрган эди.

Бироқ ҳозир, бу сафар қабристонга олиб келинган тобут теварагидаги одамлар сони ўн-ўн икки нафардан кўп эмасди. Блоквил унинг ҳам сабабини тахминлаб, фаҳмлади. Урушда танисига теккан ўткир жароҳат туфайли ҳали-ҳалигача бирин-кетин дунёдан ўтаётганлар анча эди. Уларнинг барини иззат-хурмат билан охириги манзилга кузатишга эса одамларда имконият етмаётган эди.

Бу сафар ўзи учун янги бўлган яна бир манзарага кўзи тушди: тобутни кўтариб келаётганларни кўрган Эгамурод кўнғир отининг жоловини тортди-да, сакраб ерга тушди ва югуриб бориб тобут кўтарганларга қўшилиб кетди, тобутнинг бир чеккасига елка тиради. Шу тарзда, марҳумни кузатиб бораётганлар билан ўн-ўн беш қадам ташлаб, яна орқасига қайтиб келди.

Кўнғирли отига мишаётганда французнинг кўзига тикилди. Шунда яна Блоквил унинг назаридан: «Ана, сизлар қилган ишларнинг натижаси! Кўр-япсанми?!» деган маънони ўқиди. Фаранг асир ўзининг янги хўжайини кўзларидаги маънони англади-ю, индамади.

Кўнғир кишлоғи. Кўп вақтдан буён қаровсиз-сувсиз боғ-бўстонларга куз кечаларининг қировли совуқ ҳавоси аралашган. Олдинги кўм-кўк, гўзал кўринишини кишлоқ ҳозир бутунлай йўқотган эди.

Теварак-атроф шишйдам, очиқ бўлганлиги учун кишлоқ кафтдек ерда шўппайиб турарди. «Бу

чангиб ётган қишлоқда менинг ҳар соатим бир кунга, ҳар куним эса бир ойга татиб ўтса керак, — дея ўқинди Блоквил. — Бунинг устига, гаплашмоққа ҳам, дардлашмоққа ҳам ҳеч ким йўқ. Бўлгандаям, ким сенинг тилингга тушунади, ким сенинг дардингга шерик бўлади? Булар француз тилини эмас, француз деган миллатнинг борлиғи ҳам билишмайди-ку»...

Ношукур банда иссиққа ҳам чидамайди, совуққа ҳам дейишади. Такдир уни Хива, Бухоро томонларга отиб юборса, нима бўларди? Шу гап эсига тушган фаранг йигити энди мана шу чангиб ётган туркман қишлоғига келиб қолганига шукур қила бошлади. Ё бўлмаса, беш юз сўмлик асирни беш сўмга харид қилган олибсотарларнинг панжасига тушса, нима қиларди? Савдогар қўлига тушган вақтдан бошлаб, тутқуннинг пешонасига «қул» деган муҳр босилади. Асирнинг баҳосига бир танга тўланса-да, у шу дақиқадан бошлаб асирликдан узоқлашади ва қўл ташлашиб қонунлаштирилган қулга айланади. Шундай бўлгандами, Блоквилнинг ташвиши янада оғирланган бўларди. Шундай бўлган такдирда Блоквил ҳам қулликдан, ҳам асирликдан қутулиш гамини ейишга тўғри келарди.

... Эгамурод қўнғир кулбасининг орқа томони — кенг жўхоризор дала экан. Дони пишиб, йиғиштириладиган вақти аллақачон етган бўлса-да, уруш ташвиши билан ҳосил йиғилмай қолган, бошини қуйи эгиб мунғайиб қолган одамларга ўхшаб турарди. Жўхорининг бундай туришини яқиндан кўрган Блоквил бу ўсимлик ҳақида олдин ҳам эшитган бир хабарни эслади. Бундан беш-олти йил муқаддам рус газеталарига асосланиб, Париждаги бир вақтли матбуот нашри Ўрта Осиё вилоятларининг бирида бир бош мевасида мингдан ошиқ дони бўлган «жўхори» номли ғаройиб ўсимлик ҳақидаги хабарни босган эди.

Кулбанинг ёнбошига келиб, отдан сакраган Эгамурод қўнғир асирга:

— Қани, отдан туш! — деб бақирди.

Блоквил буйруқ маъносига тушунди. Қўли орқасига боғлиқ бўлгани учун, отдан тушаётганда мункиб кетиб, ёнбошига йиқилишига сал қолди. Гандираклаганини кўрса-да, Эгамурод кўнғир унга ёрдам беришни хаёлига ҳам келтирмади.

Шу вақт иккинчи қора уйдан чиройли чакмонини елкасига ташлаган баланд бўйли, кенг пешонали ёшулли чиқди.

Унга кўзи тушган Эгамурод юз қиёфасидаги жиддийлик пардасини йўқотиб:

— Маммат оға, ассалому алайкум! — дея мулойим овозда саломлади.

Саломга алик олган Муҳаммадаваз оға¹ олға юриб келди-да, Эгамурод билан кўришди.

— Шу кетганингча вақтида қайтавермадинг, от туёғи овози эшитилса, сен келганмикансан деб ташқарига чиқаман, сендан дарак йўқ. Тинчликми, иним?

Тўсатдан ёшуллининг кўзи Блоквилга тушди.

— Ёпингда меҳмонинг борми? Меҳмон келар эшикдан, ризқи келар тешикдан!

— Меҳмон олиб келдим, бироқ унинг ризқли-давлатли эканлигини билмайман, — деб оғаси билан омонлашган Эгамурод норозилигини очиқ билдирди. — Белкуракнинг дастасидан тутиб кўрган одам эмас бу. Бизнинг улушимизга тушгани мана шу оддий қул бўлди. Ўзи ҳам Фарангистон деган юртдан эмиш. Биз бунинг тилига тушунмаймиз, бу бизнинг тилимизга тушунмайди. Соҳид полвон деган ёшулли шунини олиб кетасан деб туриб олди. Ўзи ҳам сизга кўп-кўп саломлар айтди... Бу қул бир нонхўр сифатида бизга бош оғриғи бўлади, шекилли.

¹ Асирлик даврининг кўп қисмини Марв вилоятининг Кўнғир қишлоғида ўтказган Жорж Блоквил ўзининг эсдаликларида Муҳаммадаваз полвонни ок кўнгил, фаросатли, одамохун инсон сифатида тасвирлаган (муаллиф изоҳи).

— Соҳид полвон бизга ёмонликни раво кўрмайди, — Муҳаммадаваз полвон ишонч билан сўзлади. Сўнг инисининг олиб келган қулини бошқатдан кўздан кечира бошлади. — Э-ҳа, қожорлар ичида бир фаранг бор, дейишарди, бу — ўша бўлиши керак. Агар бу форслар билан келган бўлса, гунглол бўлиб юрмагандир, гапиргандир. Ҳар ҳолда, зўрға бўлса-да, нималарнидир айтгандир.

— Мен қаердан билай, Маммат оға? Бу одам, менимча, форс тилини ҳам билмаса керак-ов...

Асирга ҳали ҳам тикилиб турган Муҳаммадаваз полвон:

— Аҳволи шўмо хуб аст, бандаи худойи? — деб сўради¹.

— Нағз! Нағз!² — деб бир сўзини икки марта такрорлади асир, маъюс жилмаяр экан.

— Форс тилини билар эканку-я, аммо биз у тилни ҳам яхши билмаймиз, — дея ёшулли инисига қаради. — Узоқ йўлдан келган бандага бирор егулик бер!

Ёнига келган ўсмирнинг қўлига отнинг жilовини тутказган Эгамурод:

— Асирларнинг сони озайгунча буларнинг қўл-оёқларини бўшатмаслигимиз керак эмиш. Қўвшутхон шундай деб айтганмиш, — деди.

— Қўлини ечмасанг, овқатни қандай ейди? Ёки оғзига ўз қўлинг билан солиб турмоқчимисан?

— Бўлмаса, овқатлашиб олгунча қўлини бўшатиб қўяман-да.

Муҳаммадаваз полвон орқасига қайрилиб, қора ўтовга кириб кетди. Иззат-ҳурматли ёшуллининг бу ердан нари кетиши дарахтлар тагидан, жўхоризор ичидан овозлари чиқиб турган бола-чақалар учун шовқин қилишга рухсат бергандай гап эди. Эгамурод қўнғир олиб келган сариқ сочли фаройиб қулни яқиндан кўриш орзусидаги одамлар, бола-чақа

¹ Аҳволинг яхшими, худонинг бандаси?

² Яхши, яхши.

дарров Блоквилнинг атрофини ҳалқа шаклида ўраб олишди.

Бола-чақа орасида икки нафар кекса аёл ҳам бор эди. Улар шу пайтгача бундай одамни биринчи бор кўриб турганлари учун ҳайрон қолиб турганди. Уларнинг бири иккинчисига:

— Мана шу одам бошқа бир тилда сўзлашармиш, эшитдингизми? -- деб ўзи учун жуда ғалати бўлган янгиликни айтди.

-- Бошқа тилда ҳам сўзлашиб бўлармикан?! -- деб сўради иккинчи аёл ундан баттар ҳайрон қолиб.

Блоквилнинг тевараги томошаталаб одамларга тўлди-қолди. Болалар асирнинг ҳарбий кийимидаги тугмаларига ҳайрон қолиб қарашар, унинг нима учун кераклигини чуғур-чуғурлаб сўрашарди. Ҳалигача боғичдан бошқа ёқа бекитадиган нарса кўрмаган болалар учун фарангнинг чанг-лойга булганган ҳарбий кийимидаги тугмалар жуда ғаройиб нарса бўлиб кўринди.

Болалар орасидан ботирроқ бири тугмалардан икки донасини қаттиқ тортиб-тортиб узиб олди-да, олди-орқасига қарамай шаталоқ отиб кочди. Бошқа болалар ҳам ўша ботир ўсмирнинг ҳаракатини такрорлай бошладилар, сал ўтмай французнинг кийимида бир дона ҳам тугма қолмади.

Учинчи кора ўтовдан чиқиб келган ўттиз ёшлардаги жувон ҳам йиғилганлар ёнига келгач, Блоквилга диққат билан қаради. Блоквил бу жувон яқинлашаётганида, унинг чиройли юриб келишини кўриб, гўё унинг назарида бу аёл қадам таппамас, балки ернинг устида сузиб келаётганмикан деб хаёл қилди. Юз тузилиши ўзига ярашган, сариқмағиз бу жувоннинг гавда тузилиши ҳам диққатни ўзига жалб қиладиган даражада сулув бўлиб, унинг навниҳол қомати кийган кўйлагининг остидан ҳам билиниб тургандай эди. Жувон етиб келган захоти Блоквил унинг юз қиёфасига разм солди. Унинг типик чехрасида қайғу-ғам акс этиб турарди. Блоквил

кўзлари ғамгин бу гўзал жувошинг ҳам ёстикдоши урушда ҳалок бўлгандир, деб тахмин қилди.

Блоквил бу ёш аёл тўғрисидаги тахминлари асосли эмаслигини кейин билди. Бу жувош ўттиз ёшларга етган бўлса-да, шу пайтгача турмушга чиқмаган экан. Оқморол (ҳалиги ёш аёл) нинг чеҳрасига қараган Блоквил, унинг ғамгин кўзларида тенгдошлари сингари турмушдан лаззат олишга ҳавас, интилиш туйғусининг йўқлигини сизди. Тутқун эътиборини энди бола-чақаларга қаратди. Асирнинг теварак-атрофи думалоғу қисик кўзли катта-кичик одамлардан иборат девор билан ўралган эди. Блоквилнинг уларга қараб туриб кулгиси қистади. Бу кўзлар фаранг асирга ҳайрон қолиб тикилишса, фаранг ҳам, ўз навбатида, туркманларнинг кийган турли-туман кийим-кечакларига, уларнинг ўзларини тутишларига анқайиб қараб ўтирарди. У ҳозир ўзини темир катакка қўйилган маймунга, туркманларни эса шу пайтгача маймун кўрмаган томошабинларга қиёс қилди. Ҳақиқатан ҳам, неча кунлардан бери ювиниб-таранмаган, соқол-мўйловини қиртишламаган, сочи ўсиб патила-патила бўлиб кетган, уст-боши кир-чир тутқуннинг ҳозирги кўриниши катак ичидаги шўрлик маймундан фарқ қилмасди.

Блоквилнинг нигоҳи яна Оқморолда тўхтади. Оқморол ҳамма нарсага лоқайд қараб турарди. У асирга томон қараганда ҳам, тутқунни кўрмай, унинг ўрнига бошқа бир нарсани кўраётгандай. Бир пайт бу гўзал ожизанинг чиройли шаҳло кўзларидан бирикки томчи ёш думалаб, тиниқ ва мафтункор ёноғига тушди. Бу кўз ёшлари шунчаки, ўз-ўзидан пайдо бўлиб, оқиб тушмаган бўлса керак?! Блоквил бунинг сабабини билишга қизиқди. «Сенга тикилиб туриб, сен ҳақиқатда ўйлагач, кўзида ёш томчиси пайдо бўлган бўлса, демак, бу одам сенга нисбатан бефарқ эмас?! Бироқ, одам оёғи етмас саҳродаги бу гўзал ожиза қалбида парижлик тутқунга ачингудай, нима воқеа кечди экан?!» Блоквил бу саволга жавоб бера

олмасди. Барибир, бу қизнинг кўзларида пайдо бўлган ёнларни ўзига нисбатан ҳомийлик туйғуларининг нишонаси деб билди.

Йўл томондан хода от миниб, югуриб-ирғишлаб келаётган оқ соқолли, боши яланг, ориқ қариянинг пайдо бўлиши ҳамманинг диққатини бўлди. Бу қария — кўнғирликларга маълум Чоқон тентак деган киши эди. Оёқяланг почасининг бир томони тиззасигача кўтарилган, от юзли тентакнинг фаройиб тапқи кўринишига Блоквил анқайиб қараб қолди.

Чоқон тентак бола-чақани кўрқитиб юрадиган бошқа жиннилардан кескин фарқ қилиб, доимо ўзи билан ўзи овора бўлиб юарди. Бироқ бу гал уни кўрганлар томоша марказидаги асирни ҳам эсларидан чиқариб, тўрт томонга ура қочиб қолишди. Чунки Чоқон тентакнинг бўйнида бир қулоч чамаси, узун қора илон осилиб турарди.

Атрофдагилар (Оқморолдан бошқа ҳамма) турли томонга тирқираб кетгани боис, ёлғиз қолган Оқморол ҳеч нарсадан чўчимай, турган жойида Чоқон тентакнинг ҳаракатларини кузата бошлади.

Чоқон тентак фаранг тутқушнинг нақ ияги тагига келиб, хода отининг жиловини тортди. У бегона кишининг юзига аввал диққат билан қаради, кейин оғзи қулоғига етиб илжайди. Бироқ, бу илжайиш тутқун кўнглини хотиржам қилмади. Блоквил ўзини тутишга қанча ҳаракат қилмасин, у ҳозир ўтақаси ёрилиб кетаёзди.

Илоннинг ялтираб турган дум томони тентакнинг тўшида ўралиб турар, бош томони эса ҳужум қилиш учун пайт пойлаётгандай икки томонга бориб-келарди. Илон кўзлаган қулай нукта фаранг асирнинг ўзи эканлиги аниқ. Мана, Чоқон тентак ҳам шуни билгандай аста-секин Блоквилга яқинлашмоқда. Энди орқага қочса, бу тентак баттар ўзининг орқасидан қолмаслигини ўйлаган фаранг йигит унга сир билдиргиси келмай, аста-секин орқага тисарила

бошлади. Шундай бўлса-да, тутқун билан илон кўтариб олган тентакнинг оралари борган сари қисқармоқда эди.

Блоквил Оқморол тарафга мўлтираб қаради. Ожиза тутқуннинг назарида такаббурлик аломатларини эмас, кўмак сўровчи илтижони ҳис қилди. Оқморол шу пайтда Чоқон тентакка бир нарсаларни айта бошлади, афтидан, у Чоқон тентакни бўлмағур хатти-ҳаракатлардан қайтармоқда эди. Чоқон тентак унинг сўзларини эшитди-ю, турган жойида қотиб қолди. Оқморол яна бир неча оғиз гапларни айтиб, унга мулойим жилмайди. Сулув ожизанинг чиройли табассуми, ҳатто, тентакка ҳам оловдай таъсир қилди. Жоду кўзлардаги нур ёқимли, жозибали эди. Чоқон тентак қизнинг табассумига чидай олмай, у ҳам ўзига хос илжайиш билан жавоб қайтарди. Оқморол оппоқ қўлларини кўтариб, қора ўтовнинг орқасидан ўтган йўл томон ишора қилди. Тентак бошини тасдиқ оҳангида қимирлатди. «Яхши сўз билан илон инидан чиқар, ёмон сўз билан мусулмон динидан чиқар» деганларидай, мулойим сўз тентакни тўғри йўлга солди. Чоқон тентак қора илонни бўйнида осилтирганича ожиза кўрсатган томонга — йўлга қараб кетди.

Тентак кетгач, Блоквил бошини қуйи эгиб кулумсираган ҳолда Оқморолга мишнатдорчилик билдирган бўлди.

37

Асир тушган навкарлар сони кўп бўлгач, ҳар бир таканинг уйида тутқун бор эди. Ўсиб кетган соч-соқоллари, ювилмаган кийимларини ҳисобга олмаганда, уларни маҳаллий аҳолидан фарқ қилиш ҳам қийин. Шу сабабли одамлар оғилхона, сомонхоналарга қамаб қўйилган ёки ташқарида қўллари боғлиқ ёки қўллари бўш қулларга эндиликда хайрон қолмайдилар. Қайтанга бола-чақа, ёш-яланглар мулойим, ёкимтой асирлар билан чала-

чулпа форсча-туркманча аралантириб сўзлашишга ҳаракат қилишарди.

Блоквилнинг иши эса бутунлай аксинча бўлди. Франция деб аталган жойдан келиб асир тушган балати тутқунни кўриш истагидаги ўғилу қиз, болачақанинг сон-саногии йўқ эди. Бундан ташқари, ёши улуғлар ҳам бирор нарсени баҳона қилиб Эгамурод уйига келишарди-да, тутқун ётган чайлага диққат билан қарашади. Чайла билан уйнинг ўртаси ўн-ўн беш қадамча. Фаранглик тутқун сақланаётган чайланинг эшиги ҳам йўқ. Эшик ўрнига сийрак юлғун дарахти шохлари панжара шаклида бир-бирига қаттиқ боғланган эди.

Бу юлғун панжара ҳам французга шаҳар қамоқхонасининг темир панжарасини эслатади. Фаранг йигит ҳақиқатан ҳам қамоққа олинган тутқунларга ўхшайди, кўллари орқасига боғланган, ўтирган жойи эски чайла, холи жойга борадиган бўлса ҳам назардан қочолмайди. Орқасига қайтиб келгунча ҳамма унга қараб туради. Ёзилиб келган заҳоти яна кўлини орқага боғлашиб, кулбага киритишади ва эшикни занжирлашади. Унинг ўзи ҳам ҳеч қандай иш билан машғул эмас. Фарангнинг Қўнғир қишлоғига келиб яшаган беш куни ана шундай афтода бир зайлда ўтди.

Кундуз кунлари илиқ бўлса-да, француз кечалари азобланиб чиқади. Куз фаслининг аёзи тонготар пайтда ниҳоятда кучайиб, йигит бечора қаттиқ совқотади. Тагига тўшаш учун эски қоп, устига ёпинишга титилиб кетган кўрпа беришганди, аммо у, барибир, совқотиб чиқади. У кечанинг кўп вақтини ухлолмасдан ўтказади. Кечқурун маҳкам боғлаб кўйишгани камдай, хўжайини Эгамурод улкан оғир тўшкани юлғун эшикка тираб қўяди.

Кеча кечқурун аҳли қишлоқ уйқуга ётгач, янги чиққан ой узоқ вақт Блоквилнинг юлғун панжарали эшигидан кетолмай турди. Бу ҳам унинг узоқ вақт ухлай олмаслигига сабаб бўлди. Кулба ҳам, унинг

ўзига хос эшиги ҳам, теварак-атроф ҳам тутқушга потаниш бўлса-да, мана шу тўлин ой унга таниш. Ой худди Париж осмонини тарк қилиб, гўё бугун бу ёққа келгандай. Ой ичидаги доғлар ҳам — олдида таниш нишонлар. Ой чиққан пайтларда Парижнинг гўзал нозанинлари билан Сена дарёси бўйига ишқ сайлига чиққан Жорж ўшанда ҳаво салкин бўлса-да, совкотмасди, аксинча, товони тагидан олов чиққандай бўларди, соҳибжамол санамларнинг нозли қарашлари унинг баданини қиздирарди.

Бу ерда эса ҳамма нарса аксинча. Ойда ҳам, ҳавода ҳам, теварак-атрофда ҳам маза-матра, жозиба йўқ эди, жаҳоннинг раҳм-шафқати кўринмайди-билинмайди. Лекин шунга қарамай, француз ойни ўтириб кузатиб чарчамасди. Гўё ойдан бўлак унинг таниши ҳам йўқ, севгилиси ҳам.

Бир вақтлар ой шуъласи остида ишқ-муҳаббат бўсаларига тўйиб, чарчаб уйига қайтган бу йигитга покиза ёруғ хона, топ-тоза кўрпа-тўшак, егиси келса ширин-шакар турли хил таомлар мунтазир эди. Ҳозир эса, мана, Франциянинг дворян қатламига мансуб муҳитда эркин яшаган, қийинчилик, муҳтожлик кўрмай ўсган йигит, Европага потаниш, маданияти ҳаминқадар ўлканинг қайсидир бир тап-ландиқ кулбасида ёлғиз ўзи сўпчайиб ўтирибди.

Қисмат деб аталмиш тақдир кўрсатган ҳазилга бир بازار солинг. Париждаги бой-бадавлат уйнинг тўрида яшаган аслзода йигит бугун бир туркманнинг ғариб уйида ўзига ўрин топа олмай, ичи эски ашқол-дашқолдан тўла сомонхонада ётишга мажбур! Хогиржам ётиш мумкин бўлса ҳам майли экан, йўқ, уйқуга кетган вақтинг салгина қимирласанг, оёғингдаги кунданинг озори сени қайтиб ухлолмайдиган ҳолатга солади...

Асирликнинг олтинчи куни Блоквил учун мутлақо қутилмаган воқеа юз берди. Пешин вақти Эгамуродникига бир отлиқ келди. У келган заҳотиёк уй эгаси кулбанинг юлғун панжарали эшигини очди-

да, французга «ташқарига чиқ» деган маънода имо қилди. Блоквил ташқарига чиққач, Эгамурод унинг қўлини бўшатди.

Келган одам французга синчиклаб, қайта-қайта тикилди. Блоквил уни танимади. Меҳмоннинг оти-эгари ёнбошига осифлиқ кичкина қопча бор. У одам қопчани очди-да, ичидагиларни ерга силкиди. Қопчадан нарсалар тўкилди — қоғоз-қалам дейсизми, махсус чизғичларни, михта ўхшаш силлиқ темирчалар, хуллас, уй эгаси олдин ҳеч қачон учратмаган нарсалар. Олиб келинган нарсаларга кўзи тушган Блоквилнинг юраги жиг этиб кетди. Бу — французнинг Саидносир билан Пўпунқул оралигидаги ботқоқликда асирга тушган вақтида йўқотган асбоб-ускуналарининг бир қисми эди.

Келтирилган нарсалар ичида фотоаппарат, дурбин, харита чизишда ишлатиладиган энг зарур асбоблар йўқ эди, холос. Бу нарсаларидан бутунлай умидини узган француз олиб келинган анжомларини кўриб жуда севибди. Бироқ ботқоқликда қолган асбоб-ускуналарининг ўз эгасини тошиб, шу жойгача келмоғи уни ниҳоятда ҳайрон қолдирди.

Агарда Эгамурод қўнғир бу нарсаларни эгасига тухфа қилса, қоғоз-қалам ва китобсиз яшай олмай-диган европалик учун бу нарсалар катта воқеалик бўлади!

Келган одам бирданига белбоғига қистирилган тўппончани олди ва уни французга узатди. Бироқ тўппонча Блоквилга етмаёқ, Эгамурод уни шартта қўлига олди.

— Тўппончани бунга бериб бўлмайди, биродар. Бунинг устига қўшоғиз экан. Қоғоз-поғозларини нима қилса қилсин, бироқ унга яроқ берилса яхши бўлмас-ов...

— Ўқи йўқ-ку! — кулди меҳмон. — Бу уники, шунинг учун, ўз нарсаси бўлгани учун беряпмиз.

— Милтиқ дейилган асбоб ўқсиз бўлса-да, йилда бир марта олов чиқаради, биродар. Қўй, хуллас, яроғи менда турсин.

Блоквил ўзининг тўшончасини таниди.

— Туткуннинг бизникида эканлигини қандай қилиб билдингизлар? — дея Эгамурод кўнғир французни ҳам қизиқтирган саволни берди.

— Сен, кўнғир, хазинанинг устида ўтирган экансан! — деб келган одам Эгамуродга айёрона назар ташлади. — Бунингни бутун така туркман билар экан. Асиринг аслида Фарангистон деган юртнинг энг бой одами эмиш. Нархига инсоф билан айтган баҳойинг бериладиганга ўхшади-ёв, ўзиям. Шундай дейишанти. Орқаси бақувват одамнинг ўғли эмиш.

Сочилиб ётган қоғоз-қаламларга яна бир қур қараган Эгамурод:

— Мен ҳам шундай бўлса керак деб ўйлаб юрардим, — деди. — Аслида, бу бошқа қулларга ҳеч ўхшамаганига, ҳайрон қолардим!

— Шу сабабли ҳам бунга қаттиқ ёпиш! Кам бўлмайсан, — меҳмон французнинг боғлиқ қўлларига эътиборини қаратди. — Бунинг асбоб-ускуналарини оқсоқоллар махсус олиб бориб бер, дегандилар.

Келган одам хайрлашди-да, отига минди. У жўнаётганда Блоквилга ҳам бошини қимирлатиб, хайрлашиш ишоратини қилди.

Эгамурод кўнғир чопарнинг сўнгги айтган сўзлари тўғрисида ўйланди. У нима учун ўз қулига снгиллик бериши керак экан? Балки кўнглини оғритмай сақласа, асирнинг баҳоси кўтарилар? Нима сабабдан унинг қоғозларини махсус чопар келтириб ташлади экан-а? Бу шунчаки бир гап бўлмаса керак-ов? Қишлоқларга тақсимланган қожорларнинг қайсиси қаерда, кимнинг қўлида эканлигини билиш қийин бўлган бир пайтда, фарангликнинг орқасидан махсус чопар келиб тургани кўп нарсдан дарак бермаяптимикиан? Ана шуларни эътиборга олиб, Эгамурод кўнғир шу кундан бошлаб асирни кўздан йироқлаштирмасликка қарор қилди.

Блоквил хўжайиннинг юзига қараб бир нималар деди. Форс тилини билмаган Эгамурод олдида турган асирнинг овозини эшитса-да, айтганига тушунмади.

— Эй, мен сенинг форсий сўзингга кошки тушунсам экан?! — деб ўзи билан ўзи гаплашди-да, кейин уй томонга ўгирилиб: — Аннабиби! — деб кичқирди.

Ташқарига чиққан аёли эрининг юзига тикилди.

— Бу бир нарсалар деб ётибди, тилига тушунмаяпман.

— Сиз тушунмаган тилга, мен қаердан тушунай?

— Оқморолни чақир унда!

— Шунақа денг-да!

Оқморолнинг ўзлари томон келаётганини кўрган Блоквил унинг чақирилганлигини билса-да, нима учун келаётганлигининг маъносини англай олмади. Бироқ, Эгамурод билан бир-икки оғиз сўзлашган Оқморол:

— Чэро миҳоҳид, бегуид?¹ — деб форсча гапирганида Блоквил бу ҳолатдан анқайиб қолди. Неча кунлардан бери ўзи тушунадиган тилларнинг бирида инсонлар билан сўзлашишни орзу қилиб юрган асир худди энг яқин ҳомийсига дуч келгандай хаяжонланиб кетди. У Эгамурод сўрамоқчи бўлган илтимослардан олдин:

— Форси аз кўжо мидонид?² — деди. — Форсча билар экансиз, нима учун шу пайтгача жим бўлиб юрдингиз?

У яна нималарнидир айтмоқчи эди, Оқморолга қараган Эгамурод унинг сўзини бўлди.

— Бу нималар деб вайсаяпти?

Оқморол асирга ўзининг хоҳишини айтиши лозимлигини тушунтирди.

— Истагим шундан иборат, — деб Блоквил сўзида давом этди. — Мен учун керакли маблағ тўланиб, озод бўлгунимча сизнинг асирингизман. Шу сабабли, сиз менга бошқача муносабатда бўлишингиз керак. Мен қочмоқчи бўлганимда ҳам, бу саҳродаги йўл-

¹ Нимани хоҳлайсиз, гапиринг.

² Форсчани сиз қаердан биласиз?

сўқмоқларни билмайман. Қочадиган жойимнинг ўзи йўқ. Мени ҳозиргидай қамаб сақлашдан сизга ҳам, менга ҳам наф йўқ. Яхшиси, менинг масалам ҳал бўлгунча, бирор иш билан овора бўлиб юрай. Менинг оғабекдан илтимосим шу.

Французнинг айтганларини Оқморол тушунтиргач, Эгамурод бироз ўйлашиб турди. Кейин:

— Қани, ҳозирча қоғоз-поғозларини йиғиштирсин-чи! — деди ва асирнинг кўлини бўшатди. Сўнг қора уйга қараб кетди.

Оқморол эса қаерга юришини билмай, ўртада туриб қолди.

Зўр иштиёқ билан қоғоз-қаламларини йиғиштираётган Блоквил:

— Сизнинг форс тилини билишингиз мени ҳайратга солди! — деб жилмайди.

Шу вақт эшикдан бўйинини чиқарган Эгамуроднинг қаҳрли овози эшитилди:

— Сен энди унинг ёпида қаққайиб турма-да, ўз ишларинг билан куйман! Бунинг тилига тушундим деб, урф-одатларимизни ёдингдан чиқарма! Шусиз ҳам оиламиз ҳақидаги гап-сўзлар кўпайиб кетган.

Унинг сўзларини эшитган Оқморол аста-секин уй томонга юра бошлади. Эгамурод яна қизга деди:

— Бунинг Фарангистонданлигини-ку, биламиз. Энди номини ҳам сўраб бер!

— Жорж Анри Гулибеф де Блоквил, — деб тутқун ўзининг номини тўла айтганида, Эгамурод қўнғир жилмайишини ҳам, жаҳлланишини ҳам билмай қолди.

— Бир одамнинг эшакка юк бўладиган шунча поми бўладими? Бизнинг тилимиз ҳам айланмайди, уни айтишга. Ота-бобо, авлод-аждодлари номини айтмасдан, фақат ўзиникини айтсин-да! Узун помни калта айтса бўлмас эканми, шунини сўра-чи!

Асир ўзига Жорж деб айтилса ҳам бўлишини тушунтирди.

– Э, бор экансан-ку! – деб Эгамурод кулиб юборди. – Жорж деб айтиш осон, чақириш ҳам қийин эмас.

Рухида аллақандай енгиллик ҳис қилган Блоквил Окморолни хурсанд бўлиб кузатиб қўйди.

Блоквил қайтарилган барча қоғоз ва асбобларни кулбасига олиб келди-да, қоғозларини, иккита қалин дафтарини тартибга келтириб қўйди. Кейин уларга мамнун қараб ўтирди. Сўнг «бу юртда буларга ўхшаш нарсалар ҳам йўқ. Қўлимдан тортиб олиб, йўқотиб ташламасалар яхши эди! – деб хавотирланди, кейин ўзига-ўзи таскин берди. – Оладиган бўлсалар, уни менга беришмасди-ку...»

У дафтарларидан бирини шартта олди-да, муқовасини очиб, юкоридан катта ҳарфлар билан: «ТУРКМАН ЭЛИДАГИ ТУТҚУНЛИК. 1860 ЙИЛ» деб ёзди. Кейин ўзи «оғабек» деб мурожаат қиладиган хўжайини Эгамурод қўнғирнинг кулбага келаётганини кўриб, дафтарини жойига қўйди.

Кулбанинг эшиги олдида қўли ўроқли Эгамурод унга: «Ташқарига чик!» деб имо қилди. Ўзига иш буюрилишини сезган Блоквил истагининг эътиборга олинганлигига яна бир бор севинди.

Тутқунни орқасига эргаштирган Эгамурод жў-хоризор тарафга юрди.

Вақти ўтиб, япроқларигача қуриб қолган жўхори поялари Эгамурод бир чеккасидан кирган захотиёк шағирлаб овоз чиқарди. Бу овоздан чўчиган бир тўда чумчуқ пир этиб осмонга кўтарилди.

– Чумчуқ, мусичаларга текин томоқ бўлди-да! – деб Эгамурод ўзича минғирлаб қўйди.

Оғабекнинг ёнига бориб тўхтаган француз буйруқ кута бошлади. Сўнг, ўз-ўзидан бошига тушган бу кўргиликларни ўйлаб, хўрлиги келди. Жаҳоннинг энг маданиятли давлатида, олий мақомли масканларда юриб билим олган, тўрт-бешта чет тилларини пухта эгаллаган такаббур европалик келиб-келиб, кимларга боқиманда бўлиб ўтирибди-я?! Яна, қанақа

кишиларнинг буйруғини бажариши керак! Берилган буйруқни қаранг! Эски ўроқ билан жўхори бошини поясидан кесиб олиши керак. Яна, жўхори экилган экин майдонига француз биринчи бор кираётган бўлса, ўроқ деб аталмиш асбобнинг сопидан мутлако тутиб ҳам кўрмаган бўлса...

Тутқуннинг хўжайини: «Қара, ўрган!» деган маънода имо қилиб, уч-тўрт жўхори бошини поясидан кесиб кўрсатди. Кейин ўроқни асирнинг қўлига тутказди-да, «Кутиб тур!» деган имони қилди. Тез-тез қадам ташлаб, уй томонга кетди, дарров орқасига қайтиб келди. Қўлидаги тахтадан ясалган нарсани Блоквилнинг ёнига қўйди.

– Бу нарсага замбил дейишади, – деб Эгамурод олиб келган асбобини қўли билан кўрсатди. – Замбил. Бунинг билан тупроқ, гўнг ташиша ҳам бўлади. Сен ҳозир бунга жўхорининг бошини соласан. Демак, бунга замбил дейилади, замбил.

– Замбил! – деди Блоквил ҳам оғабекнинг орқасидан бу сўзни маъюс такрорлаб.

Тутқуннинг сўзга тушунишини ўз ишининг меваси деб ўйлаган Эгамурод бундан хурсанд бўлиб жилмайди.

– Интилганга толе ёр деганларидай, ўргатсак, туркманча ҳам гапириб кетасан шекилли.

Эгамурод олдинги йиғган жўхори бошларини замбилга сола бошлади. Яна уч-тўрт бош йиғиб нима қилиш лозимлигини кўрсатди.

Блоквил замбил олиб келинган заҳоти нима иш қилиш кераклигини фаҳмлаганди. У ўз оғабегини тахмин қилгандай бефаросат эмасди.

Тутқун жўхори бошларидаги бирорта донни ерга туширмаслик учун ҳаракат қилиб иш бошлаганини кўргач, Эгамурод хотиржам бўлиб уйига қайтди.

Пешин вақтидаги иссиқ ҳавода ҳаракат қилган асирни дим жўхоризор дарров терлата бошлади. Бунга эътибор бермай, у буюрилган ишни зўр иштиёқ билан бажаришга киришди. Жун ва тери

хидлари анқиб турган кулбада оёғи кундали ёки қўли боғлиқ ҳолда ўзи билан ўзи сўзлашиб ўтириш — жўхори бошларини йиғишдан юз маротаба оғир-да.

Жўхори япроқларининг шағир-шағир тўкилиши асир дам олишга ўтирган пайтдагина тинди. Шу пайт унинг қулоғига:

— Эй, Оллоҳнинг бандаси! — деган ўша сеҳрли овоз эшитилди.

Блоквил овоз келган томонга қаради. Жўхоризорнинг ичида Оқморол унга қараб турарди. Фарангнинг тахминича, соҳибжамол қиз бу ерга бегона кўзлардан яшириниб келганга ўхшарди. Чунки у жўхоризорнинг поялари қалин жойда, кўзга зўрға кўринадиган жойда турарди.

Блоквил европаликларга хос тавозе ила:

— Сизни кўрганимга мен яна жуда хурсандман! -- деди. — Сиз форс тилини қандай ўргандингиз? Ўзингиз туркман бўлсангиз...

Шу ёшгача бўлган умрида биринчи бор «сиз» деган сўзни эшитган Оқморолнинг қулоқларига асирнинг бу сўзлари мойдай ёқди. Қиз диққат билан қулоқ солар экан, фаранг йигит форс тилида сўзлашганда айрим сўзларни ҳақиқий форслар талаффузидан ҳам фарқли тарзда ишлатишини сизди. Бироқ Оқморол бадининг форс тилида қандай гапиришини аниқлаш учун келмаганди, уни бошқа бир мақсад бу ерга олиб келганди.

— Мен сизнинг номингиз Оқморол эканлигини ҳам биламан.

Французнинг болаларча айтган ширин хабари Оқморолнинг ҳам кулгисини келтириб, ҳам юрак-юрагини тўлқинлантириб юборди.

— Мен ҳам сизнинг отингизни тўла ёдламаган бўлсам-да, Жорж эканлигингизни биламан...

Оқморолнинг бу жавоби ҳам фаранг йигитнинг сўзига ўхшаб ширин чиқди.

— Жорж десангиз бўлди...

Фаранг йигит шундай деганича, қизга тикилиб қарар экан, тўсатдан Оқморолнинг оқиш юзидан кўз узолмай қолди. Кейин қизни хангу манг қилиб:

— Сизнинг аҳволингиз... юзингиз нега бунақа? Бирор жойингиз оғрийдими? — деб сўради.

— Сиз нима, табибмисиз?

— Табиб эмасман, бироқ умрим давомида кўп китобларни ўқидим. Шифо тўғрисидаги асарлар билан ҳам танишман.

— Табибга бориб кўрганим йўқ, — деди қиз маъюсланиб, — аммо, жигарим оғриётганга ўхшайди.

Блоквил қўлини қизнинг ўнг тарафидаги қовурғасининг пастига қўйди.

— Ана шу жойингиз тикилиб, гоҳида оғир тош осилиб тургандай бўладими?

Баданидаги ҳолат тўғри топиб айтилгач, йигитнинг ҳаракатидан ҳайратланиб турган Оқморол хурсанд бўлиб кетди.

— Вақти-вақти билан шундай ҳам бўлади. Буни қандай билдингиз?

— Тушунарли. Давосини кейин айтаман! — деб француз унга бошини эгиб таъзим қилди.

Жўхоризор ичида яшириниб, тутқун билан суҳбатлашиб туриш Оқморол учун ҳам ярашмаган ва хавфли бир иш эди. У енгига яшириб келтирган бир парча нонни Блоквилга узатаркан:

— Мен сизга нон олиб келдим... — деди.

— Мен оч эмасман. Раҳмат сизга!

Аммо, Блоквилнинг нонга очкўзларча қараганидан кўп нарсани англаш мумкин эди.

— Эрталабдан буён сизга ейиш учун нималар берилганидан мен хабардорман. Асирларнинг ҳаёти менга жуда таниш...

Буни эшитиб Блоквилнинг кўзларида ҳайрат акс этди.

— Нима, сиз ҳам асирликда бўлганмисиз? — деб юборганини билмай қолди.

Жавоб ўрнига нонни замбил ичидаги жўхори бошларининг устига қўйган Окморол уй томонга юрмай, бошқа томонга йўналди. Блоквил қизнинг ўзи билан суҳбатлашиш истаги борлигини сезиб, унинг бу ҳаракатининг маъносига тушунди.

Окморол билан бундай ёлғиз учрашув кейинчалик ҳам давом этавермаслигига кўзи етган фаранг йигит, ушбу фурсатдан фойдаланиб қолмоқчи бўлди.

— Оқморол, менинг бир илтимосимни бажариб бера оласизми?

Тутқуннинг Окморол ўрнига Оқморол деб мурожаат қилганини эшитган соҳибжамол кулум-сираб тўхтади.

Қизнинг тўхтаганидан кўнгли кўтарилган фаранг йигит юрагидагиларни тўкиб сола бошлади.

— Марвдан нарида, Топазлар деган қишлоқда менинг бир танишим бандиликда юрган бўлиши керак. Унинг исми Юсуфхон. Ўшанга хат олиб бориш керак... Бу ерда сиздан бошқаси менинг тилимга тушунмайдиам, раҳми ҳам келмайди. Юсуфхон. Алашаён бўйидаги Топазлар қишлоғида.

Окморол унинг сўзини эшитиб, «ҳа» ҳам, «йўқ» ҳам демай, йўлига юриб кетди.

Блоквил унинг орқасидан умид билан қараб қолди. «Сукут аломати ризо» дейишади. Барча халқлар ичида шафқатдилари ҳам, бешафқатлари ҳам, яхшилари ҳам, ёмонлари ҳам учраркан.

Замбилнинг ёнбошига чўккалаган Блоквил Окморол қўйиб кетган нонга қўл узатди. Нонни қўлига олган заҳоти яна қайтариб жойига қўйди. Ўзининг қўлларига қаради. Жўхорининг чанг-тўзони сингган ёриқ бармоқларига кўзи тушган фаранг, ўз ўтмишини эслай бошлади...

Ҳар гал овқатлашишдан олдин илиқ сувда хушбўй хидли совун билан қўл юварди. Оппоқ сочиқларга қўл артарди. Ҳозир шуларни эслаб, қорайиб кетган мана шу бармоқлар ўзиники эканлигига ишонмай қолди...

Кўнрига келганидан буён маҳаллий аҳоли қиладиган хатти-ҳаракатларни синчиклаб қараб, кузатиб юрган тутқун, бу ерда совуннинг нима эканлиги билинмаса керак, деган хулосага келди. Улар эрталаб ўринларидан туриб «қумғон» дейилган идишдан қўлларига чала-чулпа сув қўйишиб, юзини ҳўллайдилар ва шу билан ўзларини ювинган деб ҳисоблашади. Кеча оғабекнинг аёли Аннабиби кир ювди. Блоквил кулбада ўтирганича унинг ишини диққат билан кузатди. Катта қозонга ташланган қизғиш ўсимлик уни ҳайратлантирди. Ўша ўт совун ўрнига ишлатилса керак. Балки у совундан ҳам яхши бўлиши мумкин. Аслида чорвачилик билан машғул бўлган одамларнинг билмаган ҳунари кам деса бўлади.

Айниқса фаранги лол қолдирган нарса — қизғиш, ёввойи ҳолда ўсган ўтнинг кир кийимларни бинойидек тозалагани бўлди.

Қўлларини бир-бирига уриб, бармоқлари ораши пуфлаб тозалаган Блоквил ўзича мийғида кулиб қўйди.

— Мана, кўлингни ҳам яхшилаб ювдинг, жаноб капрал! Энди сенга аслзода одамлар учун махсус тайёрланган овқатларни беришади! Марҳамат қилсинлар, жаноб!

У ўз устидан кулар экан, бирданига Оқморол эсига тушди. Яна фақат у ҳақида хаёл сура бошлади... У сенинг оч эканлигингдан ҳам хабардор экан-а?! Агар имконияти топилса, у сенга шириндан-ширин овқатлар келтиришдан ҳам қайтмасди. Аммо, уларнинг ўзлари ейдиган таомлари ҳам...

Дарҳақиқат, олдишлари ҳам озиқ-овқатлари мўл-кўл бўлмаган туркманларнинг устига душман хужум қилиши билан уларнинг аҳволлари янада оғирлашган бўлиши аниқ. Бу ерда сўйилган-ичилган нарсаларни европаликлар тушунчасидагидай озиқ-овқат деб ҳам бўлмасди. Барча егуликлар, ҳатто, куруқ қотган манави нон ҳам қаҳат. Фаранг йигит бу

аҳволдан хабардор. Ўзлари шу залда яшашар экан, бировга бир парча нон тошиб бериш ҳам улкан иззат-хурмат ҳисобланади! «Балки Оқморол бу нонни ўзи емай, менга олиб келгандир?!» Ана шундай хаёллар билан бошқатдан қўлга олинган нон бўлаги энди танқис таом бўлиб кўрина бошлади. Оппок буғдойдан тандирда пиширилган ноннинг хушбўй ҳиди офизнинг сувини келтириб, иштахани уйғотиб юборар экан. Нонни ҳузур қилиб еган йигит, яна «мени деб Оқморол оч қолгандир?» деб хаёл қилди. Ҳам ўша хаёллар сабаб бўлиб, ҳам чанг-тўзонли жўхоризор ичида нон еб ўтиришидан ўзи жуда ҳам уялиб кетди. У ҳозир ўзини етим боланинг рискинни ўғирлаб еб ўтирган одамга қиёс қилди.

Фаранглик охирги бўлак нонни офзига солганида, осмондан тушгандай кутилмаганда Эгамурод пайдо бўлди. У гарчи ўт-чўплар устидан юриб келган бўлса, тутқун ўзининг устига Эгамурод оёқ товушини эшиттирмай қандай келиб қолганига ақли етмай қолди.

Эгамурод бандининг ёнида кўн турмай, орқасига қайтди. У то уйига етгунча оёқ товуши Блоквилга эшитилиб турди. «Келганида эшитилмаган оёқ товуши, кетганида нима учун эшитилди экан-а?..»

Кўп вақт ўтмай қора уй томондан аллакимларнинг гаплагани, савол-жавоб овозлари эшитила бошлади. Эгамуроднинг аёли ташқарига чиқди. Эгамурод унга бир нималар деди. Жўхоризорга қараб гапирган хотини эрига қаттиқ-қаттиқ жавоб берди. Бир жойдан Оқморол пайдо бўлди. Эгамурод унга ҳам бир нарсаларни айтди. Оқморолнинг овози пастроқ чиқди. Эгамурод унга бармоғини ўқталди. Кейин жўхоризор томонга қўлини силтади. Сўнгра яна Оқморолга қаради.

Блоквил қора уй олдидаги уч одам ўртасида бўлиб ўтган бу хил тушунарсиз сўзлашувдан ўзича маъно чиқарди. Тутқуннинг нон еганини фаҳмлаган Эгамурод уйга боргач, «Сен асирга нон

олиб бордингми?» деб сўраган хотинидан. Аннабиби бундай иш қилмаганини айтган. «Унда ким унга нон берган?» дегач, савол-жавобларнинг йўналиши Оқморол томонга кўчган. Бўлиб ўтган воқеанинг шу жойигача қилган тахминининг ҳақиқатга мос келишини фаранг банди фаҳмлади. Лекин Оқморолнинг нима деб жавоб берганини тахмин қилолмади. Соҳибжамол қиз: «Асирга нонни мен элтдим», деб изига қайтдимми ёки қилган ишини бўйнига олмай Эгамурод билан тортишдимикан?

Оқморол қандай жавоб қайтарган бўлмасин, кафтдай нон туфайли аёлларнинг таъна эшитишларига сабабчи бўлгани учун Блоквил ўзини гуноҳкор деб ҳис қилди. У бошини кўйлаги ичига яширмоқчи бўлиб, букчайиб ўтирар экан, ўзининг айби булар назарида қанчалик катта эканлигини ҳисоблаб кўрди, қилган ишидан уялди. Эҳ, аттанг, ўзи сабабчи бўлган ишнинг бунчалик кескин тус олишини билганида, очдан ўлса ўлардики, нонга ҳеч қачон қўлини узатмасди.

Блоквил яна ишга ёпишди. Бир парча нон учун ёки асирни ҳақиқий тутқун ҳукмида тутиш мақсадида юзага келган воқеа тўғрисида ўйлана-ўйлана, бундан буён қандай ҳаракат қилмоғи кераклигини ҳам ўйлаб чиқди. Ҳатто, у салгина бўлса-да, ўроқ қўлини кесганини, чап қўли бармоқлари орасига қон сизиб чиққандан кейингина фаҳмлади. Қон оқса-да, оғриғи сезилмади. Уят, ўй-фикр, ташвиш тана жароҳатидан устун келганди. Унинг фикру зикри — иш тутагач, кулбасига боргандан сўнг рўй берадиган воқеалар ҳақида эди. Блоквил уйга боради. Қора уйдан чиққан оғабек хотини ва Оқморолни чақириб, банди билан юзлаштиради. Эркак томонидан қийин-кистовга олинган Оқморол қилган хатосини бўйнига олади. Эгамурод унинг устига бостириб бориб дўқ ура бошлайди. Демак оғабек, ҳатто, уят сўкишларни айтиши ҳам муқаррар. Оқморол асирга сирли қарайди. Блоквил ўзи туфайли гуноҳкор бўлган

соҳибжамолнинг шаҳло кўзларидаги илтижоларни кўради. Уят, пушаймон гирдоби тагида қолган Блоквил шу дамда, ҳатто, ўлимга ҳам рози...

Аммо шомда асирни эшик олдида кутиб олган Эгамурод осойишта кўринди. Унинг юз-кўзида ҳам дарғазаблик ёки айблов пайдо бўлмади. У хотинини ҳам, соҳибжамол қизни ҳам банди билан юзлаштиришга чақирмади. Бироқ эски муносабат яна қайтарилди — асир кулбага кирганда, оёғига яна кунда солинди, қамокхона деразасига менгзаш кўндаланг юлғун хода боғланган эшик орқасига оғир тўнка тираб қўйилди. Кулбанинг бир бурчагини тўлдириб турган оқиш-сарғиш ошқовоқлар яна фаранг асирнинг ҳамхоналарига айланди.

Блоквил шунга ҳам шукур қилди. У ўзи туфайли бошқа одамлар, айниқса, аёл киши хафа қилишини мутлақо истамасди...

38

Кулбанинг зах ҳиди келиб турган димиқ ҳавосидан ойлар давомида бир зайлда нафас олиб келган банди бечора ўзининг соф ҳавога чиқарилишини бебаҳо бахт санайди, албатта. Бугунги воқеа оқибатининг жанжалсиз хотима топиши ҳам Блоквилнинг кўнглига тасалли берди. Хонадаги эски сомоннинг ачимтир ҳиди кулбадаги ҳавога аралашиб беҳузур қилса-да, кунда оёғини сиқиб оғриқ берса-да, фаранг буларнинг барини эсидан чиқариб, тунда мириқиб ухлади. Эрта ётиб қолган эди, эрта уйғонди. Қизик, авваллари уйғонган захоти дарров асирлиги эсига тушиб ўкинарди. Бу сафар нима учундир бундай бўлмади. Қайтанга кўзини очганидан ўз юртини эсга солиб турадиган иш асбобларига назари тушди. Узоқ ўлкалар оша олиб келган дафтарлари, сурат-харита чизадиган асбоб-ускуналари унинг кўзига бугун ниҳоятда иссиқ кўринди. Тутқун Париждаги чиройли мушугининг орқасини меҳр билан силаган каби, дафтар-қоғозларини силаб қўйди.

Ҳали офтоб чиқмасдан туриб, Эгамуроднинг хотини қудукдан сув торга бошлади. Блоквил Қўнғир қишлоғига кириб келган заҳоти, илк бор кўзи ана шу қудукқа тушган эди. Худди кулбасига ёнма-ён қилиб қазилган қудукнинг бир қулоч чамаси баландликдаги чеккалари юлғун ходаларидан усталик билан бир-бирига тегизиб чиройли тарзда четанлашган, бу ишни қўли гул бир уста бажаргани шундан ҳам сезилиб турарди.

Блоквил Эронга келганидан бери Хуросон йўллари атрофида, туркман тупроғида кўп қудукларни кўрган. Ҳатто, у бу қудукларни диққат билан кўздан кечирган, бир нечтасининг суратини ҳам чизганди. Чуқурлиги қирқ қулоч узунликдаги серсув қудукларни ҳам текшириб чиққан эди.

Блоквил сурат чизишни тугатиб, қалам-қоғозини бир ёнбошга қўйганида, қора уйдан чиққан Эгамурод қўнғир кулба томонга кела бошлади. Бошида силкма телпак, яп-янги тўнининг устидан белбоғ боғлаган оғабек ҳозир кечагидан кўра жуда хушбичим кўринарди. У эшикни тираб турган тўнкани бир чеккага олиб, ичкарилади. Фаранг асир уни кўриши билан:

— Ассалому алайкум, оғабек! — деди.

— Ваалайкум ассалом! — Эгамурод жилмайди. — Тез орада туркманча ҳам гапирадиганга ўхшайсан!

Блоквил унинг «Ваалайкум ассалом»идан бошқа айтганларига тушунмади. Бироқ, Хонўтгандан келганларидан бери хўжайинининг астойдил жилмайдиганига мана бугун гувоҳ бўлди.

Эгамурод айланиб кулбанинг орқа томонига ўтди. Кўп ўтмай Блоквил унинг отга миниб қаёққадир кетаётганига кўзи тушди.

Жорж Блоквил, қисматнинг пешонага ёзганига тан бериб, қўл қовуштириб ўтирмаслик керак деб ўйлади. Агар ҳаракат қилмаса, асирлик даврининг муддати Қўнғир қишлоғида ўта чўзилиб кетиши мумкин. У ҳеч бўлмаганда ўзининг тутқунликдали-

гини ва қасрда эканлиги тўғрисидаги хабарни дўст-ёрларига, қариндош-туққанларига етказишнинг иложини қилиши керак! Бўлмаса, асирлик ҳадсиз узайиб, шу саҳро ичида умрбод қолиб кетиши ҳеч гап эмас. Қожорларнинг ҳам фақат ўз ғамларини ейишдан бошқа ташвиши йўқлиги аён бўлиб қолди. Албатта, у Хуросон ҳокимлиги ва Насриддиншоҳ девонининг дабдабали муҳри босилган ваъдали қоғозига ҳам ишонарди. Бироқ воқеаларнинг олға босмаётганлиги уни қийнар, ташвишга соларди. Мабодо ўзининг асир тушганлиги ҳақидаги хабар Парижга етказилса, зудлик билан Наполеонга¹ маълум қилинишини ҳам биларди.

Ҳар ҳолда, дворян оиласига мансублиги сабабли, императорнинг ўзи уни қутқариш борасида ҳаракат қилишига ишончи комил эди. Шу фикр қувват бўлди-ю, фаранг асир яна қоғоз-қаламга ёпишди.

«Муҳтарам Юсуфхон! Ушбу мактубни ўқиб, Сиз ҳайрон қолишингиз ҳам мумкин. Аммо ҳозирги ҳолатим мени бу тупроқда ўзимга энг яқин ва умид қилган, ишонган одамим сифатида Сизга мурожаат қилишга мажбур этмоқда. Шароитнинг қандайлигини эса Сизга айтиб ўтиришнинг ҳожати бўлмаса керак. Ўзингиз ҳам бугунги кунда жаннат тўрида яшамаётганингиз маълум. Техронда тузилган шартномага мувофиқ, мен туркманлар қўлига асир тушиб қолганим тақдирда, Франция давлатининг фуқароси бўлганим учун Эрон ҳукумати менинг озод қилинишим ташвишини бўйнига олиши лозим. Аммо, бугунги кунгача менинг ҳолимдан ҳеч кимса хабар олмаяпти. Агар, Сиз муҳтарам Юсуфхон, ўз юртингизга соғ-омон қайтиб борсангиз (шундай бўлишини Яратгандан ўтиниб сўрайман), тузилган шартнома ҳақида, менинг Марв вилояти, Қўнғир қишлоғидаги Эгамурод оғабек ҳовлисида асирликда

¹ Наполеон III, Луи Наполеон Бонапарт (1808 – 1873), 1852–1870 йилларда Франция императори. Наполеон Бонапартнинг яқин қариндоши (муаллиф изоҳи).

тутиб турилганимни Эрон ҳукумати масъулларига хабар беришингизни ёки шу хат мазмуни билан Франциянинг Теҳрондаги элчисига шахсан ўзингиз хабар беришингизни Сиздан ўтиниб сўрайман. Ушбу хат сабаб бўлиб, менинг эркинликка чиқишим тўғрисидаги хабар тезроқ етиб келса, камина Сиздан бир умр миннатдор бўлардим. Менда ушбу хатдан бўлак нарсага умид боғлашга ҳеч қандай асос йўқлигини тушунишингизни сўрайман.

Франция армияси капралаи Жорж Анри Гулибеф де Блоквил. Марв вилояти, Қўнғир қишлоғи. 1860 йил».

Блоквил хатни тўрт буклаб, эшик ёнида думалаб ётган қовоқлар орасига яшириб қўйди.

Кулба билан қора уй ораси ўн беш-йигирма қадамдан узоқ эмас. Шу икки уй оралиғи Блоквил учун кузатиб вақт ўтказадиган майдонча эди, гўё. Болалар бу қора уйдан югуриб чиқиб бошқасига кирсалар ҳам, майдончада бир-бирларини қувлаб ўйнасалар ҳам, фаранг тутқун майдончадаги барча ҳаракатларни диққат билан кузатиб ўтиради. Бошқа илож ҳам йўқ.

Туркман болаларининг ўзаро гап отишлари, ўйинқароқлиги ҳам француз болалариникига менгзар экан. Биргина тафовут — ёш-ялангнинг Париждаги тенгдошларидай озода кийинмаганлигида. Уларнинг ўйнаб, кетма-кет сакрашлари, кий-чув кўтариб баҳслашишлари ҳам Блоквилга ўз юртини эслатди.

Ана, қўшни уйдан Муҳаммад полвон ташқарига чиқди. Унинг кўриниши, ўзини тутиши олдингидай вазмин. Бошида уни ниҳоятда басавлат кўрсатадиган катта силкма телпак, елкада тўн. Блоквил девқомат бу кишининг қора уйдан чиққан заҳоти йўталиб қўйишининг сабабини ҳам фаҳмлайди. Оқсоқол йўталганда, қўшни уйлардаги аёлларнинг ҳам ўзаро ғийбатлари ниҳоя топгандай шартга тўхтайтиди. Бироқ, фаранг тутқун бу аёлларнинг оғизларини рўмол билан бекитиб ёки рўмол учини тишлаб юриш-

ларининг маъносига тушунолмади. Яна, шу атрофда кўринган ёки қудуққа сув учун келган аёлларнинг барчаси оғзи рўмолли бўлса-да, аммо Оқморол бундан мустасно эди. У оғзига рўмол ўрамасди. Бунинг сабаби ҳам фарангга номаълум. Муҳаммадаваз полвон ташқарига чиқса, Оқморолдан ўзга ҳамма аёллар дарров рўмолчанинг учини тишлашар экан. Оқморол эса бу оқсоқол билан ҳам бемалол туриб суҳбатлашаверади. Блоквил бу тартиб-қоидаларнинг сирини билишни истайди.

Муҳаммадаваз полвон Эгамуроднинг эшиги ёнида туриб яна сунъий йўталиб олди-да, ичкарига қараб алланималар деди.

Кейин изига қайтиб, уйига кириб кетди.

Уйдан Аннабиби чиқди. Унинг қўлида ёғоч коса бор эди.

Аёл ўзи ўтирган кулбага томон келаётганини кўрган фаранг асир оқсоқол ёшуллининг айтган гаплари маъносини сал фаҳмлагандай бўлди. Оғабек тутқуннинг томоғидан егулик нарса ўтиб туришини эсидан чиқарган бўлса-да, бу ёшулли ёдидан чиқармабди, шунисига ҳам шукур.

Эгамуроднинг аёли келтирган косасини кулбанинг ичкарисига, асирга яқин жойга қўйди. Унинг ичида уч-тўртта қайнатилган қовоқ билан бир бурда нон бор эди. Бу — асирга аталган нонушта.

Аннабиби изига айланганида, Блоквил:

— Опа! — деди оҳиста. Бу сўз фарангнинг аёлларга мурожаат қилганида ишлатадиган калимаси эди.

Эгамуроднинг хотини тўхтади. Блоквил унга туркманчалаб айтишга сўз тополмай, қўлларини уқалади, оёғига ишора этди. У шу билан: «Оёғимни бўшатинг! Қўлимни ювишга сув беринг!» — деган маънони тушунтирмоқчи бўлди.

Бироқ Аннабиби унинг нима демоқчи эканини фаҳламади, қўлларини икки томонга кериб, «тушунмадим» деган бўлди-да, уй томонга юрди. Кўп ўтмай, Аннабиби Оқморолни эргаштириб келди.

Блоквил қизга бошини эгиб салом берди-да:

— Агар қўлимни ювиш, оғзимни чайқашга сув бермасалар, оёғимдаги кундани ечмасалар, олиб келган овқатини емайман, — деди.

Шундан сўнг яна таъсирлироқ бўлсин деган умидда, эшик олдида турган иккита туркман заифа-сининг нозик туйғуларини чертиб кўриш мақсадида:

— Мен таомдан юз ўгириб, оч-наҳор ўтирсам, Яратган эгамнинг ҳузурда сизлар гуноҳкор бўласиз! — деди.

Оқморол асирнинг айтганларини Аннабибига тушунтирди. Аннабиби бошини чайқаб:

— Эгамурод оғанг уйда йўқ экан, мен унинг оёғидаги кундага яқинлаша олмайман, сингилжон, — деди хавотирда.

Блоквил эса иккита заифа маслаҳатлашгунча ўзининг порози эканлигини намоён қилиб, бошини қуйи солди-да, миқ этмай ўтираверди.

Аннабиби Муҳаммадаваз полвоннинг уйига қараб кетди. У сал узоклашган захоти қулай фурсатдан фойдаланмоқчи бўлган Блоквил тез-тез гапира бошлади:

Менинг кечаги илтимосим эсингиздами, Оқморол? Мен, мана, ўша мактубни ёздим. Қўрқмасангиз ҳам бўлади, хатда ҳеч қандай хавфли хабар йўқ. Мен фақат ўзимнинг тутқунликдан озод бўлишим учун ёрдам кўрсатилишини сўрадим. Сиз ушбу хатнинг Топазлар қишлоғидаги Юсуфхонга етказилишига ёрдам берсангиз, Оллоҳнинг омадсиз бандасига катта ёрдам берган бўлардингиз. Сизни худо паноҳида асрасин, илоҳим!

Оқморол орқасига ўгирилди. Янгаси Муҳаммадаваз полвоннинг ўтовига етай деб қолган эди. Соҳибжамол қизнинг ниятини англаган Блоквил ўтирган жойидан тез кўтарилди. Хатни яшириб қўйган жойидан олди ва қизга узатди.

Хатни қўйлагининг узун еңги ичига яширган Оқморол:

— Билиб қолишса, менинг бошимга қанақа балолар ёғилишини фаҳмляпсизми? — деб сўради.

— Тушунаман, Оқморол, тушунаман. Бироқ шунини билингки, менинг сиздан бошқа суянчигим йўқ. Тутқунга раҳм-шафқат қилсангиз, сизни Яратган эгам ўз паноҳида асрайди...

Кулбанинг оғзида Муҳаммадаваз полвон пайдо бўлди. Аннабиби эса уйдан сув тўла қумғон ва кунданинг калитини олиб келди.

Қилган ҳаракатнинг натижа берганига ишонч ҳосил қилган Блоквил ёшуллига салом берди-да:

— Сизлар ёқимсиз ҳидга тўла бу кулбада кимни тутиб турганларингизни биласизларми, оғабек? — деди. — Бунақа чайлада мен ўзимнинг този итимни ҳам сақламаган бўлардим. Бундай жойда инсонни тутиб турганларингиз учун Оллоҳ олдида жавоб берасиз ҳали, оғабек! — деб таъналарини ёғдирди.

Асирнинг сўзлари ваҳимали жаранглаган бўлса-да, Муҳаммадаваз полвонга бу чивин чаққанчалик таъсир этмади. Бир дона туки ҳам қимирламаган ёшулли Оқморолга деди:

— Мен бунинг айтган сўзларига чала-чулпа тушундим. Нима демоқчи бўлганини фаҳмладим. Бироқ, сен унга аниқ тушунарли қилиб айт. Кўнглига олмасин. Насриддиннинг тўп судраб келган навкарларидан кўркмаган така оёғи кундаланган тутқундан мутлақо чўчимайди, дегин. Ўз юртида шаҳзода бўлган экан, биз унга ишонамиз. Лекин у ҳозир бизнинг юртимизда тутқун эканлигига ҳам ишонсин. Яна бир нарсани айт! Бугунги кунда биз яшаётган шароит ҳам тутқунларникидан унча катта фарқ қилмайди.

Муҳаммадаваз полвоннинг сўзлари тутқунга тушунтирилди. Айтилган гапларнинг тўғри эканлигига ишонч ҳосил қилган Блоквил «рост» дегандай жилмайиб қўйди.

Бу табассум энди иккала томонга ҳам ижобий таъсир кўрсатди. Асирни то Эгамурод қайтиб

келмагунча кулбадан чиқмасликка кўндиришди. Унинг учун кенг дунёни яна тор кулбадан кузатишдан бошқа юмуш қолмаган эди. Кулба эшигидан кўрингани — учта қора ўтов, қудук, ўчок ва ичига сузма солинган тери осифлик дарахт шохлари, холос...

Қора уйлар орасида аёллар у уйдан чиқиб унисига, бунисидан чиқиб бошқасига кириб кетишар, ғам-ташвишдан бегона кичкинтойлар у ёқдан-бу ёққа ёғоч от чоптиришиб ўйнардилар.

Фаранг асир куннинг анча қисмини назари тушадиган жойларга қараб ўтказди. Пешинга яқин асирнинг кўз ўнгидаги ўзгармас манзарага янгилик киргандай бўлди. Ўттиз ёшлар чамаси бир аёл беш-олти ёшлардаги ўғил боланинг, етти-саккиз ёшлардаги қизалоқнинг қўлидан тутиб, Эгамурод кўнфирнинг ховлисига келди.

Блоквилнинг диққатини ўзига жалб қилган нарса қизалоқнинг безакли дўпписи устидаги товук ёки кушнинг патлари бўлди. Оппоқ куш патлари нозик-ниҳол қизалоқнинг бўйини жуда узун қилиб кўрсатмоқда эди. Тутқун патларни товук қанотидан юлиб олинган бўлса керак, деб тахмин қилди. Асир кейин болачага эътибор берди. Ўғилча шу атрофдаги болаларга нисбатан чиройли, озода кийинганди. Блоквилнинг қизиқишини уйғотган нарса болачанинг кийган орқаси безакли нимчаси бўлди. Унинг кийган бош кийими ҳам ўзига лойиқ қилиб тикилган эди.

Аннабиби уйдан чиқди-да, меҳмон аёл билан елкаларига қўл тегизиб омонлашди, болакайнинг орқасини сийпалаб қўйди. Кейин Оқморол пайдо бўлди. У ҳам Эгамуроднинг аёли қилган ҳаракатларни такрорлади.

Келган аёл қўлидаги тугунчани Аннабибига тутқазди. Шундан кейин аёллар уйга кириб кетишди. Қизалоқ билан болача ташқарида қолди. Ўйнаб юрган болалар дарҳол уларнинг атрофини ўраб олишди.

Шу тарзда Блоквил кузатиб ўтирган зерикарли олам шовқин-суронга тўлди.

Кўп вақт ўтмай уй бекаси идиш-товоқларни кўтариб, ўчоқ бошига келди. Тутқун, энди унинг меҳмон учун таом тайёрлаши кераклигини тушунди. Меҳмон аёл билан Оқморол ҳам, Ашнабибини ёлғиз колдирмаслик мақсадида бўлса керак, ўчоқ бошига келишди. Уч нафар аёл уч томондан овқат пишириш учун куймаланиб, ўзаро суҳбат бошладилар. Улар лаблари лабларига тегмай, навбатма-навбат, баъзан бир-биридан олдинроқ сўзлашга ҳаракат қилиб суҳбатлашарди. Эгамуроднинг хотини ўз сўзларининг залворлилигини тушунтириш учунми, ёққа пишиб, қорайиб кетган ёғоч чўмични силкитиб-силкитиб ҳам қўярди.

Блоквил аёлларнинг ҳаракатига ҳавас билан тикилди. Кулбанинг ичида ўтириб ўзларини диққат билан кузатаётган бегона бир эркак ҳам бор, деган ўй-хаёлга бормаган аёлларнинг оғизлари бир зум тинмасди. Улар теварак-атрофга буткул бефарқ эди. Уларнинг бу хил хатти-ҳаракатлари тутқуннинг кулгисини келтирди. «Ғийбатга киришган вақтда барча миллат аёллари бир-бирларига ўхшар эканларда! — деб бошини чайқаб қўйди фаранг. — Фақат тиллари бошқа-бошқа демасанг, қилган ҳаракатлари ҳам, бир-бирларига навбат бермай тез-тез сўзлашишлари ҳам бир хил...»

Эгамуроднинг ҳовлисидаги қудуқнинг юлғун дарахтидан ясалган тепа қисми фақат фаранг тутқунинигина қизиқтирмаган экан. Меҳмонга келган болакай ҳам унга эътибор берди. У тўрт-беш нафар бўлиб, ўзларича ўйнаб ўтирган болалардан ажралиб чиқди-да, қудуқнинг бошига келди. Блоквил болакайни нима қизиқтириб қўйганини билди — бола қудуқнинг ичига қарамоқчи.

Болакай нимчасидаги тумор, туморга майда занжирлар билан боғланган тангачалар осилиб

турганлиги Блоквилга аниқ кўринди. Бола ҳар бир кимираганида тангачалар жиринг-жиринг овоз чиқарарди.

Болакай аввалига юлғун дарахти ходаларидан чиройли қилиб ясалган қудуқ бошини қўли билан силади. Атрофини айланди, кейин бўйнини чўзиб қудуқ ичига қарамокчи бўлди. Болаларга хос қизиқувчанлик унда қудуқнинг тагига қарашга ҳавас уйғотган эди. У энди юлғун асоснинг устига чиқишга ҳаракат қилади.

Шунда Блоквилни хавотир чулғаб олди. Ҳозир кутилмаган бир воқеа юз берадигандай эди. Болакайнинг ҳар бир қилаётган ҳаракатлари гўё ана шу хавф-хатарнинг яқинлашаётганлигидан дарак берарди...

Юлғун дарахти ходаларидан қилинган қудуқ бошига чиққан болакай қудуқнинг тубига қарамокчи бўлди. Ана... Шу пайт тутқун хавфсираётган ходиса рўй берди — боланинг кўрқув аралаш чинқириғига ўчоқ бошидаги аёлларнинг уввос солган кичкириклари қўшилиб кетди...

Аёллар ҳам, ўйнаб юрган болалар ҳам жон ҳолатда қудуқ бошига қараб югуришди. Бироқ, қудуққа йиқилиб тушган болага ёрдам бериш учун уларнинг қўлларидан ҳеч нарса келмасди. Улар фақат шовқин-сурон кўтарарди, холос.

Кулбадан отилиб чиққан Блоквил ҳам бир зумда қудуқнинг бошида пайдо бўлди. У олдида турганларни қўли билан бир чеккага суриб-итариб, қудуқнинг сув тортадиган ишига қўл узатди. Атрофдагиларнинг бақир-чақир, шовқин-сурони кучайгандан-кучайганди. Юзи опшоқ оқариб кетган меҳмон аёл Окморолга суяниб беҳуш йиқилиб қолганди. Муҳаммадаваз полвон ҳам уйдан отилиб чиқди. Унинг одатдаги йўталини ҳозир ҳеч ким эшитмади. Аёлларнинг шовқин-сурони эса босилай демасди. Гап нимадалигини энди фаҳмлаган қария ҳам қудуқ бошига қараб югурди.

Барча воқеа-ҳодиса қандай бошланган бўлса, шундай тезликда тугади. Кекса бўлса ҳам Муҳаммадаваз полвоннинг кучли қўллари аёлларнинг ёрдами билан қудуқ ичидан Блоквилни тортиб олди. Блоквил болани қўлтиғига маҳкам қисиб олган эди.

Уст-боши шалаббо бўлган тутқун қудуқдан чиққандан кейин ҳам ўзини йўқотмади. У боланинг икки оёғидан тепага кўтарди. Гўдакнинг оғзибурнидан сув шариллаб тўкилди.

Боланинг қудуқдан омон чиққанини кўрган аёл унга томон интилди. Бироқ, Блоквил онани бола ёнига яқинлаштирмади. У ўз тилида нималарнидир айтиб аёлга бақирди. Кейин болакайни ерга ётқизиб, кўкрагини қўллари билан боса бошлади. Атрофдагилар унинг нима учун бундай қилаётганининг маъносига тушуниб-тушунмай турардилар. Кўзларини илқис очган болакай кўрққанидан қаттиқ йиғлаб юборди. Блоквил шундан кейингина жилмайиб ўрнидан турди.

Меҳмон аёл боласини шартта кўтариб бағрига босди.

— Худойим сени менга яна қайтариб берди! Ўзинга шукур! — деб меҳмон аёл хўрлиги келиб ростакамига ҳиқиллаб йиғлай бошлади.

Муҳаммадаваз полвон эса аллақачон кулбаси томон етиб борган тутқуннинг орқасидан қараб қичқирди:

— Сен катта иш бажардинг, ота ўғил! Агар сен бўлмаганимда, бошимизга ёмон мусибат тушарди...

Елкасидаги тўни йўқлигини энди сезган ёшулли, фаранг тутқуннинг жасурлигидан мамнун ҳолда қора уйига кириб кетди. Яна қайтиб чиқди. У қўлидаги қимматбаҳо зарҳал тўнни авайлаб кўтарганича, тутқуннинг устига ёпиш учун у кириб кетган кулба томон интилди.

Асирлар тақсим қилинганида Эгамурод қўнфирнинг омади келганини бутун қишлоқ аҳли гапиргани, у энди фаранг асирга эга бўлгани бутун қишлоқда дув-дув гап бўлди. Бу сўз-сухбатлар катталашиб, шиширилиб, фаранг асирнинг орқасида катта бойлик борлиги, тутқуннинг баҳосини кўтаришни эплай олса, Эгамуроднинг ҳаддан ташқари бойиб кетиши мумкинлиги тўғрисида комил ишонч билан гапирадиганлар ҳам пайдо бўлди. Блоквилнинг меҳмонга келган болани ажалнинг оғзидан олиб қолиши эса олдинги шов-шувли сўзларга ишонмаганларни ҳам инонишга мажбур этди.

Бундан ташқари, Фарангистондан Марвга келган, Эгамурод қўнфирнинг улушига айланган бандини кўришга ҳаваси борлар сони ҳам кундан-кунга кўпаймоқда эди. Аҳвол шу даражага етдики, нархи қанча баланд бўлмасин, ҳомийлари чиқадими-чикмайдими, эндиликда фаранг асирни Эгамуроддан ўғирлаб, бошқаларга сотишни мўлжаллаётган одамларнинг борлиги ҳақида ҳам миш-мишлар тарқалди. Бу миш-мишлар Эгамуроднинг ҳам қулоғига етди. Шу сабабли ҳам Блоквилнинг оёғи яна кундаланди. Тарқалаётган таъриф ва мақтовлар тутқун бечоранинг аҳволини баттар қийинлаштирмоқда эди.

Энди кундуз кунлари ҳам Блоквил ёруғ оламни деярли кўрмайдиган бўлди, ҳисоб. Унинг энг узоқ юрадиган йўли ҳожатхонагача килиб белгиланган эди. У вақтда ҳам гоҳ Эгамуроднинг ўзи, гоҳ хотини, бола-чақаларидан биттаси тутқуннинг кулбасига қайтиб келгунча сергаклик билан пойлоқчилик қиларди. Кейинги пайтларда туннинг бир маҳалида Эгамурод уйидан чиқиб, асир ётган кулба атрофини эҳтиётлик билан текшириб кетишини ҳам Блоквил пайқаб қолди.

Бир куни пешин маҳали Эгамуроднинг ўзи уйда йўқ вақтида уларшикига яна меҳмон келди. Отини боғлаб уйга кирган, қирк ёшлар агрофидаги силкма телпакли бу одамнинг қўлтиғида каттагина тугунча ҳам бор эди.

Меҳмон ичкарида кўн бўлмай, Эгамуроднинг хотини билан ташқарига чиқди. Улар тўғри кулба томон кела бошлашди. Меҳмоннинг белбоғига тўппонча осиглиқ эди. Уруш тамом бўлганидан кўн вақт ўтганига қарамай, эҳтиёткорликни эсдан чиқармаган туркманларнинг кўпчилиги ҳанузгача қурол билан юришарди. Блоквил бундан хабардор бўлса-да, тўппончали одамнинг ўзи томон келаётганига кўзи тушгач, кўнглига бироз саросима оралади.

Бироқ, келган туркман кулба эшигига етгунча, Блоквил унинг ёмон ниятли киши эмаслигига кўзи етди.

Келган киши ёқимли жилмайиш билан асирга қаради-да:

— Ассалому алайкум, эй тангри бандаси! — деди.

Ташвиш юкидан халос бўлган тутқун ҳам:

— Ваалайкум ассалом, оғабек! — деди-да, келган кишининг табассумига кулумсираш билан жавоб қайтарди.

Тўппончали туркман гўё унинг айтганларига асир кам-кўстсиз тушунади деб ўйладими, жиддий кўринишга кириб сўзлай бошлади.

— Яратган эгам, «Бандам бандамга сабабчи бўлади» деган экан, эй тангри бандаси. Сен қилган яхшилиқни биз охиратгача эсимиздан чиқармаймиз. Агар мен элнинг хони бўлганимда эди, сени тутқунликдан озод ҳам қилардим. Агар мен кудратли бой бўлсам эди, сенинг ҳақингни тўлаб, юртингга жўнатардим. Минг афсуски, мен ҳам сенингдай оддий бир фуқароман. Сендан ортиқча жойим — менинг тутқун эмаслигим, холос. Яхшилигинг учун сен бизнинг чин юракдан атаган совғамизни қабул қилгин. Оз бўлса ҳам кўн ўрнида кўргин, эй тангри бандаси.

Блоквил унинг мулойим сўзларига бош эгиб миннатдорчилик билдирди.

Тўппончали одам гапириб бўлгач, қўлтиғидаги тугунни очди. Тугунчадан силкма телпак, қўлда чиройли қилиб тикилган тўн ва бир жуфт бежирим идиш чикди. Бу нарсаларнинг барчаси олдига қўйилгач, Блоквил уларнинг совға эканлигига тугунди. У яна бошини эгиб, жилмайганча миннатдорчилик билдирди-да:

– Ташаккур, огабек, соғ бўлинг! — деди.

Жавобдан кўнгли хуш бўлган у одам:

– Илойим ёмонлик юзини кўрмагин! — деб орқасига қайтди, қудуқнинг ёнига борди. Эгамуроднинг хотинига бир нарсалар деди. Кейин бошини эгиб, қудуқнинг тубига қаради, афсус қилиб, бошини чайқади. Сўнгра кулба томон яна бир бор табассум билан қаради. Бу туркманнинг ўзига нисбатан меҳрли назарини туйган фаранг асир уни қудуққа йиқилган боланинг отаси ёки яқин қариндоши бўлса керак, деган хулосага келди...

Эгамурод кўнғир ҳовлисидагидай чучук сувли қудуқ қишлоқда деярли йўқ эди. Бу қудуқдан кўп оилалар сув олиб кетишарди. Кулбанинг ичидан ташқарига қараб ўтирган Блоквил бошқа тапвиши бўлмагач, сувга келганларнинг барчасини кўздан ўтказар, уларнинг ҳар бирига ўзича баҳо берарди. Келганлар ичида турли хил одам: қаҳрли, содда, айёр инсонлар ҳам учрарди. Айниқса, аёллар ичида бўш-баёв, индамаслари кўп. Уларнинг айримлари қудуқдан тортган сувини тўкиб-сочиб, узун кўйлагининг этагини шалаббо қилиб кетишарди. Айрим шаддодлари эса пишиқ-пухта ҳаракат қилишади, қудуқдан сув олганда ҳам, сувни ўз идишига куйганда ҳам бир томчисини зое қилишмайди. Бундай хотин-қизларнинг қадам босишлари ҳам чиройли, эътиборни ўзига тартади. Ёшгина келинларнинг бошидаги лачаклар фаранг асирни хайрон қолдирарди. Тақинчоқлар билан, турли-туман

рангли рўмоллар билан ўралган узун лачакларни кўтариб юриш осон бўлмаса керак, деб фикр қиларди асир. Лачакларнинг ичи қанақа енгил матодан қилинган бўлмасин, ташқари томони тақинчоқлар билан безалган бу бош кийимнинг оғирлиги ҳам ўзига яраша бўлса керак, деб ўйларди у.

Асирни ҳайрон қилган яна бир нарса бор. Бу ёш аёллар сочлари учига тақадиган тақинчоқ эди. Мана, ҳозиргина бир келин қудукдан сув тортиб олди. У сувни олиб кетаётганда Блоквилнинг оғзи очилганича кузатиб қолди. Соч учига тақинчоқ келиннинг қадам ҳаракатларига монаид позик овоз чиқарар, шу билан бирга, тақинчоқлар заифа қоматига гўзаллик ҳам қўшаётгандай эди, гўё. Фаранг тутқун ҳар гал туркман миллий тақинчоқларининг ушбу сеҳрли овозларини эшитиб ҳаяжонга тушар ва қойил қолиб бошини чайқаганини ўзи ҳам сезмай қоларди.

Кеча қудук бошига жами ўн икки нафар одам келиб кетди. Бугун, мана, нешин бўлиб қолган бўлса-да, одам келиши сийрак эди. Бояги тақинчоқли келин — бандининг ҳисоб-китобига кўра, еттинчи одам эди. Тутқуннинг диққат қилишича, қудукқа фақат келин-қизлар, гоҳ-гоҳ ўн-ўн икки яшар болалар келишади. Эркаклар сув олишга келишмасди. «Албатта, бу туркманлар учун одат бўлса керак...» деб фикр қилди у.

Бирок тақинчоқли келиндан сўнг қудукка келган одамни кўриб, Блоквилнинг фикри ўзгарди. Бу келган одам — узун бўйли, кўп вақтлардан буён соқолига устара тегмаган ориқ киши эди. Блоквил унинг туркман эмаслигини фаҳмлади. Фарангнинг билишича, Марв вилоятида туркманлардан ташқари, пирсиёнлар ҳам яшайди. Бу фикр хато ҳам эмасди. Чучук сувли қудукка келганнинг туркман эмаслигини унинг ҳаракатлари ҳам тасдиқларди. У урушда асир тушган қожорлардан эди.

Қудукдан сув тортиб бўлган қожор кимнингдир ўзига форс тилида сўз айтганини эшитиб, сергак

тортди. У ёнбошга қараганида, эски кулбанинг ичкарасида ўтирган одамга кўзи тушди ва унга салом берди.

— Мен сизни танийман, оғабек! — деса ҳам, қожор кулба томон юришга жазм қилолмади. Теварак-атрофга қараб олди. Уйдан чиққан аёл икки асириинг бир-бирига қараб туришини кўрган бўлса ҳам, кейинги эшикка жимгина кириб кетди. Буни кўрган қожор тинчланди.

— Сизни ҳамма билади. Сиз бу ёқда яширинган экансиз-да, — деди асир қожор.

— Нима, туркманлар мени ўзларига хон қилиб сайлашмоқчимиз? — деб сўзлашини хоҳлаб турган Блоквил кулиб юборди. — Мен ҳам ҳозир сенингдай асирман. Аслида сенингдай ҳам эмасман.

— Нега менингдай эмас экансиз? Сизни ҳамма одам билади. Мен яшаётган уйдаги оғабекларнинг барчаси ҳар куни сиз ҳақингизда суҳбатлашади.

— Шундай бўлса-да, менинг ҳолатим сеникидан оғир, қариндош. Сен, мана, ўзинг қоровулсиз сувга кела оласан. Мен эса, ҳатто, ҳожатхонага ҳам бемалол бора олмайман. Тунда ҳам оёғимдан кунда ечилмайди.

— Кунда ечилмаса, демак, сиз обрўли одамсиз. Қочиб кетмасин деб шундай қилишади-да. Мана, мен ҳеч кимга керак эмасман! Саводсиз бир хизматқорман. Кставер десалар ҳам, қаёққа боришимни билмайман.

— Нима десанг-да, эркин тутқун билан боғлиқ бандининг ўртасида фарқ катта, сарбоз! Шерикларингдан қандай хабарлар бор?

— Нима хабар бўлсин, оғабек! — деб қожор чуқур хўрсиниб кўйди. — Орқасидан тўлов пули келганлар озод бўлиб кетишди. Менга ўхшаган бечораҳошлар Оллоҳнинг яхши куни келармикан, деб кутиб юрибмиз.

— Саркардалар қаерда?

— Бошқалар тўғрисида эшитмадим. Бош сартиб билан Ҳамза Мирза соғ-саломат Эронга борганини эшитдим...

Қожорнинг «Бош сартиб» дегани Қора сартиб эди.

— Ҳай, Сиз ҳам ўз элингизга бир куни қайтарсиз-да! — деб асир қожор руҳсиз гапирди. — Сизнинг ташвишингизни қилаётганлар кўп эмиш. Иш пишган дейишмоқда...

— Барчамиз ҳам юртимизга борамиз! — деб Блоквил кўнгли каттиқ чўккан қожорнинг руҳини кўтармоқчи бўлди. — Туркманлар ҳам тезроқ бизлардан қутулишни ишташмоқда.

— Илоҳим, айтганингизга фаришталар «омин» десин!

Блоквил сув олиб кетаётган қожорга раҳми келиб, унинг изидан қараб қолди.

40

*Тагимда от бўлса, такалар ҳудудидан чиқиб,
Жайҳун дарёсига етиб олардим. Омадим келса,
дарёнинг чап қирғоғи бўйлаб, Афғонистонга
ўтмоқчи эдим.*

Жорж БЛОКВИЛ хотираларидан

Орадан анча вақт ўтганига қарамай, Оқморол бир маротаба ҳам шунчаки гап ташлашга қулай фурсат топмаганлиги, ҳар куни бир неча бор дучлашганларига қарамай, ҳеч қанақа имо-ишора қилмаётганлиги Блоквилнинг умидини пучга чиқармоқда эди. Бу ҳолатни у Эгамуроднинг хушёрлигига йўйди, ўзи-ча. Бироқ Эгамурод ўз яқини бўлган Оқморолга тутқуннинг ёнига боришни тақиклаган бўлса-да, асирга яхшилик қилишини истаган одам бир-икки оғиз сўз айтишга имкон топиши керак-ку, ахир?!

Блоквил бесамара ўтган ҳар кунининг эртасига катта умид боғласа-да, кунлар ҳеч қандай ўзгаришсиз ўтмоқда эди. Ўз иш-ташвишлари билан кириб-чиқиб юрган Оқморол эса кулба томонга кўз қирини ҳам ташламас, эски хароба ичидаги тутқуннинг

ўзидан умидвор бўлиб кутиб ўтирганини сезмаганга ўхшарди.

Мана, бугун эрта билан Эгамурод кўнғир тўриқ отининг йўргасига кувониб, кайфияти чоғ ҳолда қайгадир кетди. Ўша пайтда ташқарига чиқиб, отаси билан саломлашган Оқморол унинг кетганини кўрсатса-да, кулба ичкарасида ўзига диққат-эътиборини қаратиб ўтирган фарангга кўзи тупса-да, ҳеч канақа ишора қилмади.

Оқморол кудуқ бошига келганида гаплашиш имконияти туғилди, аммо Блоквил сўз дейишга ҳам, салом беришга ҳам тортинди. Тутқун ўз жонидан хавфсирамасди, салом берганиши кимдир-бирова эшитишидан, шу зайлда Оқморолга яна гап тегиб қолишидан чўчирди.

Оқморол индамай уйга кириб кетгач, Блоквил Юсуфхонга юборган хати тўғрисида аниқ хулосага келди: демак, хат Топаз қишлоғига юборилмаган! Бунинг акси ҳам бўлган бўлиши мумкин: яъни, хат Топаз қишлоғидаги Юсуфхонга эмас, балки Эгамуроднинг ўзига берилган бўлса-чи?! Туркмап заифаси ҳеч қачон ўзининг қондош туғишгапларига қарши бормаслиги, умрида биринчи бор кўриб турган бегона бир шахсга ёрдам бермаслиги мумкин-ку, ахир. Бу биринчидан. Иккинчидан эса, айтайлик, хат бошқа бировнинг қўли билан Эгамуродга бориб етса, хатнинг қандай қилиб ва кимнинг ёрдамида пайдо бўлганлигининг сирини очилса, Оқморолнинг хатти-ҳаракатини соткинлик ҳисоблаган қариндош-уруғлари қизини соғ қўйишармикан?! Блоквилнинг фикр қилишича, шундай хавф-хатар ҳам борлигини ўйламаслик — Оқморолдай эси бутун қизга тўғри келмайди. У ўз жонидан кўрқмаса-да, қариндош-уруғлари олдида беобрў бўлишдан кўрқиниб табиий. Демак, қиз Юсуфхонга ёзилган хатни Эгамуродга кўрсатмагандир-у, аммо балонинг олдини олиш учун мактубни ўз қўли билан йўқ қилиб юборгани аниқ. Шу сабабли ҳам, ўзи берган ваъдасининг устидан

чиқолмаган қиз бечора тутқуннинг кўзига кўринишга, у билан сўзлашмоққа уялиб юрган бўлса керак-да?!

Блоквил бу тахминларининг қайси бири тўғри чиқишига ақли етмаса-да, ёзган хатининг Юсуф-хонга топширилмаганига, энди ҳам ҳеч қачон унга етиб бормаслигига қатъий ишонди. Шундай бўлса, унинг тутқунликдан озод бўлишига умид қиладиган биттагина йўл қолган эди. Бу йўл — қочиш. Қочиш масаласи эса деярли амалга ошмайдиган йўл эди. Биринчидан, унинг оёғи кундаланган. Иккинчидан, от топиб, унга миниб қочишнинг умуман иложи йўқ. От топилишига одамнинг кўзи етмайди. Қочишга фурсат туғилганда ҳам, бу ишни фақат тун қоронғилигидагина амалга ошириш мумкин. Бироқ ҳушёрликни кўлдан бермайдиган Эгамурод қўнғир офтоб ботар-ботмас отини ертўлага қамаб, эшигини занжир билан уч-тўрт марта ўраб, кейин қулфлайди.

Шундай бўлса-да, Блоквил қочиш тўғрисидаги умидидан бутунлай воз кечмади. Хаёлида у неча марта Эгамуроднинг олмакўз бедовининг устига чиқди, шарқ томонга от суриб Жайхунга етди, дарёнинг чап қирғоғи бўйлаб Афғонистонга ўтиб олди... Жайхун ва Афғонистоннинг қаердалигини, у томонларга қандай қилиб бориш мумкинлигини Блоквил яхши билади, у умрининг анча-мунча қисмини жаҳон давлатлари хариталарини ўрганиш билан ўтказган эди.

Қочиш орзуси энди тутқуннинг бутунлай эс-хушини эгаллаб олди, бу мақсадини қанча тезроқ амалга оширса — шунча яхши бўлишини ҳис қиларди. Зеро, қочиб кетишига ўзининг ҳам ишонгиси келарди. Нима қилсин, соҳибжамол, юраги тоза Оқморолдан кутган умид саробга айлангач, энди унга озод бўлишнинг қочишдан бошқа йўли кўринмаётганди.

«От топилса бўлди, хатто, оёғим кундали бўлса-да, мақсадимни амалга ошираман», деб ўйларди Блоквил. «Зиндонда ўз ажалингни кутиб, курашсиз ўлиб кетгандан кўра, ватанга олиб борадиган

йўлнинг дастлабки қадамларида ўлиб кетиш ҳам қахрамонликдир» деган фикрга келди у.

Эгамурод кўнғир шу кетганича, офтоб бота бошлаган пайтда қайтиб келди. Кетганида кайфи чоғ оғабек, энди руҳсиз келганлигини Блоквил бир қарашда сизди... Балки чарчаган ва руҳсиз қайтган оғабек отини ертўлага киритганидан сўнг, эшикни қулфлаш эсидан чиқар? Одам кайфияти йўқ пайтларда нималарни ўйламайди?!

Шундай қилиб, Эгамуроднинг кайфиятсиз келгани фарангда яна умид учқунларини уйғотди. У бугун тунда отхона эшигини бир текшириб кўришга қарор қилди. Уни жаннатмакон жойдан келтириб, дўзахдай сахрога ташлаган толе, балки бугун унга бахт эшикларини очар?!

Кундузи Эгамуродникига келиб-кетганларни санаб, вақтни ўтказган Блоквил кечалари вақт ўтказолмай жуда қийналар эди. Офтоб ботиши билан қоп-қора либосини кийган қишлоқ шунақанги ваҳима қонига айланардики, бу — ҳеч ким билан гаплашмай-сўзлашмай, эски қулбанинг ичида ёлғиз сўппайиб ўтирган асирга ўлим билан тенг эди. Энг ёмон жойи — кунлари бир-бирига ўхшаш дамларнинг, қоронғи узун кечаларнинг яна қанча давом қилиши ҳам номаълум эди. Умидларига болта ураётган ана шу номаълумлик Блоквилни баъзан тушқунлик чоҳига қараб судраб қоларди. У ҳозирги ҳолатини яхши ёки ёмон томонга ўзгартириш учун ҳам ҳеч нарсадан қайтмасди.

Қоронғи тунларнинг узун дақиқаларини қисқартиришга ёрдам этган эски хотиралар ҳам такрорланавериб жонга тегди. Тарихга айланган ўтмиш бугунги ҳақиқат билан қиёсланиб, қайтанга асирнинг ҳасрат юкини кўпайтирмоқда эди.

Тун ярмидан ошганда Блоквил кундуз кунни тайёрлаб қўйган эски-туски латгани қўлига олди. Латта кундани ўраш учун керак. Кечаси ҳожатхонага бориш баҳонасида ташқарига чиққан асир

қадам ташлаганида кунда шақиллаб, қора уйда ётганларни уйготмаслиги керак. Кунда сал овоз чиқарса, Эгамурод дархол ташқарига югуриб чиққанига асир бир неча бор гувоҳ бўлган.

Эски латгани кунданинг сиртига ўраб олган фарапг кундузи берилган нондан қолган бир парчани кўлига олди. У, бу нон парчаси билан Эгамуроднинг отини ўзига ўргатиб олишни ният қилди.

Тун шу даражада тим қоронғи эдики, ҳатто, чироксиз юрган одамга кулба билан ташқарининг фарқи билинмасди. Қоронғи кенг оламда Блоквилдан бошқа тирик жоп йўқдай. Негадир бу кеча итлар ҳам ҳурмади, эшаклар ҳам ҳанграмади.

Ана шу жимжитликни ўзи учун яхшиликка йўйган тутқун аста-секин оёғини судраб, кулбанинг ён томонига ўтди. У ўзини ҳар қанча журъатли ҳисоблаб, барча йўналишларни ҳисоб-китоб этганман деб ўйласа-да, мақсадини амалга ошириш хавф-хатар билан боғлиқ бўлганлиги сабабли, ҳаяжоқлана бошлади. Отхонагача бўлган йўлни босиб ўтган сайин хавф ҳам шунча ошиб борди. Дарҳақиқат, отхона эшиги ҳозир кулфланмай қолган бўлса-я... Шундай бўлса... от уни энди қандай қаршилайди? Туркманнинг ақлли оти келган одам ўз эгаси эмаслигини сезиб, кулоқларини ўйшатиб, кишнаб юборса — нима бўлади? Фарапг эгар-жабдуксиз бедов устига чиқа олса-ку, яхши, ҳеч ким уни туголмайди. Сезиб қолинса ҳам, қайта қўлга тушмаслигининг чорасини кўради. Эгамуроднинг учқур оти уни тун қоронғиси бўйлаб йироқ-йироқларга олиб кетади. Қишлоқдагилар оёққа туриб уни излай бошлагунича, Блоквил анча узоқларга бориб қолади. Шундай умидлар билан отхонагача тўрт-беш қадам қолганда, асир ҳар эҳтимолга қарши, орқасига бир қараб олди. Орқа томонда ҳам олд тарафдаги каби қуюқ қоронғиликдан бошқа ҳеч нарса кўринмади. Қоронғиликдан салқин шабада уфуриб кела бошлади. Блоквилнинг тапвиш ва кўрқув ҳислари билан

йўғрилган бадани салқин шамолни гоҳ сезар, гоҳ эса сезмасди.

Атрофда ҳеч кимнинг йўқлигига ишопса-да, отхона эшигига яқинлашган сайин тутқушнинг юраги тез-тез ура бошлади. У қулфга томон узатган бармоқларининг қалтираётганини сизди. Эшикнинг қулфловлик ёки очиклиги аён бўлгунича, гоҳ умид, гоҳ умидсизлик дунёсига минг бор кириб, минг бор чиққан асирнинг пешонасида майда-майда терлар пайдо бўлди. У эшик очилганда Эгамуроднинг учқур бедовига айтадиган ёқимли сўзларигача ўйлаб қўйган эди. Отнинг одам сингари ақлли ҳайвон эканлиги тўғрисидаги эшитган ривоятларни эсга олди. Агар ҳақиқий бедов от инсондай ақлли бўлса, бир зумда устига чиққан бегонанинг оғирлигини юк ҳисобламай, чопиб кетиши керак. От устига минган инсон бегона бўлса-да, шу пайт у ожиз ва яхшиликка ўта муҳтождир. Ҳақиқий бедов отлар доимо муҳтож инсон шошаётганда ёрдамга келишган. Бундай отлар кўп вақтлар одамни ўлимдан ҳам қутқарган. Асирнинг ҳозирги тушган ҳолати ҳам ўлим билан ёнма-ён эди. Шу сабабли ҳам учқур бедов от ҳозир унга ёрдам бериши керак, ёрдам бериши керак...

Блоквилнинг неча кунлардан буён қилган ширин орзуларига, кутган чексиз-чегарасиз умидларига мушгудай қора қулф қиска, аниқ ва лўнда жавоб берди. Қизғин бармоқлар муздай темирга текканида асир баданида пайдо бўлган жунжикиш унинг юрагигача бориб етди. Ана шу жунжикиш унинг қизғин умид-орзуларини музлатиб юборди. Бу музнинг эндиликда неча кунларда, неча ой ва неча йиллар ичида эримоғи маълум эмас...

Эшик олдига бегона одамнинг келганини сезган бедов от пишқириб юборди. Бу товуш асир қулоғига «Орқанга қайтавер!» дегандай жирканч жавоб бўлиб эшитилди.

Блоквил шундан сўнггина ҳавонинг совуғини ҳам, ёқимсиз шамол эпкинини ҳам, оёғидаги кундачинг

оғирлигини ҳам, вужудининг оғритаётганини ҳам бирданига сизди. Орқасига қайтганида эса эҳтиёткорлик билан қадам ташлашни ҳам ёдидан чиқарди. У ясси марзанинг устидан қийинчилик билан қадам ташлаб кулбасига етай деганида, қора уй эшиги олдида қоп-қора бўлиб кимнингдир турганини кўрди. Бу, албатта, Эгамурод кўнғир эди. Оғабек қора уйининг эшигини авайлаб очди-да, овоз чиқармай ичкарига кириб кетди.

41

Урушнинг оғир юкини елкасида кўтариб, кочкинликдан ўз уйларига қайтган такалар қилган ҳисоб-китобга кўра, бу йилга мўлжалланган озиқ-овқат маҳсулотларининг «чўғи жуда паст» эди. Ҳосилни ўз вақтида йиғиб олишга улгурмадилар. Уруш зарбалари остида пайҳон бўлиб, тувроққа қоришиб кетган ғалланинг ўрнини бошқа бир нарсалар билан бўлса-да, тўлғазиш керак эди. Лекин, нима билан? Тўлдириш учун ҳеч нарса йўқ эди. Асир тушган қожорларнинг қорнини тўйғизолмаяптилар, фақат ўлиб қолмасликлари учунгина бирор егулик бераяптилар. Бу ҳам бандиларни сақлаб турган хонадонлар учун оғир юк эди. Шу сабабли, асирлар тутқунликдан халос бўлишга қанчалик шончилса, эгалари ҳам улардан тезроқ қутулишга шунчалик ҳаракат қиларди. Бироқ эвазига ҳеч нарса олмасдан, текин озодликка чиқариб юборишни ҳеч ким хоҳламасди. Ҳеч бўлмаганда, улар учун қилинган сарф-харажатларни қоплагудай товоқ нули талаб қилишарди. Тутқунларнинг кўпчилиги хўжайинларига бирор манфаат келтириш учун кетмону белкуракка ёпишдилар. Блоквилга ҳамон бундай имконият берилмаган эди. У бирор-бир ин билан шуғулланиш бахтидан ҳам маҳрум. Икки-уч кун жўхори бошини қайиришда қатнашганлигини ҳисобга олмаганда, у ишсиз-эрмаксиз шунчаки

қараб ўтиришга маҳкум қилинган тутқун эди. Бошқа бақдиларга ўхшаб унга қишлоқ ичида бемалол сайр қилишга ҳам рухсат берилмади. Унинг «кезадиган кенг майдони» -- Эгамуроднинг бир таноб ерининг бир чеккаси холос.

Фаранг тутқун Оқморолдан кутган ёрдамани ололмагач, энди ҳеч кимга ишопмайдиган бўлди. Ҳатто, у ҳеч ким билан сўзлашиш-гаплашишга майл кўрсатмайдиган бўлиб қолди. Йўқса, Оқморолга сўз айтиш учун кўпдан-кўп қулай фурсатлар ҳам бўлиб турибди. Қизинг ўзи индамай юргач, тутқун унга гап отишни ўзига раво кўрмади.

Бир сафар эшикма-эшик кезиб юрган аттор-савдогар Эгамуроднинг хонадонига кириб келди. Узун бўйли, қиртишланган соқол-мўйловли, орқасида қоп орқалаган бу савдогар келган вақтда атрофда ҳеч ким йўқ эди. Аттор тутқуннинг қасрда ўтирганини олдиндан билгандай кулбага бир қараб олди-да:

— Ипак мол бор! Мовут мол бор! Хотин-қизлар учун нарсалар бор! — деб қичқирди.

Атторнинг эътиборига тушганини сезган Блоквилнинг кайфияти яна бузилди. «Энди дуч келган майда савдогар ҳам сени томоша қиладиган бўлди. Бундан кўра тезроқ ўлсам яхшироқ эмасмиди, дея таркидунё қилган асир ғазабланиб ўзидан жирканди. Кейин ўзининг аҳволига қараб фикр қила бошлади. — Албатта, мард бўлсанг ўлиш қийин эмас. Мард бўлсанг, яшаш қийин. Жорж, сен яшагинг керак. Ўлсанг, орзу-умидинг ҳам сен билан ерга кўмилади...»

Савдогарнинг овозини эшитган Аннабиби билан Оқморол ташқарига чиқдилар. Кўшни уйлардан ҳам уч-тўрт нафар хотин-қизлар етиб келиши билан атторнинг атрофида бозор қайнади. Қопдан чиқарган ранг-баранг матолари, безаклар қўлдан-қўлга ўтиб, яна эгасига қайтиб келди. Бундай чиройли молларни зўр қизиқиш билан томоша қилган бўлсалар-да, аёл-қизларнинг ҳеч бири харид қилолмади. Чунки

бирор нарса сотиб олиш учун хотин-қизларда пул ҳам, алмаштириш учун бирор дурустроқ нарса ҳам йўқ эди. Улар яхши матоларни ва безакларни шунчаки бир кўриш учун атторнинг ёнига келган эдилар, холос.

Бу жойда ҳам савдоси ривож топмаган аттор нарсалар солинган қопининг оғзини боғласа-да, йўлида давом этмай, ёнидаги аёллардан алланималарни сўрай бошлади. Унинг айтганларини барча хотин-қизлар эшитган бўлсалар-да, жавобни биргина Оқморол қайтарди. Оқморол кулба томонга кўлини чўзиб, яна бир нималар деди.

Қопини аёлларнинг ёнига қўйган аттор кулба томон кела бошлади.

Блоквил унинг келаётганини кўриб, ўзини мажбурлаб жилмайди. «Аёллар билан савдоси жойига тушмаган аттор кулбадаги асирга ўзининг молларини тавсия қилмоқчи, шекилли!»

Савдогар Блоквилга салом берди-да, икки қўли билан омонлашиб кўришди. У форс тилида гапира бошлади.

— Мен сизнинг ёнингизга оғабек Юсуфхоннинг илтимоси билан келдим. Сиз юборган хат унга бориб етди!

Бу хабарни эшитган Блоквил аёллар орасида турган Оқморолга ялт этиб қаради. Гарчи қиз ўзига томон қарамаган бўлса-да, тутқун уялиб кетди. «Ипсон доимо бирор нарсанинг охиригача чидашга сабри етмай, шошиб-пишиб хулоса қилишга мойил-да!».

Савдогар келтирган хабарга кўра авшарлар сардори Юсуфхон Блоквил ёзган хат мазмунини Бухородан Машҳадга сафар қилиб кетаётган таниш тижоратчига айтибди ҳамда фарангнинг истагини кимларга етказиш йўлларини ҳам ўргатибди.

Зеро, келтирилган хабар Блоквилнинг тутқунлик қисматини ҳал қилмаса-да, эртанги кунга қайсидир бир маънода умид билан қарашга асос пайдо қилган эди. Ниҳоят, орзу-умидлари чил-парчин бўлган тутқун учун бу хабар улкан мужда бўлди.

Шуларни айтиб, атгор Блоквил билан хайрлашди-да, қопи ёнига бориб, ҳапуз уй-уйига кетмай турган аёллар ёнида дадил-дадил гапира бошлади. Ўзининг тижорат ишлари бўйича Бухоро, Хива, ҳатто, Машҳад каби катта шаҳарларгача борганини, савдосотиқ йўналишида тажрибали тижоратчи эканини баландшарвоз оҳангда мақтаниб сўзлаб берди. Кейин у атрофида турган аёлларнинг эътиборини ўзига янада қаратиш учун Эрон саркардаларининг барчасини яхши билган авшарлик Юсуфхон билан гўё ҳамтовоқ эканлигини ҳам билдириб ўтди. Гап орасида Эгамурод кўнғирникида тутқун бўлиб турган асир ҳақида ҳам тўхталди. Юсуфхоннинг айтганларига асосланиб, унинг кимлигини, тез кунлар ичида айтилган баҳода сотиб олинishi тўғрисида ҳам хабар берди. Ўзи эса, Кўнғир қишлоғига шахсан Юсуфхоннинг истаги билан келганлигини гап орасида қистириб ўтди.

... Юсуфхоннинг бу таниши келиб кетиши билан, Блоквилнинг яшаш шароитида қандайдир ўзгаришлар пайдо бўлди. Пешиндан кейин уйига қайтиб келган Эгамурод Юсуфхон билан боғлиқ хабарни эшитгач, Оқморолни изига эргаштириб, асир яшаётган кулбага келди. Уни қизиқтирган асосий масала Блоквил учун тўланадиган ҳақ эди. У ушбу тўловнинг қачон юборилишини билишни истади.

Бундай саволга ҳозир аниқ жавоб бера олмаслигини айтган фаранг тутқун:

— Сиз менинг тўловим учун қанча танга олмоқчисиз? — деб сўради.

Эгамурод бандининг нарх-навоси тўғрисида анча вақтлардан бери ўйланиб, бир баҳога келганлиги учун тез жавоб берди.

— Икки минг туман пул тўланишини истайман.

Оқморол жавобни форс тилига таржима қилганда, Блоквил ўзини кулгидан зўрға тўхтатди. Пулни француз франкига айлантирганида — тўқсон минг

франкка яқин бўлишини аниқлади. Тез орада тўлов пули келиб қолиши ҳақидаги хабар қулоғига етгач, сал инсоф кира бошлаган Эгамуроднинг жаҳлини чиқариш — ўзи учун зарар эканлигини англаса-да, тутқин ўзини гапдан тия олмади:

— Бу нарх жуда баланд-ку, оғабек!

— Ҳечам баланд эмас, — деб фаранг ҳисобкитобда ҳеч нарсани билмаса керак, дея ўйлаган Эгамурод ишонч билан дадил гапирди. — Биз ҳам кул нархининг қанча эканлигини билганимиздан сўнг шу баҳони айтаямиз.

— Бундай эмас, оғабек. Сиз қўйган нархга уч нафар кул сотиб олса бўлади!

Фаранг асирнинг жавоблари тўғри эканлигини билса-да, ён беришни хоҳламаган Эгамурод айёрликка ўтди:

— Бизнинг айтган нарх-навомиз тўланмаса, сенинг ҳам юртингга кетиш муддатинг узайиши мумкин, мулла фаранг!

Блоквилнинг оғабек билан айтишувлари шу ерда тўхтади. Хали келган пул йўқ, сармоя йўқ жойда даъволашмасдан, пайдо бўлган қулай фурсатни ўз фойдасига ўзгартиришни истаган Блоквил гап йўналишини бошқа томонга бурди.

— Олдин пул келсин, нарх тўғрисида кейин гаплашармиз, оғабек. Лекин менинг сиздан илтимосим бор. Гап шуки, ҳозир мени озод қилсангиз ҳам борадиган жойим йўқ. Қочиб кетади деган фикрни миянгиздан чиқариб ташланг-да, менга бироз эркинлик беринг...

— Тутқун одамга қанақа эркинлик керак экан? — деб Эгамурод қўнғир хоҳиш қилган қолиб, таржимонлик этиб турган синглисига ўқрайиб қаради.

— Ҳеч бўлмаса оёғимдаги кундани ечиб, тева-рак-атрофдагилар билан учрашиш, сўзлашишга рухсат беринг. Вақтимни зерикарли ўтказмаслик учун бирор иш беринг. Сиз ҳам мусулмонсиз-ку, ахир?! Агар мени шундай ҳолда сақлаб турсангиз, ўз-ўзимдан касал толиб, ўлиб кетишим ҳам ҳеч гап эмас!

Блоквилнинг сўнгги сўзлари Эгамуродга таъсир қилди. Таъсир этмаслиги ҳам мумкин эмасди. Фаранг нохушланиб вафот этса, ана унда томошани кўринг — асир эгаси умид билан кутаётган пулдан қуруқ қолиши табиий! Ўлган одам учун ҳеч ким ҳақ тўламайди, ахир. Аксинча, хонадонига берилган асирнинг вафот этиши уй эгасининг оқсоқоллардан гап эшитишига сабабчи бўлиши мумкин. Бундан ташқари, жон учун қон-хун талаб қилинса, уни қандай тўлаш мумкин?

Шу сабабли бўлса керак, Эгамурод кўнғир асирнинг истагини қаноатлантириш ҳақида бироз ўйлаб, ахири ўзининг розилигини билдирди.

41

Блоквилнинг айтганига фаришталар «омин» дейишган экан. Дарҳақиқат, у бўлиши мумкин бўлган касаллик билан ўлимни эслатиб, ўз оғабегидан бироз озодлик олган кундан кўп ўтмай, хасталанди, иккала кўзини қорасув боса бошлади. Вақт ўтган сайин унинг ёруғ олами торайиб, кўз олдидаги қора парда қуюқлаша борди. У ўзининг ҳозирги муҳтожона ҳолатини, тутқунликда ўтказган қора кунларини эсидан чиқаришга мажбур бўлди. Келгусида бошидан ўтказадиган қийинчиликларни кўз олдида келтирди. Унинг дарди-хаёли, ўй-фикри — кўзи эди. Кўриш бахтидан маҳрум бўлгач, тутқун энди ватанга қайтишни озодликка чиқдим деб ҳам ҳисоб этолмасди. Шунча азоб-уқубатлардан кейин онасининг кулар юзини, ёр-дўстларининг сиймоларини, гўзал Парижни, таниш чехраларни кўролмайдиган бўлса, соҳибжамол қиз-жувонлар кўркидан лаззат ололмайдиган бўлса, унга бунақа озодликнинг нима кераги бор?!

Блоквил «озодлик» деган сўзнинг маъносини — жаҳонга эркин қараш, оламнинг инсон учун яратган гўзалликларидан баҳраманд бўлиш, дея тушунарди.

Энди у нима қила олади? Унинг аниқ хулосасига кўра, ўроқ ва белқурак ишлатиш, от чолтириш, туя ва эшакка юк юклашдан бошқа нарсани билмайдиган бу чорвадорлар юртида кўз сингари нозик инсон аъзосини даволайдиган дўхтир анқонинг уруғидай эди. У ўз бошидан ўтказаётган бу хил машаққатлардан қутула олмаса-да, кўз масаласида қўлидан келадиган ишнинг барчасига ёпишиб лозимлигини маъқул йўл деб ҳисоблади.

Блоквил шу пайтгача ташқарида ўйнаб юрган болалар қўл ҳаракатини чалароқ кўриб турган бўлса, энди шароит яна ҳам ёмонлашди. Бугун у беш-олти қадам ораликдаги қудуқ оғзидаги юлғун ходаларидан чиройли қилиб ясалган асосни зўрға кўрарди. Қудуқдан сал наридаги улкан нарса — Эгамуроднинг катта қора уйи ҳам унинг кўзига кичкина ўт ғарамидай бўлиб кўринарди. «Ҳозир мен шундай катта уйни чала-чулпа сезаётган бўлсам, эртага ёруғ дунёни кўришдан бутунлай маҳрум бўлиб қолишим мумкин...»

Вужудини ваҳима босиб олган Блоквил кулбадан отилиб чиқди. У Эгамуроднинг уйига қараб юра бошлади.

Кулба билан қора уй оралиғидаги йигирма одим чамаси йўлни қандай босиб ўтганини билмаган фарағ туркман оқсоқоллари келадиган ҳаракатни эсига олди. Эшикнинг олдида туриб, бир-икки марта сунъий йўталиб кўйди.

Ичкарида минғир-минғир овоз пайдо бўлди. Аммо ҳеч ким ташқарига чиқмади. Блоквил Қўнғир қишлоғига келгандан бери ўтган ойлар ичида биринчи марта оғабекнинг қора уйи эшигини очди.

— Ассалому алайкум, оғабек!

Кутилмаган ҳолатга ҳайрон қолган Эгамурод сал бўлмаса қўлидаги пиёласини тушириб юборай деди.

— Ваалайкум ассалом, мулла фарағ! — У тонг билан эшиқдан кириб келган одамга халқ ичида ишлатиладиган сўзни топди. — Нима бало, туш

кўрдингми бизларни? Пайгамбарлар мададкор бўлсин!

Сўнг у эшикка яқин ўтирган хотинига қаради.

— Яхшиликка бўлса-ку, бу тонг билан устимизга келмасди, Анпабиби. Сен Оқморолни чақириб кел!

Аннабиби Оқморолни чақириб келиш учун кетгач, Эгамурод кўнғир Блоквилни кўрпача устига таклиф қилди.

Оёқларини ўта эҳтиёткорлик билан босган асир эшик билан ўчоқ орасидаги икки-уч қадам масофани тўрт-беш одимда ўтди. Унинг чўккалаб ўтириши ҳам галатироқ эди. Оловнинг чўққа айланган жойидан кўтарилган илиқ ҳаво тутқуннинг узатган қўлларига жуда хуш ёқди.

Фарангнинг олдинги кунларга нисбатан бечора-хол кўринишини кўздан кечирган Эгамуроднинг калбида ачиниш туйғуси уйғонди.

— Ма, бир пиёла чой ич!

Йўқ, оғабек, ичиш йўқ.

Унинг кўнглини кўтаришни хоҳлаган Эгамурод:

— Сен энди туркманча гапиришни ҳам ўрганияпсан! .. деб мулойим жилмайди. — Чой туркманнинг овқатдан олдин меҳмонга кўрсатадиган ҳурмат-эътибори бўлади.

— Мен беморман, оғабек.

— Мен касалман деяпсанми?

Блоквил бармоғи билан кўзларига имо қилди.

— Чашми ман хаста, оғабек! Чашмам бад аст¹.

Шу пайт:

— Эгамурод ога, ассалом! — дея Оқморол ичкарига кирди.

— Ассалом, — дея Блоквил уй эгасидан олдин алик олди.

Асирнинг саломлашганидан маза қилиб кулган Эгамурод:

¹ Менинг кўзим касал, оғабек. Кўзларим ёмон кўраяпти.

— Сен «ассалом» дема, у «ассалом» дейди, — дея кўлини силкитиб олдин асирга, кейин Оқморолга имо қилди.

Гапга яхши тушуна олмаган Блоквил ҳам «у ассалом» деган сўзини такрорлади-да, кулгиси келмаса ҳам, илжайиб тишларини кўрсатди.

— Оқморол, бу бир ташвиш билан келганга ўхшайди. Кўзим оғрияпти деганга ўхшаш сўзларни гапирди...

Оқморолнинг ўзига саволомуз қараганини фаҳмлаган Блоквил тез-тез гапира бошлади. У сўзлаганда зўр эҳтирос ва жўшқин оҳангда гапирдики, буни эшитган Эгамуроднинг оғзи очилиб қолди.

— Бугун жуда бошқача гапиряпти. Нима деяпти?

— Кўзимга қорасув йиғиляпти, деди, Эгамурод оға.

Айтилганларга ишончсизлик билдирган Эгамурод хайрон қолган ҳолда бошини чайқади.

— Қорасув йиғилганини қандай билибди. Нима, бу табибми?.. Қорасув йиғилса, мен нима қилишим керак?

Блоквил Оқморолнинг таржима қилишини ҳам кутмай:

— Табиб! Табиб керак! — деди.

Эгамурод бу сўзларга таржимонсиз ҳам тушунди.

— Қорасув йиғилган бўлса, табибнинг ҳам фойдаси тегиши номаълум. Анови Яхшимурод бурказнинг ҳам кўзига қорасув йиғилган эди. Бечоранинг бормаган эниги, кўрсатмаган табиби қолмаган. Ахири тақдирга тан берди, кўзи ожиз бўлиб қолди. Қорасув йиғилаётгани рост бўлса, бунинг ҳам қисматига шу ёзилган экан-да. Энди мен нима қилишим керак?

Оқморол асирнинг жавобини қариндошига тушунтирди.

— Қон олдиришим керак, деяпти. Шарқ табиблари қон олишга уста бўлишади, деяпти.

Эгамурод яна бошини чайкади.

— Субҳоноллоҳ! Ўзи бир бегона миллат вакили бўлса-да, билмаган нарсаси йўқ бунинг. Қон олдириш кераклигини қаердан билган экан-а, бу?! Қон олдиргандан кейин... Қош кўяман деб кўз чиқариб кўйсак, нима бўлади? Қонини оламиз деб жонини олиб кўйсак, ким жавоб беради? Кейин, бунинг жони учун биз бергидор бўлиб қолмаймизми? Бунинг хуни учун қайтадан тўп судраб келишмайдими? Бунга ким айбдор ҳисобланади? Албатта, мен айбдор бўламан. Ёки Муҳаммадаваз оғамми?

Эгамуроднинг сўзлари тутқуннинг жаҳлини чиқаргани унинг юзидан билиниб турарди.

— Форслар, «Эчкига жон қайғи, қассобга мой қайғи» дейишади...

— Бу нақл туркманларда ҳам бор. Шундай бўлса ҳам мен нима қилай? — деб Эгамурод ҳам асирнинг сўзини ёқтирмаганини билдирди. — Оқморол, сен унга айт, фаранглик эчки эмас, Эгамурод қўнғир ҳам қассоб эмас, дегин.

Блоквил Эгамуроднинг афтига тикилиб, ўтирган холида дадил-дадил бир нарсалар деди.

— Бу нима деб сапчияпти? — Эгамурод шошиб сўради.

— Агар табиб топиб қонимни олдирмасанглар, мен ўзимнинг қон томиримни кесаман деяпти. Табибни вақтида олиб келмасангиз кеч бўлади. Кўр бўлиб қолганимдан ўлганим яхши деяпти.

— Ана, кўрдингми? Мен боя нима дегандим? — дея Эгамурод анча ўйланиб ўтирди. — Беш-ўн танга пул ишлаб оламан деб, биз бошимизга балони сотиб олмасак яхши эди-я, Оқморол!

— Шунга ўхшаяпти, — деб асирнинг ёнини олишга тортинган, қариндошига ҳам қарши гапиришни истамаган Оқморол иккиланиб қолди. — Мен ҳам нима қилишимни билолмаяпман, Эгамурод оға. Лекин қон олдирган билан одам ўлмайди-ку. Бўлмаса, кўр бўлиб қолганидан кейин бизларни

айбдор ҳисоблаб юрмаслиги учун унинг айтганини бажарайлик.

Оқморолнинг айтганлари Эгамуродни дадиллаштирди.

— Қоп олдириб, бундан ҳам ёмонроқ бирор нарсага учраса, бизларни гуноҳкор ҳисобламайдими? Шунини сўра ундан!

Блоквил қатъий жавоб қайтарди.

— Барча нарсанинг кафиллигини бўйнимга оламан. Олдиндан тилхат ҳам ёзиб бераман, керак бўлса.

— Ундай бўлса, мен рози, деб Эгамурод бошини қимирлатди. — Қўжук қишлоғида Бибижамол табиб бор. Бориб шунини олиб келаман. Пешингача етиб келсам керак...

43

Уруш аллақачон тамом бўлган, қиш бошланиши билан эски жойларига қайтиш ташвишини баҳорга қолдирган қўнғирларнинг барчаси ҳали-ҳануз орқаларига қайтишмаганди. Одаму ҳайвон нафаси тегмаган оғзи қулфлоглик кулбаю қора уйлар, офилхонаю отхоналарнинг эшикларини ўргимчак уялари босиб кетган эди. Эгасиз, қаровсиз жойларнинг қуриган дарахтдай жонсиз кўриниши олдин ҳам обод бўлмаган қишлоқни кўзга янада хароба ҳолда кўрсатарди. Шу сабабли ҳам қишлоққа қоп кўтарган тижоратчими, ёки бўйнига тўрва осган гадоё келиши ҳам қўнғирликларга, хусусан, бола-чақа учун катта бир воқеага, вақтларини шодон ўтказишга сабаб бўларди. Оёғи енгил болақайлар гадонинг орқасидан эргашиб, ўзлари ҳам гўё гадо бўлиб, эшикма-эшик юришдан эринишмайди. Гадо ёки тижоратчи кўча бошида кўриниши билан, бундан кўча охиридаги туркман ҳам дарров хабар топади.

Бу гал ҳам шундай бўлди. Эгамурод қўнғир Қўжук қишлоғидан қайтиб келмаса-да, фаранг тутқун

учун табиб олиб келиши ҳақидаги хабар бутун қишлоққа тарқалиб улгурди. Шу сабабли, Эгамурод уйининг пойлоқчилари кўпайди.

Қиш фаслининг ўртаси бўлишига карамай, эрталаб исий бошлаган ҳаво пешинга яқин янада исиб кетди. Юрт ҳурмат қилган табибни эски кулбада кутиб олиши хоҳламаган уй эгалари ташқарига кигиз, гилам тўшаб, устига кўрпачалар тўшабди. Табиб энди ана шу ерда хастани кўриши керак.

Блоквил шу пайтгача эслаб қолган туркманча сўзларнинг барчасини дафтарга битиб, уларнинг маъноларини форс, француз, араб тилларидаги сўзлар билан қиёслаб ёзиб юрган эди. У француз тили билан туркман тили ўртасида маъноси ва айтилиши мос келадиган ўхшаш сўзларни учратмади. Лекин унинг келган хулосасига кўра, туркман тилида форс, араб тилларидаги сўзлар билан ўхшаш, маъноси яқин сўзлар кўп. Блоквил дафтарига «чаршак» (чоршоҳ), «аташгир» (оташгир) каби туркманча сўзларининг форсча «тўрт шох», «олов (ўт) тутмоқ» деган маъноларни англатишини белгилаб қўйган эди. Туркман ва форс тилларида ишлатилган умуммуштарак сўзларнинг кўплиги, шунингдек, Блоквил хотирасининг кучлилиги, тил билишга мойиллиги унинг сўзлай билмаса-да, туркман тилидаги суҳбат нима ҳақида бораётганини дарҳол фаҳмлай олишига катта ёрдам берарди. Шу сабабли, Эгамурод ҳовлисига келиб тўрт-беш одамнинг худди олдиндан маслаҳатлашиб олгандай «Қани, табиб келдими?» ёки «Асирни текширтириш учун бугун табиб олиб келасизми?» деган сўзларнинг маъносига тушунди. «Табиб ҳозирча келгани йўқ» деган жавобни олган бу хил такалар қандай келган бўлсалар, ўшандай тезлик билан орқаларига қайтишарди.

Бироқ улкан гавдаси ва қалин терили юзига мос тушмаган, думалоқ доғдай, кичкина ошиққа монанд

бурунга эга бўлган бир киши табибнинг ҳали келмаганини эшитса-да, тезда орқасига қайтишга шошилмади. У ёмон назар билан теварак-атрофни кўздан кечирди. Унинг диққат-эътиборини кўпроқ тортган жой — Блоквил яшаган кулба бўлди.

Блоквил офтобрў жойга тўшалган кигиз устига бориб ўтиргандан кейин, бу суллоҳ киши кулбанинг ичкарасини алоҳида текшириб чиқди, орқа томонга чўзилиб кетган марзага эътибор билан назарини қаратди. Ҳар нарсага қараганини гўё билдирмасликка ҳаракат қилиб, тутқуннинг бўй-бастига ҳам ажабтовур кўз ташлаб олди...

«Кўжукнинг боғи» деб ном олган жойдан от миниб келган табиб аёл кексайган бўлишига қарамай, истараси иссиқ, оёғига маҳси кийиб олган, қўли енгил эмчи экан. Блоквил табиб аёлнинг санчган наштарининг оғриғини сезмади ҳам. Тутқуннинг: «Чорвадор юрт табиби эски дард устига янгисини ҳам кўшиши мумкин», деган хавотири нотўғри бўлиб чиқди. Бибижамол табиб хастанинг чап қўлидаги наштар санчадиган жойини қандайдир бир гиёҳнинг ҳиди келиб турган суюқлик билан яхшилаб артди. Топ-тоза, оппоқ матога ўраб келган наштарининг учини ҳам ўша суюқлик билан бир неча бор тозалади. Хуллас, у ўз билганича эҳтиёткорлик чораларининг барчасини бажарди. Тутқундан қон олиниб, наштар санчилган жой яхшилаб ўралди.

Кўжуклик табиб орқасига қайтмоқчи бўлганида ҳам хаста ва унинг хўжайинлари кайфиятини кўтарадиган бирор сўз айтмади. Унинг фикрига кўра, қон олиш тутқуннинг кўзи оғриғига жуда самарали даво бермаслиги ҳам мумкин экан. Шу сабабли, икки кун ўтгач, беморнинг ўзини Кўжук қишлоғига олиб боришни, ёки ўзи Қўнғир қишлоғига яна келиб кетиши зарурлигини билдирди.

Бибижамол табиб кетиш учун ўрнидан турганда, Блоквил унга:

— Менинг сизга «минг бора ташаккур» дейишдан бошқа берадиган хизмат пулим йўқ. Сизни Яратганнынг ўзи паноҳида сақласин, опажон! — деди.

Оқморол айтилганларни туркманчага таржима қилар экан, табиб «опажон» деган сўзни эшитиб жилмайди.

— Менга ана шу олқишдан зиёд бойлик керак эмас, эй тангри бандаси. Сени ҳам, бизни ҳам Оллоҳ ўз паноҳида асрасин!

... Эртасига уйқудан туриб, кўзлари очилган тутқун кўзларининг кўриши олдингидан тузукроқ эканини сизди. У гўё бандиликдан озод бўлгандай қувонди. Аммо, қувончи узоққа чўзилмади. Осмонда офтоб чарақлаб турса-да, пешинга яқин кўк юзини булут қоплагандай, яна ёруғ жаҳон қорая бошлади. Қуёш порлаб турар, осмонда ҳеч қандай булут кўринмас, ёруғ жаҳонни қоронғи қопламай турган пайтда, бу нима гап? Хуллас, тутқуншинг кўз кўриши ёмонлашгани аниқ бўлди.

Блоквил яна кулбадан чиқишга мажбур бўлди. Ёруғ олам ичига ўзини қанча урмасин, теварак-атроф аввалгисидан тишиқроқ бўлмади. Кўзлари кўриши ёмонлашганига шунда у бутунлай ишонди.

Юсуфхон номидан уни қидириб келган тижоратчи пайдо бўлгандан буён Блоквил уй эгаларининг, хусусан, Эгамурод қўнғиршинг муносабаги ўзига нисбатан яхшиланганлигини сизди. Теварак-атрофдаги аёллар, бола-чақа унга меҳр кўзи билан қарашар, имконлари бўлди дегунча, унга мулойим сўз ташлаб ўтишарди. Эгамуроднинг доимо ковоғи солинган турқ-атвори ҳам очилгандай эди. Шу сабабли, ташқарида нималар биландир овора бўлиб юрган Аннабибиши пайқаган Блоквил:

— Опа, Оқморол борми? — деб сўради тортинмай.

Асир соғ-саломат юргашида Аннабиби ҳар қандай сўроққа жавоб беришга эридан тортинарди. Бироқ

ҳозир сўроқни эшитган заҳоти Оқморол турган уй эшиги олдида ҳозир бўлди.

— Оқморол, ташқарига чиқ! Сени тутинган эркак қаришдошинг чакиряпти.

Оқморол ташқарига чиқиши билан, бугун ҳеч қаерга иш билан кетмаган Эгамурод кўнғир ҳам сиртда найдо бўлди.

Блоквил ўз ташвишлари билан уй эгаларини безовта қилганлиги учун оғабегидан кечирим сўради. Кейин ўзи йўлиққан хасталикнинг кўз оғриғидан бошқа касал бўлганида уларни мутлақо безовта қилмаган бўлишини айтиб, ҳозирги аҳволини Эгамуродга баён қилди.

— Агар оғабек табибни бу ерга олиб келтиришни кийин кўрса, мени у яшаётган қишлоққа олиб борсинлар. Мен от орқасидан пиёда юриб боришга ҳам розиман. Мен ўз аҳволимни биламан. Кўзимнинг кўриши ёмон, тезроқ чораси кўрилмаса, кейин кеч бўлади...

Эгамурод бугун ҳам отга миниб Кўжук боғига боришга ҳаваси йўқ эди. Кўнғирдан Кўжукқача икки фарсах чамаси йўл юриш, орқага қайтиш, кейин яна табибни уйига элтиб қўйиш лозим. Бироқ Эгамуроднинг одамийлик туйғуси, такаббурлик туйғусидан устун келди. У бир оғиз сўз демай, отхона томонга юриб кетди.

Блоквил Оқморолга миннатдорчилик билдирди.

44

*... Туркманлар менга кишимш, қант, шифобахш
сув аралаштирилиб ишланган
дорини кўзимга босишни маслаҳат беришди.*

Жорж БЛОКВИЛ хотираларидан

Эгамурод пешин вақтидан анча ўтиб Кўжук боғидан қайтиб келди. У кетганида ёлғиз от билан кетган бўлса, орқага икки отлик бўлиб қайтди. Эгамурод минган отнинг ортида ўн-ўн икки яшар

ўфил бола ҳам мингашиб олганди. У табибнинг набираси эди.

Отдан тушган табиб вақт кетказишни истамай, ўз ишига киришди. У, аввало, Эгамуроднинг аёлига ўчокқа ўт ёқиб, қозон ичини сувга тўлдириб қайнатишни буюрди. Аншабиби дарҳол ўт ёқди. Оқморол эса ўз уйидан кичикроқ қозон олиб келди. Бибижамол табиб хуржундан турли-туман матолардан тикилган ва ичига малҳамлар солинган халтачаларни чиқара бошлади.

Шу пайт антиқа томошага шошилгандай, теварак-атрофда тўрт-бешта аёл пайдо бўлди. Уларнинг орқасидан аёллардан ҳам ўта қизиқувчан бир гуруҳ болалар осмондан тушгандай чуғур-чуғурлашиб келишди.

Кечаги офтобрў жойга тўшалган кигиз устида қовушмаган ҳолда чала чордана қуриб ўтирган Блоквил текин томошабинларнинг атрофда уймаллашиб-ўраллашиб юрганини хоҳламаётгандай бўлса-да, бироқ уларга қарши бирор нарса дея олмади.

Тутқиннинг хаёлидагини уққандай, Оқморол:

– Нима бало, одам кўрмаганмисизлар? Боринглар, ўз уйларингиз олдида ўйланглар! — деб болаларни хаста ўтирган жойдан узоқлаштирди.

Аслида болаларга айтилган бу танбех, катталарга ҳам мўлжалланганди. Бола-чақалар орқага қайтишса-да, полиздаги қўриқчидай узун лачакли аёллар ушбу сўзни эшитмагандай жойларидан қимирлашмади. Улар хастанинг нақ ёнбошидаги кигизда ўтирмасалар-да, икки қадам нарироққа бориб ўтиришди.

Ўзининг табиблик ишлари билан банд бўлган кампир аёлларнинг саломига алик олса-да, уларнинг бемақсад ўтирганларини истамагандай, соғлиқ-омонлик сўрашмасдан ишга киришиб кетди.

Табибнинг бу сафарги қиладиган давосини олдиндан билишни хоҳлаган тутқуннинг сабр-тоқати тугаб борарди. У фирт саводсиз табибларнинг кўлидан зўр иш келишига ҳеч вақт ишонмасди.

Уларнинг чиққан жойи ўз ўрнига солиши, синган-янчилган жойларни усталик билан даволаганини фаранг тутқун эшитган, бироқ кўз сингари нозик бир аъзони даволай олишларига иккиланиб ўтирарди. Оғабегни Эгамурод айтгандай: «Қош қўямиз деб, кўзни кўр қилмайлик!» деган нарса юз берса-я?! У вақтда, атрофни чала-чулпа бўлса-да, кўриб турган кўзларидан ажралиши — ўлим дегани-ку!

Ўчоқ бошида ўзларига топширилган ишларни қойилмақом бажарган Аннабиби билан Оқморол ҳам яқин келиб, табибнинг навбатдаги кўрсатмасини кутиб туришди. Табиб кампир:

— Бу бечорага кечаги қон олганимиздан кейин новвот суви берилдимикан? — дея Аннабибига қаради.

— Ҳозирги қаҳатчиликда новвотни қаердан оламиз, онажон! — Аннабиби кинояомуз жилмайди. — Новвот топсак, ўзимиз ҳам жон-жон деб ер эдик шу паллада.

Жавоб табибга маъқул бўлмади. У Аннабибига хўмрайиб қия қаради.

— Топилса-ку, ўзимиз ҳам еймиз, бироқ хаста билан соғнинг тафовути кўн-да, бой келиш! Ўзимиз новвотни қаҳатчилик ўтгандан кейин есак ҳам бўлаверади. Лекин хастага ўз вақтида бериш керак.

— Табиб опа нима қилмоқчи бўляпти? — Блоквил Оқморолдан ялинчок оҳангда сўради. — Агар сир бўлмаса, олдиндан айтиб, мени хотиржам қилсалар яхши бўларди.

Бибижамол табибнинг чехрасида табассум зоҳир бўлди ва фаранг тутқуннинг олдида турган очик халтачаларга қўлини узатиб деди:

— Ана, барча малҳам тайёрлайдиган дориларим шу ерда турибди. Очик турган нарсада сир бўлмайди, тойчок! Оллоҳга шукур, кўзларинг ҳали оқ-қорани пайқаяпти. Иншоолоҳ, яхши ҳам бўлиб кетади!

Кейин яна Блоквилга қаради-да:

— Бу — кишмиш, булар эса — қант билан тоғ суви. Манави эса озгина қорадори. Қўрқма, Бибижамол

табибда ёмон нарса бўлмайди. Манов кишиш илиқ сувда ювилиб, тоза жойга ёйилгач, устига оппоқ дока ташлаб қуритилган. Унинг устига пашша, чивин, ари каби ҳашаротлар қўнган эмас. Бу кишиш — Қўжуқ отамиз боғининг юртга машҳур узумининг қуритилгани. Бундай кишиш ҳеч қаерда йўқ. Ҳозир шуларнинг ҳаммасини қайнатамиз. Олов деган нарса барча зарарли қушандаларга қирон келтиради. Сен, Оқморол қизим, шундай деб бунга тушунтир, хўпми? Ҳеч безовта бўлмасин. Унга кўз керак бўлса, Бибижамол табибга обрў керак!.. Менинг қўлларим эмас, Биби Фотима онамизнинг қўллари, қани, бошладик! Бисмиллаҳир роҳманир роҳим!..

Кейин табиб халталардаги нарсалардан керагича олиб-олиб, оппоқ матонинг устида аралаштирди. Энди улар қуюқ ҳолга келгунча қайнатилиши лозим эди.

Табиб кутган қуюқ малҳам тайёр бўлгунча анча вақт ўтди. Ўзаро келишиб олингандай, ҳеч кимдан садо чиқмади. Бу ҳолат ўта қизиқувчан Блоквилни сўзлашга мажбур қилди:

— Сизнинг ушбу малҳамингиз билан шу пайтгача менга ўхшаш носоғ тузалганми, опа?

— Оллоҳ шифо беради, мен Яратган эгамнинг кароматини олдиндан сезадиган авлиё эмасман, хон ўғил! — деб халтачаларни тартибга келтираётган табиб тутқуннинг юзига қарамай гапирди. — Бироқ ана шу малҳамлар Оллоҳ бандаларига фойдаси тегмаганида эди, табиблар бу нарсаларни олтин-кумушдай авайлаб, ўзлари билан кўтариб юрмасдилар.

Табибнинг жавобидан қониқиш ҳосил қилган бўлса-да, Блоквилнинг юрагидаги ташвиш ҳовури пасаймади. Аксинча, даволаш вақти яқинлашган сайин беҳузур бўла бошлади. Ҳозир у теварагидаги одамларни чала-чулпа бўлса-да, кўриб турибди. Табиб аёлнинг ўз ишини пиниқ-пухта билиши ҳаракатларидан билиниб турар ҳамда уни барча кўриб турарди. Атрофда ит-мушуклар ҳам айланиб

Уларнинг чиққан жойни ўз ўрнига солиши, синган-янчилган жойларни усталик билан даволаганини фаранг тутқун эшитган, бироқ кўз сингари нозик бир аъзони даволай олишларига иккиланиб ўтирарди. Оғабегни Эгамурод айтгандай: «Қош кўямиз деб, кўзни кўр қилмайлик!» деган нарса юз берса-я?! У вақтда, атрофни чала-чулша бўлса-да, кўриб турган кўзларидан ажралиши — ўлим дегани-ку!

Ўчоқ бошида ўзларига топширилган ишларни қойилмақом бажарган Аннабиби билан Оқморол ҳам яқин келиб, табибнинг навбатдаги кўрсатмасини кутиб туришди. Табиб кампир:

— Бу бечорага кечаги қон олганимиздан кейин новвот суви берилдимикан? — дея Аннабибига қаради.

— Ҳозирги қаҳатчиликда новвотни қаердан оламиз, онажон! — Аннабиби кинояомуз жилмайди. — Новвот топсак, ўзимиз ҳам жон-жон деб ср эдик шу паллада.

Жавоб табибга маъқул бўлмади. У Аннабибига хўмрайиб қия қаради.

— Тошилса-ку, ўзимиз ҳам еймиз, бироқ хаста билан соғнинг тафовути кўп-да, бой келин! Ўзимиз новвотни қаҳатчилик ўтгандан кейин есак ҳам бўлаверади. Лекин хастага ўз вақтида бериш керак.

— Табиб она нима қилмоқчи бўляпти? — Блоквил Оқморолдан ялишчоқ оҳангда сўради. — Агар сир бўлмаса, олдиндан айтиб, мени хотиржам қилсалар яхши бўларди.

Бибижамол табибнинг чеҳрасида табассум зоҳир бўлди ва фаранг тутқуннинг олдида турган очиқ халтачаларга кўлини узатиб деди:

— Ана, барча малҳам тайёрлайдиган дориларим шу ерда турибди. Очиқ турган нарсада сир бўлмайди, тойчоқ! Оллоҳга шукур, кўзларинг ҳали оқ-қорани пайқаяпти. Иншоолоҳ, яхши ҳам бўлиб кетади!

Кейин яна Блоквилга қаради-да:

— Бу — кишмиш, булар эса — қант билан тоғ суви. Манави эса озгина қорадори. Қўрқма, Бибижамол

табибда ёмон нарса бўлмайди. Манов кишмиш илиқ сувда ювилиб, тоза жойга ёйилгач, устига ошпок дока ташлаб қуритилган. Унинг устига пашша, чивин, ари каби ҳашаротлар қўнган эмас. Бу кишмиш — Қўжуқ отамиз боғининг юртга машхур узумининг қуритилгани. Бундай кишмиш ҳеч қаерда йўқ. Ҳозир шуларнинг ҳаммасини қайнатамиз. Олов деган нарса барча зарарли кушандаларга кирон келтиради. Сен, Оқморол қизим, шундай деб бунга тушунтир, хўпми? Ҳеч безовта бўлмасин. Унга кўз керак бўлса, Бибижамол табибга обрў керак!.. Менинг қўлларим эмас, Биби Фотима онамизнинг қўллари, қани, бошладик! Бисмиллаҳир роҳманир роҳим!..

Кейин табиб халталардаги нарсалардан керагича олиб-олиб, ошпок матонинг устида аралаштирди. Энди улар қуюқ ҳолга келгунча қайнатилиши лозим эди.

Табиб кутган қуюқ малҳам тайёр бўлгунча анча вақт ўтди. Ўзаро келишиб олингандай, ҳеч кимдан садо чиқмади. Бу ҳолат ўта қизиқувчан Блоквилни сўзлашга мажбур қилди:

— Сизнинг ушбу малҳамингиз билан шу пайтгача менга ўхшаш носоғ тузалганми, опа?

— Оллоҳ шифо беради, мен Яратган эгамнинг қароматини олдиндан сезадиган авлиё эмасман, хон ўғил! — деб халтачаларни тартибга келтираётган табиб тутқуннинг юзига қарамай гапирди. — Бироқ ана шу малҳамлар Оллоҳ бандаларига фойдаси тегмаганида эди, табиблар бу нарсаларни олтин-кумушдай авайлаб, ўзлари билан кўтариб юрмасдилар.

Табибнинг жавобидан қониқиш ҳосил қилган бўлса-да, Блоквилнинг юрагидаги ташвиш ҳовури пасаймади. Аксинча, даволаш вақти яқинлашган сайин беҳузур бўла бошлади. Ҳозир у теvaraгидаги одамларни чала-чулпа бўлса-да, кўриб турибди. Табиб аёлнинг ўз ишини пишиқ-пухта билиши ҳаракатларидан билиниб турар ҳамда уни барча кўриб турарди. Атрофда ит-мушуклар ҳам айланиб

юрибди. Яқин келтирилмай, орқага қайтарилган болалар кўшни уй ёнбошида у ер-бу ерда тўдаланиб, табибга томон қараб туришибди. Ана, кишининг хабарчиси ола ҳаққа ўтирганлар устидан учиб ўтди. У, ҳатто, табибнинг ҳозир халтачасидан чиқарган опшоқ матосини ҳам кўряпти... Ёруғ жаҳон билан бундай мулоқот энг сўнгги марта рўй бериб турган бўлса-чи? Қорадори, қапг, тоғнинг шифобахш суви, кишимидан тайёрланган қуюқ малҳам эрташги тонгда чиқадиған офтоб юзини абадий тўсиб қўймайдими?

Қайнатилган малҳамни табибнинг олдиға келтиришди. Малҳам бироз совигач, Бибижамол табиб уни икки дона думалоқ кўринишли шаклга келтирди. Кейин аёлларнинг бирини ёрдамға чақирди. Кўмакка Окморол келди.

Оқморолнинг қўли яланғоч бўйниға текканда, Блоквил унинг бармоқлари қалтираётганини сездди. Эркак кипининг танасиға-танаси теккан ёш сохибжамолнинг ҳам баданида титроқ пайдо бўлди. У ўзини йўқотиб қўйди. Қўлини асирнинг бўйниға олиб борар, яна тезда орқаға оларди.

– Маҳкамроқ тутсанг-чи, она қизим! – дея табиб камшир Окморолнинг қўлини ўз қўли билан қаттиқ босди. – Нима бўлди сизға, бўшашиб қолдинг? Қаттиқроқ ушла унинг бошини!

Ёш заифанинғ кафтидаги ҳарорат тутқунға ҳам ажиб таъсир этди. Бир зум ҳушини йўқотгандай ҳам бўлди. Бироқ Блоквил ҳеч нарса ни сездирмай, дарҳол ўзини қўлга олди. Нозик, мулойим кафтдан ўз танасиға ўтган ёкимли ҳароратни у узоқ вақтларгача унутмай эсда сақлаб қолди.

Табиб тутқунға иккала кўзини катта очишни буюрди. Истаги амалға ошгач, унинг товуши мулойим жаранглади:

– Бисмиллаҳир роҳманир роҳим! Одам одамнинг тафтиши олади! Инсон инсонға сабаб бўлади! Бу — Бибижамол элти Дурди Худойназар келишининг қўли эмас, илоҳи Ҳазрати Лукмони ҳакимнинг қўли! Ё Оллоҳ, ўзинг мададкор бўлғайсан! Ё Ҳазрати Лукмон! Биби Фотима!

Тутқуннинг катта-кагта очилган кўз гавҳарлари устига малҳамлар илиққина бўлиб ёпишди. Малҳам устидан пахта қўйилиб, ошпоқ дока билан боғланди. Доканинг устидан иссиқ рўмол ўралди.

— Ўрнига олиб бориб ётқизинглар!

Шу дамда, чакириқни кутиб тургандай Эгамурод пайдо бўлди. У асирнинг қўлларидан маҳкам ушлаб, фарангни ўрнидан турғазди.

Бибижамол элти Дурди Худойназар келини сўнгги маслаҳатини берди.

— Кўзлари бироз оғрийди. Оғриғига чидасин. Кўзларидан шовуллаб ёш оқади. Қанча оқсада, боғланган рўмолларни белгиланган вақтгача ечмасин!..

Барча кўрсатмалар табибнинг айтганидай бўлди. Кулбасига етиб боргач, Блоквилнинг қовоқлари ачиша бошлади, бирмунча вақт ўтгандан кейин кўзидан шовуллаб ёш кела бошлади. У барча оғриқларга сабр-тоқат билан чидади.

Блоквил узун қоронғи кечани тикка туриб ўтказди. У вақтнинг кундузлигини ҳам, қора тунлигини ҳам пайқамасди. Унинг учун вақтнинг барча кундузлари қоронғи тунга айланган эди. У фақатгина тахмин қиларди. Шунинг учун ҳам кулбанинг ичида кимнингдир пайдо бўлганини сезганда, ҳали ҳам тонг отмаган бўлса керак деб ўйлади.

— Жорж, уйғондингизми? — деди таниш овоз.

— Ухлай олмадим.

Келган Оқморол экан. Унинг қўлида катта коса бор эди.

— Мен сизга новвот суви олиб келдим, Жорж.

— Менга ҳеч нима керак эмас, Оқморол, — деди Блоквил одоб билан. — Мен тутқунликка ҳам, қийинчиликка ҳам чидайман. Фақат кўзим яхши бўлиб кетса бўлгани. Ҳамма орзу-умидим шунда.

— Кўзингиз очилиши учун ҳам новвотли сув ичишингиз керак. Табиб хола шуни қатъий тайинлаб кетди, ахир.

Ўзига томон узатилган катта косани пайпаслаб топганида, фарангнинг бармоқлари Оқморолнинг билагига тегди. Бу ҳолат кўз очиб-юмгунча вақт ичида рўй берган бўлса-да, асирнинг совқотган бармоқлари бир зумда исиб кетгандай бўлди.

- Ёмон кунларнинг ичида ҳам бахтли фурсатлар бўлар экан-да!

Тутқун бу сўзларни новотли сув ҳақида айтдимиз ёки ўзи ҳақидами, аниқ фаҳмлай олмаган Оқморол пичирлади:

— Тезроқ ичинг. Мен косани олиб, орқага тез қайтишим керак, Жорж!

Катта коса лиммо-лим қилиб тўлдирилган новотли сув Блоквилнинг баданига ёқимли, ҳузурбахш хисларни ёйиб юборди.

45

Кўжукли табибнинг белгилаб кўйган вақти келганда, Блоквилнинг кўзидаги рўмол ва докаларни счиб олишди. Улар олинган вақтда асирнинг кўриш ҳолати жуда ҳам мақтарли эмасди. Бироқ, аста-секинлик билан ёруғ олам кўзлари олдида равшанлаша бошлади. Пешинга яқин тутқуннинг кўриши аввалгидай бўлмаса-да, анча яхшиланди.

Бундан қувонган фаранг йигит ўзини янгидан туғилгандай ҳис қила бошлади. У ёруғ оламни қайта кўраётганига суюниб, бандилигини ҳам, ўтиб кетган қора кунларини ҳам эсидан чиқарди. Албатта, бу ҳолат ўткинчи лаҳзалар эди.

Бир ҳафтача вақт ўтгач, Блоквил бутун умри давомида Кўжук боғидан келган Бибижамол табибни эслаб юрадиган даражага етди, кўзи мутлақо офриқлардан холи бўлиб, кўриши ҳам аввалги ҳолатига қайтди. Кўзи билан боғлиқ хавф орқага чекингач, эски дарди — озодлиқка чиқиш истаги янгидан куч ола бошлади.

Бир куни пешинга яқин Эгамуроднинг ҳовлисида иккита аёл пайдо бўлди. Уларнинг иккаласи ҳам ўрта ёшлар атрофида эди. Ташқи кўринишидан, белларига маҳкам боғланган белбоғларидан, уларнинг жуда узоқлардан келганлиги аён бўлди. Блоквил бу аёлларнинг ўзини излаб келганлигини мутлақо хаёлига келтирмаган эди. Аксинча, у уруш ташвишларидан халос бўлган хотин-қизлар эндиликда қариндош-туққапларникига меҳмондорчиликка бора бошлабди-да, деб ўйлади. Шунингдек, баҳор ташвишлари ҳам олдинда бўлгач, ҳозирги иш кам вақтда такаларнинг қишлоқма-қишлоқ меҳмон бўлиб юришларига имконият туғилган эди.

Аннабиби ташқарига чиқиб, улар билан омонлашгач, қўшни уйдан Оқморолни ҳам чақирди. Оқморолни доимо фаранг билан гаплашмоқчи бўлганда тилмочликка чақирар эдилар.

Бир пайт Оқморолнинг орқасидан эргашиб икки аёл ҳам кулба томон кела бошлашди. Ана шундан кейингина Блоквил бу аёллар ўзи билан боғлиқ бир ташвиш билан келганини тахмин қилди. Аммо, бу аёлларга ўзининг нима учун керак бўлиб қолганлигини тушунолмади. Устига-устак, аёлларнинг орқасидан қараб қолган Аннабиби нима учундир маънодор кулумсираб турди. Унинг сирли жилмайгани ҳам тутқун учун тушунарсиз эди. Кулба эшигига яқинлашиб келган Оқморол ҳам жилмайишга мойил кўринди. Хуллас, ҳаракатларнинг барчаси Блоквил учун ҳам кулгили, ҳам сирли бўлиб қолаверди.

Келган аёллар асирга салом беришди-да, кулбанинг ташқари тарафида ўтиришди.

Оқморол меҳмонларнинг нима мақсадда келганини баён қилди. Хабарни эшитган Блоквил Эгамуроднинг аёли нима учун жилмайганининг маъносига энди тушунди. Гапнинг тагига етгач, тутқуннинг ўзи ҳам хахолаб кулиб юборганини сезмай қолди.

Аёллар Блоквилни азайимхон, жоду билан дуо қилувчи мулла деб билиб, ундан кўмак истаб келишган экан.

Тушунмовчиликлар бироз сусайгач, Блоквил деди:

— Менинг дуо-жодуга ҳеч ҳам боғлиқ эмаслигим ҳақида опаларга тушунтиринг, Оқморол. Мен бу нарсалар билан ҳеч қачон машғул бўлмаганман ва бунга ишонмайман ҳам.

Оқморол тутқуннинг сўзини тушунтирганида, келган аёлларнинг бири:

— Қўли ва тилидан келадиган ёрдамни тангри бандаларига бахш этса, савоб бўлишини сен ҳам унга тушунтиргин, асал қиз! — дея худди Оқморолдан гина қилгандай бир четга қараб гапирди.

Оқморол ҳали айтилганларни таржима қилиб улгурмасдан, иккинчи аёл ҳам:

— Сен, асал қиз, унга айт. Ўзининг азайимхонлигини яширмай қўя қолсин, — деди. — Биз унинг дуохон, жодугўй эканлигини аниқ билиб келдик. Бу фаранг мулланинг ҳақиқий азайимхонлигини Хонўтган бозорида ҳозир ҳамма гапираётибди. Одамлар билади, бўлмаса у оғизга, тилга тушмасди.

Блоквил яна кулиб юборди.

— Мен, ҳатто, мусулмон ҳам эмасман-ку, опалар. Католикман. Шунга яхши тушунинглар, ахир!

Аёлларнинг иккаласи ҳам норози оҳангда бошларини чайқашди. Ҳатто, уларнинг бири ўзининг жуда билагонлигини ҳам яширмай, яна гапира бошлади:

— Азайимхон фақат бизларда эмас, шиаларда ҳам учрайди, асал қиз. Биз буни ҳам биламиз.

— Шиалар ҳам сизга ўхшаб мусулмон, опа! — Блоквил тушунтирмоқчи бўлди. — Шиалар ҳам сизлардай. Лекин шиалар Ҳазрати Алининг йўлини маъқуллашади. Туркманлар эса сунний Муҳаммадни ўзларининг пайғамбари билиб, уни улуғлайдилар.

— Ана, кўрдингми?! — деб иккинчи аёл фаранг мулланинг нафаси кучли эканлигига гўё тушуниб етгандай шеригига қаради. — Айтдим-ку, мен, бу ҳамма нарсани биладиган азайимхон деб.

Иккинчи аёл ҳам ўз фикрини маъқуллашга киришди.

— Бизлар бунинг мусулмон эмаслигини ўзи айтмаса ҳам биламиз. Бу азайимхон бизларнинг жуда узоқ жойдан яёв келганимизни билсин-да, асал қиз. Шуни айт.

Тўсатдан бу аёлнинг дийдаси тўлиб, йиғламсираб сўзида давом этди:

— Аннамуроджоним неча ойлардан бери тиниб ухлай олмаяпти! Уйқуси қуш уйқусидай. Озгина ухлайди-да, уйғонаверади. Уйғонади, озгина ухлайди. Бормаган табибимиз, таъзим қилмаган мулламиз қолмади, асал қизим. Шу сабабли, фаранг азайимхоннинг бизга раҳми келсин! Шуни сен унга яхшилаб тушунтиргин, қизим, хўпми.

Охирги гаплар тушунтирилганда «фаранг азайимхон» ибораси кулоғига чалинган Блоквил яна кулиб юборай деди-ю, лекин олдида бошидаги рўмоли билан кўз ёшини артаётган аёлнинг кўринишидан унинг ёрдамга, далдага мухтожлигини англаб, ўзини кулгидан тийди.

Йиғлаб бироз ўзини тутиб олган аёл яна Оқморолга караб деди:

— Жон сингилжон, сен унга айт, ахир. Бизнинг зоримиз бор, зўримиз йўқ. Бизлар ҳамма воқеадан хабардормиз. Яширишга ҳаракат қилманглар. Бир бола дарёга фарқ бўлгач, уни ярим кундан сўнг сувдан топишибди. Деярли ўлган болани мана шу фаранг азайимхон ўзига келтирибди. Шуни ҳам эшитдик йўлда. Бўлганми шундай воқеа, бўлган экан, ана... Келаётганимизда фаранг мулла ҳақида сўрасак, «У ўзининг сўқир бўлаёзган кўзларини дуолаб, фол очиб тузатди», деб айтганлар ҳам бўлди. Ҳар бир нарсанинг бўлиши, аввало, Оллоҳдан.

Бирок, фарангнинг ҳам бизга раҳми келсин! Шуни яхшилаб тушунтир, жон сингилжон! Илоҳим сени ёмон кўзлардан сақласин, ҳеч қачон дард кўрмагин! Бизнинг бахтимизга бунинг тилини тушунадиган сен бор экансан. Бирорга сўзимизни қолдирмасдан унга айт, қизим...

Оқморол уларнинг истакларини бажарди, бирор-та сўзни ўзгартирмасдан тутқунга етказгач, ҳамма фарангнинг жавобини кута бошлади.

— Мен энди нима қилишим керак? — дея, ўз навбатида, Блоквил тилмочлик қилиб турган қизга савол берди.

Оқморол жим турди. Бу жимликдан ўзича маъно чиқарган аёл шошилди.

— Нима деяпти, қизим?

Аёлларнинг умидини пучга чиқаришни хоҳламаган Оқморол ёлғон сўз ишлатди.

— Ўйлаб кўришим керак, деяпти.

Ҳалигина йиғлаб турган аёлнинг юзи ёришиб кетди.

— Ана, кўрдингми? Ўйлансин, асал қизим, яхшилаб ўйлансин. Эртагача ўйланса ҳам биз ташқарида унинг жавобини кутиб туришга розимиз. Аннамуроджоним ухлолмаяпти, ахир!

Блоквил меҳмон аёлларнинг ўзларига маъқул жавоб олишларга қатъий бел боғлаганларига кўзи етгач, узоқ вақт ўйга толди. У мусулмон дуохонлари, муллаларининг беморларга, ўзларига ишонган одамларга қилган таъсирлари тўғрисида кўп китоб ўқиган, кўп нарсаларни эшитган ҳам эди. Бундан ташқари, Эрон худудида кириши биланоқ ўша дуохон-азайимхонларни ўз кўзи билан кўрганди, носоғларнинг уларга ишонишларига ҳам шоҳид бўлганди. Қожор кўшинларининг ичида дуо ёзиб берадиган, куф-суф қилиб дам соладиган саводхон сипоҳилар ҳам жуда кўп эди. Улар бир неча бор нақ Блоквилнинг кўз ўнгида туз, сув, ейдиган-ичадиган нарсаларга, нонга дам солинарди. Улар

томонидан дам солинган нарсалардан кўпчилик сарбозлар наф кўришарди. Ўша пайтда Блоквил бу хил куф-суфларга ишончсизлик билан қараганди. Бирок у рўй берган бир неча воқеага гувоҳ бўлгач, ишонч ва ихлос кўрсатган нагжани кўриб янада хайрон қолганди.

Бир гал француз каптали сурнайчилар гуруҳининг диний маслаҳатчиси билан гаплашиб турганида, ўрта яшар сарбоз унинг ёнига келиб дардини айта бошлади. Сарбоз деярли ҳар соатда хожатхонага боришга мажбур бўлаётганини, натижада уйқудан қолганлиги учун мазаси қочиб бораётганини айтиб, ундан ёрдам беришни илтимос қилди. Азайимхон-дуохон энг олдин сарбознинг икки кўзи ўртасига кўрсаткич бармоғини босди. Сўнгра унинг кўз қорачиғига ўзининг ўткир назарини қаратиб, сарбоз учун тушунарсиз бўлган араб тилида бир нарсалар деб дуо ўқиди. Жодугўй азайимхоннинг айримлари тўғри, баъзилари нотўғри айтган сўзлари арабча эди. Блоквил араб тилини яхши биларди. Азайимхон олдида турган сарбозга фақат яхши тилаклар айтарди. Сўнгра дуохон араб тилидан форсчага ўтди-да: «Шу бугундан бошлаб ҳар куни бир марта, тонг отаётганда хожатга борадиган бўласан», – деди. Унга мишнатдорчилик билдирган сарбоз ўз иши билан кетди. Ўшанда унинг орқасидан қараб қолган Блоквил ичида: «Сени мазах қилишди-ёв!» – деб пичирлаб қўйганди. Сўнгра, «Сизнинг куф-суфингиздан бунга бирор наф тегармикан?» – деб сўраганди. Азайимхон қатъий ишонч билан: «Эртага бориб, ўзидан сўраб кўр. Нақ менинг айтганимдай бўлади», – деди. Блоквил ўшанда ўзича дуохоннинг устидан ҳам кулганди.

Мазкур воқеа сал бўлмаса Блоквилнинг ёдидан чиқай деган экан, ҳозирги ҳолат ўша воқеани яна ёдига солди... Ўшанда, орадан уч-тўрт кун ўтгач, Блоквил яна тасодифан дуч келиб қолган ўша азайимхон билан дунё ташвишлари ҳақида сўзлашиб

турганида, ичи бузилиб, ҳожатга тез-тез борган сарбознинг ўзларига қараб келаётганини кўрди-да:

– Жаноб, сизнинг беморингиз яна келаётганга ўхшайди, дейман... — дея мазахомуз жилмайди. — Ичи тўхтамаган бўлса керак!

Азайимхон суҳбатдошининг мазах оҳангидаги сўзи ва кулишини гўё тушунмагандай:

– У ҳозир бошқа ташвишлар билан келяпти, — деди.

– Эрта тонгдан қоронғи кечагача ичқуридан кўлини олмаган сарбознинг ҳожатхонага боришдан бошқа қанақа ташвиши бўлсин, жаноб?

– Уни ҳозир ўзинг эшитасан!

Етиб келган сарбоз азайимхоннинг олдида таъзим қилиб салом берди.

– Илтимосим бор эди...

– Айтавер! — деган дуохон сарбоздан олдин ўзи савол берди. — Ичинг тўхтадимми?

– Ичим яхши бўлди, аммо...

Блоквил азайимхоннинг юзига қойил қолиб қаради. Ишидан мамнун азайимхон мағрур кўринишда французга қарамаган ҳолда гердайиб қўйди.

Сарбоз ўз аҳволини айта бошлади.

– Ичим кетиши дарҳол тўхтади, лекин яна ёрдамнингиз керак бўлиб қолди...

-- Сенга энди нима керак бўлиб қолди?

-- Сиз менга тонг отаётган пайтда ҳожатхонага борадиган бўласан дегандингиз. Бироз кийинроқ бўляпти менга, уйқунинг ширин вақти уйғониш оғир бўляпти...

Азайимхон илтимоснинг маъносини дарҳол тушунди.

– Офтоб чиққан вақтни белгиласам бўладими?

– Жуда яхши бўларди.

Азайимхон-дуохон бундан уч-тўрт кун олдин қилган ҳаракатларини, арабча сўзларни такрорлади-да, сарбозга фотиҳа берди.

Ҳожати жойига тушган сарбоз хуш кайфиятда орқасига қайтиб кетди.

Ўша фурсатда ўз тахминининг нотўғри бўлиб чиққанини тан олган Блоквил: «Қадимги Хитой табиблари беморни ширин сўз, тўғри маслаҳат, рухий қўллаб-қувватлаш билан даволаганларининг асоси бор экан-да», деган хулосага келганди.

... Мана, қаршисида ўтирган икки нафар аёлнинг ёрдамга мухтож назару қарашларини кўриб турган француз ўша сарбоз воқеасини яна эсига олди. Шу аснода у азайимхон, куф-суфчи дуохонлар қилган хатти-ҳаракатларнинг борадиган бошқа жойлари бўлмаган оддий халқ вакилларига керак эканлигини, ҳатто, зарурлигини ҳам фаҳмлади.

Блоквил Оқморол орқали ҳастанинг неча яшарлигини, нима иш билан шуғулланишини, ориқ-семизлигини сўраб-суриштирди.

Ухлай олмайдиган бемор — ўн олти яшар ўсмир, ўз тенг-тушларига қараганда ниҳоятда семиз, оғир гавдали, еб-ичиндан бошқани билмайдиган, ярим уйқули, ярим уйғоқ ётишни жуда ёқтирадиган йигитча бўлиб чиқди.

Блоквилнинг ўзига диққат билан қараганини сезган аёл, у биз олиб келган совғага караяпти деб ўйлаб, қўлида ушлаб турган тугунчани узатди.

— Бўш қўл билан бормайлик деб шуни олиб келгандик. Фаранг мулланинг зора нафи тегса деб...

Блоквил тугунчани очди. Унинг ичидан ҳар бир донаси худди товук тухумидай келадиган қуритилган пайванди ўрик чиқди. У ўриқдан икки ховучини тўлдириб олди-да, хидлаб кўрди. Сўнгра уларни бир бўлак оқ қоғоз устига қўйиб, тикилиб қарай бошлади.

Фаранг мулланинг ҳар бир ҳаракатини эътибор билан кузатиб ўтирган икки аёл — тўрт умидвор кўзга айланди.

— Сизлар қайси қишлоқдан бўласизлар?

— Султониз қишлоғидан, мулла оға.

Кўзларини юмиб гўё ўйга толган Блоквил Марвга бостириб киргач, чизган харитасини эслади. Султониз қишлоғи Марвнинг жануби-шарқий

томонига жойлашган улкан ўба¹ эди. Султониздан Самандикқача икки фарсах йўл бор эди. Орқага қайтсанг ҳам шу масофа.

Йўлларни фикран ҳисоблаб-ўлчаб олган Блоквил меҳмонларга топшириқ бера бошлади.

— Эрталабки намоз вақтидан сўнг бир отликнинг изига тушган беморингиз Самандикнинг орқа томонидаги тепаликнинг атрофини уч марта пиёда айлансин. Бироз дам олгач, яна пиёдалаб орқасига қайтсин. Чарчаса ҳам отга минмасин. Қорни очикса нон есин, чанқаса сув ичсин. Чой ичмасин. Уйқуси келса, ухламасин.

Хар иккала аёлнинг кўзи ўнгида ҳақиқий азайимхонга айланган фаранг, олган икки ҳовуч ўрикни уларнинг ўзларига қайтарди.

— Кеч оқшом кўрпага киришдан олдин ана шу ўрикдан бир донасини есин. Еган пайтида ўша ўрикнинг ўзини ухлата олишига ишонсин. Бу ўрик уни аниқ ухлатади. Бошини ёстикқа кўйганда ухламаса, азайимхон мулла ҳақида ўйласин. Мен шу ердан туриб уни ухлашга мажбур қиламан.

Аёлларнинг бири:

— Шуларни бажарса, ухлайдими? — деб шоша-пиша сўради.

— Азайимхон айтгандан кейин, албатта, ухлайди! — деб иккинчи аёл унинг тирсагига туртди. — Сен ҳозир кимнинг олдида ўтирганингни эсингдан чиқардингми?

Аллақачон кўнгли жойига тушган аёл ўрикларни иккала кафтида ушлаб турганича:

— Бир дуо ҳам ёзиб берсин, асал қиз! — дея Оқморолнинг юзига мулойим чехра билан қаради. — Сен, кизим, ишингни яхши бажардинг. Агар сен бўлмасанг, фаранг мулла бизнинг ҳолимиздан хабар ҳам олмас эди.

Блоквил бошлаб кўйган муллалик касбини охиригача қойилмақом қилиб бажарди. У бир парча

¹ Ўба — қишлоқ, овул.

оқ қоғоз олди-да, ручкасини ўйнатиб узоқ ўйлаб ўтиргач, француз тилида «Суа коп аккомпли тут ле интенслон дэ бон жан!»¹ деган сўзларни ёзди.

— Буни нима қилиш керак?

— Уни кеч оқшомда хастанинг ёстиғи тагига кўйинг!

Блоквил ушбу ҳаракатларининг барчасини оддий, содда одамларнинг кўнглини қолдирмаслик учун ўришли бажарди. У «дам» солган ўригидан, берган «дуо»сидан фойда чикмаслигини сезарди. Бирок Султоғиздан Самандиққача пиёда келиб каттик чарчаган ҳар қандай одамнинг кечаси, ҳатто, туш кўрмай ухлашига ҳам ишончи комил эди.

Аёллар фарағ муллага, Оқморол ва Аннабибига ташаккур билдира-билдира, орқаларига қайтиб кетишди.

Хотин-қизлар тилига тушган Блоквилнинг бундан буён фарағ азайимхон мулла сифатида обрў-эътибори бутун туркман диёрига тарқалиши эндиликда шак-шубҳасиз.

Блоквил шу дамда «гебанг» деб аталган ҳинд пальмасининг ўз умри давомида бир марта, унда ҳам умри тугайдиган йилида, қуриб қолишидан сал олдинроқ гуллашиши эслаб қолди. Унинг ўзи ҳам бу йил муллалик, дуохон-азайимхонлик қилиб, умрининг энг сўнги куларини ўтказмаётганмикан?

Блоквил ёдига тушган бу хил қиёсдан беихтиёр жилмайганини билмай қолди.

Аёллар жўнаб кетишгач, кўп вақт ўтмай, қудукдан сув олишга келадиغان асир қожор кўринди. Сувга келган одамнинг кўлида кўза ёки сувқовоқ бўларди. Асир қожор эса узун қўлларини силкитганча, идишсиз келганди.

Қожор кулбанинг эшиги олдига келиб тўхтади-да, салом-алиқни ҳам эсидан чиқариб, Блоквилга:

¹ «Яхши инсонларнинг орзу-умидлари рўёбга чиқсин!»

— Оғабек! -- деди ховлиқиб. — Мен ўз қулогим билан эшитган бир хабаримни сенга айтиш учун келдим. Шу кеча сени ўғирлашмоқчи, эшитдингми? Эҳтиёт бўл, оғабек!

Бу хабар нохуш бўлса-да, унинг моҳияти миясига яхши етмагани учун Блоквилга чивин чаққапчалик ҳам таъсир этмади.

— Ўғирлашмоқчи деддингми?! Ўғирлаб, нима, мен катта бир олтин ёмбисимидим?

— Ҳа, ўғирлашмоқчи. Менга буни Кўкча қишлоғидан бизнинг хўжайин уйидан сомон олиб кетишга келган ҳамшахарим айтди.

— Мен ҳам сенинг каби оддий тутқунман. Биз кимга ҳам керак экамиз? Агар бизни ўғирлашса, озод қилиш учун ўғирлашмайди, албатта. Тутқунликдан-тутқунликка ўтгандан кейин ҳам аҳволинг ўзгармай қолаверади.

— Унга баҳо бериш менинг ишим эмас, оғабек. Менинг бурчим шу хабарни сенга айтиш эди. Бирор фойдаси бўлмаса, тутқунни ўғирлаб, уни бекорга олиб қочипмаса керак? Сени сотиб олиш учун Эрон подшоси ваъда берганини барча бандилар билади. Уни туркманлар ҳам билишади. Менинг вазифам шуни айтиш эди!

Ана шу хабарларни айта-сола, эроний асир хайрлашмасдан орқасига қайтди. У Оқморол яшаётган уйнинг орқасидан ўтиб кўздан ғойиб бўлгач, Блоквил сал ўзига келди. Тутқун олиб келган хабар, айниқса, шоҳ Насриддин берган ваъда ҳақидаги сўзлар унинг умидини янғидан жунбишга келтирди.

Блоквил ҳаяжонлана бошлади, ўзи тўғрисида эл-юрт орасида тарқалган асоссиз гап-сўзлар ҳақида ўйланди. Эгамурод уч-тўрт кун олдин ўз тутқунни учун олдин белгилаган баҳо устига яна бир неча минг туман пул қўшадиган бўлибди, деган хабарнинг моҳияти ҳам ҳозиргина унинг онгига бориб етди. Бир тутқуннинг қўл-оёғини боғлаб, бошқа қишлоққа олиб

кочиб, тўрт минг туман баҳо қўядиган туркманда қандай инсоф бўлсин?!

Блоквилнинг бошида яна қулфурушлар яшайдиган Бухоро, Хива деган шаҳарларнинг ҳам номи айлана бошлади. Катта пул ишлаш мақсадлари амалга ошмаса, ўғрилар оёқ изларини йўқотиш учун тутқунни баланд янтоқ ғарами устига ташлаб, тагидан ўт ёқиб кетишдан ҳам қайтмайди.

Ана шундай хавфлар ҳақида ўйланган Блоквил сапчиб ўрнидан турди-да, тўғри Оқморолнинг қора уйига қараб юрди. У қанчалик тез юрган бўлмасин, уй остонасига етганда секинлашиб тўхтади ва Муҳаммадаваз полвонга овоз берди. Йўтал овози эшитиладиган уйдан жавоб бўлмади. Сўнгра фаранг Оқморолнинг номини айтиб чақира бошлади:

— Оқморол! Ман Жорж ҳастам. Хоҳеш микўнам, аз хона бирун бийойид, баройэ шўмо хабари дорам¹!

Эшик орқасидан совуқ ўтмаслик учун осиб қўйилган гиламчанинг сурилган овози эпитилди. Сўнгра эшик очилиб, қизнинг оппоқ юзи кўринди.

— Чэ хабар? Гуш микўнам. Бегуйид²!

Блоквил эшитганларини айтганида ханг-манг бўлган Оқморол, гўё айтилган хавф худди ҳозирнинг ўзида рўй берадигандай ёқасини тутди.

— Буни сизга ким айтди?

— Таниш қожор маҳсус келиб айтиб кетди.

— Буни дарҳол Эгамурод оғамга айтишимиз керак!

— Сиз бўлмасангиз мен яхши тушунтира олмайман деб, бу ёққа бостириб келавердим. Кечиринг мени!

Синглисининг асирни орқасига эргаштириб, уй олдида пайдо бўлиши оғанинг жаҳлини чиқарди. Иккаласининг бирга юришини ёқгирмади. Эгамуроднинг овози бошқачароқ чиқди.

¹ Оқморол, мен Жоржман. Илтимос, ташқарига чиқинг. Сизга айтадиган хабарим бор! (форсча)

² Қанақа хабар? Гапиринг, кулоғим сизда! (Форсча)

— Бу канақа юриш?! Бир-бирингизнинг изингизга тиркашиб келишингизни қандай тушуниш мумкин?

— Бугун тунда Жоржни ўғирлашар эмиш, Эгамурод оға!

Хабар ҳайратланарли бўлса-да, Эгамурод ўзини йўқотмади.

— Уни сепга ким айтди?

Оқморол жавоб бериш ўрнига тутқунга қаради.

Агар тўғриси айтса, хабар келтирган асирнинг калтакланиши мумкинлигини тахмин қилган Блоквил ҳақиқатни айтишни истамади.

— Кимдан эшитганим муҳим эмас, хабар муҳим, оғабек!

— Бу гапинг ҳам тўғри, фаранг мулла! Ҳа-а, шу гап олдин ҳам менинг қулоғимга чалинганди, демак, бу чинга айланибди-да! — дея Эгамурод бўйнининг орқасини қашиди. — Шунчаки, гап-сўз деб ўйлагандим...

Эгамурод уйига кириб кетди. Кўп вақт ўтмай кўлида тўппонча билан қайтиб чиқди.

Кўшоғиз фаранги тўппончанинг ўзиники эканлигини билган Блоквилнинг кўзлари чакнаб кетди.

Эгамурод яроғни асирга узатди.

— Бу сенда турсин!

Ўзининг тўппончасини зўр қизиқиш билан синчиклаб текшириб чиққан асир унинг оғзига, дастасига қаради. Тепкисини орқасига қайтариб кўрди. Кейин:

— Ўқсиз тўппончадан яхши калтак фойдали, оғабек! — деди.

— Шунақа деб ўйлайсанми? — Эгамурод илжайди. — Ўғри халқининг кўрқадиган нарсаси яроғ билан кўздир. Ўзинг биласан, кўзнинг ҳам ўқи йўқ. Таёқдан ҳайвон кўрқади. Эндиликда, худога шукур, иккала кўзинг ҳам соғ.

Оғабекнинг кўзни тилга олиши билан қилган яхшилигини эслатяпти шекилли, деб ўйлаган тутқун:

— Кўзим учун мен сиздан кўп миннатдорман, оғабек! — деди. — Агар сизнинг ёрдамингиз бўлмаса, бу вақтгача мен, балки, кўр бўлиб қолардим.

Миннатдорчиликни эшитиб хурсанд бўлган Эгамурод Оқморолга топшириқ берди.

— Сен унга айт, тўппонча ўқсиз бўлса-да, ёнида турсин. Туркманларда «Ўғрининг тоши бўш», деган гап бор. «Одам ботир бўлса-да, у ўғирликка чиқса, кўрқокроқ бўлади», дегин. «Кўрқоққа ҳамма нарса кўша кўринади», деб тушунтир.

— Ўғрилар келса, мен уларга нима дейишим керак? Ўқсиз тўппонча билан нима деб ўзимни ҳимоя қиламан?

— Тўппончани ўғрига тўғрилайсан-да, «ҳозир отаман!» дсб қичқираверасан. Ўғрининг яна кўрқадиган нарсаси — шовқин-сурондир.

Блоквил кулбасига етгунча, «ҳозир отаман!» деган сўзни такрорлаб борди. Кейин уни дафтарига ёзиб, французча таржимасини ёнига қўшиб қўйди...

Қудуққа тушиб кетган болакайнинг отасидан совға сифатида олган силкма телпакни бошига кийиб, эски кўрпага ўраниб олган тутқун миясидаги алғовдалғов фикрлар жунбишидан сира ухлай олмади. Бу шароитда у эрталабгача ҳам ухлай олмаслиги тайин.

Ташқари жимжит эди.

Кечалари нон-чойдан сўнг туркманлар одатга кўра бир-бирларининг уйига йиғилсалар, уйларига бориш учун ўринларидан турганда, «уйқуга ётиш пайти бўлди», дейишади. Фарангнинг тахминича, ўғри-пўғрилар, ияяти ёмон одамлар фақат ана шу вақтдан кейингина мақсадларини амалга оширишга киришадилар. Ана шу фурсат яқинлашгани сайин Блоквилнинг ҳам ташвиши орта бошлади.

Блоквил ўз хўжайини Эгамурод кўнғирнинг асирини қўлидан чиқармаслик учун ҳаракат қи-

лишини тушунади. Бироқ, бошқа бир нарсани фикрига сиғдира олмасди. Агар Эгамурод «Тутқунини ўғирлатибди», деган ёмон номга қолмасликни истамаса, ёки у фаранг асирни сотиб, мўлжалидаги маблағдан ажралишни хоҳламаса, у пайтда нима учун Блоквилни оғзи очик кулбада ёлғиз қолдиришти? Нега у ёмон ниятли одамларнинг мақсадларини билса-да, асирини ўзи ётган қора уйига олиб ўтмаяпти? Агар у шундай қилса, ўз бола-чақасининг жони хавф остида қолади деб ўйлаяптимикиан? Ёки у асир ўғирланса ўғирлансин, ўз бошим омон қолса бўлди, деб фикр юритяптимикиан?

Тўсатдан кулба томон келаётган қора кўланка кўринди. Бу қоранинг нималиги аниқ бўлмагач, қоронғи тушнинг ичида кўланка ниҳоятда хавфли туюла бошлади. Келаётган қора кўланкани сезган асир хавфни муносиб кутишга ҳозирлик кўра бошлади. Бироқ:

– Сен ҳали ҳам ухламадингми, фаранг мулла? – деган таниш овоз унинг кўнглига бироз таскин берди.

Эгамуроднинг улкан қора кўланкадай бўлиб келишининг сабаби бор экан. Унинг елкасида кигизга ўралган кўрпа-тўшак бор эди.

Ичи кўрпа-тўшакли кигиз ёнбошига гушиллаб тушгач, Эгамуроднинг мақсадига тушунган Блоквил:

– Сиз келди, оғабек? – деди.

– Ҳа, биз келди! – деб асирнинг чала сўзлашига мос оҳангда Эгамурод кулбанинг бир чеккасига кигизни ёйиб, унинг устига тўшагини, кейин ёстиқ-кўрпасини ташлади.

Эгамурод кўнғирнинг бу ҳаракатини ўзига кўрсатилган ҳурмат деб қабул қилган фаранг унга ёқадиган бир гап айтгиси келди. Бироқ сўз бойлиги ғариб бўлгач, истагини қисқача кўринишда ифодалаб кўя қолди:

– Яхши, оғабек, яхши!

– Албатта, яхши. Худога шукур, яхши! – қоронғида юз-кўзи кўринмаган Эгамуроднинг йўғон

овози тун зулматиши ёриб юборгандай бўлди. — Бирдан икки яхши бўлади. «Ёлғизлик худога ярашади», деб ёшуллилар беҳудага айтишмаган.

Жавоб эшитилмагач, яна Эгамуроднинг ўзи гапира бошлади.

— Сен ҳам бизни деб ташвишга қолдинг, фаранг мулла. Биз ҳам сени деб кўч озор тортдик. Шунча тортган ташвишларимиз ҳарна ўз муносиб рағбатини олса экан.

Тилига яхши тушунмаса-да, ёнида ҳомийнинг пайдо бўлиши асирнинг руҳини кўтарди. Бундан ташқари, ҳам уй эгаси, ҳам қул хўжайинининг ўғриларга қарши туриш мақсадида иссиқ ўрпидан туриб, совуқ тунни қоронғи кулбада кечиришга бел боғлаганлиги Блоквилнинг унга нисбатан меҳрини оширди. Зеро, тилига тушунмаса-да, камгап бўлса-да, энди Блоквил кулбада ёлғиз эмасди. Агар Эгамурод ухлаб қолса, зарурият туғилганда уни уйғотмоқ учун тутқун қоронғи кечани типпа-тик ўтказишга ҳам рози эди.

Тўсатдан:

— Аҳволлар қандай, фаранг мулла? -- деган овоз сукунатни бузди.

Эгамуроднинг ҳали ҳам ухламаганини билган тутқун дархол:

— Аҳвол пағз! - деди.

Биров билан эмас, қоронғи кулба билан сўзлашганида ҳам фаранг жуда хурсанд бўларди.

— Сен уйланганмисан, фаранг мулла?

Блоквил гап бошидаги ва охиридаги икки сўзнинг маъносини билса-да, ўртадаги асосий сўзнинг маъносига тушунмади. Эгамурод яна такрорлади:

— Уйланганмисан деяпман мен сенга?

— Оғабек, мен тушунмади.

— Нима десам экан-а, сенга? Кайвонанг борми, кайвонанг?

Блоквил форс тилидаги кадбону деган сўзга яқин айтилган гапнинг маъносини фаҳмлади.

— Кадбону нест. Кайвона йўқ.

— Онанг борми?

— Онанг вор.

— Отанг борми?

Блоквил бу сўзга тушунмагани учун жавоб бермади.

— Падар борми? — дея Эгамурод унга ёрдамлашди.

— Падар нест.

— Нестинг нимани билдиради?

— Йўқ, йўқ, — деб Блоквил сўзини тўғрилади.

— Шундай десанг-чи! Нест дединг, паст дединг, топдинг мен тушунмаган сўзларни. Сен вор дема, бор дегин. Бо-ор! Тушундингми?

— Бо-ор.

Муаллимчилиги самара бераётганига суюнган Эгамурод «шогирди»ни қоронғида кўрмаган бўлса-да, жилмайди.

-- Ўзи, сен бўладиган йигитсан. Жорж, сенинг дининг қандай? Сен мусулмон эмассан-ку, а?

— Меники дин мусулмон эмас.

— Мусулмон эмаслигингни айтмасанг ҳам биламан.

— Мен католикман.

— Бу гапингга тушунмадим. Э, бўлди, тушундим деб ҳисоблайвер.

— Ман аз Париж, оғабек.

— «Ман» деганинг мен. Кейинги сўзларинг туркманча эмас. Сен мусулмон бўлишни истамайсанми, мулла фаранг?

— Йўқ.

— Йўқ дема. Биз сени суннат қиламиз. Озгина оғрийди, бироқ мусулмон бўласан. Биз ҳам савоб иш қилган бўламиз. Бир кофирни мусулмон қилиш хажга бориб келиш билан тенг бўлар эмиш. Биз сени мусулмон қилайлик.

— Йўқ, оғабек. Мен мусулмон йўқ, — деб Блоквил барча айтилганларга тушунмаса-да, маъносини

фаҳмлагач қаршилиқ кўрсатди. — Мен мусулмон эмасман.

— Уни аллақачон айтдинг... Э, оғайни, иккаламизнинг сўзлашишимиз гўё қоронғи уй томон қўл силкитганга ўхшайди. Кел, яхшиси ухлайлик.

Шу билан икки томонни ҳам қийнаб қўйган савол-жавоб тамом бўлди. Бироқ, туннинг ҳали тамом бўлишига анча вақт бор эди. Шу сабабли бўлса керак, кутилмаганда қоронғи кулбада хиргойи эшитила бошлади:

Марви шоҳи жаҳон асли маконим-ей,
Жон олиб, жон бердим-ов сенинг устингда.
Хонўтганда бордир-ей, бозор-дўконим-ей,
Хўб савдо кўргандим сенинг устингда...

Эгамуроднинг ёқимли хиргойиси фаранг тутқунга маъқул бўлди. У оғабекдан мамнун ҳолда деди:

— Марви шоҳи жаҳон, браво!

— Бу занғарга бир нарсанинг сал учини кўрсатсанг дарҳол давомини фаҳмлайди-я?! — дея Эгамурод ўз-ўзи билан гаплашди. — Марви шоҳи жаҳон дейишини кўр бу кофирнинг.

Ўртага яна жимжитлик чўкди. Блоквил ўз фикрини туркман тилида яхши тушунтира олмагани учун жим бўлиб ўтиришга мажбур эди.

Сухбатни давом эттиришни Эгамурод ўз ихтиёрига олди.

— Жорж, сен неча ёшдасан? — Блоквил жим бўлгач, ўзи билан ўзи савол-жавоб бошлади. — Мана, мен қирқ ёшман, қирқ. Сен нечага кирдинг?

Фаранг тутқун бу гапга тушунди. Тушунса-да, ўзининг йигирма саккиз ёшда эканлигини туркманча айта олмади.

— Мен ўн, ўн саккиз...

— Ўн саккиз деяпсанми? — қоронғиликни кулги овози бузди. — Қўйсанг-чи, сенинг ёшинг анчага бориб қолган бўлиши керак, биродар...

* * *

Олам ёруғлангач, уйкудан уйғонган Эгамурод ўрнидан турди-да:

— Бай-бай, худо буюргач ухлабмиз-да, маза килиб, — деди. — Сен ҳам ёнингда ҳамроҳинг бўлгандан кейин роҳат қилиб ётдингми, мулла фаранг?

— Роҳат! Роҳат! — деб Блоквил унинг устидан мазах қилгандай кулди. — Эртангиз хайрли бўлсин, оғабек!

— Хайрли бўлсин! — деб Эгамурод кўрпа-ёстиғини кигизга ўрай бошлади. — Энди ҳеч ким келмайди!

Блоквил ҳозир унинг кўрпа-тўшакларини олиб, кулбадан тезроқ кетишини жуда-жуда хоҳларди. Чунки у энди — Эгамурод хуррак отмаётган бир пайтда салгина мизғиб олмоқчи эди. Э, бу туркман оғабек хуррак тортавериб, туни билан уйқу бермади. Энди ўғри келадими, қароқчи келадими — ким келса келсин. Унгача, Блоквил озгина мизғиб олмаса, уйқусизликдан ўлиб бўлди...

46

Бугун жума куни эди. Кўчанинг купботар томонидаги бир хонадонда дунёдан ўтганларни хотирлаб худойи ўтказилаётганди.

Пешинга яқин уйғонган Блоквил ҳожатхона томонга бориб келганида теваарак-атрофда ҳеч кимни кўрмади. Катта-кичикнинг барчаси худойи ўтказилаётган жойга кетишган. Бундай жимжитлик қочишни ўйлаб юрган асир учун жуда қулай фурсат. Аммо ўтган кундаги воқеадан кейин бошқа одамлар томонидан ўғирлаб кетиш хавфи туғилгач, Блоквил қочини ҳақида ўйламай қўйди.

Фаранг ўзининг кулбасига кирган заҳоти Оқморол яшайдиган уйнинг ёнбошида икки нафар отлик пайдо бўлди. Улардан бири табиб келган куни тутқун яшайдиган кулбани синчиклаб кўздан

кечирган улкан гавдали, пучуқ бурунли одам эди. Уни кўрган Блоквилнинг кўнгли алағда бўлди.

Отлиқлар ёмон ният билан келган одамга эмас, балки таклиф билан келган обрў-эътиборли меҳмонга ўхшарди. Эгар устида ўтиришлари бе-малол. Улар хотиржам отдан тушдилар. Улардан бирининг қўлидаги арқонга кўзи тушгандан сўнггина Блоквилнинг юрагида хавотир пайдо бўлди.

Икки нафар пиёда одамнинг кулба томон юра бошлагани фарангни яна сергаклантирди. У энди нима биландир атрофдагиларни бу хавфли хатти-ҳаракатларидан огоҳлаштириш лозимлигини сизди, зеро улар кулбага кириб, қўл-оёғини боғлаганларидан кейин кеч бўлади, унда асирнинг қўлида ҳеч нарса келмаслиги аниқ эди. «Қўлингдан нима келадиган бўлса, оёқ-қўлинг боғланмасдан олдин бажар!»

Яқинлашиб келганлардан бири шеригига:

— Кулбадан чиқмасидан олдин боғлайлик! — деди.

Блоквил ички бир туйғу билан бу сўзларнинг маъносини илкис англаб қолди, бу сўзлар фарангни дарҳол кулбадан ташқарига чиқишга ундади.

Кулбадан чиққач, у жим турмади.

— Ёрдам! Ёрдам! — деб кучининг борича қичқирди.

Келганлар асирнинг ёрдам сўраб бақиришларидан торганиб турмадилар, қадам босишларини ҳам сскинлатишмади. Аммо фарангнинг сўнгги ҳаракати уларни тўхташга мажбур қилди: тутқун уларга қўшоғиз тўппонча ўқталиб турарди. Шунда қароқчиларнинг оёқларига титроқ кирди.

— Ия, бу қанақаси бўлди?! — деди улардан бири зўрға гапириб.

— Ме-мен ҳам ҳайронман, — деди пучуқ бурунли бақувват одам соқовланиб. — Унинг қўлида тўппонча бор-ку!

— Отаман! Ҳозир отаман! — деган хавфли товуш келганларни янада довдиратди.

Улар асир томонга келолмас, орқага қочишнинг ҳам иложини қилолмасдилар. Қочолмасдилар ҳамки, уларга қаратилган тўппонча бечора босқинчиларни ниҳоятда қўрқитиб юборган эди.

— Ҳозир отаман!

Шу пайт ўртадаги уй эшигига осилиб турган гиламчанинг бир чети кўтарилиб, уй олдида Муҳаммадаваз полвон пайдо бўлди.

— Тўхта, фаранг мулла! Отма! — деб хайқирди у.

«Отма!» деган сўзни эшитган қароқчилардан бири ўлимдан қутулганига ишониб, отига қараб югурди.

Блоквил унинг шамолдай югуриб бориши билан енгил қуш сингари эгар устига осонгина учиб минганини кўриб хайрон қолди.

Фаранг тутқуннинг тўппончасидан кўзини ололмай қолган пучуқ буруннинг қочишга ҳам кучи етмади.

Унинг йўлида кўндаланг турган Муҳаммадаваз полвон қўлидаги қўшотар милтиқнинг қўндоғини ерга қўйди.

— Хўш, баҳодир, бу қанақа қилиқ бўлди?

Пучуқ буруннинг овози қалтираб чиқди.

— Ассалому алайкум, оғам!

— Тангри саломини олмасам, Яратган эгамга ношукурлик қилган бўламан. Ваалайкум ассалом. Лекин мен сен сингариларга оға эмасман...

Тўппончанинг оғзи пастга тушганини, қўшотар милтиқ қўндоғининг ерга тиралганини кўриб қароқчи бироз ўзига келди.

— Оғам, бемаъни бузоқнинг гўштини бир ебмиз, кечиринг...

— Шу бўйингга, гавдангга уялмай-нетмай бундай қабоҳат ишга бош қўшиб, яна менга «оға» дейсанми? Сен сингариларнинг менга оға деб айтишга ҳақи йўқ, билдингми, эй!..

Бадниятли одам баҳайбат гавдасига ярашмаган ҳаракат қилиб, елкаларини қисганича ерга қаради.

— Гувоҳимни ўтинг, ёшулли! Қайтиб мен сизнинг кўчангизга келсам, отамнинг боласи бўлмай!

— Ёмон ният билан келиб ҳам кўр-чи!

— Хай, бир ўйин қилибмиз, ёшулли, кечиринг энди, — деган пучуқ буруннинг сўзи кулгили чиқди.

— Қари йўлбарс ўққа ўзини тутмайди! Сенинг бу гапинг ҳам айбингни бекитолмайди. Ўйин қилган бўлсанг, сен ҳам энди менинг ўйинимни томоша қил!

Оқсоқол бир нарсани излагандай теварак-атрофига қарай бошлади. Ниҳоят, унинг кўзи ўчоқ ёнбошида уюлиб турган кул устидаги тўнтарилиб ётган синиқ чинни чойнакка тушди. Чойнакнинг жўмраги сишиб, яроқсиз ҳолга келгани учун ташқарига чиқариб ташланганди.

Муҳаммадаваз полвон пучуққа буйруқ берди:

— Анови кулда ётган чойпаки бу ёққа олиб кел!

Ёмон иш устида қўлга тушган баҳайбат одам кул устида ётган синиқ чойнакни олиб келишни ўзи учун айб иш деб ҳисобламади.

Оқсоқол ўғрини кулбанинг ёнбошида тўхтатди-да, синиқ чойнакни телпагининг устига қўйишни буюрди. Энди нима бўлишини билишга қизикқан ўғри айтилган гапни бажарди. Телнакнинг устида тўнтариб қўйилган қопқоқсиз чойнак унинг бошига яхши ўрнашди.

— Сен менга қараб турма, қўрқасан. Яхписи, орқангга айлана қолгин! — деди полвон.

Пучуқ бурун киши бу айтилганни ҳам бажарди.

Милтигини кўлига олган оқсоқол, оралиқ масофани ўлчаш учун қадамини катта-катта ташлаб, пучуқ бурундан ўн қадамча узоқлашди. Сўнг орқасига айланди-да, милтиқнинг кўндоғини елкасига тиради.

— Фо па тирэ!¹ — деб Блоквил шошганидан француз тилида бақириб юборди. — Отиш йўқ, оғабек!

— Отаман, чироғим! — дея ёшулли милтиғини нишонга қаратганича гапирди. — Кимнинг остонасига қадам босганини билиб қўйсиз. Бундан кейин бу хил ёмон ишларга аралашмаслиги учун сабоқ бўлади...

Бошида чойнак тўнтарилган одам изига айланмоқчи бўлган эди. «Қимирлама!» деган ҳайбатли овоз янгради.

Милтиқ гумбурлаб отилди. Телпак тенасида турган синиқ чойнак парча-парча бўлиб, сочилиб кетди. Унинг майда-майда бўлаклари пучуқ буруннинг телпаги устидан ерга тўкилди. Ўқ овозидан пайдо бўлган кучли шовқиндан бошлар оғриди. Шу билан ёшуллининг «ўйини» ҳам тугади.

Бу ўйин нима билан тугагини билмай кўзларини очиб-юмиб турган Блоквил:

— Оғабек, ажойиб! — дея қичқирганини билмай қолди.

Милтиқнинг кўндоғини ерга тираган ёшулли пучуқ бурунга деди:

— Хўш, сен энди менинг саволларимга жавоб бер-чи!

— Ме-с... ҳо-ҳозир... — деб ўғри соқовланди. — Нима сўрасангиз, мен та-тайёр, ёш-ёшулли!

— Сенинг исминг нима?

— Раҳимқули, ёшулли.

— Исмингни унутмабсан, ёмон эмас! — деб оқсоқол жилмайди. — Кимлардан бўласан?

— Холсахат қассоблардан.

— Бундан чиқди, сен насл-насабли одамларга тегишли экансан-да! — деб Муҳаммадаваз полвон афсусланиб бошини чайқади.

— Сиз Холсахат қассобни танийсизми, ёшулли? — қўрқувдан титраб турган ўғри шошиб сўради.

¹ Фо па тирэ! — Отма! (французча).

— Шанбанинг бозорида бегона одам йўқ! Холсахат қассобни мен жуда яхши танийман. Агар сен ростдан ҳам ўшалардан бўлсанг, бу ердан соғомон кетгин-да, қилган қилмишингни унга айтиб бор: «Муҳаммадаваз полвон мени сиз туфайли соғ-саломат қўйиб юборди», дегин. Йўлинг беҳатар бўлсин! Ўзинг ҳам иштонинг хўлланмай туриб, бу турмушда машаққатсиз ҳеч нарсага эришини мумкин эмаслигини фаҳмлаб кетгин!

Бу савол-жавобдан сўнг ўзини ўлим чапгалидан қайтган ҳисоблаган пучуқ қора уйнинг чеккасида эгасини кутиб турган оти тарафга қараб юра бошлади. У уст-бошидаги синган чойнак қолдиқларини қоқайтганида, ёшулли уни йўлдан тўхтатди.

— Сен, хон ўғил, отнинг ёнига борма! Уни биз ўз отхонамизга боғлаймиз. Озорга қолиб юрма энди!

— От менга керак-ку, ёшулли! — деб Раҳимқули ёлворган оҳангда сўради.

— От керак бўлса, уни Холсахат қассобнинг ўзи келиб олиб кетсин. Қассобга «Кўнғирлик Муҳаммадаваз полвон дуойи салом айтиб юборди», дегин.

Пучуқ бурун одам ёшуллининг истагига қарши боролмай, пиёдалаб йўлга тушди.

47

*Эрон ҳукумати мен учун юқори тўлов пули
бергандан кўра аҳду паймондан воз кечишни
маъқул кўрди.*

Жорж БЛОКВИЛ хотираларидан

Қанчалик қийин бўлмасин, кун ўтиб турар, машаққатли бўлса-да, ой айланиб турарди. Блоквилнинг фикрича, ўтган кунларнинг, айланган ойларнинг кўтариб турган юки йўқ. Балки барча ғамташвиш тутқуннинг ўз слкасига тушиб, эзиб ётибди. Бир томони асирлик, бир томони етар-етмаслик, очлик-қаҳатчилик қуршаб олган фарангнинг аввалги

гавдасидан ҳозир ярми ҳам қолмаган. Уни тирик тутиб турган, қаро қисматига шуъла ташлаб ёритиб турган нарса — эртанги кунга бўлган умиди. Келажак кунлардан бирида унинг қисмати ярақлаб очилиб кетадигандай эди, унинг назарида... Шу тарзда кунлар, ойларнинг олиб келиши кутилаётган бахтдан бенасиб қолаётган капрал эндиликда фаслларга умид кўзи билан қарай бошлади. Бироқ, баҳор фаслининг дастлабки кунлари унга хушxabар ўрнига шум хабар олиб келди.

Ўзини авшарлик Юсуфхоннинг вакили Абдалбек деб таништирган, Машҳаддан Марвга хабар юборган одамнинг айтишига кўра, Эрон ҳукумати француз кўшинининг капралаи Жорж Анри Гулибеф де Блоквил билан шартнома тузган бўлса-да, икки минг туман тўлов пули бериб уни асирликдан озод қилишни истамаслигини билдирибди. Бу совуқ хабар фараоннинг ёруғ оламиши торайтириб юборди! Блоквилнинг жаҳли чиқди: «Икки минг туман пулга кучи етмаган шоҳ қанақа ҳукмдор бўлди? Агар унинг ўрнида бўлсам, подполикни ташлаб гадолик қилган бўлардим!»

Бу сўзлар Техрондан минглаб масофа узоқликда чангиб ётган Қўнғир қишлоғида айтилмоқда эди. Бу сўзлар айтилса-айтилмаса, шоҳ, барибир, шоҳлигини ташламайди. Икки минг туман пулга кучи етмаган шоҳ эса аллақачондан бери сариқ ва оқ қоғозлар устида мук тушиб имзо чекишда давом этар, мамлакатини чапдастлик ила бошқарар эди-ю, аммо ҳашаматли кўшк ичида, мўл-кўлчиликда яшаётган шоҳ Насриддин Қўнғир қишлоғида ярим оч, ярим-яланғоч юрган капрални ҳеч эсига олай демасди. Ташвишини қилай деса, унинг ўз юртида ҳам Блоквилга ўхшаган муҳтожлар оз эмасди.

Катта давлатнинг катта ташвишлари орасида ўзининг ташвиши қудуққа қичқиргандай беиз кетишини яхши тушуниб етган бечора капрал тутқунликдан қутқариши мумкин бўлган яна икки йўлни топиб, шулардан умид қила бошлади.

Биринчиси — ўзининг аҳволи тўғрисида Парижга — Франциянинг ҳукумат даражасидаги расмий шахсларига хабар етказиш, иккинчиси — туркман сардори Қўвшутхон билан юзма-юз учрашиш йўли эди. Шу икки йўлни бир-бири билан бирлаштира олса янада яхши. «Парижга хабар етказиш ташвишини қилганидан кўра, буни Қўвшутхон номи билан амалга оширса, тез ва муваффақиятли бўлиши мумкин», деб ўйларди қапрал.

Абдалбекдан шум хабар келган кундан буён ўтган бир ҳафта давомида Блоквил Эгамурод оғабекнинг кулоғига ўз фикрини қайта-қайта уқтирди. Ниҳоят, Муҳаммадаваз полвоннинг ҳаҳалаб берган ёрдами билан Қўвшутхоннинг ҳузурига боришга Эгамуродни кўндирдилар. Буларга қўшилиб Муҳаммадаваз полвоннинг ўзи ҳам хон қабулхонасига борадиган бўлди.

Шундай қилиб, кунларнинг бирида Муҳаммадаваз полвон эрталабки намозини ўқигандан кейин — учовлон нонуштани пухталагач, Қўнғирдан чиққан уч отлиқ Хонўтган томонга қараб йўлга тушди. Қартая бошлаган оғасини ёлғиз юборишга кўзи киймаган Эгамурод улар билан бирга йўлга чиққанига кейинчалик ўзи ҳам қувонди.

Йўловчилар отга мингунларигача шундай бир воқеа юз берди. Муҳаммадаваз полвон ҳалиям уйдан чиқиб улгурмаганди. Эгамурод эса отхона томонда эди. Кийиниб ташқарига чиққан Блоквил хўжайинларининг топшириғига қараб, кулбасининг ёнида теварак-атрофни кузатиб турганди. Шу пайт сув олиш баҳонасида қудуққа бораётган Окморол фақат тутқунга эшитиладиган наст овозда шишиди:

— Жорж, бугун мен ҳам тоғамларнинг молларини соғишмоқ учун яйловга кетяман. Уч-тўрт ҳафта вақт ўша жойда қоламан. Агар кўришолмасак, ўз юртингизга омон-эсон бориш насиб этсин. Қўнглингизни оғритган бўлсак, биздан рози бўлинг. Оллоҳ сизнинг йўлингизни беҳатар қилсин!

Блоквил вақт зиклигидан зўрға:

— Мен тирик эканман, сизни эсимдан чиқармайман. Яратган эгам сизнинг ҳам бахтингизни бутун қилсин. Сиз менга туғишган синглимдан афзалроқ яхшилик қилдингиз! — дейишга улгурди.

Муҳаммадаваз полвон йўталиб ташқарига чиқди. Отхона томондан отларни олиб келаётган Эгамурод ҳам кўринди.

Қудуқдан сув олаётган Окморол Жоржга охирги марта назар ташлади. Блоквил унинг гўзал ва чиройли гамгин кўзлари ёшланганлигини пайқади. Ёш қалқиган бу кўзлар шунда олдингидан ҳам чиройли кўришиб кетди. Фаранг тутқун ичдан отилиб келган ҳаяжонини ютинар экан: «Бу қора кўзларни мен ҳамиша хотирамда сақлайман!..» деб шивирлади.

Кишлокнинг кунчиқар томонида, кенг майдоннинг чеккасидаги қамишзор олдида кишилар ариқ қазишарди. Ёқилган хас-хашакдан кўтарилган енгил тутун, ердан тарқалаётган нам ҳаво билан аралашиб, бурунга баҳор нафасини келтирарди.

Фасллар ичида шу фасл Блоквилнинг энг яхши кўргани эди. Агар ҳозир у ўз юртида бўлганида, дўсту ёрлари билан биргаликда овга чиққан бўларди. Кечқурун улар билан янги ов гўштидан маза қилиб сб ўтирган бўларди.

Мана, унинг энг яхши кўрган фасли. Ҳозир ҳам у от устида. Ҳозир ҳам унинг ёнида шериклари бор. Бироқ бу гал капрал овга чиқаётгани йўқ, ўз қисматининг тиланчиси бўлиб отга минди. Унинг ёнидагилари ҳам Париждаги дўст-биродарлари эмас...

Кечқурун орқа томонга қанақа хабар билан қайтишлари ҳали номаълум. Бироқ кечқурун Париждагидай ҳашаматли қаср ўрнига — эски кулбага, ов гўшти ўрнига — омади келса сувга қайнатилган ёрмача, бу ҳам бўлмаса, чой билан қуруқ нонга етишиши маълум. Шу сабабли, айти пайтда

уни баҳор ҳам, баҳор ҳавоси ҳам севинтираётгани йўқ.

Блоквил ярим йилдан ошиқ муддат давомида туркманлар орасида яшаётган бўлса-да, ҳозиргача уларнинг орасида эзма-сергап одамга дуч келмади. Тутқун бу ҳолатни ўзига хос айёрлик деб тушунтиришни-да, ёки эса кун ўтказиш, оила боқишнинг қийинлиги билан боғлашми-да билолмади. Ниҳоят, у бундай камгапликни давр қўйган тамға деган хулосага келди. Чунки қожорлар билан бўлган охирги урушда ҳам жуда кўп туркманлар ҳалок бўлганди. Бу хонадондан одам ҳалок бўлмаган бўлса, ёнидаги қўшнисиникида вафот этганлар бор. Бундан ташқари, кам сонли туркманлар бир-бирлари билан ёки қариқдош, ёки уруғдош бўлиб чиқарди. Туркманларда урушда ҳалок бўлганларнинг хотираси ниҳоятда ҳурмат қилинарди. Балки, улар кураш майдонида вафот этганларнинг руҳларини қадрлаб кам гаширишса керак. Балки, доимо улар ҳақида ўйланиб, ичида марҳумлар билан сўзлашиб юришар.

Куннинг кўп вақтини эски кулбасида ўтказиб, одамлар билан сийрак мулоқотда бўлганлиги сабабли Блоквил ҳам унча сергап эмасди. Ундан ташқари, тутқуннинг ўзи ҳам сергапликка хуши йўқлиги туфайли туркманлар қўлига асир тушгач, доимо жим юришнинг ҳам яхши хусусият эканлигига кўзи етди.

Бу гал ҳам то Марв қалъасининг деворлари кўрингунча йўл юрилса-да, уч отликнинг ўртасида ҳеч қандай сўз-суҳбат бўлмади, ҳисоб. Фақат Марв томондан от-эшакли, орқаси юкли йўловчи келаётган бўлса, улар Муҳаммадаваз полвоига салом бериб ўтишади. Ёшулли уларнинг саломига алик олиб, яна жим бўлади. Яъни, саломдан бошланган мулоқот алик билан тугайди, холос.

Блоквилга бу эл-юрт одамларининг таниш-потаниш инсонлар билан ўзаро саломлашиш одати

маъкул тушди. Мана, қаранг, оқсоқол бўлганлиги сабабли ҳамма таниш-нотаниш унга салом беряпти. Тўғри, ёшулли бўлганлиги учун ҳам кўпчилик балки уни танир. Бироқ ёшуллининг ўзи уларнинг ҳаммасини танийдими — буниси номаълум. Камгаплик яхши одат-у, аммо оғзига толқон солгандай жим кетишни Блоквил хоҳламайди. Жим юришдан кўра Эгамуроднинг хиргойисига ўхшатиб ашула айтишса ҳам яхши эди. Ҳа, истасанг-истамасанг бир юртдан бошқа бир элга, бунинг устига, асир бўлиб келганингдан кейин шу юртнинг одатларига риоя қилиб яшайсан-да! Қўлингдан бошқа нима ҳам келарди?

Марвнинг чеккасидаги шўр босган кенг майдонда жуда кўп одамларнинг бир жойга йиғилишиб турганини кўришди. Отлиқлар уларга яқинлашганларида итларнинг вовуллаши, акиллаши эшитила бошлади. Кўп итларнинг баравар вовуллаши одамларнинг шовқинини босса, бирданига одамларнинг ҳис-ҳаяжон аралаш бақирришлари итлар овозини босиб кетарди.

Бу жойда нима бўлаётганини Блоквил ёнидагилардан сўрамасданоқ фаҳмлади. Одамлар ит уриштириб, итлар жангини томоша қилишаётганди. Шарқ халқларининг урф-одатларига фаранг баъзан қойил қолса, баъзиларини ёқтирмасди. Айниқса, унга маъкул бўлмаганлари орасида энг жирканчлиси — одамларнинг ит уриштириши. У бундай воқеаларни Техрон марказида, Машҳад чеккасида, Хуросоннинг кенг майдонларида ҳам кўрган. Тутқун ит уриштириб одамларнинг лаззат ола билишларини ҳеч фаҳмига сиғдира олмасди. «Иккита ит уришди нима-ю, мана шу одамларнинг ўз болалари уришди нима — барибир, эмасми?»

Ҳаёт қизиқ, кўп ҳолатларда бир нарсани кўришни хоҳламасанг, шу нарса қайта-қайта сенга дуч келаверади. Блоквил ҳам ўзи истамаган ҳолда кўп жирканч воқеа-ҳодисаларнинг мажбурий то-

мошабини бўлиб қолди. Мана, унинг хўжайинлари ҳам отларини ит уриштирилаётган майдонга буришди.

Кўнғирликлар от устида ўтирганлари сабаб, ўртада содир бўлаётган воқеани одамлар устидан ҳам бемалол кўришарди. Ана иккита бир-бирига ўхшаш, каллалари кичкина қозондай, оёқлари йўғон-йўғон баҳайбат итни олдинга стаклаб, ўртага чиқаришди. Кейин уларни бир-бирларига олқишлаб ипларини ечиб юборишди. Икки оёқли эгасининг кўнглини овлашни истаган тўрт оёқли жониворлар бир-бирига ташланди. Суяк кемириб эговланган ўткир тишлар бир-бирларининг танасини тишлаб уза бошлади. Иккита итнинг ҳам иягидан қирмизи қонлар ерга томчилай бошлади. Итларнинг бириси босиб, бириси туриб, узоқ вақт бир-бирларини тишлашди. Ахири, итларнинг бири енгилганини тан олди. Бирок, униси тишлашни тўхтатмай ҳамон мағлубни эзиб тилкаламоқда.

Ҳайвонлар уришидан эътиборини одамларга қаратган Блоквил энди йиғилганларни кўздан кечира бошлади. Катта-кичик барча одамлар иккита тўрт оёқли ҳайвоннинг бир-бирини ваҳшийларча тишлашидан, азоб беришидан лаззатланишарди.

Енгилганини сездирган итнинг эгаси энди мукофот ололмаслигини билиб, ўз итининг ҳам янчилиб, тилкаланиб ётишини истамай, мағлубиятини тан олиб, итларни ажратишни сўради.

Ит уришига ҳакамлик қилаётган одам икки қўлини юқорига кўтариб, бор овози билан бақирди:

— Одамлар! Авазкелди букрининг¹ ити голиб бўлди, ҳой, эшитдиларингми?

Ҳакам учун Авазкелдинингми ёки яна бир бошқасинингми ити голиб чиққанлигининг сира фарқи йўқ эди. Унга икки ҳайвон уришиб, бир-бирини ғажиса, титкилаб ташласа, қон тўкса — бўлгани.

¹ Букри — бу ерда уруғ номи.

Авазкелди букри деб ном олган кишига бир кийимлик мато мукофот сифатида берилди. Шундан кейин Муҳаммадаваз полвон отининг жilовини силкди. Ит уриши томошабинлари орқада қолди. Бирок улар билан йўловчилар ораси қанча узоқлашса-да, одамларнинг шовқини, бақир-чақир итларнинг овози узоқ вақтларгача қулоққа чалиниб турди.

Жимгина келаётган Муҳаммадаваз полвоннинг сўз бошлашига ит уриши сабаб бўлди.

— Кўрдингми, фаранг мулла? Инсон иккита итни уриштирди. У жониворларнинг бири қон тўкса-да, мукофот ололмади. Бошқасига мукофот берилди. Шу ит жониворга ўша матодан бирор нарса тикилади деб ўйлайсанми?

Полвон оға ўз саволига ўзи жавоб қайтарди.

— Асло, тикилмайди! У матони итни уришга етаклаб, унинг қони тўкилишига сабабчи бўлган одамнинг хотини кийим килиб қияди. Ана сенга бу ҳаётнинг телба-тескарилиги. Булар-ку, ит экан. Турмушда-чи, одамларни урушга ундаган, йўналтирган одамлар ҳам кўйлак кийишади, мукофотлар олишади! Ҳалок бўлган одамларнинг териси унинг учун матога айланади. Ана сенга, бу дунёнинг бевафолиги!

Оқсоқолнинг айтганлари ҳақ. Бирок, бу сўзларнинг ўзига қандай дахлдорлигини Блоквил тушунолмаётган турди. «Ёки ёшулли ҳам мени мана шундай тўёна кийганлардан бири деб ҳисоблаётганмикан? Балки шундайдир. Эҳ, оқсоқол, оқсоқол! Ана шу уруш туфайли менинг кийган тўёна кийимларим вужудимга ўт билан олов бўлиб тегаётганини, сиз билишингиз лозим-ку, ахир?! Сиз ақлли ва ҳушёрсиз-ку!»

Блоквилнинг тахминига кўра, Муҳаммадаваз полвон хон ҳузурига борадиган йўлни жуда яхши билади. Чунки у ҳеч кимдан боришлари керак бўлган манзилни сўрамай, тўғри қалъанинг кун-

ботар томони охирига боргач, ўнг томонга қайрилди. Хар жой-хар жойда ўткир қуёш нури остида ранги сўлган кўзиқориндай кўриниб турган қора уйлар ёнидан юриб, Мурғоб дарёси қирғоғига чиқишди.

Дарёга етишгач, Ҳамза Мирзанинг топшириғига кўра чизган хариталарини кўз олдига келтирган капрал ҳозир қаерда турганликларини дарҳол аниқлади.

Дарёнинг чап қирғоғида Бурказ қишлоғи, ўнг қирғоқда эса Кўкча қишлоғи жойлашган эди. Эрон қўшинлари дарёнинг чап қирғоғини ёқалаб, шу ердан Қораёп томонга ўтгани ҳам эсида. Муҳаммадаваз полвон эса ўнг қирғоқ ёқалаб, кунботар томонга юрди. Бироқ у Блоквил тахмин қилган қишлоққа етмай, дарёдан унча узок бўлмаган жойда кичкина қишлоқ ичига қараб отини ниқтади.

Мана шу қишлоқ Қўвшутхон ва унинг қориндош-туғишганлари яшайдиган маскан эди.

Каторлашиб турган уйлар чеккасидан юриб қишлоққа киришгач, Блоквил улуғ хон уйининг қайси эканлигини тахмин қила бошлади. Ўртароқда, бошқа уйлардан ўзининг дабдабаси билан ажралиб турган оқ уй олдида бошқа хонадонлардан тафовут қиладиган ғиштлик айвон бор эди. Фаранг ўша уйни хоннинг уйи деб тахмин қилди. Дарҳақиқат, у адашмаганди.

Айвонли жойдан ўттиз-қирқ қадам узокликда отлар, эшак ва хачирлар боғланадиган махсус қурилмада беш-олти от боғлиқ турарди. Булар ҳам ўша уйнинг хон хонадони эканлигидан гувоҳлик берарди. Отларнинг барчаси эгарланган ҳолда. Ушбу ҳолат — улуғ хон ёнига иш-ташвиш билан келган одамларнинг бу ерга узок ўтириш учун келмаганлигидан далолат берарди. Фарангнинг бу тахмини ҳам рост чиқди. Шу дамда улуғ хон узок қишлоқлардан келган ёшуллилар билан суҳбатлашиб ўтирганди.

Кўнғирдан келган одамларнинг олдидан чиққан ёш йигит улар билан саломлашди-да, отларни қаерга

боғлаш мумкин бўлган жойни кўрсатди. Кейин у меҳмонларни оқ уйга таклиф қилди.

— Ҳозир улуғ хон оғамиз банд. Мен унга кимларнинг келганини айтайин? — деди ёш йигит келганларнинг саволларига жавоб бераркан.

— Сен иним, хонга Кўнғирдан Муҳаммадаваз полвон келди дегин. Ёнида икки нафар ҳамроҳи ҳам бор деб айт.

Ёш йигит чиқиб кетгач, Блоквил силкма телпаги остидан уй ичини кўздан кечирди. Ичкарида одамни хайратга соладиган ўзига хос ҳеч нарса йўқ. Унинг илк назари устунда осиглиқ турган эгри қиличга тушди. Қилич қини ўймакор безаклар билан безалганди. «Қўвшутхон ана шу қилич билан отга минармикан-а?» деган фикр тутқушинг хаёлидан ўтди.

Ёш йигит қайтиб келганида, унинг қўлида чинни катта чойнак бор эди. У чойнакни саксовул ўти ловуллаб ёниб турган ўчоқнинг чеккасига қўйди-да, ёнбошда турган туя жунидан тўқилган дастурхонни ўртага ёйди.

— Оғалар, қўлларингизни ювасизларми?

— Албатта ювамиз, — деб Муҳаммадаваз полвон уч одам ўрнига ёлғиз ўзи жавоб қайтарди.

Ёш йигит ўчоқ бошида турган човгумни олди ва эшикка яқин турган мис идишни кўтариб, меҳмонларнинг қўлларига бирма-бир сув қуйиб чиқди...

Уч одам дастурхон атрофида ўтирди. Блоквил туя жунидан тўқилган дастурхонни Эгамуроднинг уйига кирган пайтида кўрган эди. Бироқ, нақшлар билан тўқилган бунақа чиройли дастурхонни у биринчи бор кўриб туриши. Шу сабабли ўз хатти-ҳаракатини туркманлар қандай қабул қилишлари ҳақида ўйлаб ҳам ўтирмай, дастурхонни эҳтиёткорлик билан силаб кўрди.

Унинг ҳаракатларига кўз ташлаб ўтирган ёшулли:

— Бунинг отини «дастурхон» дейишади, мулла фаранг, — деди. — Баъзан сочоқ ҳам деб аташади.

Яхши ўраб қўйилса, унинг ичига чумолига ўхшаш хашаротлар киролмайди. Ўзи ҳам туя жунидан тўкилади.

— Нима учун фақат туя жунидан? Бошқа хайвонларнинг жунидан тўқилса бўлмайдими?

Ёшулли жилмайди.

— Тўқиса бўлаверади. Бироқ, туяга Хизр пазари тушган мол дейишади. Муҳаммад пайғамбаримиз ҳам уни жуда маъқул кўрганлар. Кейин унинг ўзи ҳам энг ҳалол мол саналади.

Жавобдан кўнгли тўлган Блоквил бошини кимирлатиб қўйди.

Туя жунидан қилинган сочоқ очилган заҳоти иссиқ ноннинг ёқимли ҳиди бурнига урилган фарангнинг иштаҳаси юришиб, оғзида беихтиёр сўлак пайдо бўлди.

— Бисмиллаҳир роҳмашир роҳим! — деб думалоқ нондан икки тўғрам синдириб олган ёшулли Блоквилга ҳам узатди. Фаранглик шу жойда ёшуллининг ҳаракатини такрорлаши, нондан икки тўғрам синдириб, уни Эгамуродга ўтказиш кераклигини биларди. Бироқ ҳозир у одатни тунунмаган киши бўлиб, нондан катта бўлакни синдириб олди. Эгамурод оғасининг юзига қаради.

Блоквил ҳозир кимдир ўзига бирор танбеҳ сўз айтса керак деб ўйлаган эди. Лекин ҳеч ким индамади. Ёшулли ҳам ҳеч нарсани кўрмагандай жим ўтираверди.

Оқ бугдойдан мазали қилиб ёпилган нон тутқуннинг оғзига жуда ёқиб кетди.

— Мулла фарапг, чойдан ҳам ичиб ўтир.

Блоквил оқсоқолнинг кўнгли учун пиёлага қўлини узатди. Бўлмаса бу вақтда унинг иштаҳаси чойни эмас, оқ нондан яна бир катта бўлакни хоҳлаётганди. Бироқ, у ўзининг олдинги ҳаракатини такрорламаслик учун вужудида куч топа олди.

Чиройли нақшлар билан тўқилган дастурхон мазали оқ нонни ўз канотлари остига бекитди.

— Қани, мулла фаранг, ўтганларнинг хотирасини эслаб, Қуръон тиловат қилайлик энди!

... Ўчоқ бошида чўкка тушиб, келганларидан буён фарангга кўз кири билан назар солиб ўтирган ёш йигит тиловат ўқиб бўлингач, дилидагини тилига чиқарди.

— Мулла фаранг деганингиз, оғам, қожорлар билан келган азайимхон эмасми, ўзи?

— Азайимхонми, азайимхон эмасми, унисини билмадим. Бироқ, унинг ўзи ўша қожорлар билан келган фаранг эканлиги аниқ.

— Ундай бўлса, бу фаранг худди ўша азайимхоннинг ўзи! — деб ёш йигит асирнинг эгаларидан ҳам кўн нарсани биладигандай ишонч билан гапирди.

— Азайимхон бўлмаса, уч ойлаб ухлай олмаган хастани ухлата олмас эди, ахир! Султониздан бир йигит ана шу азайимхоннинг дуосидан соғайди. Ҳозир у хотиржам ухляпти. Ўзи у йигит бизларнинг узоқроқ жиянимиз эди. Шу сабабли мен уни яхши биламан. Бўлмаса, раҳматли уста Бозирган ҳам ўзи билган кучли табибга уни олиб борган экан. Бироқ, нафи тегмаган. Фаранг азайимхоннинг дуоси унинг дардига шифо бўлди.

— Уста Бозирган вафот этдиларми? — деб сўради ёшулли.

— Ҳа, — деб ёш йигит ерга қаради. — У фақир Қораёп курашида дунёдан ўтди.

Муҳаммадаваз полвон бир нима демоқчи бўлди. Бироқ, эшикдан келган хабарчи салом бергач:

— Улуғ хон сизларни кутяпти! — деди.

Қўнғирликлар олди айвонли уйга ўтишди.

Қўвшутхон меҳмонлар билан омонлашгач, Муҳаммадаваз полвонга қаради.

— Полвон оға, сизни ҳам кўриш насибамизда бор экан! Сўранг!

— Навбат хондандир!

— Хон бўлсак ҳам, навбат сиздан бўлади, полвон оға!

Блоквил туркманларнинг бир-бирлари билан учрашганларида соғлик-омонлик сўрашиб такрор ишлатиладиган ашъанавий гап-сўзларига яна бир бор шоҳид бўлди.

Муҳаммадаваз полвон нима мақсад билан келишганини хонга атрофлича баён қилиб берди.

Уларни диққат билан эшитган Қўвшутхон, «Сен нима дейсан?» — деган маънода Блоквилнинг юзига савол назари билан қаради.

Хон назарининг маъносига тушунган Блоквил деди:

— Муҳтарам Қўвшутхон жаноблари! Бопингизда эл-юрт тапвиши, сизга қарашли жойларда мингларча тутқун борлигига қарамай, мени ҳузурингизда қабул қилганлигингиз учун сизга ўзимнинг миннатдорчилигимни билдиришга ижозат бергайсиз. Мен буни ўзимнинг сизга қарши бўлмаган давлат фуқароси бўлганим билан изоҳлайман. Менинг буюк давлатимга эътибор бериб, арз-ҳолимни эшитаётганингиз учун сизга саломатлик тилайман...

Фаранг ўзининг умр баёнини узундан-узок сўзлар билан баён этмоқчи деб тахмин қилган Қўвшутхон, унинг ўз сўзида биров тин олганлигидан фойдаланиб:

— Мен сизнинг тўғрингизда эшитдим, — деди. — Абдалбек деган кишининг Машҳаддан олиб келган жавобидан ҳам хабардорман. Албатта, бундай иккиюзламачилик шоҳ Насриддиннинг дастлабки бебурдлиги бўлса эди, биз ундан ҳайрон қолардик. Шоҳ Насриддиннинг мўътабар ҳисобланган муҳри ҳам худди ўз қалби сингари ваъдасига вафосиздир. Биз унинг шундай эканлигини олдин ҳам билардик. Айниқса, Эронга таклиф қилинган саксон нафар туркман оқсоқолларининг соқоллари оқ эканлигига ҳам эътибор қилмай, виждонсизларча иш қилганидан буён эса...

Улуғ хоннинг Абдалбеккача барча нарсалардан воқифлигига кўзи етган Блоквил энди ўзининг кимлигини баён этишнинг ҳожати ҳам йўклигига амин бўлди. У сўзни қисқа қилиб, ўзининг охирги мақсадини баён этиши лозим эди.

— Мухтарам Қўвшутхон! — деб у жуда дадил гапирди. — Шоҳ муҳрининг иккиюзламалигини билган хон шоҳ бўлмаган одамнинг сўзига ишона оладими?

— Бизнинг унча катта бўлмаган элимиз белининг куч-қудрати — шоҳдан фарқ қилган содда, ватанпарвар фуқароларимизнинг аҳдида қатъийлиги ва бизнинг ҳам унга ишонмоғимиздадир.

— Унда марҳаматли хон, ана шундай шоҳдан тафовутланганлардан бири бўлган менга, яъни Франция давлатининг вакилига сизнинг ёрдам беришингизни сўрайман.

Қўвшутхоннинг саволомуз назари Блоквилдан изоҳ талаб қилди.

— Сиз менинг қуруқ сўзимга, албатта, ишонмай-сиз. Аммо сизнинг ишонинингизга умид қиламан, мен туркман халқига ёки туркман хонига хиёнат қиладиган одам эмасман. Бу юрт тупроғига қадам қўйишим менинг қисматимда бор экан. Мен Франция ҳукумати номига Марв вилояти Улуғ хони номидан аҳволни тўла баён қилиб нома ёзилишини маъқул билардим. Ўша нома менинг сиз бош бўлган юртдаги асирлик муҳлатимни қисқартирар ва тўланиши лозим бўлган маблағнинг тезроқ келиш вақтини тезлатарди.

Қўвшутхон жимгина ўйланиб ўтирди. Бу сукунатнинг ҳар сонияси Блоквилда асирликдаги ўтган ҳар бир кунига баробар келадиган туйғу уйғотди. Ниҳоят, така туркманлар хони фаранг асирнинг руҳини чўктирмайдиган сўзлар билан гапира бошлади.

— Аввало, иккиюзламачилик қилинмай ёки сўраб олинмаган фуқаро учун улуғ давлатга бизнинг

хат ёзишимиз асоссизроқ бўлиши мумкин. Ундан ташқари, улуғ давлатнинг фуқароси Марв хони билан эмас, Эрон шоҳи билан кафолатнома тузган. Шунга асосланадиган бўлсак, улуғ давлатга хатни биз эмас, балки кафолатнома берган шоҳ ёзса мақсадга мувофиқ бўлади. Охирги сўзим — биз сени ўз диёримизга меҳмондорчиликка таклиф қилмаганмиз. Биз сенинг уйишга «Ётган устига турган келмасин» килиб бостириб, қўлингни боғлаб бу ерга олиб келган эмасмиз...

Қўвшутхон шундан бошқа гап айтса ёки айтмаса ҳам хулосасининг энг сўшги нуқтасини қўйгани барчага тушунарли бўлди. Ана шу нуқта ҳам Блоквилнинг ойлар давомида кутиб келган танҳо орзусининг устига ўзининг кора қанотини ёпди. Бу қанотни шу теварак-агрофда олиб биладиган якка одам — Қўвшутхон бор эди. Унинг юзига ҳам энди умид билан қараб бўлмасди. Чунки асир орзусини йўқ қилган ҳам унинг ўзи.

Ажабо, кутилмаган жавобни олган Блоквил фақат шунинг учун келганмиди? У ўзининг орқасида Эрон, Афғонистон каби давлат эмас, балки улардан жуда баланд ҳамда қудратли бўлган улкан империя турганлигини таъкидлаб, туркман хонининг ўзига нисбатан муносабатини ўзгартирмоқчи бўлди.

— Марҳаматли хон, сиз Франциянинг қандай давлат эканлигини эшитгандирсиз. Менинг ўзим ҳам, туркманча айтсам, шоҳ кўшкига тааллуқли хонадон фарзандиман.

Блоквилнинг қурмоқчи бўлган сиёсатига аллақачон тушуниб етган Қўвшутхон гапга яраша жавоб айтишни маъқул топди.

— Биз одамларга кўшкка яқин-узоқлигига қараб нарх қўймаймиз. Биз қўлимизга тушган душмanning барчасига асир деб қараймиз.

Блоквил улуғ хондан бундай қатъий жавоб олишини кутмаганди.

— Шундай бўлса-да, ўзингизга душман бўлмаган давлат фуқаросидан душман ясап керак эмас, марҳаматли хон!

— Биз йўқ жойдан ўзимиз учун душман ясап ниятида эмасмиз. Туркман учун минг дўст оз, бир ёғий кўндир.

Блоквил бу хон билан даҳанаки курашда тенг бўлолмаслигига кўзи етди. Аммо берилган жавобни олиб кетавергани билан шароитининг яхши бўлмаслигини ҳам у биларди. Шу сабабли нима қилиб бўлса-да, хонга ўз таъсирини ўтказиши керак эди. Унинг таъсир деб тутингани ҳам ўз давлатининг буюклиги эди. Асир билан хон ўртасидаги тушунмовчилик ҳам ҳар иккаласининг ўша бир нарсага ўзларича турли баҳо беришларидан иборат эди. Блоквил Эрон давлатининг фуқароси эмаслиги сабабли ўзини туркманларга душман ҳисобламасди. Туркманлар эса уни бошқа давлатнинг фуқароси эканлигига қарамай, ўз душманлари орасида уларга ёрдамчи бўлиб келганлиги сабабли душман санашмоқда. Мана шу нозик, аммо ўта аҳамиятли фарқни француз капрала туркман хонига тушунтиролмай ҳалак.

Эшикда пайдо бўлган ёш йигит:

— Хон оға, Ахалдан меҳмонлар келишди! — дея турган жойидан хабар айтди.

Улуғ хон йигитнинг сўзига қарамай:

— Қариндошларнинг отини боғланг-да, нон-чойига хизматда бўлинг! — деди. Ёш йигит чиқиб кетгач, у яна Блоквилга қаради. — Биз сени ўзимиз учун душман ҳисобламаймиз. Туркманларга қарши қилич яланғочламаганингга ҳам ишонамиз. Аммо душманимизга дўст бўлиб, устимизга келган одамни ўзимизга дўст деб билсак, биз қанақа одам бўламиз? Ўзинг ўйлаб кўр. Бундан ташқари, мен хон бўлсам-да, эшигимда асир сақламайман. Мен хон ҳисоблансам-да, уйида тутқун сақлаган одамларга уларни озод қилинг деб ҳам айта олмайман. Душман асирга

айлангани билан, у дўст бўлиб қолмайди. Душманни енгинг деб эл-юртга ёлворган хон, қон тўкиб галаба қозонган юртдошларига душманингизни бўшатинг деб айта олмайди. Бу энди эл-юртнинг ўз ишидир.

Қўвшутхон сўнгги сўзим шу, дегандай гапни тугатди. Бунга тушунган фаранглик асир яна эски хайбатли оҳангига қайтди.

– Мен сизнинг атрофингизга сиёсат тўрини ёймоқчи эмасман, марҳаматли хон. Лекин сиз менинг буюк Франция давлатининг фарзанди эканлигимни асло эсдан чиқарманг.

Блоквилнинг дағдағали оҳанги Қўвшутхоннинг юрагини тирнади. Шундай бўлса-да, улуг хон Блоквилга қараб:

– Шу сўзингни мен учинчи марта эшитяпман, — деди. — Билама, сен ўз буюк давлатинг фарзандисан. Унга ҳам мен ишонаман. Аммо сен ҳам бизнинг кичкина юргимизнинг тоғ эканлигига ишон. Қанча кучли бўлмагин, тоғни шох билан сузиб ағдариб бўлмайди демоқчиман сенга...

Ўз сиёсий ҳужумининг ҳам ҳеч қандай натижа бермаганига ҳар томонлама кўзи етган Блоквил Қўвшутхоннинг сўнгги сўзлари қаршисида яна ноилож қолди.

48

Шариат қонунларини сўзсиз бажарганликларига қарамай, мен бўлган ва кўрган бошқа Шарқ халқлари билан таққослаганда туркманларда диний фанатизм билан мақтаниш мавжуд...

Жорж БЛОКВИЛ хотираларидан

Баҳор кириши билан кечалар қисқариб, кундуз кунлари узайган бўлса, Блоквил учун аксинча бўлди. Офтоб ботиши билан изи кўринмаган узун

кечаларни ўтказиш унга ниҳоятда қийин эди. Кундуз кунлари нима бўлса-да, ҳарна бирор юмуш топилади. Фарангнинг илтимоси билан Эгамурод кўнғир унинг кўлига белкурак топиб берди. Баҳор ҳавосида орқа елкаларини терлатиб ишлаган тутқуннинг ҳаракатлари анча енгиллашди. Олдин деҳқончилик нима экаплигини билмаган капрал белкурак билан ер ағдаришни, эгат тортишни ўрганди. У икки ҳафтанинг ичида бир таноб ерни ағдариб чиқди. Шундай бўлса-да, кечқурунлари яна ички зеркиш давом этарди.

Кейинги пайтларда тунлари тўрт-беш соатдан кўп ухлай олмайдиган Блоквил ўз соғлиғидан хавотирлана бошлади. Пайдо бўлган бош оғриғи ўз вақтида кетмаганлиги сабабли, миясига зарар етдимикан деб кўрқа бошлади. Ташвиш, ўй-хаёл, орзу – уйқунинг кўп қисмини ўз томонига ағдариб, ўтказиб олганди. Орзу-умиддан яққол кўриниб турган натижа чиқмаса-да, фарангни омон сақлаб турган нарса — ана шу орзу-умид. Бир қилган орзуси амалга ошмаса, кейингисига белини боғлайди. У ўзи бошлаган ишнинг ниҳояга етишини, машаман деган ҳукмдорларнинг ҳам вафот этишини, баҳайбат кўшк ва саройларнинг харобага айланиб, қум-тупроқ тагида қолиб кетишини эсига туширади. Шу тарзда жабр-жафоли ҳақиқат билан ширин-шакар орзулар ўртасидаги худо берган умрини чўзишга ҳаракат қилади.

Бугун уни хўжайинларининг қариндошларидан бири илтимос қилиб олиб кетди. У Эгамуродларникидан уч хўжалик узокликда, кунчиқар томонда яшайди. Фаранг тутқун қорамағиз кишининг орқасидан эргашиб борар экан, бошидан кечириб турган воқсалар ҳақида ўйланиб, маъюс жилмайди. Қандайдир бир ярим чорвадор, ярим деҳқон одам француз армиясининг капралини, улуғ давлатнинг ҳарбий мутахассисини илтимос қилиб келган қариндошига ёрдам бериш мақсадида жўнатиб

юборди. Яна денг, меҳмондорчиликка эмас, ҳайвон қаторида ишлатиш учун юборди. Ундан ташқари, у ўша ишга кўниш-кўнмаслигини мағрур қапралдан ақалли сўраб ҳам ўтирмади. Блоквилнинг эндиликда ўз сўзи, ўз фикри бўлиши ҳам шарт эмас, хўжайинлари нима деса у шуни бажариши керак, вассалом. Бошқа йўл, ўзга нажот йўқ. Ана, қисмат билан, енгилтаклик билан ўйнашсанг, шунақа аҳволга тушасан! Меҳрибон онангнинг ёлворишларига қулоқ солмасанг, кўз ёшига раҳм қилмасанг, юрагидан сизилиб чиққан сўзларини тингламасанг - толеинг шундай бўлади! Мана шу жойдан ўлмай қутулсанг, то сўнгги дамнинггача онангни бошингга тож қилиб юрсанг ҳам оздир, мухтарам жаноб Жорж Блоквил!

Эгамуроднинг қариндоши фарангни ертўла қаздирмоқ учун сўраб келтирган экан. У асирнинг кўлига белкурак бергандан кейин, хўжайинларча овозини баландлатиб буйруқ берди. Унинг ишга киришганини кўргач, ўз уйига кириб кетди.

Блоквил уй эгаси қайтиб келгунча, унга янги топшириқ берилгунга қадар ишлаб туриши керак эди. Ҳаёт, турмуш деб ном олган ёлғончи дунё инсон фарзандини ҳамма нарсага кўникишга мажбур қилар экан. Блоквил, мана молхона ёнида, гўнг-тезаклар ҳиди анқиб турган сассиқ ҳаводан нафас олиб ишлашга мажбур бўлмоқда. Ҳозир унинг бажариб турган ишини ҳарбий ҳамкасбларидан бири кўриб қолса, кўзига ишонмаган бўларди.

Кўп ўтмай, теварак-атрофни ёриб чиққандай етиб келган ёш-яланглар фаранг тутқуннинг ишлаётган жойини қуршаб олишди. Улар ёнбошда ётган узун йўғон теракнинг устида тизилиб ўтириб, асирга тикилиб қарай бошлашди. Болаларнинг деярли барчаси қорамағиз, уст-боши жулдур эди. Уларнинг ўтиришларига кўзи тушган Блоквил беихтиёр жилмайди. Йўғон ёғоч устида ўтирган бу болакайлар

унга уясининг чеккасида тизилиб ўтирган қалдирғоч болаларини эслатди.

Ертўлани қазишнинг ярмига етар-етмас, бир-оз нафасини ростлаб олмоқ учун тутқун чуқурдан чиқди.

— Сеники исминг нима?

— Ўғилжаҳон, — деб ўрилган калта сочлари диккайиб турган етти ёшлар атрофидаги кизалоқ жавоб берди.

— Сен ўғил эмас, сен қиз.

— Менинг исмим Ўғилжаҳон. Ўзим қизман. Вой, анови одамни! Ҳа-ҳа-ҳа...

— Вой, унга ўғил бола дедими-ей?! — деб кўзлари чакнаб турган болача шовқин-сурон билан сўзлади.

— Ўғил бола билан қизни танимас экан-да, бу одам.

Блоквил болаларга диққат билан тикилди. Улар бир-бирларига мутлақо ўхшамасди, ҳар бири ўзига хос бир олам эди. Юз кўринишлари ҳам диққат билан қарасанг, ниҳоятда ўзига хос қиёфага эга. Тутқунда уларнинг суратини чизиш ҳаваси пайдо бўлди. У беш-ўн қадам узоқликда турган тандирга қараб олди ва битта болага буюрди.

— Бор, кўмир олиб кел менга!

Фаранг ғалати оҳанг билан гапирса-да, болалар тушунишди.

— Кўмир олиб кел деяпти!

— Кўмирни нима қилади бу?

Юмуш буюрилган бола ўрнидан дик этиб сакраб турди-да, югуриб бориб тандирнинг ёнида ётган ёғоч косовни олиб келди.

Блоквил белкуракнинг уч томони билан косовнинг бош тарафини ингичкалади. Сал ўтмай нўстлоғи махсус шилиб олинган йўғон теракнинг юзида ўрилган сочлари улоқчанинг шохидай диккайиб турган кизалоқнинг шакли пайдо бўлди. Расм қизчага жуда ўхшайди, кизалоқ ва болалар унга ҳайрон бўлиб,

жуда хурсанд бўлишди ҳамда қўлларини бир-бирига уриб чапак чалиб юборилди.

Блоквил болакайлардан биттасининг кафтиши очиб, косовнинг учи билан уч-тўрт марта у ёқ-бу ёққа чизган эди, бирданига унинг ёнбошга қараб турган сурати пайдо бўлди. Олдинга чикиб турган бурун, лаб, оғиз, шалпангқулоқлар қўйиб қўйгандай боланинг ўзига ўхшарди. Бу расм ҳам болаларнинг шовкин кўтаришларига сабаб бўлди.

Ёш-ялангнинг қий-чувини эшитиб уй эгаси ташқарига чиқди.

Йўфон теракка чизилган шаклни кўриб, Эгамуроднинг қариндоши ҳам жилмайди. У олдин суратга, кейин қизалоққа бир неча бор қаради. Охир-окибат жилмайишни жиддийликка айлантириб:

— Сен, фаранг мулла, инсоннинг суратини чизиш ман қилинганлигини билмасмидинг? — деди. Блоквилнинг юзига сўроқ оҳангида қараб яна сўзида давом этди. — Бу дунёда одам суратини чизсанг, у дунёда жонингдан жон берасан унга. Сен мусулмончилик қонун-қоидаларини билмас экансан.

Блоквил мусулмон бўлмаса ҳам мусулмончиликнинг айрим қонун-қоидаларидан хабардор эди. Бундан ташқари, янги хўжайиндан паст келишни истамай:

— Мен у дунёга борганимдан кейин жонимдан жон беришга тайёрман, хўжайин! — деди.

Тутқуннинг сўзи Эгамуроднинг қариндошига маъқул бўлмади. Унинг жаҳли чиқди.

— Жонингдан бу қадар безор бўлсанг, суратни ўз юртингга борганингда чизавер. Бизнинг элимизда бундай гуноҳ иш қилма. Сен кабиларнинг гуноҳларини кўтариб юргудай ўзимиз ҳам окқуш эмасмиз.

— Сурат чизиш гуноҳ эмас, хўжайин. Қуръон китобида ҳам «Сурат чизиш ман қилинади» деган ёзув йўк...

Охирги сўз туркманнинг пиҳоятда жаҳлини чиқарди. У қовоғини уйиб, беписанд оҳангда дўқ аралаш ганирди.

– Сен Қуръони каримга асосланиб, гуноҳсизман деб ўйлама! Сен бу ерга сураг чизиб, одамларни кулдиришга келмагансан. Сўзингни калта қилда, белкуракка ёниш! Тушундингми? Бизга ақл ўргатмоқчи бўлганига қара, бу баччағарнинг...

Ўзинг асир бўлгач, айтилганини қилишга мажбур экансан. Жавоби қанча маъноли бўлмасин, нафи тегмаслиги аниқ бўлгач, тутқун яна чуқурга тушди.

Туркмандан кўрққан болакайлар ҳам тўрт томонга қочиб кетишди...

49

Олиб қочишга келганларнинг кўлига тушмай, бир балодан қутулдим деган Блоквилнинг бошига энди бошқа тапвиш тушиб қолди. Бу бало – ёнингда хуррак тортиб ётганлари билан ҳам, кўлингга ўқсиз тўпшонча берганлари билан ҳам даф бўладиган офат эмасди. «Оқморол ҳомиладор эмиш» деган ёқимсиз хабар бутун қишлоққа ёйилганди. Бу воқеанинг сабабчиси деб, ҳамма фаранг тутқунни ўйлашарди.

Оқморолларнинг ҳовлисида бегона эркак кўринмаслигини ҳисобга оладиган бўлсак, ҳомиладорлигининг сабаби ҳам дарҳақиқат бир нуқтага бориб тақаларди – бу нуқта ҳам Оқморол билан доимо кўришиб, гаплашиб юрадиган Блоквил.

Кўжукнинг боғидан табиб олиб келганларида бир гуруҳ аёлнинг кўзи олдида асирнинг бошини меҳр билан ушлаб турган аёлнинг эл ухлаб, ит ётгандан сўнг нималар билан машғул бўлиши Яратган эгамнинг бир ўзига аён. Бандаси эса фақат ўз кўзи билан кўрганига ишонади. Бандаларнинг ҳам кўрган-эшитгани Оқморолнинг катталаша бошлаган гавдаси билан қишлоққа ёйилган турли миш-мишлар эди.

Кудукдан сув олиб кетган новча қожор яна Эгамуроднинг ҳовлисида пайдо бўлди. Унга кўзи тушган Блоквил янгилик эшитиш учун кулбасидан ташқарига чиқди.

Қишлоқнинг ичида бемалол юриб, кишилар билан юзма-юз сўзлашиб юрганидан туркман тилини ҳам яхшигина ўрганган қожор эл орасидаги барча миш-мишлардан хабардор эди. У сув олиш учун келган пайтида эшитган хабарларини, Қўнғирдаги бандиларнинг аҳволини, қачон қапчасининг ўз юртига кетганигача Блоквилга айтиб берарди.

Бу гал Блоквил қожордан ҳол-аҳвол сўрашга мажбур бўлди.

— Фуломбек, бугун нега юзингда хафачилик аломати бор? Ёки хўжайининг билан муносабатининг бузилдими?

Фуломнинг овози ташвишли ва қўрқув аралаш эди.

— Юртимдан узоқда эканлигимни айтмасам, менда тавшиш йўқ, оғабек. Мени хафа қилган нарса сенинг ташвишинг.

— Иккаламизнинг ҳам дардимиз бир бўлса, нима сабабдан менинг аҳволим сени озорга қўяпти?

— Йўқ, бундай эмас, оғабек. Сенинг аҳволинг оғирлашмоқда...

Фуломбек қишлоққа тарқалган миш-миш ҳақида айтганида, Блоквилнинг боши айланиб кетди. У беихтиёр Оқморолнинг уйи томон қаради. Бу миш-мишлар асосида Оқморол устидан ёғиладиган тавқилаънатлар ҳақида ўйга толди. Хуллас, Фуломбекнинг сўнгги айтган сўзлари яхшилик хабари эмас эди.

Фуломбек гапиришни хоҳламаётгандай, яна, бунинг устига, одоб билан ўзини тутган ҳолда сўзлай бошлади.

— Мен сенга ўз қулоғим билан туркманлардан эшитганларимни айтяпман, оғабек. Бунинг устига, бирор сўз ҳам қўшмадим. Ўтган кеча менинг

хўжайиним ўз иниси билан шу ҳақда сўзлашди. Қилинган суҳбатнинг якуни эса...

Асир кожорнинг жим бўлиши Блоквилни баттар хавотирга солди.

— Нима дейишмоқда? — сўради у ховлиқиб.

— Ўша аёлни ҳам, фарағни ҳам бўлак-бўлак қилиб, қутурган итнинг олдига ташлашади энди дейишмоқда. Бу уларнинг одати эмиш. Аёл сабабли эркакни, эркак сабабли аёлни ҳам ўлдиришар эмиш. Мен сени қўрқитиш учун келмадим, оғабек. Сени бу воқеалардан хабардор этиш учун келдим. Шариат қонунлари жуда қаттиқдир, оғабек. Шуларни сенга билдириш ниятида келдим. Бунинг учун мендан хафа бўлма, оғабек...

Блоквил Фуломбекнинг шундан кейинги айтганларини эшитмади. У қандай ўрнидан турганини, оёғи билан қандай қадам ташлаганини сезмай, кулбасига кириб кетди. Эски кигизнинг устига ўтиргандан сўнг кўрган туши эсига тушди. Техронда кўрган туши, ярим йилдан сўнг Кўнғир қишлоғида амалга ошармикан-а? Тушида кўрганида Блоквил қоп-қора, яланғоч аёл-ажиналар қўлида ўлган эди. Энди-чи, чиройли бир қиз сабабли қизнинг қариндошлари қўлида ҳалок бўладими-а?

Блоквил бир соат чамаси ташқарига тикилиб ўтирди. Уйдан чиқса, Окморолни кузатмоқчи эди. Ёнбошдаги уйлардан хотин-халаж, бола-чака кириб-чиқиб турибди. Лекин Окморол кўзга ташланмади. Балки у, қишлоққа тарқалган бу ёмон хабардан кейин ташқарига чиқишга уялптимикан? Мусулмон оламида шариат қонун-қоидаларига маҳкам риоя қилинса, унда Окморолнинг бошига бу хил савдо — шармандалик қандай қилиб тушди экан-а? Ўлимдан кўрқмаганмикан?

Фарағ тутқуннинг барча тахмишлари тахмиш-лигича, барча саволлари эса саволлигича қолмоқда.

Кейинги пайтларда қудуқдан сув олишга келган қишлоқ аёллари сонининг кўпаймоғи, ҳеч қачон келмаган хотинлар ҳам шу атрофда пайдо бўла

бошлаганининг сабаби ҳам мана энди Блоквилга тушунарли бўлди.

Ана, қудуқ ёнида яна икки нафар аёл пайдо бўлди. Қирқ ёшлар атрофидаги бу хотинларни ҳам Блоквил бугун биринчи марта кўриб турибди. Улар қудуққа томон келишар экан, эҳтиётлик билан Оқморол турадиган уй томонга қараб-қараб олишарди. Аслида уларга сув керак эмас. Аёлларга хос кизиқувчанлик уларни бу ерга олиб келган. Эркаклар ҳам фаришта эмас-у, аммо миш-мишларни, ёқимсиз хабарларни тарқатишда аёлларнинг олдига ҳеч ким туша олмайди. Улар барча юртларда бир-бирларига ўхшар экан. Ҳатто, Париждаги олий табақа, аслзодалар даврасидаги аёллар ҳам атрофдаги хотинларнинг аслида кимлигини, қаерда қанча ўйнаши борлиги-ю, ўша ўйнашининг давлати қанчалигини билиш учун жониши фидо қиладилар. Шуларни билмасалар, аниқлаб тагига етмасалар, уйларида роҳатланиб дам ололмайдилар. Еганлари ичга тушмайди. Бундан ташқари, Парижда аҳвол бутунлай бошқача. Ўйнашинг учун, никоҳсиз бола туққанинг учун сенга ёғочдан дор тиклашмайди, албатта. Аммо, хотин-халажнинг ғийбатлари-чи! Бундан ёмон жазо бўлмаса керак. Ғийбатдан, миш-мишлардан кўрқмайсанми — унда маза қилиб яшайвер!

Сувга келган икки нафар аёл Блоквилнинг тахминларини ўзларининг ҳаракатлари билан тасдиқлашди. Улар қудуқдан сув олсалар ҳам, идишларига қуйсалар ҳам ҳеч шошилмасди. Уларнинг иккала кўзи Оқмороллар уйи томонга қадалган эди. Сув олиб бўлдилар ҳам, аммо улар ўзаро суҳбатлашиб, уйларида ҳеч қандай юмушлари йўқдай, кетишга шошилмасди. Икковлон алланималар ҳақида минғир-минғир гурунглашишди, кийим-кечакларини тузатишган бўлишди.

Улардан бири фаранг тутқун кулбаси томон назар ташлагач, ёнидагига имлаб, бир нарсалар

деди. Асир бу имонинг маъносига тушунди. Имо «гуноҳкор ана шу кулбада яшайди» деса, иккинчи имо «албатта, шу ерда. Бу қизнинг қилиб юрган ишларини кўр! Мусулмон аёл етти ёт кофирнинг кўйнига кирибди-я? Шарманда!» — деяётгандай...

Сувга келган бу икки бекорчи аёл гийбатни ҳар қапча чўзмасинлар, Оқморолнинг эшиги очилмади. Бироқ бу хил аёллар мақсадларига етгунча, биридан сўнг иккинчиси қудуққа келаверади...

Эҳ-ҳа, бу иккала аёл озгина сабр қилишганида мақсадларига етган бўлишарди. Улар қора уйнинг орқасига ўтган заҳот, эшик очилиб Оқморол уйдан чиқди.

Бутун вужуди билан кўрар кўзга айланган Блоквил Оқморолни биринчи қадам ташлашидан кузата бошлади. Унинг юриши, қарашида безовталиқ йўқдай. Бироқ у кўлидаги эски латтани ўчокнинг бошига ташлаш учун яқинроқ келганида, айтилган гийбат гаплар... рост бўлса керак, деб ўйлади тутқун. Ҳаво илиқ бўлса-да, Оқморол устига иссиқ тўн кийиб олган, тўн ичидаги гавдаси анча тўлишиб кўринарди. «Ҳаво илиқлигида нима учун у тўн кийиб чиқди? Эгамуроднинг хотини ташқари-ичкари кириб-чиқиб турганида тўн киймайди-ку. Балки Оқморол ўзининг ҳозирги ҳолатини яшириш учун тўнга ўралмаганмикан? Ҳозир-ку, майли, тўн билан ёпасан, яна икки-уч ойдан сўнг нима қиласан, шўрликкина?» Фаранг тутқун Оқморолни шу кунгача кўп маротаба кўрган бўлса ҳам, нима учун унга диққат билан қарамаган экан-а?!

Оқморол орқасига айланганда тутқун эшитганларининг бари ҳақиқатга яқин келишини аниқ сездди — Оқморол аввалгидай енгил қадам ташламас, оёқ олиши оғирлашган эди.

Нима учун Оқморол кулбага боқмай, орқасига айланди? Балки у ҳам қишлоқда тарқалган хабарларни эшитгандир? Хабардор бўлса, ҳеч бўлмаганда, гуноҳкор деб гумон қилинаётган одам

билан аҳволни маслаҳатлашиб олиши керак эди-ку, ахир?! Гаплашмоққа унда имконият бор. У бундан уч кун олдин атрофда ҳеч ким йўқлигидан фойдаланиб, фарангга пиширган уношисидан бир шокосада овқат келтириб берганди. Оқморолнинг унга раҳми келса керак, ахир?

Саволлар Блоквилни жинни қилай деди. Бордикелдилар тўхтаб, одамлар ухлашга ётгунича жавобсиз саволлар сони ортиб бораверди. Ниҳоят, жавоб топадиган фурсат ҳам келди. Блоквил бундай қулай фурсатнинг келишини кутмаганди, бунга ишончи ҳам йўқ эди.

Ой ботиб, тун алламаҳал бўлса-да, ухлай олмай ўтирган Блоквил уйдан чиқиб, тўсатдан уй олдида турган Оқморолни кўриб қолди. У ташқарида ўзидан бошқа ҳеч кимнинг йўқлигига амин бўлгач, кулба томонга кела бошлади. «Бундай бўлиши мумкин эмас. Ўтиб бораётган бўлса керак. Энди у кулбанинг эшигидан қарашга ҳам қўрқади».

Асир адашганди. Оқморол ўтиб кетмади, кулбанинг эшигидан қарашга ҳам қўрқмади. Қайтанга у қадамни тўхтатмай, кулбанинг тўрида пайдо бўлди. Икки инсон қоронғилик ичида пичирлаб гаплаша бошладилар.

— Сиз менинг ёнимга келишдан қўрқмадингизми, Оқморол?

— Мен энди ҳеч нарсадан қўрқмайман, Жорж.

— Бунга сабаб нима?

— Энг қийин нарсани ўлим дейишади. Ўлимдан ҳамма нарсаси бор одамларгина қўрқади.

Блоквил Оқморолнинг нима учун бундай деганини унинг ҳозирги аҳволи билан боғлади.

— Бу гапингиз тўғри. Оғир кундан ўлим ҳам енгил. Бироқ, сиз хали жуда ёшсиз. Умрни ўтказиш, ҳаётдан лаззат олишингиз керак. Эркин одам турмушдан лаззат ола билмаса — унинг ўзи гуноҳкор.

Фарангнинг нақ қаршисида, сомоннинг устида ўтирган Оқморолнинг чуқур хўрсиниб нафас олгани эшитилди.

Ожизанинг бу ҳаракати Блоквилнинг айтган сўнги сўзларига билдирган жавоби эди.

— Турмушда лаззат йўқ, азоб-уқубат бор.

Ўртага яна жимлик чўкди. Оқморолнинг ҳозирги ҳолати, оғзидан чиққан ҳасратли сўзлар тушунарли бўлгани учун ҳам тутқун сукутга чўкди. Шу сабабли, шароит билан боғлиқ бўлмаган:

— Оқморол, сиз неча ёшдасиз? — деган саволи ўринсиздай бўлди. — Бизнинг элда аёлларнинг ёшени сўрашмайди. Бироқ ҳозир...

— Ҳар элнинг ўзига хос урф-одати бўлади. Бўлмаса, ёшни сўраш айб эмас-ку? Мен йигирма тўққиз ёшдаман. Сиз неча ёшдасиз?

— Мен минг саккиз юз ўттиз учинчи йилда Нормандияда туғилганман.

— Демак, сиз мендан тўрт ёш катта экансиз-да? — деган савол Оқморолнинг жавобни тўғри тушунмаганини билдирди.

Блоквил кулди.

— Мен ўттиз уч ёшда эмасман, Оқморол. Мен ўттиз учинчи йилда туғилдим. Ҳозир бир минг саккиз юз олтимиш биринчи йил. Мен йигирма саккиз ёшга кирганман.

— Ие, сен мендан кичик экансан-да! Сўзингга олдин тушунмабман.

Шу пайт Оқморолнинг чеҳрасида қандай ўзгаришнинг пайдо бўлгани кўринмаса-да, тутқун уни кулумсиради, деб ўйлади.

Ёшларини билиб олишгач, улар ўртасидаги ган-сўз ҳам тўхтади. Барибир, ухлай олмаслигига кўзи етгач, Блоквил қизни безовта қилмади, унинг ўз ёнидан кетипини ҳам истамади. Қайтанга, у кулба эшигидан осмонда нур сочиб турган юлдузларга қаради-да, сўзлаш учун баҳона топганига хурсанд бўлди.

— Юлдузларни кўряписми, Оқморол? Осмонда ҳар кимнинг ўз юлдузи бўлар эмис, шунини биласизми? — деди.

Блоквилнинг кўнгил кўтариш учун топган бу ибораси суҳбатга қўр бўлолмади.

– Менинг юлдузим йўқ! – деган кескин гап суҳбатга сув куйгандай бўлди.

– Албатта бор, Оқморол. Сизники бўлмаслиги мумкин эмас.

– Меники йўқ. Ерда бахтсиз бўлган одамнинг, осмонда юлдузи бўладими?

«Бу нима учун асосий гапга ўтмаяпти? Ёки Фуломбек келтирган хабар ғийбатдан лаззат оладиган аёллар томонидан ўйлаб топилган чўпчакмикан? Шундай бўлганда ҳам Оқморол ҳозир менинг ёнимга ҳуда-беҳудага келган бўлмаса керак?»

Нима бўлса-да, Блоквил ёқимсиз сўзни бошлашдан ўзини тийди. У қоронғида жим ўтирмаслик учун сўзлашишга баҳона изларди. Гаплашишга баҳона ҳам зарур пайтда топилмас экан. Шу сабабли фарангнинг:

– Оқморол, сиз эрга тегдингизми? – деган саволи бирмунча ғалатиноқ эшитилди.

– Сен менинг ҳақимда билгинг келяптими? – деганда Оқморол гўё жилмайгандай бўлди.

– Инсон ўзи ҳурмат қилган энг азиз кишисининг кимлигини билгиси келади-да.

Оқморолдан анча пайтгача садо чикмади. Тутқун ҳам ўзининг кимлигини билдиришни хоҳламаган аёлни кистамади. У яна қанақа савол топсам бўлар экан деб ўйлаётганда, Оқморол сўзлай бошлади.

– Мен ўн икки яшар вақтимда эронийлар босқини бўлди ва мен қожорлар қўлига асирликка тушдим. Ўн икки ёшимда қиз бола ҳолимда мени олиб кетишди, ўн беш ёнга етганимда Эрондан қиз ҳолимда орқага қайтиш насиб этди менга, Жорж...

Ана шу фурсатларда Ҳамза Мирза бошчилигида сарбозларнинг Сарахс яйловида туркман келини билан ўтказган «Бекзодалар томошаси» фаранг тутқуннинг эсига тушди:

– Улар сизга қўл тегизмай, оркангизга қайтардиларми? – деганини ўзи ҳам билмай қолди.

– Бунинг шундай бўлганлиги бир худога ва бир менинг ўзимга аён. Бунга бошқа ҳеч ким ишонмайди.

Шу сабабли мен бахтсиз бўлиб қолдим... Бир гал улар мени битгаси билан никоҳламоқчи бўлишди. Рози бўлмадим. Илк бор мен рози бўлмаганим учун шариат қонунини бузишмади. Мардлик қилишди. Кейин Аббосали сабабли менинг кўнглимга қарайдиган бўлишди.

— Аббосали дегани ким?

— Аббосали Хуросонда мен бандиликда бўлган жойнинг катхудоси экан. Уни туркманларнинг бурказ уруғи одамлари асир қилишган экан. Мени ўша Аббосали билан алмашлашни кўзлашган экан. Кейин алмашлашди.

— Кейин-чи?

— Мен сенинг кутиб турган нарсангни билиман, Жорж. Уни ҳам айтаман. Уч йил чўриликда, бегона юртда асирликда бўлиб келган заифа кимга керак? Туркманлар номи қора бўлган заифага уйланмайдилар.

— Эронликлар мардлик қилишди, дедингизми?

— Ҳа, шундай бўлган. Ўзинг ёмон бўлгандан кўра, поминг ёмон бўлгани чатоқ. Ота-онам йўқ. Ўзинг билган туғишган оғаларим бор. Яна энг яқин қариндошим бор. У мени яйловга олиб борган тоғам бўлади. Ана шу қариндошларим ҳимоясида юрибман.

Оқморол сўзини тугатгач, Блоквил:

— Бизнинг юртимизда сизга ўхшаган заифаларни... «қари қиз» дейишади, — деди.

— Бу сўз туркманларда ҳам бор. Пешонангга нима ёзилса, ўшани кўриш буюрилар экан.

— Пешона, пешона деб, сиз энди қари қиз бўлиб яшайвермоқчимисиз?

Оқморол яна чуқур хўрсинди.

— Менинг яшаш-яшамаслигим маълум эмас. Бироқ беш ой бўлди, энди мен қари қиз эмасман.

Унда кимсиз?

— Ҳеч ким.

— Буни қандай тушуниш мумкин?

— Омадсиз бир заифаман. — Бирданига Оқморол ўзининг чегарадан чиқаётганини сезиб

қолди ва дарҳол сергақланди. — Мен нималар деб вайсаяпман-а?! Ҳа, мен ҳам инсонман. Кимгадир юрагимни очишим керак, ахир. Бўлмаса юрагим ёриладиганга ўхшайди. Бераҳм яқиндан раҳмли ёт яхши...

Оқморолнинг сўнги сўзлари Блоквилнинг эркини қўлидан олди. У ўзининг қаердалигини эсидан чиқариб, бироз олдинга сурилди. Оқморолнинг қўлларидан ушлади. Қиз қўлларини дарҳол тортиб олди.

— Раҳмли ёт бераҳм яқинга айланмоқчи бўл-яптими?

Қизнинг бу сўзлари фарангни хижолатга қўйди. Блоквил ўзининг қизариб кетган юзини қоронғиликда Оқморолнинг сезмаганига қувонди.

— Мени кечиришг, Оқморол! Кечирасизми?

— Ўзим ёруғ жаҳон билан хайрлашмасам, қариндошларим... Ухлай олмагач, дардларимни бир тўкай деб келгандим ёнингга.

— Мен ҳеч нарсага тушуна олмаяпман, Оқморол.

— Тушунмаганинг ҳам яхши. Қўли билан қилган, елкаси билан тортар экан. Буларнинг бари қисматимда бор экан. Мен қисматга ишонаман, Жорж.

Эгамуроднинг эшиги тарақлаб очилди.

Оқморол турган жойида қотиб қолди.

— Янгам ташқарига чиқди, — деди у.

Кўп вақт ўтмай, Эгамуроднинг эшиги яна овоз берди.

Оқморол ўзига келди.

— Янгам ичкарига қайтиб кирди.

Ана шу хабар Блоквилнинг Оқморол оғзидан эшитган энг охириги сўзи бўлди. Асирнинг кулбаси яна бўм-бўш бўлиб қолди.

50

Муҳаммадаваз полвошинг эрталабки намоз вақтида айтадиган «Оллоҳу акбар»идан сўнг атрофдаги уйларнинг бола-чақасидан бошқа барча

одам ўрнидан турарди. Намоз ўқисин-ўқимасин ёши катта туркман бу дамда ўрнида ётса — бориб турган одобсизлик саналарди. Блоквил ҳам кейинги пайтларда ана шу қоидага амал қиладиган бўлиб қолди. У ҳам доимо азон товушидан уйғонади...

Бугун ҳам шундай бўлди. Намоз тугагач, тутқун тапқарини айланиб келди. Шу вақт Муҳаммадаваз полвон кулба томонга кела бошлади. У Блоквилнинг ёнига камдан-кам келарди. Шу сабабдан ҳам ҳозир фаранг йигит хаёлига келган ёмон фикрдан кўрқиб кетди. «Сен бизни эл-юртга шарманда қилдинг!» деса, унга нима деб жавоб беради? «Мен бегуноҳман» деганига булар, барибир, ишонмайди. Кеча тунда... Охморол нима сабабдан бошига келиши мумкин бўлган хавф ҳақида индамади экан? Ёки булар аллақачон аниқ бир қарорга келишганмикан?»

Муҳаммадаваз полвоннинг кулба томон келаётган йўли қисқарган сайин, фаранг тутқуннинг кўрқуви шунча орта бошлади. У ўзини ҳар қанча қўлга олишга ҳаракат қилмасин, ўзини шу лаҳзаларда ҳар қанча хотиржамдай тутмасин, ҳозир қалтирай бошлади.

– Ассалому алайкум, оғабек! Эртангиз хайрли бўлсин!

– Ваалайкум ассалом, фаранг мулла. Омон-эсон турдингми?

Оқсоқолнинг юзига кўзи билан, овозига қулоғи билан баҳо берган Блоквилнинг кўнгли жойига тушгандай бўлди. Чунки ёшулlining юзида қаҳр, овозида ғазаб оҳанги йўқ эди. Аксинча, полвон олдингилардан ҳам мулоғим саломланди. Блоквил бунга хайратланди.

Уч-тўрт ой бундан олдин экинзорда ишлаб юрганида, унинг ишини кузатган ёшулли гап-сўз орасида: «Фаранг мулла, биз сени уйлантирсак нима дейсан? — деганди. Агар сен ўз динингдан чиқиб, мусулмон динини қабул қилсанг, биз сени уйлантира оламиз». Ўшанда Блоквил: «Агар сизга ўз динингиздан қайтиб католик динига

киринг десам, уни қандай қабул қилардингиз?» дейиши билан ёшулли мот бўлганди. Ваҳоланки, Муҳаммадаваз полвон ҳазил қилмаган, астойдил, чин юракдан гапирганди. Умуман, ўшанда фаранг йигит ёшуллининг ҳазиллашмаганини, юрагида йўқ нарсани тилга ҳеч қачон олмаслигини тушунганди... Аммо, ҳозир Муҳаммадаваз полвон: «Мулла фаранг, гуноҳ иш қилдингми, энди мардона бўл. Сен Оқморолга уйланишга мажбурсан!» деса, унга қандай жавоб бериш керак? Агар у Оқморолга уйланишга рози бўлса, ўз динидан ҳам чиқиши шарт-ку. Мусулмон динига кирмаса, уни Оқморол билан никоҳдан ўтказишмайди. Никоҳлашмаса, Оқморолни ўлдиришади. «Булар пулни олгунларича мени ўлдирмасликлари мумкин. Бироқ, Оқморолни ўлдиришлари аниқ. Мени эса... Жорж Блоквилни эса изидан пул келиб, товон пули олингач ҳам ўлдираверадилар. Барибир, булар жонга жон олмасдан кўйишмайди. Озодликка чиқиб, ўз юртига хотиржам кетаётган капралнинг орқасидан икки нафар отлични жўнатиш қийин эмас-ку...»

Блоквилнинг ичини таталаб, миясини еб ётган бу хавфли тахминлар бу сафар ҳам хаго бўлиб чиқди. Муҳаммадаваз полвон ўз уйи томон қўлини силкиб:

— Мулла фаранг, иш-пишинг бўлмаса, ана у кигизнинг устида битта от нўхтаси турибди. Унинг сўкилган жойларини яхшилаб тикиб бер! Ўзимнинг қўлимдан ҳам тикиш келади-ю, бироқ хайф, кўз энди яхши кўрмай қоляпти! — деди.

Буни эшитиб кўрсатилган томонга қушдай учиб бориб келган фаранг ёшуллини кучоқлаб олай деди.

— Оғабек, сиз мени алдаётганга ўхшайсиз! Телпакнинг бир дона жунини қимирлатмай, унинг устидаги чойнакни нишонга олган кўзингиз, нўхтани тикиш лозим бўлганда кўрмай қолдимиз?

Мақтовни эшитган ёшулли эриб кетай деди, чин дилдан хахолаб кулди.

— Шошиб қолганда карнинг қулоғи очилади, кўрнинг кўзи... Кигизнинг устида ип, бигиз, мум бор...

Асосий ташвишни орқага ташладим деб ўйлаган фаранг тутқун, уйнинг соя томонидаги кигиз тарафга енгил қадам ташлаб кетди.

Блоквилнинг сурат, харита чизиб ўрганган қўллари, бармоқлари игна-жуводдиз ушлашга ҳам уста эди. Бундан бир ҳафта олдин фаранглик Эгамурод кун бўйи уриниб, эплай олмаган эгарни озгина вақтнинг ичида гулдай қилиб қўлдан чиқарганди. У анчадан буён кўни-кўшиларнинг тешилган қумғонию чойнакларининг жўмрагини чегалашми-ямашми, нима олиб келишса, шунини тузатиб ўрганиб қолган, бундай ишларни у ҳавас билан, қойилмақом ўринлатарди. Чунки унга вақтни ўтказиш учун бунақа ишлар ҳаводай зарур эди.

Блоквил мумланган ипни жуводдиз тешигидан ўтказиб ишни бошлайман деб турганида, кунчиқар тарафдан келаётган тўриқ отликқа кўзи тушди. Бу ёшулли уй ичидагилар ҳам эшитсин дедими, қора уйнинг соясида нўхта тикиб ўтирганнинг саломига ҳайқириб алик олди.

Меҳмоннинг юзи қаҳр-ғазабдан бўзариб кетган эди. Унинг жуда ҳурматли одам эканлигини уйдан чиққан Эгамуроднинг қўл қовуштириб салом беришидан билса бўларди.

Блоквил отдан тушган одам ўзи билан ҳам қўл олишиб кўришса керак деб ўйлаб, қўлидаги абзалларни кигиз устига қўйди-да, қўл узатишга тайёрланди. Аммо бу баджаҳл одам Эгамуроднинг: «Ёшулли бу уйда», деган хабаридан сўнг сояда турганга эътибор ҳам бермай, Мухаммадаваз полвоннинг уйига бурилди.

Ўртадаги эшик устига кигизсимон ёпинчиқ ташланган бўлса-да, уй ичидаги суҳбат ташқарига бемалол эшитилиб турарди. Ичкаридагилар одатдагидай салом-алик қилишгач, узоқ вақт жим қолишди.

-- Урушнинг кенгаши бўлмайди, полвон оға! — сўз бошлади сўнг меҳмон. — Бу ерда тушунарсиз ҳеч нарса йўқ. Сир деб сақламокчи бўлганимиз

кўичиликка маълум бўлгач, сирлигини йўқотади. Бу хабар биз томонларга ҳам етиб борди.

— Ҳа, шундай. Эл-юртга шарманда бўлдик, Яйлимхон! -- деб Муҳаммадаваз полвон бўғиқ овозда гапирди.

«Меҳмоннинг номи Яйлимхон экан, — деб Блоквил ичида пичирлади. — Номининг кейинига «хон» қўшилган экан, у ҳеч бўлмаганда ўз уруғининг катхудоси бўлса керак».

— Гуноҳкорни топиш лозим! — бу Эгамуроднинг овози эди.

— У гуноҳкор ким экан? — меҳмоннинг сўзи кескин чиқди. — Қариқдош мен учун ҳам, сиз учун ҳам теппа-тенг қариндош. У менинг жияним бўлса, сизларнинг синглингиз! Шу сабабли очиқ гаплашайлик. «Қанжиқ думини ўйнатмаса, ит унинг изига эргашмайди...»

«Қанжиқ» дейилгани тушунарли, демак гап Окморол тўғрисида кетаяпти. «Меҳмон — қизнинг тоғаси экан-да». Блоквилнинг кўзи бигиз билан жуволдизнинг учида бўлса ҳам, кулоғи уй ичига қаратилган эди. У ичкарида бошланаётган бўроннинг шамолигача қўлдан чиқармай, барчасини билгиси-эшитгиси келарди. Албатта, юз берган воқеа жуда кўнгилсиз эди. Аммо европалик капралнинг воқеага баҳо беришига кўра, одам бунчалик ўзини ўтга-чўкқа ураверишга ҳеч қандай асос йўқ. «Инсон фақат ўз юраги буюрганини қилиши керак. Булар эл-юрт кўзидан уялар эмишлар! Эл-юртга нима, гап-сўз йўқ жойдан гап-сўз топади. Умуман, фарангга қолса, эл-юрт дейилган тўдага мутлақо қулоқ солмаслик лозим. Эл-юрт деб аталган тўда уч бўлакдан иборат бўлади. Унинг асоси — қўлидан, тилидан ҳеч нима келмайдиган кўпчилик. Иккинчи бўлак — иши кўплигидан ҳеч нимага эътибор бермайдиган озчилик. Учинчи бўлак — ўша икки бўлак номидан гапириб, бундан унга, ундан бунга гап таниб, ўз манфаати йўлида фойда кўзлайдиган муттаҳамлар. Шунинг учун ҳам инсон фақат ўз

қалбига кулоқ солиши шарт...» Аммо начора, фаранглик тутқун нималар ҳақида ҳаёл сурмасин, нималарни ўйламасин, ҳар бир элнинг ўз қонунқоидаси, ўз урф-одати бор экан...

Эгамурод уйдаги эркакларнинг ичида ёши энг кичиги бўлса-да, ўз айтганини ўтказишга ҳаракат қиларди. У меҳмон билан баҳсга киришганида ҳам овози жуда дағал чиқди.

— Қуйруқ кўрганда қуйруқ эгаларини ҳурмат қилмаган итнинг бошини энг олдин кесишимиз шарт!

— Ким экан, у кўпшак?

Муҳаммадаваз полвон шундай савол берган эканми, демак, Фуломбекнинг фарангга олиб келган хабари нотўғри бўлса керак-ов...

— Ўзидан сўраб кўрмадингизми?

— Сўрамоқчи эмасмиз, — деб Эгамурод Яйлимхонга жавоб берди. — Бошимизгача шармандалик лойига ботганимиздан сўнг, сўроқ-текширув қилишдан фойда йўқ. Сиз ҳам келган экансиз, Яйлим оға, ишни узоққа чўзиб юришнинг кераги йўқ. Агар сизда раҳм-шафқатлилиқ устун бўлса, бу ишни амалга оширишни менга буюринглар!

— Бу воқеа аниқ бўлгунча, Қўнғирдан бошқа жойга жўнатиб юборсак қандай бўлади? — Муҳаммадаваз полвон энди юмшоқ оҳангда гапира бошлади.

Қизиққон Эгамурод Яйлимхондан ҳам олдин кичқирди:

— Нима деяпсиз, оға?! Ўзини Қўнғирдан чиқариб юборганимиз билан, шармандалигимизни нима қиламиз?!

— Тўғри айтяпсан! Шарманда бўлганимизни қопга тиқиб олиб кетиб бўлмайди, полвон оға...

«Меҳмон ҳам Эгамуродни қўллаб-қувватлаяпти. Ёшуллининг ҳолига ҳеч ким эътибор бермаяпти...»

— Мен бошқа бир нарсани тахмин қиляпман. — Гапираётган Эгамурод эди. — Агар тухмат қилаётган бўлсам, гуноҳимни худо кечирсин... Ўтган ҳафтада фаранг ҳаво олиш учун кулбасидан тапқарига чиқиб

кетганида, унинг ётадиган жойига кирдим. Сомоннинг орасидан ичида овқат юки бор бир идиш чиқди. Идишни у ерга ким олиб борган? Унинг кундуз кунлари кулбага мутлақо эътибор бермаслигини биламиз. Демак, тунда яшириниб борган... Феъли тўғри бўлса, идишни нима учун бекитяпти? Гуноҳкор, менимча, ўша тутқуннинг ўзи бўлиши керак...

Блоквилнинг қўлидаги бигиз нўхтага эмас, фарангликнинг чап қўлидаги ўрта бармоққа санчилди. У бирданига оғриқни сезмади. Бигизни орқага тортиб олганидан сўнг бигиз орқасидан тошиб чиққан қип-қизил қон тутқуннинг кафтига оқиб туша бошлади.

— Сув кўрмай, иштонимизни ечсак, у олдинги шармандалигимизнинг устига қўшилган чипқон бўлиши мумкин! Менга бир ҳафта, ярим ҳафта вақт беринг. Мен ўзим у билан бир оға сифатида сўзлашиб кўрай. Айб қилган бўлса, айбига яраша жазосини олар. Бўлмаса, ноҳақ тўкилган қоннинг гуноҳига ботиб қоламиз. Бундай қоннинг гуноҳи азим бўлади.

Худди шу бугун ниҳоясига етадиган умри яна бир ҳафтага узайганини англаган Блоквил, Муҳаммад-аваз полвоннинг сўзларидан сўнг бармоғидаги оғриқни сеза бошлади. У қонли бармоғини оғзига солди.

— Гапни чўзмайлик, полвон оға! Ҳафталаб, ойлаб вақтни узайтирсак, ўзингиз киндик она бўлиб қолманг тагин. Кейин, одамлар орасида қандай юрасиз, ахир? Шу сабабли сизга бир ҳафта эмас, бир кун фурсат берайлик. Мен эртага кеч оқшом етиб келаман. Ўшапгача масалани ечмасангиз, уни тун қоронғилигида саронжомлаб қўя қоламиз. Обрўйингизни ўйлайлик, полвон оға. Яйлимхон ҳам қолган умрини ор-номус тагида ўтказишни истамайди. Имонсиз мен бўлиб қолай. Ор-номусим куйгандан кўра, имоним куйсин... Агар эшигингизда сақлаб юрган қулингиз қизнинг номусига теккан бўлса, сизнинг гуноҳингизни ҳам мен бўйнимга оламан. Сизга яна бир кун фурсат унда...

Яшайдиган умрининг бир куни қолган Блоквилни ичкаридагиларнинг бошқа гап-сўзлари энди қизиқтирмай қўйди. У нима қилишини билолмай, тикаётган нўхтани бўйнига осди-да, кулбаси томон жилди. Юриб борар экан, бўйнидан осилган нўхта бўғзидан бўғиб, нафас олдирмаётгандай туюла бошлади...

51

Кайфи охиб қолгандай чайқалаётган Блоквилнинг нимадир қилишга амали етмай қолди. Унинг боши гувиллаб, кулоқларига бир нарса тиқилгандай эди. Анчадан бери давом этиб келаётган бош оғриғидан сўнг сочларининг таги совқотгандай бўлди. У иссиқ кулбада бошининг совқотганини ёмон хосият деб ҳисоблади, қон босимим ўзгарган бўлса керак, деб сочини кафти билан таради. Сочларининг ҳам ярми оқариб кетгандир?

Унинг кечадан бери тортган азобларини ҳеч нарса билан қиёслаб бўлмайди...

Фаранг тутқун шу ҳолатида ҳам ташқаридан кўзини узмасди. У Муҳаммадаваз полвоннинг кулбага келишини ёки ўзининг чақирилишини кутиб ўтирарди. Бироқ ёшулли пешингача бир неча бор ташқарида кўринган бўлса-да, тутқун томонга эътибор қилмади. «Ёшулли нима сабабдан суҳбатни бошламай, орқага ташламоқда? Бу билан қаерда нимани ютмоқчи? Ёки ўзим унинг ёнига борсаммикан? Йўғ-э, бу фикринг нотўғри, Жорж!..»

Блоквил шундан сўнг туркманлар ўзлари сўз очмагунларича, ҳеч нарсани билмагандай юраве-ришга аҳд қилди.

Фаранг тутқун шу лаҳзаларда атрофида Муҳаммадаваз полвон сингари турмушнинг кутилмаган ўйинларини писанд қилмай, барига совуққонлик билан, хотиржам назар ташлайдиган оқсоқолнинг борлигига минг бор шукур қилди. «Ана шу ҳам худонинг менга раҳми келгани бўлса

керак! Бўлмаса қизиққон туркманлар, аллақачонок йўлбарсинг оёқ санашига ўхшаган ўйин қилишлари мумкин!»

У Париждаги бир ҳазилкаш дўстининг давраларда кўп такрорлайдиган латифасини ҳозир, шу дамда яна эсга олди. Латифада айтиладики, бир қуён ўрмонзорда қочиб бораётган экан, олдидан иккинчи бир қуён чиқиб, қочишининг сабабини сўрабди. «Орқамдан йўлбарс қувлаб келяпти! У кимнинг оёғи бешта бўлса, ўшанинг бошини емоқчи!» деб жавоб берибди қочиб бораётган қуён. «Ундай бўлса, сен нимага қочасан? Сенинг оёғинг бешта эмас-ку, ахир?!» деб иккинчи қуён ҳайрон қолибди. Шунда қочиб кетаётган қуён: «Эй қариндош, йўлбарс олдин оёқларингни гавдангдан ажратиб олиб, ундан кейин санай бошлайди-да», деб яна қочишда давом этган экан...

Блоквил ҳам қизиққон туркманларни ўша оёқ санайдиган йўлбарс билан қиёслади. Улар ҳам, аввало, бошингни кесиб, ундан кейин гуноҳкор ёки гуноҳкор эмаслигингни текширсалар керак...

Ёз фаслининг офтоби тикка келиб куйдира бошлади. Ёз чилласи кирган пайт. Шундай иссиқдан сўнггина фарангнинг бош оғриғи камайиб, қон томирларининг зарби сал мўътадиллашди. У яна қоғоз-қаламларини қўлига олди. Катта дафтариини очган эди, Оқморолнинг жилмайиб турган сурати чиқди. Тутқун бир пайтлар ирим қилиб, унинг кулиб турган суратини чизган эди. Дур-марвариддай бўлиб қаторлашиб турган оппоқ тишлар Оқморолнинг гўзал чеҳрасига янада кўрк қўшиб юборган. Блоквил суратга қараб турганича: «Мен ҳеч нарсага тушунмаяпман, Оқморол! — деди инграб. — Сиз нима учун ўзингизни ўзингиз қийнаяпсиз? Сиз нима учун мени ҳам қийнаяпсиз? Сиз нима учун бу ишда мен билан биргалашиб чора изламаяпсиз?» Сурат, албатта, жим эди. У жим турган ҳолида ҳам гўзал. Нафис қилиб чизилган расм гуноҳкор бўлмаса-да, фаранг йигит расмни

майда-майда қилиб йиртиб ташлади. Кулбадан Оқморол олиб келган идишни қидириб топган Эгамурод, дафтардаги соҳибжамол қиз суратини ҳам тоғиб олиши сўзсиз...

Чанқатадиган овқат емаган бўлса-да, фаранг тутқин ҳозир негадир сув ичгиси келди. У кулбадан уялиб-қўрқиб чиқди-да, қудуққа томон юрди. Худди гаплашилгандай, шу пайт Муҳаммадаваз полвон ҳам уйдан ташқарига чиқди. У гўё тутқун билан сўзлашиб олмоқчидай эди. Бироқ, қудуққа томон икки-уч қадам ташлаган қария бирдан тўхтади.

Кўча йўли томонидан сийрак соқолли, сарикдан келган ёшулли одам, қирқ ёшлар атрофидаги узун бўйли, от юзли бир киши пайдо бўлди. Улар тўғри юриб Муҳаммадаваз полвоннинг ёнига келишди. Иккала оқсоқол омонлашиб, соқолларини сийпалашди, соғлик-омонлик сўрашишди.

Улар бир-бирларини танимай турганликлари аниқ эди. Шунга қарамай, уй ичидагилар, мол-ҳол, қўни-қўшнилари саломатлиги сўралишини қудуқ бошида турган Блоквил биларди.

Туркманларнинг урф-одатига кўра, келган одамлар нотаниш бўлса-да, Муҳаммадаваз полвон уларни уйга таклиф қилди. Бироқ, сийрак соқолли оқсоқол таклифни қабул қилиш ўрнига:

— Сизнинг давлатли ўчоғингиз остонасидан ҳатламоққа бизнинг ҳам ҳақимиз йўқ, полвон, — деб кутилмаган жавобни қайтарди.

— Бу нима деганингиз, биродар? — Муҳаммадаваз полвон ҳайрон қолиб, яна мақол ишлатди. — «Уйга қирган жайроннинг икки шохидан бошқа гуноҳи бўлмайди», соқолдош!

— Бизларнинг бегуноҳ жайронлигимиз ҳозирча аниқ эмас. Тўғриси айтсам, бизлар бошидан то-вонигача гуноҳга ботган одамлармиз. Шу сабабли, ташқарида туриб суҳбатлашаверайлик...

— Фаройиб меҳмон экансиз-да, ўзингиз?! — полвон оға жилмайишга уринди. — Гуноҳи бор

кишилар, айбдор одамлар бугунгидай жазирама иссиқда меҳмондорчиликка келадими?

Келган ёшулли айтмоқчи бўлган гапларини олдиндан тасдиқлагандай, бошини қимирлатди:

— Биз гуноҳимиз бўлгани учун келдик, соқолдош!

Ғалати меҳмонларнинг гуноҳкорона хабарини эшитишга чоғланган полвон энди сергакланиб:

— Ундай бўлса, шу ерда айтаверинглар! — деди. — Сизларга рухсат!

Шу пайт отхона томондан келган Эгамурод меҳмонлар билан кўришиб, соғлик-омонлик сўрашди.

— Бу менинг укам бўлади! — дея ёшулли Эгамуродга томон имо қилди, — исми Эгамурод.

— Бизлар кимнинг Эгамуродлигини, кимнинг Муҳаммадаваз полвон эканлигини аллақачон сураштирганмиз! — дея келган ёшулли барча нарсадан хабардорлигини олдиндан билдирди.

Меҳмонлар нигоҳлари ўзига томон тушганини сезган Блоквил яна бошини эгиб улар билан саломлашди, бироқ уларнинг ёнига бориб қўл олишмади. Иш билан банд одамдай, қудуқнинг бошидан кетмай тураверди.

— Хабарингизни айтаверинг, меҳмон. Менинг укамдан яширин гапим йўқ.

— Бизларнинг айтмоқчи бўлганимиз инингизга ҳам тааллуқли бўлгани учун қайтанга бунинг ҳам келгани яхши бўлди... Бу ҳам менинг укам! — Ёшулли меҳмон келганидан буён овозини чиқармай, юзини ерга қаратиб турган шеригига назарини бурди. — Исми Жўрақули. Ана оғалар, ишилар, баҳор пайтида Жўрақули бизнинг юзимизни ерга қаратди. Ундан ҳам ёмони — сизларни ор-номус тагида қолдирди. Энди, бўлар иш бўлиб ўтди. Бизлар бошимизни этагимизга солиб келдик. Менинг бундан бошқа айтишга-сўзлашга тилим бормаяпти. Аҳвол сизларга ҳам, бизларга ҳам маълум.

— Бундан келиб чиқдики, — деб соқолини сиқимлаган Муҳаммадаваз полвон Эгамуродга қаради. — Хизр деганимиз хирс (айиқ) чиқибди-да!

Эгамурод овозини чиқармай ўз уйига кириб кетди.

— Ахвол мана шунақа, соқолдош, — дея меҳмон полвонга қаради. — Энди бизлар сизларнинг жавобингизни кутамиз.

Муҳаммадаваз полвон бир нима демоқчи бўлган вақтда, Эгамурод уйдан чиқди. Унинг уйга нима учун кириб чиққанига оғаси эътибор бермаган бўлса-да, ёшулли меҳмон диққат қилган экан! У Эгамуроднинг белидаги тўппончага қаради-да:

— Сен, иним, тўппонча олиб келдинг, шекилли, — деди. — Туркманда «Қари хўкиз қассобдан кўрқмайди» деган нақл бор. Агар бизлар тўппончадан, пичокдан кўрқадиган бўлсак, ажалнинг устига ўз оёғимиз билан юриб келмасдик. Бизларни бу хонадонга қилмишимиз олиб келди. Қочиб ҳам юришимиз мумкин эди, яшириниб ҳам. Аммо бир номардлик устига яна бошқа бир номардликни кўпмайлик, дсб келдик. Қолаверса, икки томон ҳам туркман бўлгач...

Эгамурод аниқ жавобни олган бўлса-да, жим тура олмади.

— Муддаони айтинг, бўладиган гапни, оқсоқол!

— Дарҳақиқат, кўп гапдан аниқ гап яхши. Кечириб билсангизлар, кечирим сўраб келдик. Қабул қилмаймиз десангизлар, мана, гуноҳкорнинг ўзини олиб келдик. Қайсинисини қабул қилсангизлар, ихтиёр сизларда. Нимани раво кўрсангизлар, бизлар рози. «Қўли билан қилган, елкаси билан тортар», деган нақл бор.

Бир кўлини белига тираб турган Эгамурод кинояли лўқма таплади.

— Сиз, оғам, «Ҳам ўғриман, ҳам ғолибман» деган нақлга риоя қилишни энди бу ерда эсингиздан чиқаринг! Сиз ҳам бизнинг номусимизни поймол қилдингиз, ҳам устимизга келиб ўз шартингизни кўймоқчи бўляпсиз. Бизга энди обрў керак эмас. Ор-номус керак. Обрў тўкилиб бўлди. «Даъвогаринг кўнғир бўлмасин», деган гапни эшитмаганмисиз?

Эгамуроднинг дағдағали сўзларига ёшулли парво қилмади.

— Энг олдин шуни билиб ол, иним, бу иш даъво-жанжалдан каттароқ иш...

— Уши биз сиздан яхши тушуниб турибмиз.

— Эгамурод, жим бўл! — деб полвон оға қаҳр-ғазаб билан кесиб гапирди. — Обрўнинг бари тўкилгандан ярми тўкилгани яхши!

Келган ёшулли ҳам кўпни кўрган оқсоқол экан. У ҳар бир эшитган сўзини ақл тарозусига қўйиб, ҳамманинг кўнглини топиб сўзлашга ҳаракат қиларди:

— Қалби қаҳр-ғазабга тўлган кишининг ҳолатини биз ҳам тушунамиз... Бироқ, соқолдош яхши гап айтди: «Зарарнинг ярмидан қайтмоқ ҳам фойда». Кечиримимизни қабул қилсангизлар, қизингизга эгалик қилиб, бизлар ҳам ёмон гап-сўзлардан қутулардик. Ундан ташқари, бу қисматдир, оғалар, инилар. Тақдирдан қочиб қутулиб бўлмайди. Шундай ишлар бўлади, деб биз ётсак-турсак ҳам миямизга келган эмас. Тақдир бўлмаса, Яратган эгам учраштирмаса, бу ҳам, у ҳам бир пайтда бир жойга яйловга чиқармидилар? Келинлар, худонинг хоҳиши билан рози бўлайлик!..

«Келган ёшуллининг «бу ҳам» дегани — ўз иниси, «у ҳам» дегани — Оқморол бўлса керак», деб ўйлади Блоквил. Бу гапдан хулоса чиқариладиган бўлса, Оқморол билан Жўрақули бир-бирлари билан саҳрода яйловга борганда учрашган, бўладиган нарса ўша ерда юз берган...

— Сизларнинг аҳволларингиз қандай? — деб Муҳаммадаваз полвон шу гап билан кечирганини билдирмоқни маъкул тошди.

— Бизни, соқолдош, кўриб турибсиз. Жўрақули уч мучални тўлдирди. Келинимиз фақирнинг умри қисқа экан, беш яшар қизини бизларга қолдириб, боқий дунёга кўчди. Ўзимиз чорвадормиз. Тирикчилигимиз мол-ҳолнинг орқасидан ўтиб туради. Жуда

бой ҳам эмасмиз, ўтакетган камбағал ҳам эмасмиз, худога шукур. Қозонимиз ҳар куни қайнайди. Биз ҳам сизлар сингари одамлар билан қариндош бўлсак, Яратган эгамдан миннатдор бўлардик. Қон ҳиди келиб турган иш хайрли тамом бўлса — тўй қилиб бермоқчиман. Сизлар ҳам...

Меҳмоннинг тугатмаган гапидан: «сиз ҳам бизни қўллаб-қувватлап!» деган маънони уқиш мумкин эди. Келган ёшуллинг ҳар бир яхши сўзи, ўзини тутиши Муҳаммадаваз полвоннинг кекса қалбидаги ғазаб истехкомини йиқитди.

Ўзингиз қайси уругдап бўласиз? деганида, Муҳаммадаваз полвоннинг овози ниҳоятда мулойимлашди.

— Бизлар, соқолдош, арсарининг улутепа уруғиданмиз. Бўлаётган жойимиз Қўжуқнинг боғида. Такаларнинг вакил қабиласининг юсуф уруғи билан қариндошмиз. Қиз олиб, киз беришянимиз.

Муҳаммадаваз полвон ўз уйини кўрсатиб:

— Қани, соқолдош, уйга кирайлик энди! — деди.

Ёшулли меҳмон енгил кадам ташлаб, полвон оға таклиф қилган уйга томон юрди. Бироқ Жўрақули ёшулларнинг орқасидан уйга кирмай, қора уйнинг соя томонига ўтиб турди...

Шу куни офтоб ботаётган маҳали сийрак соқолли оксоқол орқасига икки нафар аёлни эргаштириб, яна Муҳаммадаваз полвоннинг хонадонига пайдо бўлди. Кўп вақт ўтмай уч нафар бўлиб келган меҳмон ёшулли тўрт нафар бўлиб қоронғилик ичида кўздан ғойиб бўлди.

Жорж Блоквил ана шундан кейин қайтиб Оқморолга дуч келмади. У бутун Қўнғир кишлоғида якка-ёлғиз бўлиб қолди.

*Мурғоб дарёсининг чап қирғоғидаги топазлар
уруғигача ўзимни жўнатадиган Абдал сардорнинг
отлиқлари билан йўлга тушдим.
Теварак-атрофдаги уйлардан йиғилган кўп
кишилар мени анча йўлгача кузатиб боришди...*

Жорж БЛОКВИЛ хотираларидан

1861 йил ноябрь ойининг сўнгги кунларидан бири. Қовоғи қоп-қорайиб, хуршайиб турган қора булут осмон билан ерни бирлаштирамоқчи бўлгандай заминга энгашди. Тенадан худди улкан қозон тўнтариб қўйилгандай эди. Дунё ниҳоятда зерикарли кўринади. Аммо ўша зерикарли, кишида ғамгин кайфият уйғотадиган бўғиқ кун Блоквилнинг асирликда ўтказган ўн тўрт ойи давомидаги ҳар кун, ҳар соат, ҳар сония кутган хушxabарни олиб келди...

Оқморолнинг анчадан буён эшиги очилмаган қора уйининг кунчиқар тарафида пайдо бўлган Абдал сардор кулба оғзида турган Блоквилга назари тушиб жилмайди.

– Жаноб, мен сизга хушxabар келтирдим!

Хушxabарнинг маъноси тушунарли эди. Чунки Блоквил неча вақтлардан бери ўша хушxabарни кутмоқда! Шу сабабли ҳам Абдал сардор ҳозир унга қоп-қора булутни ёриб чиққан офтобга ўхшаб кўринди. Ўша офтобдан ажралиб чиқиб, қалбига ўрнашган порлоқ мулойим шуъла фарангнинг неча ойлардан буён муз сингари жунжиктириб турган ички дунёсига ҳарорат бағишлади. Осмондаги қуюқ қора булут сурилиб, олам чарақлаб кетгандай бўлди. У отдан тушиб, ўзига томон келаётган Абдал сардорни кучоқлашга тайёрлана бошлади.

Абдал сардор отининг жиловини шеригининг қўлига берди-да, уйдан чиққан Эгамурод билан саломлашиб, унга бир нималар деди. Кейин иккала-си Муҳаммадаваз полвоннинг уйига кириб кетишди.

Блоквил ўзининг Маишхадда яшаётган европалик дўст-биродарлари юборган тўлов нули келгунча Юсуфхоннинг акаси, Абдал сардорнинг иниси ва яна бир одамнинг Сарахсга келтирилиб, гаровга қўйилганлигидан ҳали беҳабар эди. Абдал сардорнинг манов оти, ўзини ватанига олиб кетадиган жонивор эканини қалбаи сезиб турарди. Шу сабабли оёқлари калтадан келган, ола-чипор, кулранг ёлли от унинг кўзларига ҳозир дунёдаги энг ажойиб бедов бўлиб кўринди.

Абдал сардор олиб келган хатини, хушхабарини Муҳаммадаваз полвошга топширишга улгурдимийўқми, воқеалардан аллақачон хабар топган тева-рак-атрофдаги ёш-қари, эркак-аёл — барча одамлар шу жойга йиғила бошлади. Улар ичида ҳасса тутган кексалар ҳам, болаларини кучоқлаган, оғизлари япмоқли аёллар ҳам, дуч келган нарсани оёқ кийими ўрнида кийиб олган яримяланғоч болалар ҳам бор. Фаранг тутқун ертўла қазиганда атрофида йиғилган болаларнинг барчаси ҳам шу ерда. Блоквил уларнинг ҳаммасини кўзидан, юзидан танирди, кадрдонлашиб кетган эди.

Йиғилганлар орасида Қўнғирга биринчи келган кушиёк бўйнига илон осиб олиб қаттиқ чўчитган Чақон тентак ҳам бор. «Бугунги воқеадан у ҳам хабардор бўлса, демак, энди бутун Марв мени билган бўлса керак!»

Анови қизча — улкан оқ терак устига кўмир билан сурати чизилган Ўғилжаҳон номли қизалоқ. Унинг бошидаги қизил рўмоли остидан кўриниб турган сочлари ҳозир ҳам диккайиб турибди. Кўзларидан ёшлари тўкилай-тўкилай дейди. «Наҳотки, бу болалар менга шунчалик ўрганиб қолишган бўлса?!»

Блоквил кўзлари тўрт бўлиб эпик очилишини кутарди, ниҳоят, эпик очилди. У ердан Абдал сардор билан Эгамурод чиқишди. Эгамурод ўз уйига кириб кетди. Абдал сардор эса кулба ёнига келди.

Икки нафар эркак кишининг кучоқлашинларига, бир-бирларининг юзу ёпоқларидан бир неча бор ўнч олишларига қўнғирликлар хайрон бўлиб қарашди.

Атрофдагиларга тушунарсиз тилда Абдал сирдор билан қилинган қисқа гап сўздан сўнг кулбасига кириб кетган Блоквил у ерда узок турмиш дарҳол ташқарига чиқди. Унинг учун анидонга айланган кулбадаги майда-чуйда нарсалар шидан қўлига олиб чиққани — муқовасига «Туркман дивердаги ўн тўрт ойлик асирлик» деб ёзилган қалин дафтар эди.

Кайфияти чоғ Эгамурод уйдан чиқди-да, енгил кадам ташлаб оғасининг уйига ўтди. Астарсиз чакмонини ҳар доимгидек елкасига ташлаб олган Муҳаммадаваз полвон укаси билан биргалашиб фарангнинг ёнига келди.

Эгамурод қўнғир қўлидаги қўшоғиз тўппончани унга узатди.

— Яроғингни олиб кет, мулла фаранг. Бу сеники эди...

Тўппончани қўлига олиб, бироз ўйланиб турган Блоквил уни Муҳаммадаваз полвонга узатди.

— Бу яроғ мендан сизга эсдалик бўлсин, оғабек! Сизга ҳаминча ҳурматим баланд, оғабек...

Фарангдан қўшоғиз тўппончани¹ қабул қилиб олган Муҳаммадаваз полвон ўнғайсиз ҳолга тушиб жилмайди. У яроғни қўлига олар экан, ярим туркманча, ярим форсча гашира бошлади.

— Сен бу ерда азоб чекканинг айни ҳақиқат, мулла фаранг! Асирни тутиб туриш учун махсус буйруқ олганимиз ҳақида ўзинг ҳам билардинг. Аҳволимиз, кун-кечиришимиз ҳамин қадар бўлгач, сен ҳам биз билан баравар яшаб, жафо тортдинг, меҳмон... Энди буларнинг барчасини эсингдан

¹ Жорж Анри Гюлибеф де Блоквилнинг қўшоғизли тўппончаси Муҳаммадаваз полвонининг ҳозир Мари тумани «Ҳақиқат» жамоа хўжалигида яшаётган набираларидан бири — Қакагелди Жуммиевнинг хошадонида оилавий мулк, эсдалик сифатида сақланмоқда (муаллиф изоҳи).

чиқаргин-да, ўз юртингга омон-эсон бориб ет! Оллоҳу акбар¹!

Кекса полвон шундай деб икки кафти билан юзини силади.

— Йўлинг беҳатар бўлсин! Яратган эгам сени паноҳида асрасин...

Блоквилнинг бошидан кечирган кунлари ҳеч қачон эсидан чиқмайдиган воқеа бўлса-да, Муҳаммадаваз полвоннинг чин кўнгилдан айтган сўзлари ҳозир уни титратиб юборди, кекса полвоннинг ҳали ҳам бақувват қўлларини қўшқафти билан маҳкам қисди-да, атрофдагиларга қаради. Ўзига тикилиб турган юзларча кўзлар ичида у шу маҳалда ўзи учун ниҳоятда азиз бўлиб қолган ўша соҳибжамол қизни — Окморолни, унинг қора кўзларини излади. Минг афсуски, у шундай соҳибжамол, кўнгли гўдакникидай мусаффо, покиза туркман гўзали билан инсонларга хос видолаша олмади. Бунга Окморол ҳам, Блоквил ҳам айбдор эмасди. Капрал буни тушунди. Қаерда бўлмасин, бундан буён оқ юзли Окморолнинг чехрасини мутлақо кўра олмаслигини ҳис қилган капрал армон билан чуқур хўрсинди... Бахтли бўлсин, ишқилиб, Оқморол!

Тақдирига қонли саёҳат ёзилиб, ваҳшийдан-ваҳший, жирканчдан-жирканч фожиаларни бошидан кечирган, илк бор туркман тупроғида француз товонининг изини қолдирган Жорж Блоквил яна Ардарбанг саҳросига бир назар ташлагиси келиб қолди. У инсон назари етмайдиган масофада ястаниб ётган Хуросон пасттекисликлари узра кунботар (ғарб)га томон от югуртиришга шайлана бошлади. Чунки у томонларда раҳм-шафқатсиз турмуш машаққатларидан хўп таъзирини еган капрални икки йилдан буён гўзал Париж шаҳри кутиб турарди...

*Мари — Москва — Париж — Ашхобод,
1993 — 1995 йиллар*

¹ Муҳаммадаваз полвоннинг ушбу сўзлари Ж.А. Блоквилнинг «Туркман диёридаги ўн тўрт ойлик асирлик» номли кундалигидан сўзма-сўз олинди (муаллиф изоҳи).

19180

24(57y)

Б 45

ОТАЖОН ТОҒОН
БЕҒОНА

«O‘ZBEKISTON»

ISBN 978-9943-28-355-8

9 789943 283558